वेदान्त - ६६८

२ अ०
२ श्लोक
१३, १६
२०, २२,
२८, ३६
४६, ४८
५५, ६०

वेदान्त- ६६८

श्रीमद्‌भगवद्‌गीता

गीतालोकभाष्य

अम्बिकाप्रसाद अधिकारी

लोकलक्ष्मी अधिकारी
वि. सं. २०४४

प्रकाशनः-

श्रीमती लोकलक्ष्मी अधिकारी

सर्वाधिकार

प्रकाशकमा

प्रकाशन

मितिः- विजया दशमी, २०४४

960068

मुद्रकः-

अन्नपूर्ण मुद्रणालय,

पाटन औद्योगिक क्षेत्र,

लगनखेल, ललितपुर ।

फोन नं. ५-२२६६५

मूल्य रु. ११५।-

श्री:

विषय-सूची

पूर्वपीठिका

विषय	पृष्ठ
पत्रं पुष्पम्	१
भगवान् वेदव्यास कृष्णद्वैपायन	७
महाभारत	१०
पाँच थरी महाभारत	१२
लक्षश्लोकी महाभारत	१२
जय, भारत र महाभारतलाई बेग्लाबेग्लै मान्ने भ्रम	१३
जय, भारत र महाभारत यौटै ग्रन्थका नाम हुन्	१४
गीता महाभारतमा पछि थपिएको हैन	१६
गीताको स्वरूप पहिलेदेखि यही हो	१७
गीतोपदेश भएको समय	२०
गीता श्लोक संख्या	२६
गीतोपदेशपूर्वको कथासूत्र	३०
गीताको संरक्षणमा व्यासदेव	३६
गीतोपदेशक्षण	३९
श्रीमद्भगवद्गीता माहात्म्य	४०
गीतापाठ विधि	४४

श्रीमद्भगवद्गीता गीतालोकभाष्य

मध्यमणि

	४७
पहिलो अध्याय	
धृतराष्ट्रप्रश्न, सैन्यप्रदर्शन, शङ्खनाद	१
अर्जुनबाट, सैन्य निरीक्षण र उनलाई शोकमोह	२०
बन्धुहत्याबाट अनिष्ट हुने शङ्का, शस्त्रत्याग	४०
दोस्रो अध्याय	
भगवान्बाट प्रोत्साहन र अर्जुनको धर्मसांकर्यबुद्धि	२

विषय	श्लोक
अर्जुनको हठत्याग, भगवान्प्रति शिष्यभाव शरणागति	७
विषय बिराग र भगवदनुरागबाट भगवत्कृपा	१०
प्राण जानु र नजानुको असर आत्मामा पर्दैन	११
स्थूल शरीर लिने र छोड्ने सूक्ष्म शरीरले हो	१२
गर्छु र भोग्छु भन्ने अभिमान सुखदुःखकारक हो	१४
आत्मामा देशकालको बाध; उत्पत्ति आदि विकार, क्रियाफल केही हुँदैन	१६
आत्मा भेदत्रयरहित तथा पञ्च कोश र शरीरत्रयबाट फरक छ	२३
अघि र पछि असत् हुने वस्तु वर्तमानमा पनि असत् नै हो	२७
आत्मा, जगत्, माया, आत्मज्ञानी सबै आश्चर्य	२९
क्षत्रियको लागि धर्मयुद्ध नगर्नु अधर्म	३१
कर्म समभावबाट गर्नुपर्छ, अन्यथा सिद्धि हुँदैन	३८
समत्वबुद्धिको महिमा, समभावबाट बुद्धि स्थिर हुन्छ	४१
वेदादि शास्त्रबाट गुणमयको मात्र हैन, गुणातीतको ज्ञान गर्नुपर्छ	४५
सबै साधनामा समभाव आवश्यक, समभावमा संस्कार जम्दैन	४८
अनात्माका कुरा छोडेर आत्माकै कुरामा अभ्यास बढाउनुपर्छ	५२
स्थितप्रज्ञमा स्थूल, सूक्ष्म, दिव्य कुनै वासना हुँदैन	५५
विषय त्यागेर हुँदैन, रागलाई त्याग्नुपर्छ	५९
संसारीको र ज्ञानीको स्थितिमा रात र दिनको जस्तो अन्तर	६९
कामनानाशबाट मात्र साँच्चिको शान्ति	७०
आत्मसाक्षात्कार भएपछि फेरि भुलिँदैन	७२

तेस्रो अध्याय

कर्मयोग र ज्ञानयोग दुवैको महत्त्व छ, कर्मयोगसाधना प्राथमिक	१
कर्मेन्द्रियलाई हैन; ज्ञानेन्द्रियलाई, मनलाई तह लगाउनुपर्छ	५
शास्त्रले तोकेको कर्म नगरे थिति नै भाँडिन्छ	८
यज्ञभावना पक्का भएमा कर्म बन्धन बन्दैन	९
सबैमा सद्भाव गर्नु यज्ञ नै हो	१२
यज्ञप्रवर्तनमा गृहस्थको, अझ राजाको जिम्मेवारी छ	१६
कर्मबाट विचलित गराउनु हुन्न	१७
कर्म छोड्नु हुन्न	२९
भगवान्को खटन, भगवान्लाई नै सुम्पँदा सुख	३०
प्रारब्ध र पुरुषार्थ	३३
स्वधर्माचरणबाट नै कल्याण	३५
काम–भोगेच्छा– साधकको शत्रु हो	३७
ज्ञानेन्द्रिय, मन, बुद्धिलाई जितेपछि कामलाई जितिन्छ	४३

विषय | श्लोक

चौथो अध्याय

देशको परिपालक योगको साधक हुनुपर्छ	१
धर्म संस्थापनका लागि ईश्वरको अवतार हुन्छ	६
भगवान्को अवतारलीलाविग्रह संधै जस्तातस्तै रहन्छ	११
कर्मविधाता भगवान् लिप्त हुंदैन	१३
कर्म फरक भएपनि सिद्धि फरक हुंदैन, उही हुन्छ	१८
ज्ञानीबाट भएका कर्मको कसर रहंदैन	२०
ज्ञानीबाट भएको कर्म अभेदयज्ञ बन्छ	२३
बाह्र प्रकारका यज्ञ	२५
सबै यज्ञ ज्ञानयज्ञकै निमित्त हुनुपर्छ	३३

पाँचौं अध्याय

गृहस्थाश्रमका कर्महरू	१
कर्मयोग र कर्मसंन्यास दुबै उपाय मात्र हुन्	६
साधनापथमा अध्यासको लागि गृहस्थाश्रम बेस	६
बाँधने वा नबाँधने कर्मले हैन, भावनाले हो	११
पिण्डाण्ड र ब्रह्माण्ड उस्तै छन्	१३
गाई, चाण्डाल, बाहुन आदिमा सर्वत्र सम ब्रह्म छ	१८
विषयसुख आभास मात्र हो	१९
योग	२७
अन्तर्यामी तत्वको ज्ञानले शान्ति प्राप्त हुन्छ	२९

छैठौं अध्याय

संकल्प छोडेपछि प्रवृत्तिमार्ग र निवृत्तिमार्ग जोडिन्छन्	१
योगको मात्रावृद्धि संगसंगै कर्मको मात्रा घट्छ	३
इन्द्रियको वशमा पर्नु आपत्तिको, इन्द्रियलाई वशमा राख्नु संपत्तिको बाटो	५
योगी युक्त र युञ्जान दुइ किसिमका हुन्छन्, युक्त श्रेष्ठ हो	७
युञ्जान योगीले गर्नुपर्ने योगाभ्यास	१०
योगीका आहारविहार नियमहरू	१६
योगबाट हुने सुख श्रेष्ठ हो	२१
योग गर्ने प्रक्रिया	२४
निर्विकल्प समाधिबाट पञ्चकोशविवेकज्ञान हुन्छ	२८
परमेश्वरको प्रत्यक्ष गर्ने पद्धति	२९

विषय	श्लोक
मनलाई तह लाउन अभ्यास र बैराग्य बढाउनुपर्छ	३५
योगसाधकले ढीलो वा चाँडो परम गति अवश्य पाउँछ	४०
योगको स्वरूप र योगबाट हुने उपलब्धि	४७
योगाङ्गको परिचय	४७
सातौं अध्याय	
परमेश्वर दर्शनको फल	१
परमेश्वर दर्शन कसैलाई मात्र हुन्छ	३
परमेश्वरका दुइ प्रकृति	४
प्रवृत्तिबाट समेत मानिस बन्न ईश्वरतिर फर्कनुपर्छ	६
प्रत्येक वस्तुको सारतत्व परमेश्वरको विभूति हो	७
ईश्वरमा अविश्वास पतनको मूल हो	१४
भगवान्मा भक्ति लाग्नु पुण्यको फल हो	१७
ज्ञानीको भक्ति संधै एकनासको प्रेममय हुन्छ	१९
अभीष्ट देवतामा श्रद्धाधायक र फलदायक स्वयं भगवान्	२१
भक्ति नभएको मानिस अधम हो	२५
सबै भगवान्कै स्वरूप हुन् भन्ने भावको भक्ति बेस	२५
नररूप लिंदा पनि भगवान्को सर्वेश्वरत्व आदि उही हुन्छ	२५
भगवान्को सगुण साकार विग्रह लीलामय हो, संस्कारमय हैन	३०
आठौं अध्याय	
सर्व र अल्प औपाधिक हुन्, ईश्वर र जीव यौटै हो	५
अभेद बोधक महावाक्य	५
सद्योमुक्ति र क्रम मुक्ति (सगुण ब्रह्मोपासना)	५
कर्मका साथ भक्ति चलिरहनुपर्छ	१०
बाहिरको वातावरणले बेहोशीमा पनि भिन्न प्रभाव पर्छ	१०
जीवनकालको असल अभ्यासले अन्तकालमा असल भाव हुन्छ	१०
योगबाट प्राणत्याग असामान्य हो	१५
नामकीर्तनबाट नामी अभिमुख हुन्छ	१५
ब्रह्मलोकबाट फर्कने र मुक्त हुने	१७
निरुपाधि तत्त्व माया आदिको कल्पनाबाट अस्पृष्ट छ	२२
आवृत्ति हुने र नहुने गति	२४
उत्तर गति, क्रममुक्ति	२६
दक्षिण गति, पुनरावृत्ति	२६

विषय	श्लोक
नवौं अध्याय	
परिपुर्णको विद्या स्वयं परिपूर्ण	६
भ्रम हुँदा पनि, नहुँदा पनि सत्ता अधिष्ठान बस्तुको मात्रै हुन्छ	६
भगवत्सत्तामा प्रपञ्चसत्ता अडेको व्यवहारमा हो, परमार्थमा हैन	६
सङ्कल्पात्मक प्रकृतिबाट जगत्चक्र चलिरहन्छ	१०
भासित सबैमा परमेश्वरको परमभाव छ	१२
जुन भाव दृढ भयो, मान्छे त्यही भावमय हुन्छ	१५
नश्वरको ध्याउन्ना गर्ने मानिस नश्वर वस्तु जस्तै मर्छ	१५
साधन, साधना, विधिपद्धति जम्मै परमात्ममय हुन्	१९
भोगेच्छा नछुटे सम्म संसार छुट्दैन	२१
भक्तको लागि जुटाउने र जोगाउने भारा भगवान् नै बोक्नु हुन्छ	२२
परमात्माको आराधनामा न बढी खर्च लाग्छ, न दुःख कष्ट हुन्छ	२८
पहिले के गऱ्यो भन्ने भन्दा 'अब के गर्दै छ' को हिसाब हुन्छ भक्तिमा	३१
भक्तिसाधनामा ऊँचनीचको, स्त्रीपुरुषको भेदभाव छैन	३२
दुःखमय अनित्य संसारमा भक्ति नै गर्नुपर्छ	३३
भक्तिबाट ब्रह्मात्मैकत्वबोध हुन्छ	३४
भक्तिलाई कर्मनिष्ठाबाट पनि, ज्ञाननिष्ठाबाट पनि छुटयाउन मिल्दैन	३४
दशौं अध्याय	
प्रबृत्ति र निबृत्ति दुवै मार्गमा उपासना उपादेय छ	६
हिरण्यगर्भ आदि विस्तार भगवानको विभूति हो, महिमा हो	७
भगवान्को कृपाले ज्ञानज्योति खुल्छ	११
भूतभौतिकको छेउ, टुप्पो, माझ जम्मै आत्मा नै हो	२०
सगुण साकार विभूतिको उपासनासिद्धिले भगवान्को योग बुझिन्छ	२१
भगवान्का ध्येय विभूतिहरू	२१
भगवान्मा ब्रह्माण्ड मेरुपर्वतमा तिल जस्तो मात्रै हो	४२
एघाह्रौं अध्याय	
अर्जुनको कर्तृत्व भोक्तृत्वाभिमान रूपी मोहको नाश	१
विश्वरूप प्रदर्शन	९
ईश्वर, हिरण्यगर्भ र विराट	१४
अर्जुनबाट साक्षात्कृत विश्वरूपको वर्णन	१५
अर्जुनको व्याकुलता	२३
जगत्मा कोही पनि महाकालको पकडबाट पर छैन	३२

विषय	श्लोक
महाकालको लोलाविलासमा मान्छे निमित्त मात्रै हो	३३
द्विभुज श्रीकृष्णको, चतुर्भुज विष्णुको, सहस्र भुज ईश्वरको एकत्व	५१
साधनामा उपासना मध्यबिन्दुमा हुन्छ	५१
साधनाको सरल पद्धति	५५

बाह्रौं अध्याय

धारणा ध्यानसमाधिको एक मुष्ट नाम उपासना हो	१
सगुणोपासनामा विचलनको डर कम हुन्छ	२
सगुणोपासनाले निर्गुणोपासनाको सोपान तयार हुन्छ	८
सबभन्दा सुकर तथा प्राथमिक साधना सर्वकर्मफलत्याग हो	१२
भक्तिनिष्ठामा जुन साधन कर्तव्य हुन्छन्, ज्ञाननिष्ठामा ती स्वभाव हुन्छन्	१३
सगुणोपासना क्रमिक उपायको अवलम्बन गर्न पाइने हुनाले बेस	२०

तेह्रौं अध्याय

व्यवहारमा ठानेको कुराले परमार्थलाई स्पर्श गर्दैन	२
वस्तुको सत्यत्व बुझ्न अवस्तुको मिथ्यात्व पनि बुझ्नुपर्छ	३
अव्यक्त माया, त्यसबाटका परिणाम जम्मा चौबीस तत्त्व क्षेत्र हुन्	५
सृष्टि मायाको विलास मात्र हो	५
अचित् संघात र चित् आत्माको अविवेकले भोक्तृत्वाभिमान हुन्छ	६
क्षेत्र भास्य हो क्षेत्रज्ञ भासक हो	६
अध्यात्ममार्गमा अमानित्व आदि कहिल्यै पनि छुट्दैनन्	११
क्षेत्रज्ञ साक्षात् परब्रह्म हो, निष्प्रपञ्च अद्वैत तत्त्व हो	१२
अध्यारोपका क्रममा सविशेष ब्रह्म	१३
व्यष्टिपिण्डदृष्टि हुँदा जीवभेदभ्रम हुन्छ	१६
सबै ज्योति आत्मज्योतिबाटै ज्योतित छन्, आत्मा मूल ज्योति हो	१७
अन्तः शुद्धिका लागि भोगमुख नभई भगवन्मुख हुनुपर्छ	१७
भगवद्भक्ति विना अहंभाव गल्दैन	१८
नबुझेकालाई बुझाउन बुझेकाले गरेको सृष्टिकल्पना अध्यारोप हो	२२
गुणसङ्ग सामान्यतः चार किसिमको हुन्छ	२२
तीन किसिमका कर्म संस्कार	२२
क्षेत्र क्षेत्रज्ञको अभेदभ्रम अध्यास हो	२६
नाशवान्लाई आत्मा मान्नेले आत्महत्या गरिरहन्छ	२८
आत्मामा नै नामरूप भेद उठ्छन् र हराउंछन्	३०
आत्माको र सृष्टिको तत्त्व बुझ्दा मोक्ष हुन्छ	३४

विषय	श्लोक
चौधौं अध्याय	
वृत्तिव्याप्ति र फल व्याप्ति	२
बुद्धि गुणमा लाग्दा बद्ध र निर्गुणमा लाग्दा मुक्त हुन्छ	२
सृष्टिको उपादान कारण अपरा र निमित्त कारण परा प्रकृति हो	४
गुणाभिमान नै बन्धन हो	५
तीन गुणको स्वभाव र बन्धकता	६
अन्तकालको गुणस्थिति अनुरूप योनिमा जन्म हुन्छ	१५
गुणाभिमान छुट्यो भने दुःख छुट्यो	२०
अज्ञान शक्तिः आवरण र विक्षेप	२०
जीवन्मुक्तिको नित्यसमाधिस्थ सातौं भूमिका	२२
,, पदार्थाभावनी छैठौं भूमिका	२३
,, असंसक्ति पाँचौं भूमिका	२४
,, सत्त्वापत्ति चौथो भूमिका	२५
अनन्य भक्ति योगले त्रिगुणलाई पार गर्ने योग्यता दिन्छ	२६
सात ज्ञान भूमिका	२७
अघिल्ला तीन साधन भूमिका, पछिल्ला तीन फल भूमिका, चौथो मध्य भूमिका	२७
पन्ध्रौं अध्याय	
संसार महावृक्षको रज्जुसर्पको जस्तै आदि अन्त छैन	४
विना उपासनाको ज्ञान परिपाठ मात्रै पनि बन्न सक्छ	४
विषयेन्द्रिय, मन बुद्धि आत्माकै प्रकाशमा प्रकाशित हुन्छन्	६
अन्तःकरणको भान हराएपछि जीव हुँदैन, परमात्मा हुन्छ	७
आत्मा देखिन भन्नु अरू वस्तु देखें उज्यालो चाहिं देखिन भन्नु जस्तै हो	१०
परमात्मालाई खोज्न कतै जानु पर्दैन, बुझ्नुमात्रै पर्छ	१२
अन्तर्यामी	१५
गीताको मथितार्थ सारसंग्रह पन्ध्रौं अध्यायमा, त्यसको पनि सार १६–१९ चार श्लोकमा	२०
क्षर, क्षरोपहित, अक्षर, अक्षरोपहित तथा निरूपाधि तत्त्व	२०
सोह्रौं अध्याय	
दैवी सम्पत्ति, मुख्य ज्ञानयोग व्यवस्थिति; आसुरी सम्पत्ति	१
साधना गर्नु भनेको दैवी प्रकृतिको उन्नयन र आसुरी प्रकृतिको दमन गर्नु हो	२०
साधनामार्गमा शुरूदेखिका अवरोध कामक्रोधलोभ हुन्	२२
काम, भोगेच्छालाई हटाउन नित्यानित्यवस्तुविवेक निरन्तर हुनुपर्छ	२२
अनुशासनमा राखेर रक्षा गर्नु शास्त्रको उद्देश्य हो	२४

विषय	श्लोक
प्रवृत्ति र निवृत्ति, चौध विद्यास्थान	२४
कर्तव्य अकर्तव्यको निर्णय शास्त्रका आधारमा हुनुपर्छ	२४
सत्रौं अध्याय	
शास्त्र, कर्म, श्रद्धा सबै सात्त्विक भएमा सिद्धि, सुख एवं परम गति हुन्छ	३
तीन किसिमका आहार	७
तीन किसिमका यज्ञ	११
तीन किसिमका तप पुनः तीन किसिमका	१४
तीन किसिमका दान	२०
ब्रह्मका तीन नाम	२३
सत् कर्म र असत् कर्म	२८
अठाह्रौं अध्याय	
नित्य कर्म आफैं छुट्छ भने छुटोस्, आफूले छोड्नु हुन्न	६
शरीरको धारण र शरीरको शोधन कर्मका मूल उद्देश्य हुन्	९
'गरें' भन्नु जस्तै 'गरिन' भन्नु पनि अभिमान नै हो	१०
ज्ञानत्रिपुटी प्रेरक र ग्राहक हुन्, कर्म त्रिपुटी कारक हुन्	१८
त्रिपुटीका तीनै तत्त्व सत्त्वादि भेदले तीन किसिमका हुन्छन्	१९
बुद्धि र धृतिका तीन तीन किसिम	२९
सुखका तीन किसिम	३६
सामान्यतः देवतामा सत्त्व, मनुष्यमा रज, पशुपक्षीमा तम प्रधान हुन्छ	४०
जाति र संस्कार अनुसार चार वर्णका कर्तव्य	४१
जातिवर्णधर्ममा झैं शमदमादिधर्ममा बन्देज छैन	४१
कुनै एक वर्णमा जन्म हुनाको कारण पूर्वकर्मसंस्कार नै हो	४८
कर्ममा भेद भए पनि साधना पद्धतिमा र सिद्धिमा भेद छैन	५०
अध्यात्ममार्गका सामान्य सोपान	५०
ब्रह्मप्राप्ति भनेको कुनै नौलो मूर्त वा अमूर्त फल प्राप्ति हैन	५०
आफ्नो स्वरूपानुभवमा स्थित रहनु परमज्ञाननिष्ठा हो	५६
'म' भन्ने अहङ्कार र अनन्य भगवद्भक्ति सँगै रहँदैनन्	५८
कर्मबाट संस्कार बनाउनु र नबनाउनुमा मानिस स्वतन्त्र छ	६०
परमेश्वरलाई देख्ने ज्योतिको मूल हृदयभित्रै छ	६२
गर्नाका तह धेरै छन्, बुझेर गर्नु उत्तम हो	६३
गीतार्थ सार संग्रह	६५
समस्त द्वैताभिमान छोड्नु सर्वधर्मपरित्याग हो	६६

वेदान्त

विषय	श्लोक
द्वैताभिमानबाट उठेका अनर्थ नै सर्वपाप हुन्	६६
मलिनमा विद्या ज्योतित हुंदैन	६७
विद्याको प्रसार नगरी पनि हुन्न, जथाभावी गर्नु पनि हुन्न	७२
गीताध्ययनको फल मोहनाश, स्वरूप स्मृति	७३
गीता स्वयं भगवान्को हुकुम हो	७५
जहाँ कृष्ण त्यहीं सबै भला कुराहरू	७८

×

उत्तरपीठिका

			पृष्ठ
१ गीतोपदेशपछिको कथासूत्र			२६७
२ गीताध्ययनप्रसङ्गमा जान्नुपर्ने व्यक्तित्वहरू			२७३
श्रीकृष्ण	२७३	अर्जुन	२८३
अनन्त	२९४	अर्यमा	२९५
अश्वत्थामा	२९६	असित, इक्ष्वाकु	२९९
उत्तमौजा, उशना कवि	३००	कपिल	३०१
कर्ण	३०२	काशीराज, कुन्ति भोज, कुन्ती	३०८
कृप	३१२	चेकितान, चित्ररथ, जनक	३१३
जयद्रथ	३१४	दुर्योधन	३१६
देवल	३२२	द्रुपद	३२३
द्रोण	३२४	द्रौपदी	३२८
धृतराष्ट्र	३३५	धृष्टकेतु, धृष्टद्युम्न	३३९
नकुल, नारद	३४०	पाण्डु	३४३
पूर्वे चत्वारः, प्रल्हाद	३४५	भीमसेन	३४७
भीष्म	३५०	भृगु	३५५
मनवः	३५६	महर्षयः सप्त	३५७
मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा	३५८	पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ	३६०
यमराज	३६१	युधिष्ठिर	३६२
युयुधान	३६७	रवि, विवस्वान्	३६९
श्रीराम	३७०	वरुण	३७२
वासव, वासुकि	३७३	विकर्ण, वित्तेश	३७४
विष्णु	३७५	वैनतेय	३७६
वृहस्पति	३७९	व्यास	३८०
शशी	३८३	शङ्कर	३८४
शिखण्डी	३८८	सौभद्र (अभिमन्यु)	३८९

संजय	३९१	स्कन्द	३९२
सहदेव	३९४		

अक्षर क्रममा श्लोक सूची ३९४

चित्र सूची

लेखक दम्पती	पूर्व पीठिका १
महर्षि वेदव्यास र वाल्मीकि	,, ,, ७
भगवती गीता	मध्यमणिको मुख पत्र
महायुद्धमा श्रीकृष्णको शङ्खघोष	४
जगद्‌गुरू श्रीकृष्ण	११
गायत्री	५७
पञ्चदेव	७७
शास्त्र र शस्त्र	१२१
भगवानले भर्न हुन्छ	१३८
नराणां च नराधिपम्	१५०
परमगति	१७२
अश्वत्थ वृक्ष	२१०
राधा गोविन्द	२५८
श्रीराम पञ्चायतन	३७०
गौरीशङ्कर	३८४

श्री:

संस्कृत श्लोकको

शुद्धि पत्र

पृष्ठ	श्लोक	शुद्ध	अशुद्ध	पृष्ठ	श्लोक	शुद्ध	अशुद्ध
७	२६	पितृन्	पितृन्	९१	२७	ह्याँश्च	ह्याँश्व
७	२६	भ्रातृन्	भ्रातृन्	९१	२७	क्षुश्चै	क्षुचै
२७	२८	देवना	वेदना	१०९	६	य	ण
३१	३७	निश्चयः	निश्वय	११०	९	तपश्चा	तपश्वा
३१	३८	यौ	यो	११३	२०	स्तं स्तं	स्तं स्ते
३३	४०	भि	भ्रि	११६	२७	सर्गे	सर्वो
३८	४७	णि		१२५	१९	राव्या	रान्या
४२	५७	भि	मि	१३१	६	धारय	धाहय
६३	३२	ज्ञान	ज्ञन	१५२	३८	ज्ञान	चान
६५	४०	विमो	विमा	१६०	२२	ये च	य च
७६	२७	म	मभ	२१५	१२	चाग्नौ	चामौ
७९	४०	श्च	श्व	२३०	५	तपो	तपयो
८२	६	संन्या	संया	२३२	१५	मयं	मय
८७	१७	तन्नि	तान्नि	२३५	२७	चोच्यते	चोच्येते
८७	१९	हि	ही	२४९	४४	गौ	गो

न मे भक्तः प्रणश्यति

लेखकदम्पती

पूर्वपीठिका

श्रीमद्भगवद्गीता–गीतालोकभाष्य

पूर्व पीठिका

भगवान् श्रीकृष्णका पाउमा

पत्रं पुष्पम्

पूर्णावतार भगवान् वासुदेव श्रीकृष्णबाट मानवमात्रको कल्याणार्थ निगाह भएको अविनाशी सुधामृतको नाम 'श्रीमद्भगवद्गीता' हो। यो ग्रन्थरत्नले सनातनधर्मपरम्परामा वेद, उपनिषद् सरहको प्रतिष्ठा पाएको छ। यसलाई सनातनधर्मानुयायी सबैले सर्वशास्त्रमय मानेका छन्। यसको महिमागान यसरी भएको छ –

> एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतम् एको देवो देवकीपुत्र एव।
> एको मन्त्र स्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा।

देवकीपुत्रले गाइबक्सेको शास्त्र नै मुख्य शास्त्र हो; देवकीपुत्र नै मुख्य देवता होइबक्सन्छ; उहाँका नामहरू नै एक मात्र मुख्य मन्त्र हो; उहाँको सेवा नै एकमात्र मुख्य कर्म हो। यो महिमागानमा कुनै 'सनातनीले कुनै शङ्का उठाएको छैन। आविर्भावकालदेखि नै यो श्रेष्ठ ग्रन्थले विभिन्न पथका अनुयायीहरूलाई, यात्रीहरूलाई यथोचित सत्प्रेरणा दिंदै आएको छ। मानवमात्रलाई उद्बोधन गर्ने, सुखशान्तिको मार्ग देखाइदिने, विभिन्न धर्मपथका विश्वासीलाई अविरोधी मित्रभावका साथ संगसंगै आफ्नापना साधनामा अघि बढ्न प्रेरणा दिने यो गीताग्रन्थको नेपाली भाषामा आशय स्पष्ट गर्ने अनेक प्रकारका – प्रवचन, लेख, पद्यानुवाद, भावानुसारी कविता, गद्यमा व्याख्या आदि – प्रयास चल्दै आएका छन् :–

गीता – नेपाली भाषा श्लोक सहित	पं. श्रीकेदारनाथ खतिवडा,
गीता – कोमलगीता पद्य तथा गद्य	पं. श्रीकोमलनाथ अधिकारी,
गीता – निरञ्जनी टीका पद्य तथा गद्य	पं. श्रीहर्षनाथ खनाल,
गीता – पदच्छेद, अन्वय र नेपाली भाषा टीका	पं. श्रीधरणीधर कोइराला,
श्रीमद्भगवद्गीता सार	पं. श्रीलेखनाथ पौडेल,
श्रीमद्भगवद्गीता पूर्णानुवाद	पं. श्रीकृष्णप्रसाद घिमिरे,
श्रीमद्भगवद्गीता तात्पर्यटीका	पं. श्रीईश्वरानन्द गिरी,
गीता – कमल गीता (पद्य) विशेषार्थ व्याख्या सहित	ज्योतिर्विद् पं. श्रीकमलनाथ शर्मा,
गीता यथार्थ रूप	पं. श्रीभक्ति वेदान्त स्वामीको अंग्रेजी व्याख्याको नेपाली अनुवाद।

श्रीमद्‌भगवद्‌गीताको व्याख्या गर्नु हुने, मैले जान्न नसकेका अरू पनि विद्वान् हुनु होला । कोमलनाथ अधिकारीले भूमिकामा श्रीमद्‌भगवद्‌गीता "आफ्नू भाषामा अभाव हुँदा" भनेर आफ्नो अनुवादलाई नेपालीमा प्रथम मान्नुभएको छ । उहाँको अनुवाद प्रकाशित भएको १९९० सालमा हो । केदारनाथ खतिवडाको "श्रीमद्‌भगवद्‌गीता नेपाली भाषा श्लोकसहित" नेपाली भाषा श्लोकको ललिताप्रसाद वर्माले गर्नुभएको अंग्रेजी गद्यानुवादसमेतको किताब १९८७ सालमा नै प्रकाशित भैसकेको थियो । त्यो प्रकाशन श्रद्धा, भक्ति र उदारताका साथ निकै खर्च लगाएर गरिएको पाइन्छ । अतः श्रीमद्‌भगवद्‌गीताको नेपाली भाषामा विधिपूर्वक सम्पूर्ण अनुवाद गर्ने प्रथम श्रेय, मैले जाने अनुसार, केदारनाथ खतिवडालाई दिनुपर्छ । त्यो बेलाको नेपालका दिग्गज, अग्रगण्य विद्वान् पं. दिव्यदेव, पं. उमानाथ, पं. विष्णुप्रसाद, पं. ऽप्रसादहरूले केदारनाथको अनुवादलाई मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्नुभएकोबाट त्यसको महत्त्व झन् बढेको छ । गीताको पद्यानुवादका साथै गद्यमा छैटौं अध्यायसम्मको विशेष व्याख्या समेत गर्ने काम पं. श्री हर्षनाथ उपाध्याय खनालले १९९१ साल चैत्रमा पूरा गर्नुभएको रहेछ । तर हर्षनाथी टीकाभन्दा पहिले ईश्वरानन्दी टीका प्रकाशित भो । यी दुवै टीका गतिला छन् । हर्षनाथजीको छ अध्यायको टीका पढ्दा उहाँले जम्मै अध्यायको व्याख्या गर्न सक्नुभएको भए गीताध्यायीहरूलाई बढी उपकार हुन्थ्यो । गोविन्दप्रसाद भट्टराईले बाँकीमा टीका लेख्नुभएको त छ, त्यो हर्षनाथजीको पद्यानुवादबाट नै गतार्थ जस्तो देखिन्छ । ईश्वरानन्दी टीकाले नेपाली पाठकलाई गीताको अर्थ बुझ्नमा धेरै मदद गर्छ । ज्योतिर्विद् पं. कमलनाथ शर्माको 'सम पद्यानुवाद (नेपाली) विशेषार्थ व्याख्यासहित' गीता १९३५ सालमा प्रकाशित भो । कोमलनाथले जस्तै कमलनाथजीले उही उही छन्दका उक्ति श्लोकमा अनुवाद गर्नुभएको छ । कोमल गीताको अनुकरण गरी गीतामा आफ्नो नाम जड्नु भएको छ- 'कमलगीता' । उहाँले उपोद्‌घातमा दार्शनिक तत्त्वहरूको विषयमा आफ्नो ज्ञान देखाउने काम गर्नुभएको छ; श्लोकश्लोकको पनि परिश्रमसाध्य व्याख्या गर्नुभएको छ । यो सिलसिलामा जन्ममा कान्छो बनेर यो 'गीतालोक भाष्य' जनसमक्ष आएको छ ।

यतिकसो व्याख्या छँदाछँदै यो व्याख्या किन चाहियो भन्ने प्रश्न उठ्नु अर्कै कुरा हो । तर यो व्याख्या जन्मनु चाहि स्वाभाविक हो, प्राकृतिक हो। "नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः" पखेटा भएका सबै प्राणी उड्छन्, यो प्रकृति हो; कति धेरै वा माथि उड्छन्, यो शक्तिको कुरो हो । जति धेरै उडे पनि, जति माथिसम्म उडे पनि उडान आकाशभित्रै हुने हो, आकाशलाई पार गर्न कसैले पनि सक्ने हैन । यसै यथार्थमा आफ्ना अग्रज, नेपाली व्याख्या मात्र हैन, यथालाभ संस्कृत व्याख्याहरूको यथायोग्य सहायता समेत पाएर यो 'गीतालोकभाष्य' बनेको छ । सर्वेश्वर, सर्वात्मा, परमात्मा भगवान् श्रीकृष्णको पूजा आराधना सबैले आफ्नै कल्याणको निमित्त गर्नुपर्छ । महामायाधिपति, स्वाभाविक षडैश्वर्यसम्पन्न श्रीकृष्णचन्द्रलाई खाँचो पनि केही छैन; चाहिएको पनि केही छैन; कसैले केही चढाउँदा र नचढाउँदामा सदा परिपूर्ण, परितृप्त परमात्मामा केही फरक पर्ने पनि हैन । तर जीवले उहाँको पूजा आराधना गर्ने पर्छ, कर्तव्य हो । भगवान्‌को, श्रीकृष्णको चाला निराला छ, लीला अनौठो छ, अचिन्तनीय छ; चौरासी परिकारले युक्त, भौतिक परिमाणमा अतिभ्रति ठूलो दुर्योधनको राजकीय भोजको तिरस्कार गरिबक्स्यो, विदुरको शाकान्न स्वीकारेर विदुरपत्नीले भक्तिका

विभोहमा गुदी पर्याँकीपर्याँको टक्र्याएको केराको बोक्रा मीठो मानीमानी ज्यूनार भो। मिथिला सम्राट्को राजान्न पनि, ब्राह्मणको भिक्षान्न पनि श्रीकृष्ण प्रभुबाट एकै क्षणमा सम्राट्को आलीशान दरबारमा र ब्राह्मणको झुत्रो झुप्रोमा उही प्रेमसँग ग्रहण गरिबक्स्यो। यो 'गीतालोकभाष्य' अरूले चढाएका अनेक उत्तमोत्तम फूलमाला, भूषणअलङ्कार, द्रव्यवस्त्रले खचिखचाउ श्रीकृष्णचरणारविन्दमा हामी भिक्षुकदम्पतीले चढाएको 'पत्रं पुष्पं' हो।

भाष्य शब्द व्याख्यालाई बताउने पुरानो नाम हो। यसको प्रसिद्धि आफ्नै किसिमको छ। गतिला आचार्यहरूले लेखेका, वेद, उपनिषद्, सूत्र जस्ता उत्कृष्ट ग्रन्थका, उत्कृष्ट व्याख्याको नाम भाष्य रहने गरेको हो— सायणभाष्य, महाभाष्य, शाबरभाष्य, व्यासभाष्य, वात्स्यायनभाष्य, प्रशस्तपादभाष्य, शाङ्करभाष्य, श्रीभाष्य आदि आदि। मैले लेखेंको यो गीताव्याख्यालाई 'भाष्य' भन्ने नाम राखेको बढी गरेको जस्तो लाग्न पनि सक्छ। तर यो नामको उद्‌भावन हुंदा त्यस्तो उत्कृष्टता जाहेर गर्ने आशय राखेको चाहि हैन। 'गीतालोकभाष्य' भन्ने नामभित्र गीता, आलोक, लोक र भाष्य चार पद परेका छन्। गीताको अर्थ श्रीकृष्ण भगवान्को गीता हो; आलोकको अर्थ प्रकाश हो, उज्यालो हो; लोकको अर्थ संसार हो, सामान्य जन हो; भाष्यको अर्थ बोलचालको भाषामा लेखिएको रचना हो। यी चार पदको समासबाट 'गीतालोकभाष्य' नाम बनेको छ। गीताको आलोकमा देखेको गीताकै आलोकलाई, गीताको आशयलाई लोकभाषामा, लोकको बोलचालको नेपाली भाषामा लोकको निमित्त, सामान्यजनको निमित्त लेखिएको रचना भन्ने आशय जाहेर गर्ने मनसायले 'गीतालोकभाष्य' भन्ने नाम राखिएको हो। अरू अर्थ यो नामबाट ध्वनित नहोस् भन्ने पनि हैन। भाष्य शब्द प्रचलनमा आउने ताक शब्दले दिने मूल अर्थ सामान्य जनभाषामा लेखिएको रचना नै हो। भाष्य शब्द प्रचलनमा आउने ताक ग्रन्थ लेखिने सामान्य जनभाषा संस्कृत थियो। वेद, उपनिषद्‌हरू गहन छन्; अर्थगम्भीर छन्। सूत्रहरूले गम्भीर, दार्शनिक दुरूह अर्थ बोकेका हुन्छन्। तिनको अर्थ राम्ररी खोलेर विस्तारपूर्वक व्याख्या गर्नाको साथसाथै मूलग्रन्थको आशयसँग प्रतिकूल नहुने किसिमका अरू कुरा पनि, व्याख्याकारका मन्तव्य पनि वर्णन गरिएको रचना भाष्य हो भन्ने परिभाषा गरिएको छः—

> ''सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः
> स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।''

यसो हुँदा यो व्याख्यालाई भाष्य भन्न नहुने पनि हैन, डराउनु पर्ने पनि छैन।

गीता भगवान् श्रीकृष्ण परमात्माको हृदय हो— ''गीता मे हृदयं पार्थ''; भगवान्को हृदयलाई बुझ्ने भगवान् नै होइबक्सिन्छ ''कृष्णो जानाति वै सम्यक्''। ''नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः, न मेधया, न बहुना वा श्रुतेन''— प्रवचन गर्न जानेको वा सुनेको हुंदैमा, बुद्धि भएको वा धेरै पढेगुनेको हुँदैमा परमात्मा पाइने हैन। यसको निमित्त परमात्माको अनुग्रह चाहिन्छ। जसले परमात्माको कृपा पाउँछ, त्यसैले परमात्मालाई पाउँछ— ''यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः''। गीताको अभ्यासबाट प्रवृत्तिनिवृत्तिमय धर्मको स्वरूपज्ञान हुन्छ र वर्णाश्रमानुसार धर्मपरिपालन गर्ने मानिस भगवदनुग्रहपात्र बन्छ र धर्मार्थकाममोक्षात्मक पुरुषार्थ सिद्ध हुन्छ। गीता व्याख्याले गीताभ्यासमार्गलाई उज्यालो बनाइ-

दिन्छ । जेजस्तो गीताव्याख्या पढे पनि बुझ्न त आफैंले पर्छ । जति उज्यालो पाए पनि, जति सहारा मिले पनि हिँड्नु त आफैंले पर्छ । हिँड्न खोज्नेलाई, पाउन चाहनेलाई, पढ्न मन गर्नेलाई व्याख्याले मदद गर्छ; व्याख्या सरल हुनपर्छ । यस्तो समझमा यो गीतालोकभाष्य बनेकोले यसमा पाण्डित्य-प्रदर्शनपद्धतिलाई सकेसम्म नलिई सजिलोसँग बुझाउने शैलीलाई अँगालेको छु । पढाउने आफ्नो बानी, कहींकहीं कक्षामा विद्यार्थीलाई पढाए जस्तो किसिमले पनि व्याख्या भएको छ । संस्कृत नपढेका र संस्कृतशब्दलाई जिब्रोमा मुश्किलसँग हिँडाउनुपर्ने बालवनितालाई अडीअडी पाठ गर्न सजिलो हुने तुल्याउन मूलश्लोकलाई पदपद छुट्याएर छापेकोमा संस्कृतका अभ्यासीलाई कस्तोकस्तो पनि लाग्ला ! पदपदको अन्वय गरी अन्वयको पदक्रम अनुसार नेपाली अर्थ लेखिएको हुँदा श्लोकको पूरा अर्थका साथै याद गरेर पढ्नेलाई प्रत्येक पदको अर्थ खुल्नेछ भन्ने अन्दाज गरेको छु । श्रीमद्-भगवद्गीता संस्कृतश्लोक पाठ नगरेर अँग्रेजी व्याख्या पढ्छु भन्ने श्रद्धालु भक्तहरू हिजोआज धेरै भेटिनुहुन्छ । गीताको आशय बुझ्नै पर्छ, त्यसको लागि जुन भाषाको सहारा लिए पनि हुन्छ । तर गीता भनेकै संस्कृतश्लोक भाग हो । अर्जुनावतार साक्षात् नरको र श्रीकृष्णावतार साक्षात् भगवान् नारायणको मुखारविन्दबाट निस्केका वाणी संस्कृत श्लोक नै हुन् । ती वाणी सर्वथा निर्दोष एवं पवित्र छन्, पुण्यदायक छन्, अमृतमय छन्, चित्तको तमोनाशक छन् । पूर्ण परमेश्वरभावमा स्थित भएर श्रीकृष्णले बोलिबक्सेको गीता वेद उपनिषद् नै हो । यसका प्रत्येक पद मन्त्र हुन्, प्रत्येक श्लोक महामन्त्र हुन् । निश्चित संख्या पुग्ने गरी जप गरे गराएपछि मन्त्रको पुरश्चरण हुन्छ, मन्त्र सिद्धि दिने बन्छन् । उहिलेदेखि अनेकानेक ऋषिमुनि, भक्तमहात्मा, योगीज्ञानी, साधुसन्त, सतीसाध्वी आदि पुण्यात्माहरूले पाठ गर्दागर्दै गीताका संस्कृत पद श्लोकहरूको अरबौं अरबौं संख्यामा जप भैसकेको छ; करोडौं करोडौं पुरश्चरण भैसकेका छन् । यसो हुँदा गीताका संस्कृत पद श्लोकहरू सिद्ध महामन्त्र हुन् । तिनको पाठबाट सिद्धि मिल्छ, भक्ति बढ्छ । उपसंहारमा स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण-बाट पठनपाठनको महिमागान गरिबक्सेको संस्कृतश्लोकको नै हो । तिनलाई नै छोड्यो भने, मूल मणि नै छोड्यो, मुख्य मन्त्र नै छोड्यो, सर्वोपरि अमृत नै छोड्यो । त्यसकारण गीताप्रेमीले संस्कृतश्लोक छोड्नै हुन्न; सकीनसकी, कनीकुथी, अक्षरअक्षर फोरीफोरी संस्कृतश्लोकको पाठ गर्नैपर्छ, दमसंक्रम दिनको एकै श्लोक सही शुरुशुरुमा । एक श्लोक मात्र मुखाग्र आयो भने पनि महालाभ भयो, आखिरमा त्यसैले उद्धार गर्छ । गर्दागर्दै संस्कृतश्लोक भन्ने बानी जिब्रोलाई पर्छ, रस लाग्छ, आनन्द हुन्छ, यत्र र परत्र दुवैतिर लाभ हुन्छ । यसको अतिरिक्त आशय बुझ्नाको लागि कुनै व्याख्याको अनुशीलन गर्नुपर्छ । यो गीतालोकभाष्यमा यो कुरालाई ध्यानमा राखी आवश्यक र प्रकरण अनुसार श्लोकको र/वा श्लोक समूहको आशयलाई विस्तारपूर्वक स्पष्ट गर्ने प्रयत्न गरेको छु र अध्यायको अन्तमा त्यसको नाम रहनाको प्रयोजन देखाएको छु । यो गीतालोकभाष्यको मध्यभाग-सम्बन्धी कुरो हो ।

यो गीतालोकभाष्य तीन भागमा बाँडिएको छ । पहिलो भागको नाम 'पूर्वपीठिका', पछिल्लो भागको नाम 'उत्तर पीठिका' र मध्य भागको नाम 'मूल मणि' राखिएको छ । मध्यभागमा श्रीमद्भगवद्गीता व्याख्यासहित मूलमणिको रूपमा रहेको छ । पूर्वपीठिकामा हाम्रो सनातन आस्था र श्रद्धालाई मध्यनजर राखेर गीताविषयक प्रचलित विचारहरूमा

छलफल समेत गरिएको छ । उत्तरपीठिकामा गीतासँग सम्बद्ध व्यक्तित्वहरूको परिचय दिने प्रयत्न भएको छ । समग्र गीतालोकभाष्य पढेपछि गीताको अर्थ र आशय बुझ्नुको साथै गीतासंग सम्बद्ध सबै कुराको अर्थात् पूरै गीतालोकको, गीताजगत्को ज्ञान हुन्छ । यो अर्थमा पनि गीतालोकभाष्य नाम राखेको हुँ । उत्तरपीठिकामा गीतापछिका महाभारतको मूलकथा, प्रमुख चरित्रहरूको साथै हिन्दू, देवी देवताहरूको र महापुरुषहरूको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएका छन् । यो अंश हिन्दू संस्कृतिमा चाख राख्नेहरूको लागि उपयोगी हुनेछ; र आफ्नो सांस्कृतिक धरातलका पूर्व पुरुष एवं महापुरुषहरूलाई, पठनपाठनको अभावले गर्दा, बिर्सिइने जस्तो अहिलेको नमीठो परिस्थितिमा नेपाली-को निम्ति अवश्य पठनीय बनेको छ भन्ने विश्वास मैले लिएको छु । शक्तिले, बुद्धिले र समयले नभ्याएको कुरो अर्कै हो; उपयोगी बनाउने प्रयत्नमा जानीजानी कसर राखेको चाहिं छैन । यो श्लाघा हैन, भूमिकामा निवेदन गर्नुपर्ने कर्तव्य हो भन्ने सम्झेको हुँ । अन्यथा नठानिदिनुहुन प्रार्थना गर्छु । सफलता र असफलता पाठकबाट थाहा पाउने नै छु ।

नगण्य विद्याबुद्धिशक्तिवाला मबाट गीताग्रन्थको यो व्याख्या तयार हुनु ममाथि परेको जगदीश्वर भगवान् श्रीकृष्णको अनुग्रहको फल हो; धर्मसंस्कृतिमा रूचिपरिष्कार गरिदिनुहुने मेरी पूजनीय माता श्रीपूर्णदेवीको, अध्यात्ममा प्रेरक तथा शिक्षक मेरा पिता श्रीरूद्रकान्त अधिकारीको र गुरुजनको कृपाको फल हो; आदिकालदेखि परम्परित शुद्ध वैदिक पद्धतिबाट अभिषिक्त विश्व-हिन्दूहृदयसम्राट् श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवको प्रतापी, त्यसैले शीतल र शान्त सुशासनको फल एवं श्री ५ बडामहारानी ऐश्वर्यराज्यलक्ष्मी देवी शाहको अटल हिन्दूधर्म-प्रेमी, सर्वोपरि सामाजिकनेतृत्वको प्रभाव हो, विनम्र कृतज्ञता चढाउँछु । मेरी सहधर्मिणी लोकलक्ष्मीदेवीलाई उनको इच्छा पूरा गर्न २०१७ सालदेखि गीता पढाउन थालेको हुँ । त्यसै क्रममा तयार पारिएका सामग्रीहरूको विकास र परिष्कार गर्दागर्दै यो भाष्य बनेको हो र उनकै साहसबाट प्रकाशमा पनि आयो । एकान्त पतिप्रेम, अटल धर्मनिष्ठा, गढेको भगवद्भक्ति, गहिरो गीताप्रेम, सञ्चयशीलतायुक्त उदारता, दुःखसहिष्णु उत्साह आदि उनका सद्गुणहरू पनि मेरो निम्ति कर्म, उपासना र ज्ञान तीनै पक्षमा प्रेरक तत्व बन्दै आएका छन् । अतः मेरी धर्मपत्नीप्रति म सधैं कृतज्ञ, गुणज्ञ रहेको छु ।

चित्रहरूका निम्ति गीताप्रेससंग अनुरोध गरें; धेरै समयको प्रतीक्षापछि, पुण्य कार्यमा सबैको अनुमोदन प्राप्त हुने विश्वासले, कल्याणको चित्रका प्रभावजनित चित्रहरू यसमा समाविष्ट भएका छन्; कृतज्ञता जाहेर गर्छु । आयुष्मान् सालाभाइ दिवाकरराज पौडेलले प्रेससंग कुरा मिला-इदिएको मात्र नभई प्रेसमा संलग्न रही सहयोग गरेका छन्; अर्का सालाभाइ शरदराज पौडेलले तसवीरको बन्दोबस्त मिलाइदिए । चिरञ्जीवी छोराजुवाइं, सौभाग्यवती छोरीबुहारीहरूले यथा-योग्य काम गरेका छन् । सबैले आफआफ्ना संस्कारमा यथायोग्य पुण्य थप्न पाए, सबै धन्य हुन् । प्रेसले किताब तयार पारिदियो । त्यसका लागि अन्नपूर्ण मुद्रणालय परिवारलाई धन्यवाद दिन्छु, प्रेसका मालिक ध्रुवबहादुर कार्कीको भलाद्मीपनलाई साधुवाद दिन्छु । यति सहयोग हुंदा पनि मुद्रण तथा तयारीसम्बन्धी धेरै त्रुटि भएको आफैले देखेको छु । विद्या, बुद्धि, ढङ्ग र अवधान

नपुग्नाको कारणबाट त्रुटि, अशुद्धि, प्रमाद, भ्रम जेजति भएका छन् तिनका निम्ति अञ्जलि जोरी क्षमा माग्नुबाहेक अर्को उपाय नै छैन। "तत्कुरुष्व मदर्पणम्" भन्ने भगवदाज्ञा शिरोपर गरी यो पत्रंपुष्पं भगवान्‌का पाउमा चढाउँछौं। भक्ति पुगेको त छैन, तर ग्रहण अवश्य हुन्छ भन्ने विश्वास छ। ॐ तत् सत् कृष्णार्पण मस्तु – विनीत्त, अम्बिका प्रसाद अधिकारी

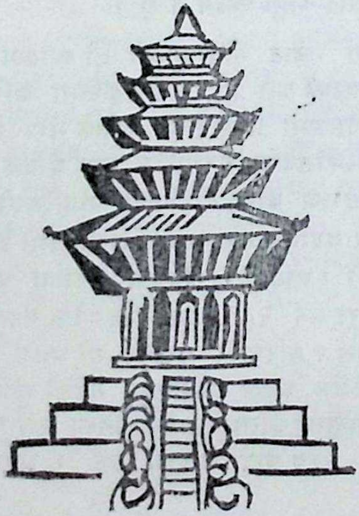

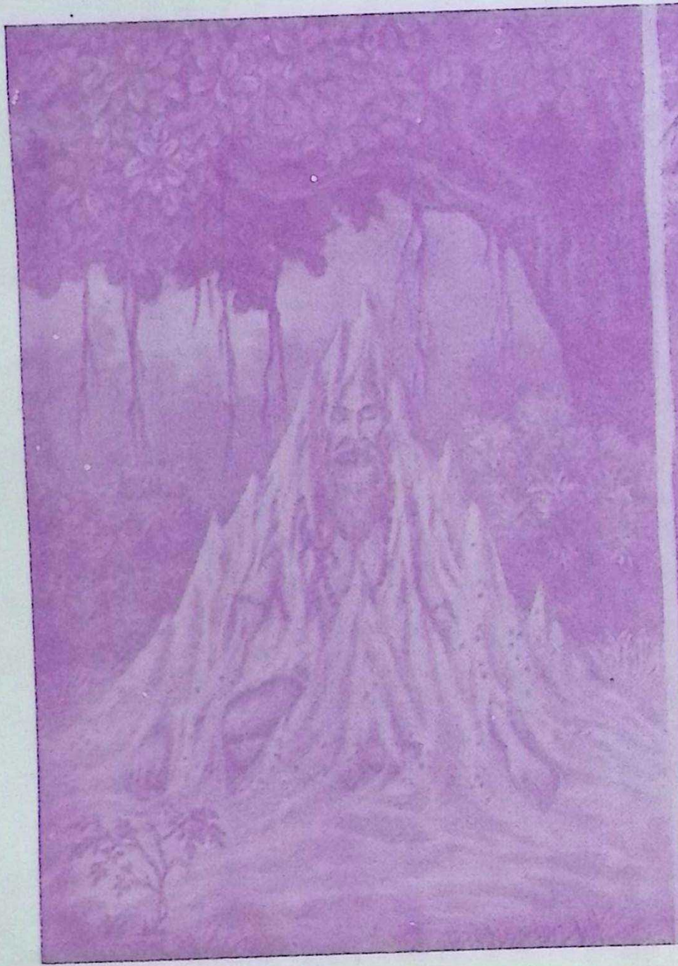

महर्षि वाल्मीकि

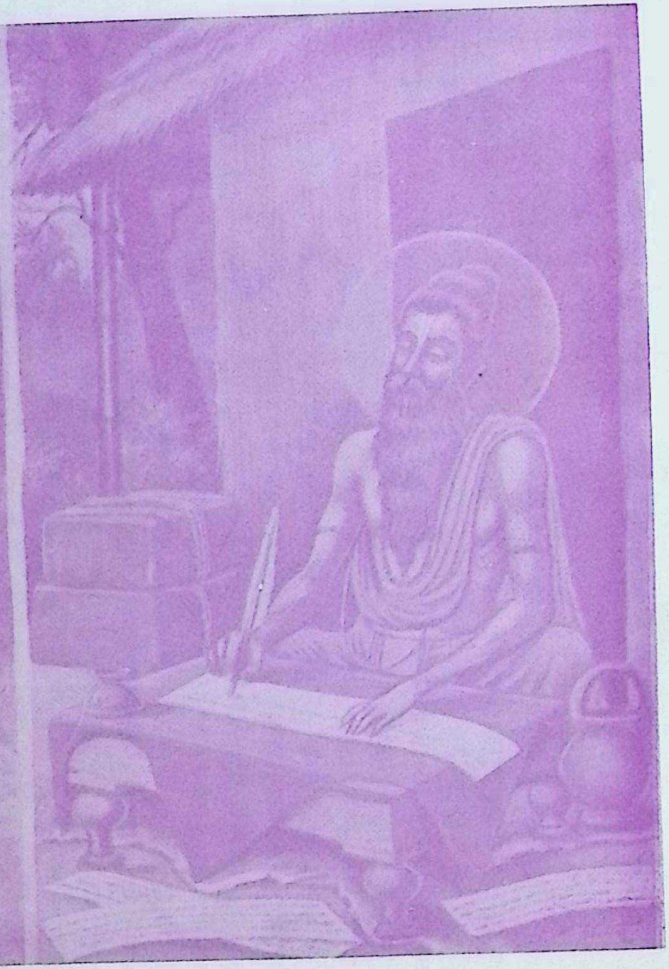

महर्षि वेदव्यास

भगवान् वेदव्यास कृष्ण द्वैपायन

मानिसको, विशेषतः कलियुगका मानिसको कल्याणका लागि धर्मको उपदेश, प्रचार प्रसार, गर्नाको खातिर भगवान्ले वेदव्यासको अवतार लिनुहुन्छ। धर्मका सामान्यतः चार पाउ छन् – तपस्या, शौच (पवित्रता), दया र सत्य। स्मय (अभिमान), सङ्ग (भोगासक्ति), मद (माद) र अनृत (झूठो व्यवहार) अधर्मका अङ्ग हुन्; यिनले धर्मका अङ्गहरूलाई नासिदिन्छन्। जुवा, मद्यपान, कामुकता (स्त्रीमा लम्पटपना), हिंसावृत्ति, धनमा लालच जस्ता व्यसनहरू अधर्मका आधार हुन्, अखडा हुन्। यस्ता व्यसनहरूमा अधर्म सक्रिय हुन्छ, विकसित हुन्छ र यसका शाखासन्तानहरू झन्झन् फैलिन्छन्। त्यसैकारण आफ्नो भलो चाहने मानिसले जुवा आदि व्यसनमा लाग्नुहुन्न, अधर्मका अङ्गहरूको परित्याग गर्नुपर्छ। अझ विशेष गरेर प्रजापालक राजाले, दुनियाँलाई बाटो देखाउने ठूलाबडाले, गुरुहरूले यस्ता व्यसनहरूबाट, अधर्मबाट सँधै धेरै टाढा रहनुपर्छ। राजा पृथिवीपालक हो, लोकपति हो, दुनियाँको महागुरू हो। प्रजाको कल्याण गर्ने मूल अभिभारा राजामा रहेको हुन्छ। राजाका आचारविचारलाई सबैले महत्त्व दिन्छन् र तिनैको अनुकरण गर्ने इच्छा र प्रयत्न दुनियाँले गर्छन्। यसो भएको हुँदा राजाले सँधै आफ्ना आचारविचारहरू असल बनाइराख्नुपर्छ, आफू सदा धर्मशील रहनुपर्छ। राजाले जुवा आदि व्यसनहरूको सेवन गर्नै हुन्न, देशमा यस्ता व्यसनहरूको नियन्त्रण गर्नुपर्छ र अभिमान, भोगासक्ति, मद्यपान आदि अधर्मांशहरूलाई त्यागेर तपस्या, शौच, दया सत्य आदि धर्मांशको सँधै सेवन गर्नुपर्छ।

लोकमा सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि चार युग चलिरहन्छन्। जहाँ, जसमा, जहिले धर्मका चारै पाउ रहन्छन्; त्यहाँ, त्यसमा, तहिले पूर्ण सत्ययुग हुन्छ। एक पाउ कम हुंदा त्रेता, दुइ पाउ कम हुंदा द्वापर, तीन पाउ कम हुंदा कलियुग हुन्छ। कलिमा व्यवस्था उचित भएन भने थिति बिग्रँदाबिग्रँदै, झूठो व्यवहार बढ्दाबढ्दै सत्यनामक धर्मपाद पनि भाँचिएमा धर्मको पूर्ण लोप हुने डर हुन्छ। त्यसो हुन नदिनको लागि चाहिने सर्वोत्तम शक्ति राजा नै हो। राजा भगवान्को एक अवतार हो। राजाले अनृतलाई बढ्न नदिन, सत्यलाई जोगाउन र जगाउन सक्छ; अधर्मका अङ्गहरूलाई दबाउँदै धर्मका तपस्या, शौच, दयारूपी अङ्गहरूलाई स्वस्थ र सबल बनाइराख्न सक्छ। समाजमा धर्मका अङ्गहरूको जतिजति कमी, फलतः अधर्मका अङ्गहरूको उठती र बढ्ती हुन्छ, उतिउति मनुष्यका बुद्धि, शक्ति, आयु कम हुन्छन्। वर्णाश्रमधर्ममा अनास्था फैलिन्छ, यज्ञयागहरूको संकोच हुन्छ। वेद वेदान्तमा मनुष्यको बुद्धि लाग्न पनि सक्तैन, वेदका मन्त्रहरूको स्वरूप, अर्थ, उद्देश्य र विषय बुझ्न पनि नसक्ने हुन्छ। आयु, बुद्धि, शक्ति नै कम हुने हुँदा सबै वेदशास्त्रहरूको अध्ययनमनन, अनुसन्धान आदि गर्न पनि नभ्याइने, नसकिने र मन नलाग्ने हुन्छ। यसो हुँदा मनुष्य झन्झन् बरालिने, मनुष्यसमाजको झन्झन् अधोगति हुने, पतन हुने डर हुन्छ। मनुष्यसमाजलाई यस्तो विरक्तिबाट बचाउने उद्देश्यले द्वापर युग सकिने ताक दयालु भगवान् वेदव्यासरूपमा अवतरित हुनुहुन्छ भन्ने आर्यमान्यता छ। यो अवतारको मुख्य काम अनेक प्रकारबाट वेदको नै विस्तार, उपदेश, प्रचार, प्रसार गर्नु भएकोले नाम वेदव्यास रहेको हो।

वेदव्यासले वेदरूपी वृक्षका शाखाहरूको विस्तार गर्नुहुन्छ। वेदमन्त्रहरूका अर्थ, स्वरूप,

उद्देश्य र विषय अनुरूप वेदसंहिताका बेग्लाबेग्लै चार भाग तयार गरिदिनुहुन्छ। स्तुतिप्रार्थनाप्रधान पद्यमय मन्त्रहरूलाई ऋग्वेदको रुपमा, पद्यमा नबाँधिएका यज्ञयागानुष्ठानपरक गद्यमय मन्त्रहरूलाई यजुर्वेदको रूपमा, गान गर्न सकिने संगीतप्रधान मन्त्रहरूलाई सामवेदको रुपमा, तन्त्र मन्त्र, जादू टुना, झारफूक, ओखतीमूलो, शान्तिस्वस्ति, बाजीकरणवशीकरण, मारणमोहन आदि कर्ममा प्रयोग गरिने मन्त्रहरूलाई अथर्ववेदको रुपमा संकलन भई चार वेदसंहिता तयार हुन्छन्। वेदसंहिता र उपनिषद्हरूका आधारमा ब्रह्मविद्याको उपदेश तथा व्याख्याका ग्रन्थ तयार हुन्छन्। जात फालेका ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यले तथा शूद्रले र स्त्रीले वेदाध्ययन गर्नुनहुने भएकोले तिनलाई वेद उपनिषद्का अर्थको ज्ञान अझ विस्तारपूर्वक सरलतासंग दिने उद्देश्यले वेदव्यासले अट्ठार पुराण र उपपुराणको रचना गर्नुहुन्छ। यतिले नपुगेर वेदव्यासले चार वेदका लाख मन्त्रहरूको सार बुझाउन लाखौं श्लोक भएको महाभारत बनाउनुहुन्छ, जुन ग्रन्थ पञ्चम वेद मानिन्छ र यो महाभारतलाई वेदलाई जस्तै 'संहिता' भनिन्छ। यसरी वेदव्यासावतारबाट लोककल्याणको लागि वेदसंहिताको चार भागमा विभाजन, वेदार्थको व्याख्या, विस्तार, उपदेश, प्रचार प्रसार हुन्छ र सनातन धर्मसंस्कृति सनातनरूपमा अविच्छिन्न बनेर चलिरहन्छ।

वर्तमानमा श्वेतवाराहकल्प चलिरहेको छ। यो कल्पका वेदव्यासको नाम कृष्णद्वैपायन हो। उहाँको वर्ण कलसोंदो भएकोले र उहाँको जन्म द्वीपमा – जलमध्यको भूभागमा – भएकोले उहाँलाई कृष्ण द्वैपायन भनिएको हो। उहाँकी माताको नाम सत्यवती हो। सत्यवतीलाई मत्स्यगन्धा, गन्धकाली, काली, वासवी, तथा योजनगन्धा पनि भन्थे। चेदिदेशमा वसु नामका राजा थिए, उनको वीर्यबाट जन्मेकी हुनाले उनलाई वासवी र माछाको गन्ध आउने हुनाले मत्स्यगन्धा भनिएको हो।

पुरुवंशी राजा वसुले इन्द्रपद नै प्राप्त गर्न सक्ने ठूलो तपस्या गरे। देवराज इन्द्रले देवताहरूका साथ वसुको सामुन्ने प्रकट भएर तपस्या गर्न छोड्न अनुरोध गरे, फकाए, फुल्याए। इन्द्रको र वसुको मित्रता बाँधियो।। इन्द्रले वसुलाई चेदिदेशका राजा मानेर राजाको लायक झण्डा दिए; ध्वजदण्ड दिए। चेदिदेशमा प्रत्येक वर्ष इन्द्रको पूजा उत्सव हुने र झण्डाको निम्ति नयाँ ध्वजदण्ड शहरमा ल्याउने, त्यो ध्वजदण्डमा इन्द्रप्रदत्त झण्डा फहराउने गरी इन्द्रध्वजोत्सव मनाउने प्रथा बस्यो। त्यो प्रथा अन्त हरायो तर नेपालमा चलिरहेकै छ। मित्रताको बन्धन बलियो बनाउन इन्द्रले यौटा विमान पनि वसुलाई दिएका थिए। त्यो विमान चढेर वसु माथि आकाशमा घुम्थे। त्यसो हुँदा उनी 'वसु' नामले भन्दा 'उपरिचर' भन्ने नामले बढ़ी प्रख्यात थिए। उनकी महारानीको रजस्वलाशुद्धि भएको दिन ऋतुदान गर्नुपर्ने थियो। चाँडै नै फर्केर आउने इरादाले राजा शिकार खेल्न गए। तर त्यहाँ उनी अलमलिए, आफूले पालेको बाज मात्र उनको साथमा थियो। अनकण्टार जङ्गलमा उनी एक्लै रुखमनि जलाशयतटमा विश्राम गरिरहेका थिए। त्यो जलाशयमा स्वर्गकी अप्सरा आएर राजालाई नदेखीकन नुहाउन थालिन्। राजाको मनमा कामवासना उद्दीप्त भयो। खसेको वीर्यलाई उनले यौटा पातमा राखी खुटेर पोका बनाए। घरमा रानी ऋतुस्नान गरेर बसेकी थिइन्। राजाले त्यो वीर्य बाजलाई संकेतपत्र समेत दिई घरतिर पठाए। बाज त्यो वीर्य लिएर उड्यो। आकाशमा अर्को बाजले देख्यो, त्यो वीर्यलाई खाने कुरो भन्ने सम्झेर उपरिचरको बाजलाई

झम्टयो। आकाशमा दुइ बाज खोसाखोस गर्न थाले, वीर्य खसेर गङ्गामा पऱ्यो। यौटी माछीले तुरुन्तै त्यो वीर्य निली, उसलाई गर्भ रह्यो। गर्भ पूर्ण भएपछि गङ्गातटवासी माझीको नाइके दाशराजको जालमा सो माछी पनि परी। घरमा ल्याएर त्यसलाई चिर्दा जुम्ल्याहा बालक पेटबाट निस्के। बालक राजालाई चढ़ाएर बालिका चाहिं दाशराजले आफैं राखे र तिनलाई पुत्रीको रूपमा लालनपालन गरे। किशोर अवस्था पार गरेकी ती कन्या मत्स्यगन्धा डुङ्गा खियाउने काममा बाबुलाई सघाउन सक्ने भइन्। एक दिन वसिष्ठका नाति, शक्ति ऋषिका पुत्र पराशर ऋषि गङ्गातटमा आइपुगे। उनीलाई डुङ्गामा राखेर मत्स्यगन्धाले डुङ्गा हाँक्न थालिन्। पराशरको मन मत्स्यगन्धामा गयो। मत्स्यगन्धाले इन्कार गरिनन्, आफ्नो शरीरको नमीठो मत्स्यगन्धको मात्र कुरा गरिन्। ऋषिले उनलाई एक योजन (चार कोश) वरपरसम्म सुवास फैलाउने योजनगन्धा बनाए। गङ्गाको मध्यमा उठेको सानो द्वीपमा समागम भो। अमोघवीर्य ऋषि, विधिको विधान, सत्यवती केवल निमित्त भइन्; तुरुन्तै गर्भ रह्यो, बढ्यो, जन्म्यो, हुर्कियो; केही मात्र समयको अन्तरालमा सबै सम्पन्न भो। सत्यवती कन्याको कन्या नै रहिन्। छोरो तपस्या गर्न वनतिर लागे। बाबु आफ्नै गन्तव्यतिर बढे। बालकले आमाले सम्झेको बखतमा हाजिर हुने वचन दिए। यसरी कृष्णद्वैपायनको जन्म असाधारण विधानसँग भयो; उहाँलाई बालकोपयोगी स्याहारसुसार आवश्यक भएन। उहाँ जन्मसिद्ध मुनि हुनुहुन्छ। वेदव्यास कृष्णद्वैपायन एक्लैले आर्यसंस्कृतिका समस्त पक्षलाई, समग्र तत्त्वलाई, सम्पूर्ण विषयलाई अविनाशी जीवन प्रदान गर्नुभएको छ। भगवान् वेदव्यास सम्पूर्ण आर्य संस्कृतिको, समग्र सनातन धर्मको प्रतीक हुनुहुन्छ, उहाँले प्रोज्ज्वलित गर्नुभएको ज्ञानदीपको प्रकाशमा आर्य जाति जीवित भइरहेको छ।

वेदव्यास श्रीकृष्णद्वैपायन मुनिलाई ऐनकानून, विधिपद्धति, धर्मकर्म, ज्ञानविज्ञान, पुराणइतिहास जम्माजम्मै विषयको ज्ञान थियो। उहाँ अत्यन्त तपस्वी हुनुहुन्थ्यो, उहाँको अन्तःकरण सर्वथा शुद्ध थियो। योगविद्याको सिद्धान्त एवं प्रयोगका सम्पूर्ण पक्षमा उहाँ पारङ्गत हुनुहुन्थ्यो। उहाँ योगैश्वर्यसम्पन्न हुनुहुन्थ्यो, उहाँमा सबै प्रकारका योगसिद्धिहरु सिद्ध थिए। निगम आगमका सारा शास्त्रमा र सिद्धान्तमा व्यास पूर्ण निष्णात हुनुहुन्थ्यो। उहाँलाई दिव्य दृष्टि आफूलाई मात्र प्राप्त थिएन; सीमित समय र विषयका लागि अरुलाई दिव्यदृष्टि दिन उहाँ सक्नुहुन्थ्यो। सृष्टिस्थिति तथा संहृतिसम्बन्धी समस्त पक्षको उहाँलाई सर्वदा भान भइरहन्थ्यो। परमेश्वरको समग्र विभूति, योग एवं ऐश्वर्यको तत्त्वसाक्षात्कार उहाँलाई भएको थियो। सनातन धर्मसंस्कृतिका अनुयायीहरुले भगवान् वेदव्यास यौटैलाई ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको समन्वित स्वरुप मानेका छन्।

वेदव्याससँग भीष्मपितामहको दाजुको नाता पर्छ। धृतराष्ट्र, पाण्डु र विदुरका जन्मदाता स्वयं कृष्णद्वैपायन हुनुहुन्छ। उहाँ कौरव पाण्डव दुवै पक्षका जिज्यूबज्यै सत्यवतीका छोरा हुनुहुन्छ। निरपेक्ष, वनवासी, वीतराग तपस्वी ऋषि हुनुभएकोले उहाँ सत्यको र न्यायको मात्र पक्ष लिनुहुन्छ। यी कारणहरुले गर्दा व्यासले महाभारत लेख्दा नाताको वा स्वार्थको ख्याल गर्नुभएको छैन थिएन। उहाँ कौरव पाण्डवहरुको पारस्परिक सम्पूर्ण व्यवहारको, वृत्तान्तको ज्ञाता त हुनुहुन्थ्यो नै; साथै दुवै थरी माथि विना पक्षपात न्यायको र नैतिकताको आधारमा विवेकी दृष्टि र व्यवहार गर्न

तथा दुवै पक्षबाट विश्वास पात्र तथा सम्मानित व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो ! तसर्थ, व्यासले महाभारतमा जे लेख्नु भएको छ, त्यो, उहाँको विवेक र त्यो वेलाका जान्ने सुन्नेहरूको समीक्षण अनुसार, पूर्ण यथार्थ छ, सत्य छ। कौरवपाण्डवका विषयमा उहाँ जति जान्नु हुन्थ्यो, त्यती जान्ने अरु कोही पनि थिएन र उहाँ जतिको लेख्न सक्ने पनि कोही थिएन। महाभारतकालसम्मका मानव संस्कृतिका विषयमा पनि व्यासजतिको साधिकार विद्वान तथा लेखक पनि कोही थिएन। महाभारतकालसम्मको मानवसंस्कृति-संग, आर्य धर्मसंग सम्बद्ध कुराहरूको ज्ञान दिने भाषा निबन्ध, लिपिबद्ध वाङ्मयमा वेदव्यासको महाभारतभन्दा अध्ययनीय, विश्वसनीय एवं उपादेय ग्रन्थ संसारमा अर्को कुनै छैन। त्यसकारण महाभारत हामी आर्यजातिको निमित्त प्राणै हो, मनुष्यमात्रको निमित्त अनन्तरत्नगर्भ निधि हो, संरक्षणीय सम्पत्ति हो।

महाभारत

आर्यवाङ्मयमा श्रीकृष्णद्वैपायन व्यासले रचना गर्नुभएको महाभारतको स्तुतिगान प्रशस्त भएको छ। हिंदूहरूको निमित्त सनातनीहरूको निमित्त महाभारतको धार्मिक महत्व ज्यादै ठूलो छ। यो महाभारत व्यासदेवका मुखारविन्दबाट निस्केको अविनाशी अक्षय अमृत हो। व्यास स्वयं भगवान्‌को अवतार हुनुहुन्छ, महाभारत स्वयं व्यासदेवको अवतार हो। महाभारतको आदरसम्मान, पूजन व्यासदेवको, साक्षात परमेश्वरको आदर, सम्मान, पूजन हो। प्रत्येक सनातनीको घरमा महाभारत रहनुपर्छ; यसको पठन श्रवण, मनन, चर्चा, परिचर्चा चलिरहनुपर्छ। जसले एक चित्त भएर श्रद्धासंग महाभारत पढ्छ र यसमा बताएबमोजिम आचारविचारको परिपालन गर्छ त्यसका ब्रह्महत्या जस्ता महापापका पनि संस्कारहरू भुटिन्छन्। दिनभरी मनमा उठेका मयल फोहोरहरू बेलुकाको पाठबाट र राति भएका कुचिन्ताहरू बेहान गरेको पाठबाट नष्ट हुन्छन्। दिनदिनै चित्त लगाएर महाभारतको श्रवण गर्नाले श्री, कीर्ति र विद्या प्राप्त हुन्छन्। यो पुण्य इतिहास श्री व्यासदेवले वेद, वेदाङ्ग, पुराण, धर्मशास्त्रहरूमा भएका उत्तम उत्तम कुराहरू समेत हालेर बनाउनु भएको हो। यसको अभ्यास गर्नाले ज्ञान बढ्छ, पाप घट्छ, इष्ट सिद्धि हुन्छ। यो महाभारत पाँचौं वेद हो। यसको अध्ययन स्वयं पवित्र छ, परम भक्ति र श्रद्धासंग पढ्मा र पढाएमा परम सिद्धि प्राप्त हुन्छ। महाभारतको अभ्यासले पाप हर्छ, पुण्य भर्छ, कल्याण गर्छ। यसको अध्ययन गर्नाले पुष्कर आदि तीर्थहरूको सेवन गर्दा, सय सालङ्कार गाई दान गर्दा प्राप्त हुने पुण्य फल प्राप्त हुन्छ। महाभारत परम पवित्र ग्रन्थ हो. देवताहरू पनि सँधै महाभारतको सेवन गर्छन्। अष्टादश पुराण, उपपुराण जम्मैको श्रवणबाट जुन फल प्राप्त हुन्छ त्यो जम्मै पुण्यफल महाभारतको श्रवणबाट प्राप्त हुन्छ। यसको सेवन गर्नेसंग ऋषिहरू, पितृहरू, देवताहरू सबै खुशी हुन्छन्। श्राद्धमा महाभारतको पाठ गर्‍यो भने पितृहरूको उद्धार हुन्छ, चढाएका अन्न पानीहरू पितृहरूको निमित्त अक्षय तृप्ति दिने बन्छन्। प्रत्येक हिन्दूले, सनातनीले दिनदिनै महाभारतको पाठ अवश्यै गर्नु पर्छ। दिनदिनै पूरा महाभारत पाठ गर्न सकिंदैन, तर निम्नलिखित चार श्लोक पाठ गर्नाले महाभारत पाठ पूरै गरेको फल पाप्त हुन्छ र सो बमोजिमका आचार विचारले परम पद प्राप्त हुन्छ।

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च
संसारेष्व नुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापर ।१।

हर्षस्थान सहस्राणि भयस्थान शतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढ माविशन्ति न पण्डितम् ।२।

ऊर्ध्व बाहु र्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मा दर्थश्च कामश्च स किमर्थ न सेव्यते ।३।

न जातु कामान्न भयान्नलोभाद् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः
धर्मो नित्यः सुख दुःखे त्वनित्ये, जीवो नित्यो हेतु रस्य त्वनित्यः ।४।

इमां भारत सावित्रीं प्रात रुत्थाय यः पठेत् ।
स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ।५।

लामो लामो संसारयात्रामा अनन्त जन्म मृत्यु भैसकेका छन् तत्त्वज्ञान नभएसम्म अरू जन्म चलिरहने छन । यो यात्रामा हजारौं आमा बाबुहरू, हजारौं स्वास्नी छोराहरूको अनुभव भै सकेको छ, भैरहेको छ र भैरहनेछ । जसले कुरो बुझेको छैन, तत्त्व ज्ञान पाएको छैन, भोगमा सुख मानेको छ, त्यसका निमित्त खुसी हुनुपर्ने हजारौं कुराहरू र डर र शोक मान्नुपर्ने हजारौं कारणहरू परिरहन्छन्; तर जान्नेलाई, पण्डितलाई, तत्वज्ञानीलाई यस्ता कुनै कुराले पनि छुन सक्तैनन् । जीवनमा धर्म सबभन्दा ठूलो हो । जीवनमा धन पनि, विषयभोग पनि चाहिन्छ । धर्मपरिपालन गर्नाले नै अर्थ र काम दुवै प्राप्त हुन्छन् । धर्म सबभन्दा ठूलो हो । कुनै विषय भोगको, डरको वा लोभको वशीभूत भएर धर्म त्याग्नु हुन्न । अरू त के जीवनकै निम्ति पनि, कहिल्यै पनि धर्मबाट विचलित हुनु हुँदैन। धर्म नित्य छ, सुख दुःख अनित्य छन् । सुख दुःख आउँछन् र क्षणमा जान्छन् पनि; धर्म रहिरहन्छ । जीवात्मा नित्य छ, शरीर अनित्य छ । शरीर गए पनि आत्मा रहिरहन्छ, धर्म रहि रहन्छ । त्यसकारण धर्मको परिपालनबाट नै अज्ञान-को, मोहको नाश हुन्छ, जीवात्मा मुक्त हुन्छ, परम पद प्राप्त गर्छ । यो चतुः श्लोकीलाई 'भारत सावित्री' भन्छन् । वेहान बेहान उठ्ने बित्तिकै यसको पाठ गर्नेलाई महाभारतपाठको फल प्राप्त हुन्छ र तदनुसारका आचार विचारले परब्रह्मको साक्षात्कार हुन्छ ।

महाभारत आर्यहरूको इतिहास हो। आर्य जातिको आचारविचार, धर्मदर्शन, अर्थनीति, राजनीति, कला सामाजिक व्यवस्था आदि सम्पूर्ण कुराहरूको वर्णन महाभारतमा भएको छ। कर्म, उपासना र ज्ञानका सिद्धान्तहरूको यसमा प्रतिपादन भएको छ । जीव, जगत् र ईश्वरसँग सम्बद्ध समस्त गुह्यहरूको, रहस्यहरूको उद्घाटन यसले गरेको छ । धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष चारै पुरुषार्थका विषयमा जान्नुपर्ने जति जम्मै कुराहरू महाभारतमा गुँथिएका छन् । यो रत्न सागर हो । द्वापर युगको आखिरी, कलियुगको आरम्भकालसम्मका मानवजातिसँग सम्बद्ध सबै कुराहरू महा-भारतमा निबद्ध भएका छन् । वैदिक र लौकिक बेग्लाबेग्लै ग्रन्थमा जे जति कुराहरूको प्रतिपादन

भएको छ, ती सबै कुराहरू यो योटै महाभारतमा अन्तर्निहित छन् । यसमा जे छ, त्यसैमध्येका केही कुराहरू अरु ग्रन्थमा छन् । यसमा जे छैन, त्यो अन्त कहीं पनि हुँदैन । अठाह्र महापुराण, उपपुराण, धर्मशास्त्रहरू, वेद र वेदाङ्गहरू जम्मैलाई एकातिर, महाभारतलाई अर्कोतिर राखेर तुलना गर्दा महाभारत बढी महत्त्वपूर्ण र भारयुक्त अर्थात् बढी तौलको रहेछ भन्ने ठहर देवताहरूले गरे । तसर्थ महान् एवं भारवान् (गौरवपूर्ण) भएको हुनाले यो महाभारत ग्रन्थको नाम महाभारत भन्ने रहेको हो । संस्कृतमा लेखिएका जम्मै आख्यान, उपाख्यान, कथाको आश्रय यही महाभारत हो, समस्त काव्यको अवलम्ब यही हो, समग्र विद्वत्ताको निधान यही हो । वेद वेदाङ्गादि जम्मै शास्त्रहरू जान्नु रछ तर त्यतिले मात्रै पुग्दैन, त्यसमा थप महाभारत पनि जान्नै पर्छ । अरु सबै शास्त्रमा पारङ्गत भए पनि महाभारत जानेको छैन भने विद्वान हुँदैन, पण्डित कहिँदैन । महाभारतका कुरा नजानी जान्ने भइन्न । महाभारत अनिवार्यरूपमा अध्ययनीय ग्रन्थ हो, ज्ञातव्य शास्त्र हो ।

वेदव्यासका पाँच थरी महाभारत

वेदव्यास श्रीकृष्णद्वैपायनले एकथरी मात्र हैन, पाँच थरी महाभारत बनाउनु भएको थियो— (१) तीसलाख ग्रन्थवाला, (२) पन्ध्रलाख ग्रन्थवाला, (३) चौध लाख ग्रन्थवाला, (४) एकलाख ग्रन्थवाला (५) चौबीस हजार ग्रन्थवाला । अनुष्टुप् छन्दको श्लोकमा जम्मा बत्तीस अक्षर हुन्छन्, श्लोक भन्नाले सामान्यतः बत्तीस अक्षरको समूह बुझिन्छ र यसैलाई ग्रन्थ भनिन्छ । महाभारत तथा पुराण आदि प्राचीन वाङ्मयमा बत्तीस अक्षरबाट ग्रन्थको गणना गरिएको हुन्छ । समग्र किताबमा जम्मा कति अक्षर छन् त्यो कूल अक्षरसंख्यालाई बत्तीसले भाग गर्दा जति भागफल हुन्छ त्यति नै श्लोक वा ग्रन्थ त्यो किताबमा भएको मानिन्छ । वेदव्यासले बनाउनु भएका पाँच थरी महाभारतमा जम्मा साठी लाख ग्रन्थ वा श्लोक रहेका छन् ।

तीसलाख श्लोकवाला महाभारत देवलोकका लागि लेखिएको थियो । यसको प्रथम प्रचार नारद ऋषिले देवलोकमा गर्नुभएको थियो । पितृलोकका निमित्त लेखिएको पन्ध्र लाख श्लोकवाला महाभारत सर्व प्रथम असित ऋषि र देवल ऋषिले अध्ययन गर्नुभयो र उहाँहरूले पितृलोकमा त्यो महाभारत सुनाउनुभयो । चौध लाख श्लोकवाला महाभारतको व्यासपुत्र शुकदेवले गन्धर्वलोकमा प्रचार गर्नुभो । यी तीन थरी महाभारत ती लोकहरूमा नै रहे, मनुष्यलोकमा अज्ञात नै भए । चौबीस हजार श्लोकवाला महाभारत उपलब्ध भएको छैन । आख्यान उपाख्यानहरू नहालीकन सम्पूर्ण महाभारतको सारको रूपमा चौबीस हजार श्लोकवाला महाभारतसंहिता व्यासदेवले बनाउनुभएको थियो भनी लक्षश्लोकी महाभारतमा उल्लेख भएको छ । मनुष्यलोकवाला एक लाख श्लोके महाभारतभित्र नै ती चौबीस हजार श्लोक जस्तातस्तै रहेको अड्कल गर्न पनि सकिन्छ, तर यकीन छैन ।

लक्षश्लोकी महाभारत

कृष्णद्वैपायन श्री वेदव्यासले आफूले रचित लक्षश्लोकी महाभारतसंहिता सबभन्दा पहिले आफ्नै एकमात्र पुत्र श्री शुकदेव स्वामीलाई पढाउनु भयो । त्यसपछि आफ्नो विद्याकुलका अन्ते-

वासी शिष्यहरूलाई सुनाउनु भयो, ती शिष्यहरूमध्ये वैशम्पायन र सूत रोमहर्षण मुख्य थिए। महाभारत युद्ध समाप्त हुँदासम्म त महाभारत रचनाक्रममा नै थियो। महाभारत युद्ध समाप्त भएको छत्तीस वर्षपछि युधिष्ठिरले हस्तिनापुरको राजगद्दीमा अभिमन्युपुत्र परीक्षितलाई राज गराए, मथुरा समेतको इन्द्रप्रस्थ राज्य छुट्टै खडा गरी त्यहांको राजसिंहासनमा अनिरुद्धका छोरा वज्रलाई आसीन गराए। द्रौपदी समेत पञ्च पाण्डवले उत्तर हिमालयमा महाप्रस्थान गरेर इहलीला समाप्त गरे। यो भन्दा पहिले नै भगवान् श्रीकृष्णले यदुकुलको संहार भएपछि आफ्नो अवतार लीलाको संवरण गरिसक्नुभएको थियो। राजा हुंदा परीक्षित छत्तीस वर्षका थिए। केही वर्ष राज गरेपछि परीक्षितलाई शमीक ऋषिका छोरा शृङ्गी ऋषिको शाप पऱ्यो; तक्षकले डसेर उनको देहान्त भएपछि उनका बालक छोरा जनमेजय राजा भए। बुझ्ने भएपछि जनमेजयलाई आफ्नो बाबुको मृत्यु तक्षकबाट भएको थाहा भो। उनलाई सर्पहरूसँग रिस उठ्यो। सर्पहरूलाई सिध्याउने सुरले उनीले तक्षशिलामा गएर सर्पसत्र भन्ने यज्ञ शुरू गरे। त्यो यज्ञसभामा वेदव्यास ऋषि पनि आफ्ना शिष्य प्रशिष्यहरूलाई लिएर आउनुभो। जनमेजयलाई आफ्ना बाज्येहरूका कुराहरू जान्ने उत्कट इच्छा थियो। उनले व्यास ऋषिसंग सो इच्छा प्रकट गरे। व्यासका साथमा उहाँका शिष्य वैशम्पायन पनि थिए। आफूले बनाएको महाभारतसंहिता सुनाउन व्यास ऋषिले वैशम्पायनलाई अह्राउनुभो। गुरू व्यास ऋषिबाट पढेको महाभारतसंहिता वैशम्पायन ऋषिले जनमेजयलाई जस्ताको तस्तो सुनाए। व्यासले तीन वर्ष लगाएर बनाउनु भएको महाभारतसंहिता यसरी जनमेजयको सर्पसत्र यज्ञ सभामा सर्वजनसमक्ष प्रकाशित भो। केही समयपछि रोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाले नैमिषारण्यमा दीर्घसत्रमा दीक्षित भई बसेका अठासी हजार शौनकादि ऋषिलाई सोही महाभारतसंहिता सुनाए। व्यासरचित महाभारतको प्रथम लेखन गणेशजीले गर्नुभएको थियो। यो संहिताको प्रथम पाठन व्यासले श्रीशुकदेवलाई गर्नुभो, प्रथम वाचन आफ्नो विद्याकुलका अन्तेवासी वैशम्पायन, उग्रश्रवाप्रमुख शिष्यहरूलाई गर्नुभो। केही समयपछि वैशम्पायनले जनमेजयलाई र केही समयपछि सूत उग्रश्रवाले शौनकादिऋषिलाई यो महाभारतसंहित सुनाएका थिए। सूत शौनकादिसंवादसमेत भैसकेपछि व्यास ऋषिले वैशम्पायनजनमेजयसंवाद र सूत शौनकादिसंवादको समेत समावेश गरेर हरिवंशका दुइ पर्वलाई समेत मिलाएर लक्षश्लोकी महाभारतसंहिता तयार पार्नुभएको हो। यसमा मूलपर्व अठार छन्। मूलपर्वभित्र अवान्तर पर्व जम्मा सय पर्व छन्। हरिवंश अन्तरगत हरिवंशपर्व र भविष्यत्पर्वलाई स्वर्गारोहणपर्वको अवान्तर पर्व मान्ने पनि मत छ।

जय भारत र महाभारत भिन्नाभिन्नै भन्ने भ्रम

महाभारत संहिताका प्रथम वक्ताहरू क्रमैले व्यास, वैशम्पायन र उग्रश्रवा देखिन्छन्; प्रथम श्रोताहरू क्रमैले वैशम्पायनादि, जनमेजयादि र शौनकादि मानिन्छन्। साथै महाभारतलाई भारत र जय भन्ने पनि नाम दिइएको छ। यो तथ्यलाई आधार बनाएर एकथरी विद्वान्ले लक्षश्लोकी महाभारतसंहिता व्यासदेवको मात्र रचना हैन भन्ने मतको कल्पना गरेका छन्। एउटा विद्वान्बाट सुनेका कुरा अर्को विद्वान्ले अरूलाई सुनाउँदा आफ्नो मनले देखेका कुराहरू पनि मिसाएर सुनाउन सक्छ। अघिल्लोले भनेकोमा भन्दा पछिल्लोले भनेकोमा केही न केही भिन्नता पनि अवश्य आउन सक्छ; आफ्ना

मत मान्यता पनि थनेर वर्णन हुनसक्ने हुंदा विस्तृत पनि हुन सक्छ। तसर्थ व्यासले बताएको महाभारतको भन्दा वैशम्पायनले बताउँदा महाभारतको कलेवरवृद्धि भो। वैशम्पायनले जनमेजयलाई बताउँदाको भन्दा उग्रश्रवाले शौनकादिलाई बताउँदा महाभारतको अझ कलेवर वृद्धि भो। व्यासले बताएको महाभारत आठहजार ग्रन्थवाला थियो। वैशम्पायनले बताउँदा तेब्बर बढेर चौबीस हजार ग्रन्थको महाभारत तयार भयो। उग्रश्रवाले बताउँदा वैशम्पायनले बताउंदाको भन्दा चौबर कलेवर वृद्धि भो। यसरी तेस्रो पटकमा लाख श्लोकवाला ठेली तयार भएको हो। यो मत अनुसार व्यासदेवले प्रथमतः बताउनुभएको आठहजार श्लोकवाला संहिताको नाम 'जय' हो, त्यसैका आधारमा वैशम्पायनले थप्दा तयार भएको चौबीस हजार श्लोकवाला संहिताको नाम 'भारत' हो; त्यसैमा उग्रश्रवाले थपथाप गर्दा तयार भएको प्रचलित लाखश्लोकी संहिताको नाम महाभारत हो। 'जय' मा कौरबपाण्डवको जीवनी र युद्ध वृत्तान्त मात्र थियो, 'भारत' मा केही आख्यान र धर्मदर्शनको अंश थपियो; महाभारतमा त्यो बेलासम्म समाजमा विकसित आख्यान, उपाख्यान, धर्म, दर्शन, अर्थनीति, राजनीति, सामाजिक व्यवस्था आदिको समावेश भयो।

जय भारत र महाभारत यौटै ग्रन्थका नाम हुन्

महाभारतसंहिताका प्रथम वक्ता क्रमशः व्यासदेव, वैशम्पायन र उग्रश्रवा अवश्य हुन्। महाभारतको नाम जय, भारत र महाभारत रहेको पनि अवश्य हो। महाभारत चौबीस हजार श्लोकको र एक लाख श्लोकको मानिएको पनि अवश्य हो। तर आठ हजार श्लोकवाला संहिताको उल्लेख कही पनि छैन। महाभारत संहितामा आठ हजार आठ सय कूट (अर्थ बुझ्न कठिन पर्ने) श्लोक छन्। यिनको यथार्थ अर्थ व्यासजीलाई पक्का थाहा छ, शुकदेवलाई पक्का थाहा छ, संजयले चाहिं जानेका छन् कि छैनन् शङ्का छ भन्ने उक्ति महाभारतभित्र पाइन्छ। आठहजार श्लोके छुट्टै संहिता थियो भन्ने अर्थ गर्न यसबाट मिल्दैन। महाभारतलाई राम्ररी लिपिबद्ध गरी शुद्धसँग लेखिदिनको लागि व्यास ऋषिले गर्नुभएको प्रार्थनालाई श्रीगणेशले स्वीकार गर्नुभो, तर कलम अडाउनु पर्‍यो भने लेखन छोडिदिने शर्त राख्नुभो। गणेशजी चौपट्टै छिटो लेख्न सक्नुहुन्थ्यो। व्यासजीले सो शर्त मन्जूर गरी अर्थ राम्ररी नबुझी कुनै श्लोक पनि लेख्नु नहुने शर्त राख्नुभो। गणेशजीले सो शर्त सकार्नुभो। यस्तो शर्तमा व्यासजीले भन्दै लाने, गणेशजीले लेख्दै लग्ने कार्य चल्यो। मुखले भन्दै गएको गतिमा लेख्दै जान सक्ने, अझ अघि बढ्न सक्ने अलौकिक शक्ति गणेशजीमा थियो। व्यासजीलाई पनि विषयस्मरण, उपस्थापन, संयोजन, शब्दचयन, पदसज्जा, छन्दोबन्धन समेत सबै कुरा मिलाउँदै नअडीकन भन्दै लग्न निकै गाह्रारो थियो। तर उहाँको शक्ति अद्‌भुतको थियो, गणेशजीलाई नअडीकन नै लेखिरहनुपर्थ्यो। बेलाबेलामा गणेशजीको कलम अड्ने शङ्का लाग्यो भने व्यासजी कूट (कठिन अर्थवाला) श्लोक भन्नुहुन्थ्यो। अर्थ पत्ता लगाउन गणेशजीलाई केही समय लाग्थ्यो र अनि वाचनको र लेखनको गति सन्तुलित हुन्थ्यो। यसरी लेखिएको लक्षश्लोकी महाभारतसंहितामा आठहजार आठसय आठ कूट श्लोक छन्। आठ हजार श्लोकवाला महाभारतको कल्पना गर्ने आधार वा प्रमाण महाभारतभित्र वा अन्य आर्यवाङ्‌मयमा कहीं कुनै पाइंदैन, कसैको मन गढन्ते कल्पनाको यस्तो विषयमा मूल्य रहंदैन। 'उपाख्यानहरू नहालीकन चौबीस हजार ग्रन्थ-

वाला महाभारत पनि व्यासदेवले लेख्नु भएको थियो' भन्ने कुरा महाभारतमा उल्लिखित छ। यो संस्करण छुट्टै उपलब्ध छैन। महाभारतको भनाइ अनुसार यो पनि व्यासले नै बनाउनु भएको हो, वैशम्पायनले हैन। चोबीस हजार श्लोकी महाभारत वैशम्पायनले बनाएका हुन् भन्ने अडकलको आधार उक्त उल्लेखलाई बनाउनु युक्तिसंगत र तर्कपूर्ण देखिंदैन। जय, भारत र महाभारत भन्ने तीन नामको आधारमा आठ, चोबीस र सय हजार श्लोकवाला तीन संहिताको कल्पना गर्नु गलत हो। महाभारतलाई 'आद्य भारत', कार्ष्ण वेद' एवं पञ्चम वेद भन्ने नाम पनि दिइएको छ। नामकै आधारमा पार्थक्य कल्पना गर्दा बेतालमा पर्छ, बेडंगानामा पुगिन्छ। जय र भारत भन्ने नाम पनि अरूले अन्त दिएको हैन, महाभारतकारबाटै महाभारतमा नै दिइएको हो। वास्तवमा आर्य वाङ्मयमा 'जय' भन्ने नाम महाभारतलाई मात्रै दिइएको छैन।

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा। कार्ष्णं वेदं पञ्चम ञ्च यन् महाभारतं विदुः। तथैव विष्णुधर्माश्च शिवधर्माश्च शाश्वताः। जयेति नाम तेषां च प्रवदन्ति मनीषिणः।'' भन्ने वचन अनुसार अठ्ठाह्र पुराणलाई, रामायणलाई, महाभारतलाई विष्णुधर्म र शिवधर्म सम्बन्धका ग्रन्थहरूलाई 'जय' भन्छन्। ''चतुर्णां पुरूषार्थाना मपि हेतौ जयो स्त्रियाम्' भन्ने कोषवचन अनुसार धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्तिका कुराको उपदेश गर्ने ग्रन्थलाई 'जय' भन्ने चलन छ। त्यस कारण 'जय' भन्ने नाम महाभारतको मात्रै हो भन्ने अज्ञानबाट गरिएको जम्मै कल्पना भ्रममूलक भएकोले असत्य हो।

जय, भारत, महाभारत, आद्य भारत, कार्ष्ण वेद, पञ्चम वेद भन्ने सबै नामले यौटै सय हजार श्लोकवाला महाभारतसंहितालाई नै जनाउँछन्। नाम नामको पृथक् ग्रन्थसंख्या र पृथक् रचनाकार महाभारत वा अन्य कुनै आर्य ग्रन्थले पनि, कुनै आचार्यले पनि मानेको पाइँदैन। अर्को कुरो वैशम्पायन पनि, उग्रश्रवा पनि दुवै व्यासदेवकै शिष्य र प्रशिष्य हुन्। महाभारतरचनाकार व्यासदेवकै शिष्यद्वयबाट व्यासदेवले थाहा पाउने गरी व्यासदेवको रचनालाई अन्यथा गर्नु कुनै समयको पनि मर्यादा र अनुशासनबाट एवं नैतिकताबाट नमिल्ने कुरा हो। वैशम्पायनले जनमेजयलाई त व्यासकै आज्ञाबाट व्यासकै समक्ष महाभारत सुनाएका हुन्। उनले आफूले पढेकोभन्दा तेब्बर वढाएर कसरी भन्न सक्नू ? महाभारतभित्र भएका विषयको आख्यान र उपाख्यानको सम्पूर्ण सूची लाख श्लोकभित्रै पर्ने गरी महाभारतको शुरूमा उपनिबद्ध भएको छ। 'अनुक्रमणी पर्व' र 'पर्वसंग्रहपर्व भन्ने दुइ अवान्तर पर्व आदिपर्व भित्र अन्तर्निहित छन्। यी पर्वको सय अवान्तरपर्व भित्रै गणना हुन्छ। महाभारतमा तिनै दुइ पर्वमा परिगणित विषयहरूको र पर्वहरूको ग्रथन भएको छ। घटबढ भएको, थपथाप भएको ग्रन्थमा यस्तो समन्वय हुनु सम्भव छैन। अतः अठ्ठाह्र मूल पर्वमा र हरिवंशमा भएको ग्रन्थसंख्या एक लाख हो, यसैको नाम 'शतसाहस्री वैयासिकी संहिता' हो। यसलाई स्वयं व्यासदेवले बनाउनुभएको हो। यसै भित्र वैशम्पायनजनमेजयसंवाद र सूतशौनक संवाद पनि पर्छन्। जय, भारत, महाभारत, कार्ष्ण वेद, पञ्चम वेद, आद्य भारत जम्मै यही शत साहस्री संहिताका अनेक नाम हुन्।

गीता महाभारतमा पछि थपिएको हैन

श्रीमद्‌भगवद्‌गीता महाभारतकै अवयव हो । महाभारतसंहिताको शतसहस्र श्लोकभित्रै यसको गणना हुन्छ । आर्य शिष्ट परम्पराको यो मान्यतामा कतिपय आधुनिक विचारकहरू अन्यथा तर्क प्रस्तुत गर्छन् । श्रीमद्‌भगवद्‌गीता वास्तवमा महाभारतको अवयव हैन । व्यासरचित महाभारतमा यो थिएन, पछि अरूले यसलाई महाभारतभित्र गाँसिदिएका हुन् । ग्रन्थको खास अंश पूर्वापर भागसंग कसरी गाँसिएको हुन्छ भने त्यो अंश झिक्दा नपुगेको खाली भएको खण्डित भएको अनुभव हुन्छ; राख्दा ठिक्क भएको सग्लो भएको अनुभव हुन्छ । श्रीमद्‌भगवद्‌गीता महाभारतमा, त्यसको भीष्म पर्वमा त्यसरी रहेको छैन । श्रीमद्‌भगवद्‌गीतालाई महाभारतभित्रबाट झिकिदिइयो भने पनि त्यहाँ प्रवाहमा कुनै बाधा, रोकटोक पर्दैन; प्रबन्धको गतिमा अवरोध आउँदैन । यसको अगाडिको र पछाड़िको (पूर्वापर) भाग आफैं जोडिन्छ; बीचमा केही टुक्रिएको जस्तो लाग्दैन । त्यस कारण श्रीमद्‌भगवद्‌गीता महाभारतको प्रारम्भिक अंश हैन, सहज अङ्ग हैन । पछि कुनै कुशल अध्येताले वडो बुद्धिमानीसंग सकेसम्म, यथासम्भव उचित स्थल मिलाएर श्रीमद्‌भगवद्‌गीता भन्ने छुट्टै भाग जोडिदिएको हो । श्रीमद्‌भगवद्‌गीताको महत्त्व यस्तो मान्दैमा घट्ने वा बढ्ने चाहिं हैन; यसको आफ्नै विशिष्टता महाभारतभित्र हुँदा पनि, नहुँदा पनि छँदैछ । तै पनि महाभारतभित्र रहेमा, व्यासरचित ठहरिएमा यसले जनमानसमा बढ़ी आदरको स्थान पाउनेछ भन्ने ठानियो । अतः श्रीमद्‌भागवद्‌गीता महाभारतको सहज जन्मजात अवयव हैन, अरूले नै बनाएको रचना हो, महाभारतभित्र पछि राखिएको प्रक्षिप्त अंश हो ।

यो मत आर्य शिष्टपरम्परालाई ग्राह्य हुँदैन । यसमा एकोहोरो अडकल बाहेक अरू कुनै उचित युक्ति र उपपत्ति छैन । यो मतलाई उपादेय बनाउनका लागि दिइएको तर्क महाभारतसागर भित्र आफैं पसेर अध्ययन नगर्नेका निमित्त मात्र रमणीय देखिन्छ । पछि प्रक्षिप्त अंशका बारेमा ग्रन्थर भित्र विशेष चर्चा भएको हुन्न । पहिले तयार भैसकेको प्रबन्धमा कुनै स्थलविशेषमा कुनै अंशविशेषको समावेश सिपालु संयोजकबाट हुन सक्ला । तर प्रबन्धभित्र ठाउँ ठाउँमा त्यसको चर्चा गराउनु सम्भव हुँदैन । प्रक्षिप्त अंश जहाँ जोडयो, त्यहीं अडेको हुन्छ । तर श्रीमद्‌भगवद्‌गीताको कुरो महाभारतभित्र त्यसरी एक स्थलमा मात्र सीमित भएर रहेको छैन । श्रीमद्‌भगवद्‌गीता भीष्म पर्व अन्तर्गत छ, भीष्म पर्वमा पच्चीसौं अध्यायदेखि बयालिसौं अध्यायसम्म को भागलाई श्रीमद्‌भगवद्‌गीता भनिन्छ । भीष्म पर्वको एक्काइसौं अध्यायदेखि बयालीसौं अध्यायसम्मको भागलाई 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीता पर्व' भन्ने अवान्तर पर्व मानिएको छ । गीताको चर्चा चाहिं महाभारतको आदिदेखि उपसंहारसम्म नै ठाउँठाउँमा भएको छ । त्यति ठूलो संहितामा उपक्रमदेखि उपसंहारसम्म प्रक्षिप्त अंशको त्यसरी मिलान गर्न, उल्लेख गराउन, अभ्यास गराउन सम्भव हुँदैन । महाभारतमा आदि पर्वदेखि अश्वमेधपर्वसम्म ठाउँठाउँमा गीताको कुरा चलेको छ । आदिपर्व पहिलो पर्व हो, अश्वमेध पर्व चौधौं पर्व हो । आदिदेखि उपान्त्यसम्म एकीभूत भएर रहेको श्रीमद्‌भगवद्‌गीतालाई प्रक्षिप्त अंश मान्नु किमार्थ हुँदैन । महाभारत संहिता हो । यसमा अनेक विषयको साहित्य भएको छ, यसभित्र अनेक विषय र अनेक भाग स्वयंम परिपूर्ण हुने खालका छन । निराधार अड़कल लडाउँदै लग्ने हो

भने यस भित्रका अरू कैयन अवान्तर पर्वलाई पनि प्रक्षिप्त अंश माने हुन्छ। महाभारतका अन्यत्र स्थलमा उल्लेख नभएका अरू अवान्तर पर्व धेरै छन् । श्रीमद्भगवद्गीता त अझ त्यस्तो पनि छैन, त्यसको चर्चा ठाउँठाउँमा समेत भएको छ। हो, श्रीमद्भगवद्गीता स्वयंमा महत्त्ववान् छ, गौरवशाली छ । महाभारत अन्तर्गत हुंदा मात्र यसको महत्त्व भएको हैन। महाभारतभित्र नभएको भए पनि यसको महत्त्व विशिष्ट ग्रन्थको हिसाबमा कम हुने थिएन । गीता वेद, उपनिषदहरू जस्तै र जतिकै आर्यसंस्कृतिको प्रामाणिक ग्रन्थ मानिएको छ, ईश्वरीय ग्रन्थको रूपमा लिइन्छ। आर्य संस्कृतिका धर्मदर्शन विषयक कुरामा प्रमाण दिंदा श्रीमद्भगवद्गीतालाई पनि प्रबल प्रमाणको रूपमा उपस्थित गरिन्छ। सबै वेदान्त दर्शनमा गीता अतिविशिष्ट ग्रन्थ मानिन्छ । वेदान्तभिन्न पूर्वमीमाँसा, साङ्ख्य, न्याय आदि दर्शनले पनि गीतालाई अक्षरशः प्रमाण मानेका छन् । गीता यसरी सर्वसम्मानित भएको महाभारत अन्तर्गत भएको कारणले मात्र हैन, स्वयंको विशिष्टताको र परिपूर्णताको कारणबाट; अझ स्वयं श्रीकृष्ण भगवान्‌बाट परमेश्वर भावमा स्थित भई उपदेश गरिबक्सेको कारणबाट हो । श्रीमद्भगवद्गीता साक्षात् पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णको वाणी हो, त्यसैले पनि यसको पृथक् अतिविशिष्टता र अतिप्रामाणिकता भएको हो। यसै कारणले गर्दा पनि कसैलाई यो प्रक्षिप्त अंश हो भन्ने भ्रम भएको हुन सक्छ । श्रीमद्भगवद्गीता भगवान् श्रीकृष्णले गाइबक्सेको वाणी उपनिषद् हो, महाभारत युद्ध आरम्भ हुने नै दिन बिहान कुरूक्षेत्रको रणक्षेत्रमा अर्जुनलाई उपदेश भएको हो। यसैलाई भगवानकै अंशावतार व्यासदेवले शतसाहस्री संहिता महाभारतको अभिन्न अङ्गको रूपमा समावेश गर्नु भएको हो। यसमा कुनै शङ्का उपशङ्का गर्ने आधार र प्रयोजन केही छैन ।

गीताको स्वरूप पहिलेदेखि यही हो

श्रीमद्भगवद्गीतामा अठाह्र अध्याय छन् । अठाह्र अध्यायलाई छ छ अध्यायका तीन काण्डमा विभाजित गरिएको छ। पहिला छ अध्यायलाई कर्मयोगप्रधान काण्ड, दोस्रो छ अध्यायलाई उपासनायोगप्रधान काण्ड, तेस्रो छ अध्यायको समूहलाई ज्ञानयोगप्रधान काण्ड मानिएको छ। 'उवाच' भएको अंश बाहेक समग्र गीता पद्यमय छ । अठाह्र अध्यायमा सात सय श्लोक छन् । गीताको यो स्वरूपका विषयमा केही मतभेद पनि निस्केका छन् ।

(क) श्रीमद्भगवद्गीताको स्वरूप आरम्भमा अहिलेको जस्तो थिएन। युद्धारम्भका शंख बाजाहरू बजिसकेपछिको वेला दुइ पक्षका सेनाको बीचमा रथ अडाएर धेरै भन्ने र सुन्ने समय श्रीकृष्ण र अर्जुन दुवैलाई थिएन। अर्जुनले युद्ध गर्न चाहनु भएन, श्रीकृष्णले युद्ध नछोड्ने उपदेश बक्सियो, अर्जुनले मान्नु भो। यो संवाद पाँच सात मिनेटभन्दा बढी समयको थिएन। दोस्रो अध्यायको "अविनाशि तु तद्विद्धि" सम्मका सात श्लोकमा, अथवा "अकीर्तिंचापि भूतानि" सम्मका चौबीस श्लोकमा, बढीमा दोस्रो अध्यायमा श्रीकृष्णको उपदेश समाप्त भएको थियो। अरू अंश पछिपछि थपिँदै आएका हुन् ।

(ख) श्रीकृष्णको र अर्जुनको संवाद युद्ध गर्ने र नगर्ने कुरामा केन्द्रित थियो। त्यो परिप्रेक्ष्यमा कर्म, भक्ति, ज्ञान आदिका विविध विषयमा प्रश्नोत्तर चलिरहनु स्वाभाविक पनि, सम्भव पनि

थिएन । यी ज्ञान गुनका कुराहरू पछि पछि दार्शनिक विकासको प्रसङ्गमा थपिंदै आएका हुन् ।

(ग) श्रीकृष्णको र अर्जुनको संवाद तिनताक प्रचलित भाषामा भएको थियो । त्यो भाषा पद्यात्मक हैन, गद्यात्मक थियो । वर्तमान पद्यमय रूप श्रीकृष्णको र अर्जुनको भाषा हैन, वाणी हैन, महर्षि व्यासदेवले वा अरूले पछि श्रीकृष्णार्जुनसंवादको आशयको आधारमा रचना गरिएको हो ।

यस्ता मान्यताहरूका आ-आफ्नै ढङ्गका धारणाहरू र आधारहरू अवश्यै छन् । तर सम्बद्ध सबै कुराहरूको विचार गर्दा त्यस्ता आधारहरू उपपत्ति र युक्तिमा अडेका देखिंदैनन् । अघिपछिका प्रासङ्गिक कुराहरूलाई, संलग्न श्रीकृष्णार्जुनको व्यक्तित्वमहिमालाई, समवर्ती आचार्यहरूका मान्यतालाई, अनुयायी समाजका श्रद्धा र विश्वासलाई एक मुष्ट बनाई साङ्गोपाङ्ग विचार गर्दा, चिन्तन मनन गर्दा ती मनमान्यताहरू झूठा ठहर्छन् ।

युद्ध शुरु हुने बेलामा दुवैतर्फ आफन्तहरूलाई देख्दा अर्जुनका मनमा मायाममताको अति वेगवान् आँधी उठ्यो, उहाँको अनेक गुणगणसम्पन्न व्यक्तित्व एकदम हल्लियो । उहाँले ज्ञानगुनका सबै कुरा तत्काल बिर्सेर युद्ध नगर्ने निश्चय गर्नुभो । उहाँ शोक र मोहले ग्रस्त हुनुभो । अर्जुनमा म र मेरा भन्ने अहङ्कार र ममकार उठेको थियो, आत्माको नित्यत्व र अविकारित्वलाई भुलेर मर्ने र मार्ने भन्ने मोह उब्जेको थियो; फलतः स्वधर्मत्याग र परधर्मग्रहण गर्ने प्रवृत्ति उदाएको थियो । उहाँका शोक मोह नहटाईकन उहाँ कर्तव्य कर्मको परिपालनका निमित्त तयार हुनुहुँदैनथ्यो । उहाँ तयार नभई युद्ध नै चल्दैनथ्यो । पाण्डव पक्षका सर्वोपरि सेनापति अर्जुन नै हुनुहुन्थ्यो । युद्धतत्पर दुइ सेनाका बीचमा श्रीकृष्ण र अर्जुनलाई रथमा दुवै पक्षका योद्धाहरूले हेरिरहेका थिए; उहाँहरूका कुरा सुन्दैनथे, तर चेष्टा देखिरहेका थिए । अर्जुनले हातहतियार रथमा पर्याँकिदिनुभएको थियो, आँसु पुछिरहनुभएको थियो, श्रीकृष्ण सम्झाइरहिबक्सेको थियो, प्रश्नोत्तर भैरहेको थियो, उपदेश चलिरहेको थियो । एक तर्फका मूल सेनापति तयार नभई हतारो हुने र समय नहुने कुरै उठ्दैन । दुवै तर्फका सबै योद्धाहरू के भएको हो र के हुने हो भन्नेमा चुपचाप रहेका थिए । युद्ध नै हुने हो वा नहुने हो भन्ने थियो । अतः धेरै भन्ने र सुन्ने समय श्रीकृष्ण र अर्जुन दुवैलाई थिएन भन्नु त्यो स्थितिलाई बुझ्ने कोशिश नगर्नुको परिणाम हो ।

अर्जुन सामान्य पुरुष नभई धेरै पढेगुनेका, जानेबुझेका, देखेसुनेका परिपक्व विद्वान्, बुद्धिमान्, तपस्वी, कर्मठ वीर हुनुहुन्थ्यो । उहाँलाई सम्झाउन श्रीकृष्णकै आवश्यकता थियो । श्रीकृष्णले पनि पूर्ण भगवद्भावमा, परमेश्वरभावमा, महायोगेश्वरस्थितिमा नै रहेर उपदेश गर्नु परेकोबाट अर्जुनको र अर्जुनको तात्कालिक स्थितिको महत्त्व स्पष्ट हुन्छ । भगवान् श्रीकृष्णबाट स्वयं सर्वज्ञ परमेश्वर भावमा रहेर कर्म, भक्ति, ज्ञान आदि जम्मै योगको उपदेश बक्सियो । अर्जुनको मोह हटाउनु परेको थियो । अर्जुनले नसम्झेसम्म, उहाँको चित्त नबुझेसम्म, उहाँका प्रश्न र शङ्का अनुसार उत्तर दिंदा कर्म, भक्ति, ज्ञान सबै कुराको उपदेश भयो । यो हुनुपर्ने, यो हुनुनपर्ने, यति समयमा उपदेश गरिसक्नुपर्ने भन्ने किसिमको कुनै सीमा बाँध्न पनि सकिंदैन, बाँध्ने आधार छैन ।

गीतामा भएका कुनै कुरा पनि पछि थपिएका हैनन्, सबै कुरा शुरूदेखिकै हुन्। अब बाँकी रह्यो गीताको वर्तमान पद्यमय रूप श्रीकृष्णको र अर्जुनको प्रत्यक्ष भाषा, वाणी हैन भन्ने कुरो।

सनातन धर्मसंस्कृतिका सबै आचार्यहरूले गीतालाई वेद, उपनिषद् जत्तिकै प्रमाण मानेका छन्। गीताको प्रत्येक अध्यायको समाप्तिवाक्यमा 'उपनिषत्सु' भनेर गीता सम्पूर्णलाई उपनिषद् मानिएको छ। उपनिषद् भनेको वेद हो, श्रुति हो। वेद उपनिषद् साक्षात् परमेश्वरको वाणी मानिन्छन्। तिनलाई श्रुति प्रमाण भनिन्छ। श्रुतिका एक एक अक्षर साक्षात् परमेश्वरका प्रत्यक्ष बोली हुन्। श्रुतिका आशय मात्र हैन; पदपद, अक्षरअक्षर, तिनको आनुपूर्वो क्रम जस्ताको तस्तै प्रमाण हुन्छन्। तिनमा एक अक्षर पनि यताउता पार्न, बदल्न हुन्न। यसो भएमा, गरेमा, हाम्रो संस्कृतिअनुसार पाप लाग्छ। हाम्रो संपूर्ण सनातन आर्य धर्मसंस्कृतिको जग वेद, उपनिषद् अर्थात् श्रुतिका आधारमा अडेको छ। स्मृति आदि अरू शास्त्र र सदाचार स्वतः प्रमाण हुँदैनन्, तिनको प्रामाण्य श्रुतिमा आधारित हुन्छ। ऋषिमहर्षिहरूका वाक्य मात्र हैन, अवतारी भगवान्का नररूपबाट उपदिष्ट वाक्य पनि श्रुतिका रूपमा हैन, स्मृतिका रूपमा ग्राह्य हुन्छन्, यदि यी वाक्य-हरू, आशयहरू श्रुतिसँग विरोध खाँदैनन् भने। वेदका अर्थात् श्रुतिका कुरासँग विरोध पर्ने भएमा ऋषिमहर्षिका वाक्य मात्र हैन, भगवान्कै वाक्य पनि अप्रमाण, त्याज्य, अग्राह्य बन्छन्। भगवान्को अवतारका रूपमा पूजिने पुरुषका पनि वेदविरोधी वाक्य र आशय चाहिं प्रमाण मानिदैनन्। गीता वेदविरोधी नभएकोले व्यासकै वाक्य भए पनि स्मृतिका रूपमा प्रमाण मानिइहाल्थ्यो। तर उपनिषद् भन्न मिल्दैनथ्यो। श्रीकृष्णार्जुनको आशयलाई यथावत् समावेश गरेर व्यासले आफ्ना शब्दका पद्यहरू-बाट ग्रथन गर्नुभएको भए गीता उपनिषद् भनिने थिएन र महाभारतका अन्य अंशको भन्दा बढी महत्त्वको पनि हुने थिएन। महाभारतमा अरू सनातनधर्मवाङ्मयमा श्रीकृष्णले अरूलाई उपदेश गरिबक्सेका अरू प्रसङ्ग पनि प्रशस्त छन्। तर तिनलाई 'उपनिषद्'को स्थानमा राखिएको छैन। गीता चाहिं उपनिषद्को, श्रुतिको रूपमा प्रतिष्ठित छ। त्यसकारण, गीता व्यासदेवले ग्रथन गरेको नभई संकलन मात्र गरेको, श्रीकृष्ण भगवान्को जस्तातस्तै प्रत्यक्ष वाणी हो। भगवान श्रीकृष्णले पनि त्यो बेला नरावतारभन्दा माथि साक्षात् परिपूर्ण ईश्वरभावमा स्थित भएर उपदेश गरिबक्सेको वाक्य हो, त्यसैले नै उपनिषद् भनिएको हो, श्रुतिको स्थानमा प्रतिष्ठित भएको हो। गद्य र पद्य भन्ने कुरा सामान्य हो। गीताको पद्य गद्य जस्तै प्रवाहमय छ। महाभारतकै 'सनत्सुजातीय' नारा-यणीय, जस्ता अरू अध्यात्मविषयक अंशको भन्दा गीताको भाषा धेरै सरल छ। आठ आठ अक्षरका पाउमा विभाजन नगरी खुरुखुरु भनेमा गीताको पद्य गद्य नै बन्छ। पद्यमय रूपमा भन्दाखेरि बढी रसिलो र आनन्ददायक हुन्छ। भगवान्को प्रत्येक वाणी, प्रत्येक अक्षर, प्रत्येक पद मनोरम छन्, श्रुतिमधुर छन्, शान्तिदायक छन्। पद्यमा नै कुराकानी हुनुहुँदैन भन्ने तर्क सर्वथा निराधार हो। जान्नेले, सबनेले पद्यमा नै कुराकानी गरेमा के बिग्रयो? श्रीमद्भगवद्गीताका श्रीकृष्णार्जुनका वाक्य जस्ताको तस्तै स्वयं श्रीकृष्णार्जुनका प्रत्यक्ष वाणी हुन्, 'उवाच' भएका अंश व्यासदेवका वाक्य हुन्; धृतराष्ट्र र संजयका वाक्य उनीहरूका आफ्नाफ्नै हुन्। निष्कर्ष यही हो। यसैमा हाम्रो सांस्कृतिक गरिमा, श्रीकृष्णार्जुनव्यक्तित्वमहिमा, मानवसमाजका विश्वास, श्रद्धा सार्थक र साकार रहन्छन्।

गीतोपदेश भएको समय

श्रीमद्भगवद्गीता आज विश्वको सर्वोत्तम ग्रन्थको रूपमा हामीसँग छ। भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई यसको उपदेश कहिले गरिबक्स्यो भन्ने जिज्ञासा स्वभावः हुन्छ। यो जिज्ञासामा दुई भाग देखिन्छन्- (१) श्रीमद्भगवद्गीतोपदेश कति अघि भएको हो भन्ने र (२) श्रीमद्भगवद्गीताको उपदेश कुन महिना र तिथि मितिमा भएको हो भन्ने। यी दुइ मध्य पहिले पहिलो जिज्ञासाको नै समाधान गर्न खोज्नु बेस हुन्छ ।

श्रीमद्भगवद्गीताको उपदेश महाभारत युद्ध शुरू हुने नै दिनमा भएको भन्ने तथ्य निश्चित छ। त्यसकारण महाभारत युद्ध भएको समय पत्ता लाग्नु र श्रीमद्भगवद्गीतोपदेशसमय पत्ता लाग्नु उही कुरा हुन आउँछ। महाभारत युद्धको समयका विषयमा भिन्न भिन्न मत चलेका छन्। कसैले ईसाभन्दा पाँच सय वर्ष मात्र अघि महाभारत युद्ध भएको मानेका छन्। कसैले ईसाभन्दा चौबीस सय अठचालीस वर्ष अघि, अर्का थरीले ईसाभन्दा चौध सय वर्ष पूर्व, अर्का थरीले एघार सय चौरान्नब्बे वर्ष पूर्व महाभारत युद्ध भएको हो भन्ने मत स्थापित गरेका छन्। विचारकहरूका आफाफ्नै ढङ्गका उपपत्ति र आफाफ्नै मिसिमका आधारहरू छन्। तर जुन संस्कृतिमा महाभारत आयो र महाभारतले जुन संस्कृतिलाई बल दिएर बढी महिमामय बनायो, त्यो संस्कृतिका उपासक शिष्टपरम्पराले कलियुगारम्भको र महाभारत युद्धको सम्बन्ध गाँसेको छ। श्रीमद्भागवत महापुराण आदिका अनुसार महाभारतयुद्ध सकिएको छत्तीस वर्षपछि कलियुगको आरम्भ भएको हो। महाभारत युद्ध सकिएको भोलिपल्ट गान्धारी कुरु महिलाहरूलाई लिएर स्वजनहरूको लाशले भरिएको युद्ध मैदानमा गइन्। श्रीकृष्ण, पाण्डव, सात्यकि, धृतराष्ट्र, विदुर, युयुत्सु, संजय पनि साथमा थिए। कुरुस्त्रीहरू आफ्ना पति पुत्रका लाशलाई लिएर अलापविलाप गर्न थाले। त्यो विजोग खपिनसक्नु थियो। सबै विचलित थिए, आर्त्त थिए। गान्धारीले कुरुकुलको त्यो विचल्ली, कुरुकुल महिलाहरूको त्यो अवस्था बताउन थालिन्। बताउँदाबताउँदै उनमा शोकले क्रोधलाई जगायो। रिसको वेग रोक्दारोक्दै फुस्कियो। उनले श्रीकृष्णलाई कौरवपाण्डवको बन्धुविग्रहलाई समर्थ भएर पनि नरोकेको भन्ने दोष लगाएर छत्तीस वर्षमा श्रीकृष्णको कुलको पनि बन्धुविग्रहबाट संहार हुने सराप दिइन्। सो सराप अनुसार छत्तीस वर्षमा यदुकुलसंहार भो, श्रीकृष्णले आफ्नो लीलाविग्रहको लय गरिबक्स्यो। जुन दिन श्रीकृष्णको लीलाविग्रहको लय भो सोही दिन कलियुगको पनि प्रवेश भयो। त्यसकारण महाभारत युद्ध सकिएको छत्तीस वर्षपछि कलियुग लागेको हो भन्ने मत श्रीमद्भागवतको छ। श्रीमद्भागवतको यो भनाइको मुख्य तात्पर्य भगवान् श्रीकृष्णको महिमागानमा छ, कलियुगारम्भ तिथि निर्धारणमा हैन भन्ने तथ्य महाभारतबाट बुझिन्छ।

भगवान् श्रीकृष्णलाई सराप परेको पनि, सो सराप अनुसार छत्तीसौं वर्षमा यदुकुलसंहार भएको, श्रीकृष्णको लीलादेहलय भएको पनि महाभारतले नै बताएका कुरा हुन्। भागवतका अरू कुरासँग महाभारतका कुरामा मेल छ। कलियुगारम्भको विषयमा महाभारतमा अर्कै कुरा छ।

पाण्डवको वनवास चलुञ्जेलसम्म कलियुग लागेको थिएन । वनवासको अवधि सकिनें ताक भीमसेन सौगन्धिक कमलको खोजीमा एक्लै उत्तरतर्फ गैरहेका बेलामा हनुमान्संग भेट भो । भीमको बलाभिमान हटाएपछि हनुमान्ले आफ्नो परिचय दिनुभो । दुवै वायुदेवका छोरा, दाजुभाइ, कुराकानी भो । हनुमान्ले त्रेतायुगमा समुद्र तर्दाको आफ्नो महाविशालकायको दर्शन दिएर भीमको इच्छा पूर्ण गर्नुभो । भीमले कौरवसँग हुने युद्धमा सहायताको प्रार्थना गरेपछि हनुमान्ले भन्नुभो– "म भगवान्ले हाँकिबक्सेको अर्जुनरथको ध्वजदण्डमा बसेर तिमीले गरेको सिंहनादलाई, आफ्नो सिंहनादले करोडौं गुना ठूलो भयंकर बनाएर शत्रुहरूको प्राणलाई थर्काइदिनेछु र तिमीहरूलाई तिनलाई सजिलैसित मार्न छौ । अब चाँडै नै कलियुग लाग्दैछ, बुद्धि ठीक राख ।" हनुमान्ले यति भनेर ठीक बाटो देखाइदिनुभो र आफू अन्तर्धान हुनुभो । यो प्रसङ्गले पाण्डव वनवासको समयमा कलियुग लागिसकेको थिएन, चाँडो लाग्ने भएको थियो भन्ने थाहा हुन्छ ।

महाभारत युद्धको आरम्भ भएको विषयमा महाभारतमा नै लेखिएको छ– "द्वापरयुग सकिने र कलियुग लाग्ने अन्तरमा कौरव तथा पाण्डवका सेनाको बीच कुरुक्षेत्रको समन्तपञ्चकमा युद्ध भएको थियो ।" "कलिद्वापरयोरन्तरे" भनेको कलिद्वापर युगको जोर्नीमा हो र जोर्नी भनेको द्वापरयुग सकिने र कलियुग लाग्ने बेला हो । यो बचन अनुसार कलियुग शुरू भएकै वर्ष महाभारत युद्ध भएको हो । महाभारतयुद्धको अठ्ठाह्रौं दिनमा भीमसेनले गदायुद्धमा दुर्योधनलाई तिघ्रा भाँचेर पछारे । दुर्योधनका पहिलेका दुष्कृत्यहरू सम्झेर रिसले चूर भएका भीमसेनले भुइँमा लडेको दुर्योधनको टाउकोलाई बायाँ लातले हानेर 'हामीमाथि गरेको दुष्कर्मको फल यही हो, भने । यो देखेर बलराम सारै रिसाउनुभो । गदाले तिघ्रामा हान्न नहुनेमा हान्ने, अझ फूर्ति गरेर गाली गर्ने, अझ आफ्नो ज्ञातिको, क्षत्रियको, राजसन्ततिको शिरमा बायाँ लातले हान्ने, भीमसेनका बेहूदा, अति अनुचित कर्म बलदेवलाई असह्य भो, दण्ड दिन खोज्नुभो । त्यो बेला भगवान् श्रीकृष्णले दाज्यू बलदेवलाई सम्झाउँदै मर्जी भएको थियो– "चौध वर्ष अघि नै पाण्डुपुत्र भीमले दुर्योधनको तिघ्रा भाँच्ने प्रतिज्ञा भरीसभामा गरेका थिए, दुर्योधनले त्यत्रात्यत्रा अपकार गरेका थिए । त्यसको बदला लिनु पनि थियो, प्रतिज्ञा पूरा गर्नु पनि थियो । लात हान्यो । कलियुग लागिसकेको पनि त हजुरलाई थाहै छ ।" पाण्डवहरू वनमा बसुन्जेल कलियुग लागेको थिएन, महाभारत युद्धको अठ्ठाह्रौं दिनमा कलियुग लागिसकेको थियो, द्वापरयुग र कलियुगको बीचमा अर्थात् द्वापरयुग सकिएको, कलियुग लागेको वर्ष महाभारत युद्ध भएको थियो । महाभारतका अनुसार स्पष्ट छ कलियुगको र महाभारत युद्धको वर्ष उही हो ।

हाम्रो आर्य मान्यताको काल गणना अनुसार ईसाभन्दा ३१०१ विक्रमभन्दा ३०४४ वर्ष अघि कलियुगारम्भ भएको हो । महाभारतयुद्धको आरम्भ भएको पनि बिक्रमभन्दा ३०४४ बर्ष अघि नै भएको हो र भगवान् श्रीकृष्णबाट गीतोपदेश भएको पनि त्यही वर्ष हो । २०४२ साल बिक्रम संवत्बाट हिसाब गर्दा पाँच हजार छयासी वर्ष अघि श्रीकृष्ण भगवान्बाट अर्जुनलाई गीताको उपदेश बक्सिएको हो । अर्को ढङ्गसँग हिसाब गर्दा पनि यो समय करीब करीब मिल्न आउँछ भन्ने विद्वान्को राय छ ।

आर्यको बारेमा आर्यावर्तभन्दा बाहिरका आर्येतरले लेखेका अभिलेखहरूमध्ये चन्द्रगुप्त मौर्यको साथमा केही समय बसेका यूनानी यात्री मेगास्थनीजले लेखेको यात्रा वर्णन सर्वप्रथम हो। उनका अनुसार (१) "डायोनिसिस चन्द्रगुप्त मौर्यका एक सय त्रिपन्न पुस्ता अघिका पूर्वपुरूष हुन्; (२) शूरसेनवासीहरूका पूजनीय पुरूष हेरावलीज डायोनिसिसकै पन्ध्रौं पिंढीका सन्तति हुन्।" यस अनुसार हेरावलीज चन्द्रगुप्तमौर्यभन्दा १३८ पुस्ता अघि भएको सिद्ध हुन्छ। इतिहासकारहरूका अनुसार कालगणना गर्दा एक पिंढीको समय १६ देखि २५ वर्ष मानिन्छ। यहाँ सालाखाला २० वर्ष एक पुस्ताको हिसाव गरेमा हेरावलीजको समय चन्द्रगुप्त मौर्यभन्दा २६६० वर्ष अघि भएको अनुमान हुन्छ। चन्द्रगुप्तमौर्यको समय ईसाभन्दा ३१२ वर्ष पूर्व मानिन्छ। यस अनुसार हेरावलीज ईसाभन्दा ३०७२ वर्ष अघि भएका देखिन्छन्। हेरावलीज भनेर मेजास्थनीजले श्रीकृष्णलाई भनेका हुन्। 'श्री' को अथवा 'हरि' को हेरा भयो होला 'कृष्ण'को वलीज भयो होला। श्रीकृष्ण मथुराकै हुनुहुन्थ्यो र मथुरा (शूरसेन) मा श्रीकृष्णको ठूलो पूजा हुन्थ्यो र आज पनि सँधै आर्यावर्तमा श्रीकृष्णको पूजा हुन्छ। श्रीकृष्णको समय भन्नु र महाभारतयुद्धसमय भन्नु एकै हो। हाम्रा पुराणले कलियुगारम्भको, महाभारत युद्धारम्भको समय जुन बताएका छन् त्यसैको अनुकरण ऐतिहासिक अभिलेखले पनि गरेको पाइन्छ। जुन हिसावबाट हेर्दा पनि गीतोपदेशको समय ईसाभन्दा ३१०१ वर्ष अघि भएको प्रमाणित हुन्छ।

महाभारत युद्धारम्भ भएको महिनाका विषयमा खास मतभेद देखिंदैन। सबैले मार्ग महिनामा नै युद्धारम्भ भएको मानेका छन्। तिथिका विषयमा विचार भेद पाइन्छ। मार्ग शुक्ल एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी वा चतुर्दशीलाई युद्धारम्भ तिथि मात्र वैकल्पिक मतहरू पाइन्छन्। यो विषयमा निश्चित मत बनाउनुभन्दा पहिले महाभारत युद्धारम्भका बारेमा प्रकाश दिने महाभारतका मुख्य मुख्य वाक्यहरूको अर्थ जान्नु लाभदायक हुन्छ। तिनको सङ्कलन तल दिइन्छ।

(१) कृष्ण पक्षको सप्तमीमा विराटका गाई सुशर्माले हरे। अर्को दिन सारा कौरवहरूले मिलेर अष्टमीका दिन हजारौं गाई बाछाहरूलाई पक्डे। —वि. पर्व अ. ३० श्लो. २६, २७

(२) यो महिना रसद इन्धनहरू पाउन सजिलो हुने राम्रो महिना हो। सात दिनपछि अमावास्या हुन्छ। त्यो दिन संग्राम मिलाउनू भनेर हे कर्ण, तिमीले द्रोण, भीष्म, कृपलाई यताबाट गएर भनिदिए। —उद्योग पर्व अ. ७ श्लो. १६, १८

(श्रीकृष्णले हस्तिनापुरबाट सन्धिको निम्ति असफल भई फर्कंदा कर्णलाई भन्नु भएको।)

(३) कौरवकहाँबाट सन्धिको काम नभई फर्कनु भएपछि श्रीकृष्णले पाण्डवलाई यसो भर्जीभो— हे पाण्डव, कालले कुतकुत्याएका कौरवहरूले मेरा कुरालाई मानेनन्। पाण्डव हो, पुष्य नक्षत्रको साइतमा लडाईंको निम्ति प्रस्थान गर, म पनि साथमा हुन्छु।

—शल्य पर्व अध्याय ३५ श्लो. ६, १०

(४) फौज र हातहतियारहरू छुट्टा छुट्टै जम्मा हुन थाले बलरामले भाइ श्रीकृष्णसंग कौरवहरूको पनि सहायता गर्नुपर्छ भन्नुभो। कृष्णले त्यसो गर्नु भएन भन्ठानेर बलराम झोंक्किएर तीर्थ-

यात्राका लागि जानुभो। श्रीकृष्ण सात्यकिका साथ पुष्य नक्षत्रमा पाण्डवलाई अघि लगाएर कुरुक्षेत्रतिर सवारी भो। श. प. अ. ३५ श्लो.११–१३, १५, १६।

(५) कार्तिक पूर्णिमामा कमल जस्तो रातो आकाशमा आगो जस्ता राता चन्द्रमा निस्तेज, नदेखिने जस्ता भए। –भी. प. अ. २ श्लो २३

(६) त्यो दिन [युद्ध हुने दिन] सोम मघाको विषयमा गए, आकाशमा दीप्यमान सात महाग्रहको संपात भो। –भी. प. अ. १७ श्लो. २

(७) म पुष्य नक्षत्रमा निस्केको थिएँ, आज श्रवण नक्षत्र नक्षत्रमा फर्कें, बयालीस दिन भयो। (बलरामले युद्ध सकिने दिन फर्कंदा भनेको) –श. प. अ. ३४ श्लो. ६

(८) हे कुरुवीर श्रेष्ठ भीष्म, तपाईंको आयु अब छपन्न (पञ्चाशतं षट्च) दिन बाँकी छ। (श्रीकृष्णले लडाईंपछि युधिष्ठिरहरूलाई लिएर जाँदा भन्नु भएको) –शा. प. अ. ५१।१४

(९) युधिष्ठिरले पचास रात सहरमा बसेपछि भीष्म प्रयाणलाई सम्झे। अनु. १६७५

(१०) तीखा टुप्पावाला वाणहरूमा सुत्दा सुत्दै अण्ठाउन्न रात विते, सय वर्ष जस्तो भएको छ। यो सौम्य महिना माघ लागेको छ, त्रिभागशेष यो शुक्लपक्ष हुनुपर्छ।–अनु. पर्व अ.१६७ श्लो.२७ २८

(११) हे वीर, मसंग हजुरको सहवास यति छ महिनाको रहेछ। सातौं महिनामा हजुरको मृत्यु भो। (उत्तराले मरेका अभिमन्युलाई भनेको) –स्त्री पर्व २०।२६

(१२) अर्जुनले दशै दिशा घन्कने गरी कराएर भने– युद्ध रोकेर यहीं रणभूमिमा दुइ घडी आँखा झम्काऔं, नीद र थकाइ मर्छ, चन्द्रमा उदाएपछि फेरि लडौंला। –द्रो. प. अ. १८४। २५.२७

(१३) अनि कामिनी कपोल जस्तो गोरो, नयनानन्दन, कुमुदनाथ चन्द्रमाले पूर्व दिशा शोभित भयो। द्रो. प. अ. १८४।४६

महाभारत युद्धारम्भ तिथि निर्धारणका लागि युद्ध सकिएपछि उत्तरायणमा भएको भीष्म-प्राणत्यागतिथिलाई विद्वान्हरूले मुख्य आधार बनाएको देखिन्छ। युद्ध सकिएपछि भीष्मप्रयाण-सम्मको दिन गणना गर्ने आधार (१) श्रीकृष्णले भीष्मलाई मर्जी भएको शान्तिपर्व अध्याय ५१ को श्लोक १४ को वचन र (२) भीष्मले आफ्नो प्राणत्यागको केही घडी अघि युधिष्ठिरलाई भनेको अनुशासन पर्व अध्याय १६७ श्लोक २७, २८ का वचन हुन्। यी दुइ वचनको सामान्य अर्थबाट निस्कने दिन गणना फरक फरक हुन्छन्। तिनलाई मिलाउनको लागि महाभारतटीकाकार श्रीनील-कण्ठले झिकेको गूढ अर्थलाई अथवा कल्पित पाठभेदलाई अघि सार्नुपर्ने हुन्छ। यसैकारणले गर्दा युद्धारम्भतिथिलाई एकादशी, त्रयोदशी वा चतुर्दशी मान्ने मत विकल्पहरू उठेका छन्।

आचार्य नीलकण्ठले भारत भाव दीप नामक टीकामा महाभारतको अत्यन्त विद्वत्तापूर्ण व्याख्या गरेका छन्। महाभारतका अध्येता विद्वान्हरूको परम्पराले महाभारतको अर्थग्रहणमा र भाव बोधमा उनको नीलकण्ठी टीकालाई विशेष आदरका साथ महत्त्व दिने गर्दै आएको छ। नीलकण्ठले मार्ग शुक्ल त्रयोदशी पर चतुर्दशीलाई युद्धारम्भतिथि मानेका छन्। यस विषयमा उनले "भारत-

सावित्री'' का दुइ श्लोकको पनि उद्धरण गरेका छन् । ती दुइ श्लोकको अर्थ छ– 'हेमन्त ऋतुको पहिलो महिना, शुक्लपक्ष, त्रयोदशी, मृगशिरा नक्षत्रमा महाभारत युद्धशुरू भयो ।'' ''माघमहिनाको कृष्ण अष्टमीमा अर्जुनले भीष्मलाई हाने र त्रयोदशीमा भरद्वाजका छोरा द्रोणलाई ।'' अनि नीलकण्ठले भीष्मप्राणत्यागतिथि माघशुक्ल अष्टमीलाई भनेका छन् । भीष्म पछारिएदेखिका अण्ठाउन्न दिन पनि गनेका छन् । उनले श्रीकृष्णले भीष्मलाई भन्नुभएको श्लोकलाई कूट श्लोक मानेर ''पञ्चाशतं षट च'' को अर्थ पांच छक्का तीस भन्ने र ''आशतं'' को 'सय जस्तो हुनसक्ने' अर्थात् सय दिन भरीमा गरिने असल काम तीस दिनमा पनि गर्न सकिने भन्ने अर्थ गरे । उनको विद्वत्ताका अगाडि आज महाभारत पढ्नेहरूले नतमस्तक हुनै पर्छ । उनले गरेको अर्थमा शङ्का गर्न धेरै धेरै विचार गर्नुपर्छ । माघ शुक्ल अष्टमीमा भीष्मप्राणत्याग मानेको आधारमा बलियो शास्त्र प्रमाण छ । ''पञ्चाशतं षट् च'' को अर्थलाइ दिनगन्ती मिलाउनका लागि अत्यन्त उपकारक र विद्वत्तापूर्ण पनि मान्नै पर्छ । तर भारतसावित्रीको भीष्मपतनको ''माघमासे सिताष्टमी'' को अर्थ गर्दा ''पौषमा पनि माघ शब्दको प्रयोग मकरायनको अभिप्रायले भएको हो'' भनेको चाहि वढी तानतुन जबर्जस्ती गरेको जस्तो देखिन्छ । अर्को कुरो, भीष्म पतनदेखिको अण्ठाउन्न दिन उनले गनेका छन् तर उनकै अनुसार भीष्म ''पौष कृष्ण अष्टमीमा'' लडे, ''माघ शुक्ल अष्टमीमा'' मरे । यो अवधिमा अण्ठाउन्न दिन पुऱ्याउन मैले चाहिं सक्दै सकिन, उनीले पुऱ्याएर देखाएनन् । अर्को कुरो नीलकण्ठले पूर्णिमान्त मास मानेको देखिन्छ, मार्ग शुक्ल चतुर्दशीबाट दश दिनमा पौष कृष्ण अष्टमी मानेका हुनाले ।

महाभारत मीमांसाकार विद्वान चिन्तामणि विनायक वैद्यले नीलकण्ठले मानेको मार्ग शुक्लत्रयोदशीलाई नै युद्धारम्भतिथि र माघशुक्ल अष्टमीलाई नै भीष्मप्राणत्यागतिथि ठहऱ्याएका छन् । शान्ति पर्वमा र अनुशासन पर्वमा भएको युद्धोपरान्त भीष्म बाँचेको दिनको गणनाले परस्पर संगति नखाने हुनाले तिनको अर्थ अवश्य गुप्त किसिमको मान्नुपर्छ, मिल्दो गरी अर्थ गर्न नसकिने हुँदैन ।

अर्का प्रसिद्ध विद्वान वेददर्शनाचार्य स्वामी गङ्गेश्वरानन्द उदासीन महाराजले मार्गशुक्ल एकादशी तिथिलाई युद्धारम्भ तिथि र माघशुक्ल दशमीलाई भीष्ममरणतिथि ठहऱ्याएका छन । अनुशासन पर्वमा भीष्मले भनेको ५८ रात भीष्म लडेपछि नगनीकन मार्गशुल्क एकादशी देखि नै गन्ने सल्लाह दिएका छन् । आफ्नो सेनापतित्वकालका दश दिन पनि उनको लागि शरशय्यामा सुते सरह निद्रै लाग्न नदिने पीडाको दायक थिए भन्ने राय अवश्य नै प्रशंसनीय छ । उनले चौधौं दिनमा भएको रात्रियुद्धमा चन्द्रोदयको प्रसङ्गलाई बढ़ी महत्व दिएर मार्गशुक्ल त्रयोदशीलाई युद्धारम्भतिथि मान्नु नहुने तर्क पेश गरेका छन् । तिथिक्षय भएको पक्ष हुनाले त्रयोदशीतिथिलाई युद्धारम्भतिथि मानेमा त्यसको चौधौं रात कृष्ण त्रयोदशीमा 'आधारातको दुइघडी पछि चन्द्रमा उदाउने र त्यो प्रकाशमा युद्ध गर्ने कुरो' सबै नमिल्ने हुन्छ । एकादशी युद्धारम्भतिथि भएमा त्यसको चौधौ रात नवमी वा दशमीमा आधा रातको दुई घडीपछि चन्द्रमा उदाउने र जून तेजिलो हुने भई त्यसको प्रकाशमा युद्ध गर्ने कुरो मिल्न आउँछ । महामण्डलेश्वरको यो सूझ विद्वत्तापूर्ण र विवेकपूर्ण देखिन्छ

अब हामी विद्वानहरूका मतलाई हो वा होइन भन्नुभन्दा पहिले आफ्नै ढङ्गसंग विचार

गरौं । यस प्रकारको विचार गर्नका निमित्त युद्धोपरान्तका कुराहरूको बाटो त्यसै छोडेर युद्धपूर्वका कुराहरूबाट अर्को बाटो बनाउनु उचित सम्झन्छु । श्रीकृष्णको शान्तिप्रस्ताव कार्तिक शुल्क सप्तमीमा असफल भो । अष्टमीका दिन फर्कदा कर्णका हात बाटैबाट युद्ध निश्चित भएकोले सात दिन पछिको पूर्णिमामा संग्रामयोग गर्नू भन्ने खबर उहाँले कौरवदरबारमा पठाइबक्स्यो । उपप्लव्यमा (पाण्डव बसेको मत्स्यदेशको एक शहर) आएर पाण्डवहरूलाई पुष्य नक्षत्रमा युद्धका लागि प्रस्थान गर्ने सल्लाह उहाँले दिइबक्स्यो । त्यसपछि पुष्य नक्षत्रमा बलरामको तीर्थयात्राका लागि र पाण्डवको युद्धका लागि प्रस्थान भो । बलराम बयालीस दिनमा कुरुक्षेत्रमा फर्कनुभो । त्यसै बेला भीमदुर्योधनको गदायुद्ध भैरहेको थियो, दुर्योधनलाई भीमले लडाए, युद्ध सकियो। त्यही राति अश्वत्थामाले लुकेर पाण्डवशिविर-मा पसी सुतिरहेका योद्धाहरूलाई मारे, शिविरमा आगो लगाए । त्यो दिन श्रवण नक्षत्र थियो । बलराम तीर्थयात्राका बयालीस दिनमध्ये १८ दिन त युद्ध भो । बयालीसमा युद्धदिन अठाह्र घटाउँदा चौबीस बाँकी रह्यो । युद्धार्थ प्रस्थान गरेको चौबिसौं दिनमा युद्ध भएको थियो । यस अनुसार युद्ध सकिएको श्रवण नक्षत्र भन्दा अठाह्र दिन अघि मृगशिरा नक्षत्रमा, पुष्य नक्षत्र भन्दा पछि चौबीसौं दिनमा युद्ध शुरूभो, तिथिक्षय समेतको हिसाब गर्दा सो दिन मार्ग शुल्क एकादशी पर्‍यो । त्यसको अठाह्र दिनमा तेह्र दिने पक्ष भएकोले- पौष कृष्ण औंसीमा युद्ध समाप्त भो । मार्ग शुल्कएकादशीमा युद्ध शुरू भएकोले रात्रियुद्ध भएको चौधौं दिन गङ्गेश्वरानन्दले भनेझैं कृष्ण दशमी वा एकादशी थियो । अठाह्रौं दिन सो पक्ष तेह्रदिने विश्वघस्त्र पक्ष भएकोले–मार्ग कृष्ण औंसी । दुर्योधन औंसीका दिन मरेको भन्ने प्राचीन उक्ति पनि मिलन आयो । कार्तिक शुक्ल पूर्णिमामा युद्धार्थ प्रस्थान गरेको मार्ग कृष्ण औंसीमा युद्ध सकियो । जम्मा तीन पक्ष; चान्द्रमास सालाखाला २८ दिनको हुने हुंदा ठीक बयालीस दिनमा सबै कुरा सकियो । बलरामले भन्नुभएको हिसाब पूरै मिल्यो । अब भीष्म प्राणत्यागको विषयमा निश्चय गरौं ।

पूरा एक वर्षमा भीष्मका नामबाट चलेका कृत्य तीन छन् । कार्तिक शुल्क एकादशीदेखि कार्तिक पूर्णिमासम्म 'भीष्मपञ्चक'; माघशुल्क अष्टमी 'भीष्माष्टमी' र माघशुल्क द्वादशी 'भीष्म द्वादशी' । यो द्वादशीलाई 'भीम द्वादशी' पनि भन्छन् । भीष्म पञ्चक व्रतको रूपमा लिइन्छ र त्यसमा भीष्मको पनि पूजा हुन्छ, कार्तिकमासव्रतपूजाको अङ्गको रूपमा । भीष्माष्टमी श्राद्धतर्पणरूपमा लिइन्छ स्वतन्त्र अङ्गीको रूपमा । भीष्मद्वादशीलाई व्रतको रूपमा लिइन्छ । भीष्मले गरेको हुनाले माघ द्वादशी व्रत भीष्मका नामबाट 'भीष्म द्वादशी' भन्ने नामले चलेको हो भन्ने शास्त्रीय वचन छ । माघशुल्क अष्टमीलाई भीष्मको निमित्त श्राद्धतर्पण गरिने हुनाले भीष्माष्टमी भनिएको छ । भीष्माष्टमीका दिन भीष्मलाई तर्पण दिने, श्राद्ध दिने, अन्न दान आदि गर्ने विधान छ । यसलाई ऐच्छिक रूप हैन, नगरी नहुने कर्तव्यको रूपमा बताइएकोछ । भीष्माष्टमीका दिन भीष्मतर्पण आदि कर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र सबैले गर्नै पर्छ; गरेमा सन्तति र सम्पत्ति हुन्छ, वर्ष दिन भरीको पाप नष्ट हुन्छ, नगरेमा वर्ष भरीको पुण्य नष्ट हुन्छ' भन्ने शास्त्रका वचनहरू छन् । अरू श्राद्धहरू बाबु हुनेले गर्नु नहुने हुन्छन् तर भीष्मको निमित्त गरिने यो श्राद्धतर्पण बाबु हुनेले पनि गर्नुपर्ने नित्य कर्मको रूपमा उपदेश भएको छ । भीष्माष्टमीको सांस्कृतिक महत्व पनि ठूलो छ तर माघशुल्क दशमीको खास विशेषता केही पाइदैन । यो स्थितिमा महामण्डलेश्वरले भन्नु भए झैं माघ शुल्क दशमीलाई भीष्म प्रयाण तिथि

९५०६४

भन्दा नीलकण्ठले भनेझैं, उनको अनुकरणमा रायबहादुर वैद्यले भनेझैं माघशुक्ल अष्टमीलाई भीष्मप्रयाण तिथि मान्नुमा बलिया आधार, उपपत्ति र प्रमाण पाइन्छन्। अब आयो अण्ठाउन्न दिनको कुरो। महामण्डलेश्वरको राय अनुसार युद्ध शुरू भएदेखिक रात गन्नु युक्तिसंगत हुन्छ। यसो गर्दा दशमीका दिनभन्दा अष्टमीका दिन अण्ठाउन्न दिनको संगति बढ़ी मिल्छ। अब 'पञ्चाशतं षट्च' को अर्थ नीलकण्ठको मत अनुसार पाँच छक्का तीस गर्नुपर्छ। युद्ध सकिएपछि तिलोदक दान आशौचशुद्धि उपरान्त पुरप्रदेश राज्याभिषेक आदि सबै गरेर श्रीकृष्ण युधिष्ठिरहरू भीष्मकहाँ नीलकण्ठके हिसाब अनुसार युद्ध शुरु भएको अट्टाइसौं दिनमा पाल्नु भो। श्रीकृष्णले भीष्मको आयु तीस दिन बाँकी छ भन्ने आज्ञा भो। भीष्मले भनेको अण्ठाउन्न दिन पनि त्यहीं तीसौं दिन हो।

महाभारत युद्ध सम्बन्धी तिथिहरू:-

(१) कार्तिक कृष्ण सप्तमी — त्रिगर्तराज सुशर्मले विराटगोहरण।
(२) " " अष्टमी — कौरवले विराटगोहरण, पाण्डवको प्राकट्य।
(३) श्रीकृष्णादिको आगमन, शान्तिको र युद्धको निम्ति उद्योग, सेनाको र हातहतियारको बन्दोबस्त।
(४) वैशाखमा — अभिमन्युको उत्तरासँग विवाह।
(५) आश्विन कृष्ण त्रतोदशी — कलियुगको आरम्भ।
(६) कार्तिक शुक्ल सप्तमी — श्रीकृष्णको शान्तिप्रस्तावप्रत्याख्यान।
(७) कार्तिक शुक्ल अष्टमी — श्रीकृष्णकर्णसंवाद, युद्धघोषणा।
(८) कार्तिक शुक्ल पूर्णिमा — पाण्ड़वहरूको युद्धार्थ प्रस्थान (पुष्य नक्षत्र) बलदेवजीको तीर्थ यात्रारम्भ।
(९) मार्ग शुक्ल एकादशी — महाभारतयुद्धारम्भ, गीतोपदेश, (मृगशिरा)।
(१०) पौष कृष्ण षष्ठी (एक तिथिटूट भएकोले) — भीष्मपात।
(११) पौष कृष्ण एकादशी वा द्वादशी (तिथिटूट भएको)— द्रोणवध।
(१२) पौष कृष्ण चतुर्दशी — कर्णवध
(१३) पौष कृष्ण औंसी — शल्यवध, दुर्योधल पराजय, शिविरदाह आदि।
(१४) माघ शुक्ल अष्टमी (भीष्माष्टमी)— भीष्म प्राणत्याग।
(१५) कलिगत छत्तीस वर्षमा — श्रीकृष्णलीला संवरण, पाण्डव महाप्रस्थान।

गीता श्लोक संख्या

श्रीमद्भगवद्गीताको श्लोकसंख्याको विषय विचारकहरूका लागि अनुसन्धेय बनेको छ। सामान्यतः प्रचलित गीता पुस्तकमा सात सय श्लोक छन्। श्रीमान् आदिशंकराचार्यदेखि विभिन्न सम्प्रदायका सबै जसो आचार्यहरूले गीतालाई सातसय श्लोकी मानेर व्याख्या गरेको पाइन्छ। तर गणपति कृष्णजी प्रेस, बम्बईबाट प्रकाशित महाभारत भीष्मपर्वमा पच्चीसौंदेखि बयालीसौंसम्म अठाह्र अध्याय गीता पढ़िसकेपछि त्रितालीसौं अध्यायका पहिला तीन श्लोकमा गीतामाहात्म्य वर्णन भई चौथो र पाँचौं श्लोकको पूर्वार्द्धमा "श्रीकृष्णले छ सय बीस श्लोक, अर्जुनले सन्ताउन्न श्लोक, संजयले सतसठ्ठी श्लोक र धृतराष्ट्रले एक श्लोक भन्नु भो, गीताको परिमाण यही हो" भन्ने

एको छ । प्रचलित गीतापुस्तकमा श्रीकृष्णले पाँचसय पचहत्तर श्लोक, भएको अर्जुनले चौरासी श्लोक भन्नु पाइन्छ । यस प्रकार गीतामानबोधक डेढ श्लोकमा बताइएभन्दा प्रचलित गीतापुस्तकमा श्रीकृष्णकोमा पैंतालिस श्लोक कम, अर्जुनकोमा सताइस श्लोक बढी संजयकोमा सताइस श्लोक घटी पाइन्छ । कुल जम्मा प्रचलित गीतामा पैंतालिस श्लोक कम हुन्छ ।

	गीतामान	प्रचलित	बढी घटी
श्रीकृष्ण	६२०	५७५	−४५
अर्जुन	५७	८४	+२७
संजय	६७	४०	−२७
धृतराष्ट्र	−१	१	×
	७४५	७००	४५

प्रचलित श्लोक संख्या ७०० भन्दा बढी वा घटी श्लोकसंख्यावाला गीतापुस्तकहरु पनि छापिएका छन ।

१. काश्मीरमा मुद्रित संस्करण - राजानक अभिनव गुप्तकृत टीकासहित गीता पुस्तक काश्मीर श्रीनगरमा मुद्रित भई प्रकाशित भएको हो । यो टीकाले गीतार्थलाई अर्कै बाटोतिर लगेको छ । आध्यात्मिक बनाउँदा बनाउँदै यज्ञ आदि कर्मलाई पनि आध्यात्मिक बनाउन खोजिएको छ र कौरव पाण्डवलाई पनि ऐतिहासिक नमानेर अविद्या र विद्यामय संकल्पको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । त्यसकारण यो टीकाका कर्ता प्रत्यभिज्ञादर्शनका आचार्य नाट्यशास्त्रको र ध्वन्यालोकको व्याख्याकार प्रसिद्ध अभिनव गुप्त परममाहेश्वराचार्य नभई अभिनव गुप्त नामक अर्कै विद्वान् हुन् भन्ने अनुमान गरिएको छ । टीकाको गति जस्तो भए पनि यो संस्करणको मूलपाठमा प्रचलित ७०० श्लोकका अतिरिक्त थप श्लोकहरू छन् । यो मूलपाठ काश्मीर पाठ भन्ने नामले प्रसिद्ध छ । गीताका ७०० भन्दा बढी श्लोक छन् भन्ने कुरामा विद्वान्हरूको ध्यानाकर्षण गर्ने पहिलो पाठ वास्तवमा यही काश्मीर पाठ हो ।

२. पुण्यपत्तन आनन्दाश्रमबाट प्रकाशित संस्करण – ताडपत्रीकर महोदयको शोधखोजबाट यो गीता प्रकाशित भएको हो । यसको मूलपाठ काश्मीरपाठसँग मिल्छ । यसमा राजानक राम कविले गरेको टीका छ । यो टीका पनि बेस छ, प्रामाणिक छ । यो मूलपाठलाई 'पूना संस्करण' भन्ने गरिएको छ । संशोधित पूना संस्करणको महाभारतमा भीष्मपर्वको पच्चीसौंदेखि बयालीसौं अध्यायको बदला तेइसौंदेखि चालीसौं अध्याय श्रीमद्भगवद्गीताका अठ्ठाह्र अध्याय छन् । तिनमा प्रचलित ७०० भन्दा बढी, चार पाउवाला श्लोक ३० र दुइ पाउवाला श्लोक ११ छन् । यो बढी श्लोकहरू गीताका श्लोकभन्दा विजातीय छैनन्, समकक्ष छन्, विद्वान्ले प्रामाणिक मानेका छन् । अरू संस्करणको महाभारतमा गीता सकिएपछिको अध्यायमा रहेका साढे पाँच श्लोक, जसलाई नीलकण्ठले आफ्नो टीकामा गौडपाठमा नपरेका भनी भनेका छन्, तिनलाई समेत गीतान्तर्गत मान्ने पक्ष यसले लिएको छ ।

३. मद्रास, शुद्ध धर्ममण्डलबाट प्रकाशित संस्करण । यो संस्करणमा महाभारतमा बताए बमो-

जिम पूरा ७४५ श्लोक छन् । तर यो गीताका अध्याय अठ्ठाह्र नभई छब्बीस छन् । अघिल्लो र पछिल्ला बाहेक अरू चौबीस अध्याय चौबीस चौबीस श्लोकवाला छन् । जसको ग्रथन कृत्रिम देखिन्छ । प्रचलित गीतासँग नमिल्ने धेरै कुराहरू यसमा छन् । चल्दै आएका धेरै गीताश्लोक छुटाई अन्य स्थलका श्लोकहरू यसमा राखिएका पाइन्छन् । प्रत्येक अध्यायलाई चौबीस श्लोकको बनाउने क्रममा प्रचलित गीताका अध्याय श्लोकहरू यताउता परेका छन्; गीता शुरू हुनुभन्दा अघिल्लो अध्यायको दुर्गास्तुतिलाई गीताभित्रकै मानिएको छ । यस्ता धेरै असङ्गतिले गर्दा यो संस्करणले गीताप्रेमी विद्वान्हरूको आदर प्राप्त गर्न सकेको देखिंदैन ।

४. रसशाला औषधाश्रम, गोंडल, काठियाबाडबाट प्रकाशित संस्करण– यसको सम्पादन राजवैद्य जीवराम कालिदास शास्त्रीले गरेको हो । यसमा जम्मा ७५५ श्लोक रहेका छन् प्रचलित संस्करणका श्लोकहरू जस्ता जस्तै छन्, कहीं कहीं सामान्य पाठभेद छ । थप पचपन्न श्लोकभित्र काश्मीरपाठका श्लोकहरू पनि परेका छन्, तिनमा पनि थप अरू श्लोक यसभित्र रहेका छन् महाभारतोक्त गीतामान संग यो बढी नजीक छ– श्रीकृष्णोक्त ६२० हुनुपर्नेमा ६२१, अर्जुनोक्त ५७ हुनुपर्नेमा ६५, संजयोक्त ६७ हुनुपर्नेमा ६८ र धृतराष्ट्रोक्त १ हुनुपर्नेमा १ श्लोक यसमा छन् । १० श्लोक बढी हुनाको कारण ६ पाउवाला कतिपय श्लोकलाई लिपिकर्ताले ४ पाउवालाका रूपमा गणना गरेको हुन सक्छ भन्ने विद्वान् सम्पादकको मत छ ।

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकसंख्या घटीबढी भएको कुरामा पुराना आचार्यहरूको विशेष ध्यान गएन अथवा दिनुपर्ने उनीहरूले देखेनन्, हाम्रा आचार्यहरूको लागि पाठभेद हुनु कुनै अनौठो थिएन, सामान्य थियो । त्यसैले सातसय श्लोकी प्रवाह नै चल्दै आयो । प्रचारप्रसारको यो आधुनिक युगमा यो विषय चर्चित हुन आयो । एकथरी विचारकले महाभारतमा गीतामानबोधक श्लोकलाई पहिले देखिको नभई पछि थपिएको भन्ने माने । यो मतमा सातसय भन्दा बढी श्लोकवाला काश्मीरपाठको कुनै महत्त्व रहेन र साथै काश्मीर पाठमा भएका बढी श्लोक पनि पछि थपिएका भन्ने नै मान्नुपर्‍यो । प्रक्षिप्त भन्ने मान्यताले प्रक्षिप्त भन्ने अर्को मान्यतालाई नै जन्माउनै पर्‍यो । प्रक्षिप्त मान्दै अघि बढ्नु जति सजिलो हुन्छ, त्यतिनै मीठो र उचित हो भन्ने मान्न चाहिं अलि गाहारो नै लाग्छ । सोखको, अध्ययनको, ज्ञानवृद्धिको दृष्टिले मात्र गरिने अध्ययनको तौल भन्दा धार्मिक तथा सांस्कृतिक आस्थाले समेत गरिने अध्ययनको तौल धेरै फरक हुन्छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक आस्थाले समेत गरिने अध्ययनमा श्रद्धा र विश्वासले बढी काम गरिरहेको हुन्छ । इतरसांस्कृतिक कुराहरूमा प्रक्षिप्त, असंभावित भन्ने विद्वान्हरूले स्वकीय धार्मिक तथा सांस्कृतिक कुनै कुरामा पनि प्रक्षिप्त, असंभावित, काल्पनिक भन्ने मत बनाएको उदाहरण विरलै पाइन्छ । हामी चाहिं अरूले प्रक्षिप्त, असंभावित भनि-दिएको थाहा पाउने बित्तिकै अनुकरण गर्न थालिहाल्छौं । श्रद्धा र विश्वास खलबलिंदै आएपछि कुनै संस्कृति पनि आफ्नो रूपमा बाँच्न सक्तैन । प्रक्षिप्त, पछि थपिएको भन्ने मत एक किसिमको असाध्य रोग हो, फैलिंदै जाने धमिरो हो । यसले मूल स्तम्भलाई नै, आधारलाई नै खाइदिन, खियाइ-दिन सक्छ; प्रक्षिप्त, काल्पनिक भन्ने मतलाई कहाँ पुगेपछि रोक्ने, व्यवस्था हुँदैन, सीमा हुँदैन । परि-णामस्वरूप अश्रद्धा र अनास्था फैलिन्छ, विकृतिहरू उठ्छन् । त्यसले प्रक्षिप्त भन्ने मानिहाल्नु

हुँदैन; सम्बद्ध धेरै पक्ष, प्रपक्षहरूको खोजी गर्नुपर्छ । जान्नेहरूले प्रस्तुत गरेका अन्य कुराहरू पनि गीताका श्लोक सातसय पैंतालीस थिए भन्ने विषयमा उपयोगी देखिएका छन ।

(क) सम्राट् अबुल फजलको आदेश अनुसार गीता फार्सी भाषामा गद्यमय अनुवाद भएको थियो । सो अनुवादले मूलगीतापाठ ७४५ श्लोकवाला थियो भन्ने बताएको छ ।

(ख) अबुल फजलका भाइ फैजी स्वयंले गीताको पारसी भाषामा पद्यमय अनुवाद गरेका थिए । सो धेरै पकट छापिएको पनि छ । त्यसको मूल गीतामा ७४५ श्लोक थिए भन्ने अनुवादबाट थाहा हुन्छ ।

(ग) शाह अली दस्तगीरले फारसीमा गीतानुवाद गरेका थिए । सो अनुवादको मूल गीता ७४५ श्लोक वाला थियो भन्ने कुरा अनुवादले बताउँछ ।

(घ) अलबरूनीले धेरै संस्कृत ग्रन्थहरू पढेका थिए । उनले भारतमा रहँदा श्रीमद्भगवद्गीताको विशेष अध्ययन गरेका थिए । अरबी भाषामा उनले लेखेको कितावमा गीताका श्लोकका अनुवाद पनि छन् । तर ती अनुवादका मूल श्लोक ७०० श्लोकी गीताभित्र रहेका पाइँदैनन् ।

विद्वान्हरूका उक्त आशयका भनाइ अनुसार फारसी र अरवी भाषामा अनुवाद गर्नेले मूलपाठको रूपमा लिएको गीतामा सातसय मात्र नभई सातसयभन्दा बढी श्लोक भएको बुझिन आउँछ । यस्तो स्थितिमा गीतामानबोधक डेढ श्लोकलाई पन्छाउनु उचित देखिँदैन ।

गीतामानबोधक डेढ श्लोकले अर्को अतिविशेष महत्त्वपूर्ण तथ्यलाई उघारिदिएको छ । गीताका श्लोकहरू वेदव्यासरचित नभई स्वयं श्रीकृष्ण, अर्जुन, संजय र धृतराष्ट्रका प्रत्यक्ष उक्ति हुन् भन्ने कुरालाई त्यो डेढ श्लोकले प्रमाणित गरेको छ । वर्तमान पद्यमय गीता श्रीकृष्णार्जुन संवादको भाषा हैन भन्ने तर्कलाई त्यो डेढ श्लोकले पूर्णतः काटिदिएको छ । यति भै सकेपछि पनि सातसय श्लोकी र सातसय पैंतालीस श्लोकी गीताको पारस्परिक अन्तरलाई कसरी संगमन गर्ने भन्ने प्रश्नको उत्तर दिनुपर्ने नै हुन्छ । यस विषयमा महामण्डलेश्वर गङ्गेश्वराचार्यको विचार सबभन्दा युक्ति संगत र उपादेय देखिएको छ ।

वेदमा अनेक शाखाहरूमा पाठभेद भए जस्तै हाम्रा रामायण, महाभारत आदि प्राचीन वाङ्मयमा पनि पाठभेद छन् । पाठभेद भनेको एकथरी पाठ ठीक र अर्को थरी पाठ बेठीक भन्ने पनि हैन, पछि थपिएको प्रक्षिप्त भन्ने पनि हैन । गुरुकुलका अनुसार पठनपाठनप्रणालीमा भेद भनेको हो । यौटै वेदका अनेक शाखामा मन्त्रसंहिता उही हुन्छ मन्त्रको क्रम र मन्त्रगणनामा चाहिँ भेद पनि हुन सक्छ । त्यो गुरुकुलको पठन पाठनको प्रभाव हो । यसो हुँदा पनि सबै शाखा उत्तिकै प्रमाण मानिन्छन् । वेदपरवर्ती वाङ्मयमा शाखाभेद शब्द प्रचलित नभई पाठभेद शब्द प्रचलित भयो । पाठभेद भएमा पनि दुवै पाठ उत्तिकै ठीक र प्रमाणिक मानिन्छन्, कुनै एक पाठ ठीक र अर्को पाठ बेठीक मानिँदैन । गीतामानबोधक डेढ श्लोक समेत साढे पाँच श्लोक बढी भएको र सातसयभन्दा बढी श्लोकवाला गीता भएको महाभारत उत्तरतर्फ काश्मीर जस्ता भूभागमा चल्यो; ती साढे पाँच श्लोक र गीताको सातसयभन्दा बढी श्लोक नभएको महाभारत दक्षिणतर्फ चल्यो । एक तर्फको भूभागमा अर्को तर्फको कुरो थाहा भएन, पाठभेद भएका दुवै थरी महाभारत स्वतन्त्र रूपमा

आफ्नो क्षेत्रमा चल्दै आए। शंकराचार्य आदिले महाभारतकै आधारमा गीताका सातसय श्लोक नै माने र तिनैको व्याख्या गरे। काश्मीरपाठअनुसार चाहिं गीतामा सात सय पैंतालीस श्लोक छन्। तिनमध्ये एकचालीस श्लोक पूनासंस्करणको महाभारतको गीतामा नै भेटिइहाल्यो। बाँकी चार श्लोक प्रचलित गीता भिन्न नै प्राप्त हुन्छन्। अध्याय १।२१ श्लोकको अघिल्ला दुइ पाउ संजयको र पछिल्लो दुइ पाउ अर्जुनको उक्ति हो र त्यो श्लोकमा दुइ पाउवाला दुइ श्लोक छन्। त्यस्तै अध्याय १।२८ को श्लोकमा दुइ पाउवाला दुइ श्लोक देखिन्छन्। १।३१ को श्लोकमा अघिल्लो दुइ पाउले व्याकुलता बताएका छन्, पछिल्ला दुइ पाउले युद्धमा अरूचि बताएका छन्, यिनलाई पनि दुइ श्लोक मान्न सकिन्छ। १८।६५ को अघिल्ला दुइ पाउमा साधनाको उपदेश भएको छ, पछिल्ला दुइ पाउमा त्यसको फलवर्णन भएको छ, यिनलाई दुइ श्लोक मान्न सकिन्छ। यसरी चार श्लोक थप हुन आए पछि सातसय पैंतालीस श्लोकको संगति हुन्छ।

उक्त प्रकारले गणना गर्दा सात सय पैंतालीस श्लोकको कुरा त मिल्छ। तर श्रीकृष्णका ६२०, अर्जुनका ५७, संजयका ६७ भनेको मिलाउन चाहिं सकिंदैन। यो कुरा समेत मिल्न सक्ने चाहिं रसशाला औषधाश्रम गोंडलबाट प्रकाशित संस्करण हो। श्लोक चार पाउवाला मात्र हुने नभई दुइ पाउवाला पनि हुने जस्तै छ पाउवाला हुने पनि अवश्य हो। यसो हुनाले गोंडलवाला संस्करणमा दश श्लोक बढी हुनाले कारण संपादक राजवैद्यले भने जस्तै छ पाउवाला कुनै बीस श्लोकलाई चार पाउवाला तीस श्लोकको रूपमा लिपिकारले सार्नु हो भन्न नहुने पनि हैन। तर यो पक्षको लागि अनुकूल पाठ भएको महाभारतको संस्करण चाहिं उपलब्ध भएको छैन।

गीतोपदेशपूर्वको कथासूत्र

ब्रह्माबाट अत्रि, अत्रिबाट सोम (चन्द्र), सोमबाट पुरूरवा हुँदै पुरूरवा उर्वशीबाट चलेको चन्द्र-वंशीय सन्तति परम्परामा महाराज नहुष स्वर्गका राजा इन्द्र पनि बने। नहुषका छोरा ययातिका पाँच छोरामध्ये देवयानीबाट जन्मेका यदु जेठा र शर्मिष्ठाबाट जन्मेका पुरू कान्छा थिए। छोरी माधवी थिइन्। छोरीबाट काशी, कोशल, उशीनरको राजवंश परम्परा र विश्वामित्रवंशको एक शाखा चल्यो। यदुका वंशमा श्रीकृष्ण आदि यादवहरूको जन्म भो। पुरूका वंशमा जन्मेका शान्तनुका वंशमा भीष्म, धृतराष्ट्र, पाण्डु र विदुर जन्मे। भीष्मको सन्तानै भएन। धृतराष्ट्रका सन्तान कौरव र पाण्डुका सन्तान पाण्डव भनिए।

शान्तनुकी पहिली रानी नररूपधारी गङ्गाबाट देवव्रतको जन्म भो। देवव्रतले आफ्ना बाबुको दाशपालित सत्यवतीसंग विवाह गराउनको निमित्त आफूले राजगद्दीको हक छोड्ने र जनमभरी अवि-वाहित ब्रह्मचारी भैरहने कठोर प्रतिज्ञा गरेका हुनाले उनी भीष्म भनिन लागे। राजा शान्तनुले सत्य-वतीबाट चित्राङ्गद र विचित्रवीर्य नामका दुइ छोरा जन्माए। उनी मरेपछि राजा भएका चित्राङ्गद विवाह नै नहुँदै गन्धर्वयुद्धमा मारिएका हुँदा विचित्रवीर्य राजा भए। भीष्मले स्वयँवरमा हरेर ल्याइ-एका काशी राजकुमारी अम्बिका र अम्बालिकासंग विचित्रवीर्यको विवाह भो। भोगविलासमा अति-लम्पट भएकाले क्षयरोगबाट उनी मरे। सत्यवतीका सन्ततिबाट राजगद्दी अन्त नजाओस् भन्ने चिताएर मान्छे अघि बढेको थियो, तर विधिको विधान, सत्यवतीको सन्ततितन्तु नै छिन्यो। भीष्मको संरक्षण

र निर्देशन, शान्तनुका भाइ बाल्हीक आदि भारदारको सल्लाह अनुसार महारानी सत्यवतीबाट राज-काज चलन थाल्यो। तर गद्दी खाली रह्यो। सत्यवतीकैं पराशरबाटका छोरा व्यासऋषिले आमाको आज्ञा शिरोपर गरी विचित्रवीर्यका क्षेत्र अम्बिका र अम्बालिकामा बीजाधान गर्नुभो। अम्बिकाबाट धृतराष्ट्र र अम्बालिकाबाट पाण्डु जन्मे। मातृदोषले गर्दा धृतराष्ट्र जन्मान्ध र पाण्डु पाण्डुरोगी भए। अर्को सन्तान जन्माउने क्रममा विचित्रवीर्यका दुवै रानीले मिलेर दासीलाई सिंगारेर पठाए, उनबाट परमबुद्धिमान् धर्मस्वरूप विदुरको जन्म भो।

धृतराष्ट्र अन्धा भएकाले राजा हुन अयोग्य भए, पाण्डु हस्तिनापुरको राजगद्दीमा राखिए। धृतराष्ट्रको गान्धार देशकी राजकुमारी गान्धारीसँग, पाण्डुको कुन्त देशकी राजकुमारी कुन्ती र मद्रदेशकी राजकुमारी माद्रीसँग विवाह भो; विदुरको देवक राजाकी दासीपट्टिकी छोरीसंग विवाह भो। पाण्डु ज्यादै वीर, न्यायी, प्रजानुरागी राजा थिए। उनले दिग्विजय गरेर आफ्नो पुरूषार्थ देखाउनाको साथै राज्यलाई झन्झन् समृद्ध र सुखी बनाउँदै ल्याए। एक दिन उनी रानीहरूका साथ वनमा शिकार खेल्दै थिए। रमण गर्न लागेका मृगजोडीलाई उनले देखेर मृगलाई वाण हाने। ऋषिकुमारले मृगको रूप लिएका थिए, मर्ने वेलामा घाइते मृगले ऋषिकुमारको रूप लियो; पाण्डुलाई 'स्त्रीसहवास गरेमा मृत्यु हुने' सराप दिएर ऋषिपुत्र मरे। यसबाट पाण्डुको जीवन-पद्धति पूरै बदलियो। उनी आफू दुइ रानीसंग वनैमा बस्ने खबरका साथ फौजलाई फिर्ता पठाएर शतशृङ्ग नामको हिमाली वनमा ऋषिहरूका सङ्गतमा बसे। राजा उनी भएपनि राजकाज उनको हातमा रहेन।

सरापले गर्दा पाण्डुबाट सन्तान नहुने भएको थियो। पाण्डुलाई निःसन्तान भएको पीडा असह्य थियो। उनी कुन्तीलाई चल्दै आएको चलन बताएर सज्जन ब्राह्मण ऋषिबाट गर्भधारण गर्ने आग्रह गरिरहन्थे, कुन्ती मान्दिनथिन्। उता गान्धारीले गर्भधारण गरेको खबर आयो, पाण्डुको आग्रह पनि टार्न नसकिने भो। कुन्तीले कन्यावस्थामा प्राप्त गरेको विद्याद्वारा धर्मराजबाट युधिष्ठिरलाई जन्माइन्। वनमा युधिष्ठिर जन्मेको र कुन्तीले वायुदेवबाट अर्को गर्भधारण गरेको खबर हस्तिनापुर पुग्यो। गान्धारीको गर्भ दुइ वर्ष धारण गरिसक्दा पनि जस्ताको तस्तै पेटैमा थियो। उनको धैर्य टुट्यो। उनले आवेशमा आएर पेटमा ढुङ्गाले वेसरी हानिन्। केही समयपछि फलामको डल्लो जस्तो सारो ठूलो मांसपिण्ड गर्भबाट झर्‍यो। गान्धारीले दुइ वर्षसम्म कोखमा राखेको त्यो पिण्डलाई फ्याँकिदिन लागेको बेलामा व्यासजी पुग्नुभो। – धेरै अघि सेवाबाट प्रसन्न भएर व्यासजीले गान्धारीलाई सय छोरा हुने बरदान दिनुभएको थियो। – व्यासजीले सुरक्षित स्थानमा सय ओटा घृतपूर्ण कुण्ड तयार पार्न अह्राउनुभो। उहाँको आज्ञा अनुशार गान्धारीले सो मांसपिण्डलाई सर्वतिरबाट पानी सेचन गर्दागर्दै त्यो पिण्डमा चिराचिरा देखिन थाले। त्यस-पछि व्यासले सो पिण्डलाई एक सय एक टुक्रामा विभाजन गरी तिनलाई छुट्टा छुट्टै सय घृतकुण्डमा डुबाइदिनुभो। खोल्ने समय तोकिदिएर उहाँ आफ्नो हिमाली तपोवनमा जानुभो। पहिलो कुण्ड खोल्दा जन्मेको बालक जेठो दुर्योधन भो। त्यसको जन्म हुँदा धेरै अलच्छिन उत्पातहरू भएकाले राज्यको उत्तराधिकारी कुलवर्द्धन जेठा युधिष्ठिर भएका हुनाले धृतराष्ट्रले सो बालकका विषयमा

सल्लाह मागे । जान्ने सुन्ने विद्वान् ब्राह्मणहरूले र बूढापाका भारदारहरू र भीष्म कृप बाल्हीकहरूले 'जन्मेको बालक ज्यादै अलच्छिनी छ, यसलाई राखेमा कुलक्षय हुन्छ, त्यागेमा शान्ति हुन्छ उनान्सय छोरा भै हाल्छन्. यसलाई फ्याँकिदिनुपर्छ' भन्ने सल्लाह दिएका थिए । तर धृतराष्ट्र गान्धारीले त्यति गर्न सकेनन् । उता वनमा पनि युधिष्ठिर जन्मेको एक वर्षपछि कुन्तीले भीमसेनलाई जन्माइन्, दुर्योधन जुन दिन जन्मे, भीमसेन पनि त्यही दिन शुभलग्नमा जन्मे । अर्को एक वर्षपछि कुन्तीले इन्द्रदेवबाट अर्जुनलाई जन्माइन् । यता महिना दिनमा गान्धारीका दुःशासन आदि अरू उनान्सय छोरा र एक छोरी दुःशला जन्मिन् । वनमा कुन्तीकै विद्याप्रभावद्वारा माद्रीले अश्विनीकुमारबाट जुम्ल्याहा छोरा नकुल र सहदेव जन्माइन् । शतशृङ्गको तपोवनमा पाण्डवहरू हुर्कन थाले, बुझ्न सिक्न, पढ्न लेख्न, थाले ।

धेरै वर्ष यसरी नै बिते । एक दिन कुन्तीलाई थाहै नदिईकन पाण्डु र माद्री वन डुल्न गएका थिए । पाण्डुले मन थाम्न सकेनन्, माद्रीले हजार इन्कार गर्दागर्दै जबर्जस्ती गरे । पाण्डुको तत्काल मृत्यु भो, माद्रीले पनि प्राण त्यागिन् । दुवै लाशका साथ ऋषिमुनिहरूले हस्तिनापुर आएर सबै वृत्तान्त बताई कुन्ती र पाण्डवहरूलाई भीष्म तथा धृतराष्ट्रको जिम्मा लगाए । भीष्मबाट उनी-हरूको संरक्षण र संवर्द्धन हुन थाल्यो । व्यासजी एक दिन हस्तिनापुर आउनुभो । उहाँले आफ्नी आमा महारानी सत्यवतीलाई गृहस्थी छोडेर तपोवनमा गई परमार्थ चिन्तन गर्ने सल्लाह दिनुभो । सत्य-वती तपोवन जानुहुँदा दुइटै विधवा बुहारी अम्बिका र अम्बालिका पनि सासूकै सेवाका लागि पछि लागे । तपोवनमा योगसाधनका साथ उनीहरूले परमार्थ साधे ।

राजा पाण्डु, राजाका छोरा हुनाले पनि सबैभन्दा जेठा हुनाले पनि सम्पूर्ण राज्यको, राजगद्दी को हकदार युधिष्ठिर नै थिए । दुर्योधनहरूको राजगद्दीमा कुनै हकै थिएन, त्यस्सै एकलौटी भोग गर्न पाइरहेकोमा पाण्डवहरू आएको उनीहरूलाई असह्य भयो । उनीहरूले पाण्डवलाई सिध्याउने षडयन्त्र गर्न थाले, भीमसेनलाई विष खुवाए, बाँधेर खोलामा फ्याँकिदिए । शस्त्रास्त्रका शिक्षाको दीक्षान्त समारोहमा अर्जुन सर्वश्रेष्ठ घोषित भए । अर्जुनले द्रुपदलाई जिते, आधा पाञ्चालराज्य द्रोणाचार्यका अधीनमा आयो । पाण्डवको हक, गुण र उमेरको आधारमा प्रजाजनले र भारदारहरूले गरेको प्रबल आग्रहलाई टार्न नसकेर धृतराष्ट्रले युधिष्ठिरलाई युवराजको पदमा नियुक्त गरी अभिषेक गरे । अर्जुनले दिग्विजय गरी थुप्रो धनसम्पत्ति राज्यमा भित्र्याए । धृतराष्ट्रको मनभित्रको पापी दुर्भाव उग्र भएर उठ्यो, पाण्डवलाई सिध्याउने विषयमा उनले मन्त्री कणिकसँग कपटनीतिको सल्लाह लिए । धृतराष्ट्र, दुर्योधन, दुःशासन र शकुनिको मण्डलले वारणावतमा लाक्षागृह तयार पारी त्यसैमा पाण्डवलाई जलाउने निर्णय गर्‍यो । विदुरले त्यो कुरो थाहा पाए, युधिष्ठिरलाई संकेत दिए । वारणावतमा पुरोचन नामक यवनको प्रबन्धमा लाहा, मैन, घिउ, तेल आदि प्रशस्त हालेर लाक्षागृह तयार पारियो । राजाका आज्ञाले पाण्डवहरू त्यसैमा बसे । उनीहरू दिउँसो शिकारको निहुँले बाटो बनाउन र लुक्ने ठाउँहरू ठेगान गर्न वनवन घुम्थे, राति पालैपालो पहरा गर्थे, विदुरका मान्छेहरूद्वारा घरबाट जङ्गल निस्कने सुरुङ्ग खनाउथे । वर्ष दिनपछि कुन्तीले राति भोजको आयो-जना गरिन् । भोज सकिएपछि अरू सबै फर्के, पाँच छोरा समेत यौटी निषादस्त्री रक्सीले बेहोश

भएर त्यहीं सुतिन्, पुरोचन पनि मदमस्त भएर आफ्नो कक्षमा सुते। राति भीमसेनले पुरोचनकक्षमा र आफू बसेको घरमा आगो लगाए। पाण्डव सबै सुरुङ्गबाट जङ्गलमा निस्के। विदुरका मानिसले तिनलाई डुङ्गाबाट तारिदिए। जङ्गलमा भीमले हिडिम्बासुरलाई मारे। कुन्तीका आज्ञाले हिडिम्बालाई भीमले पत्नीको रूपमा स्वीकार गरे। भीमले छोरो नजन्मेसम्म, एक वर्ष मात्र दिउँसो हिडिम्बासँग बस्ने, राति पाण्डवहरू कहाँ नै आउनुपर्ने सल्लाह भो। हिडिम्बाबाट घटोत्कचको जन्म भो। पाण्डव ब्राह्मणवेषमा पाञ्चालको एकचक्र नगरीमा ब्राह्मणको घरमा बसे। त्यहाँ भीमले बकासुरलाई मारे।

लाक्षागृह डढेपछि हस्तिनापुरमा राष्ट्रभरी पाण्डवहरूको शोक मनाई काजकिरिया भयो। केही पछि पाञ्चालमा द्रौपदीस्वयंवरसभा भो। त्यहाँ कौरवहरू निम्तामा गए, पाण्डवहरू पनि त्यहाँकै निम्ति हिंडे। बाटामा अर्जुनले गन्धर्वराज चित्ररथलाई जिते, दुवैथरीको मित्रता भो। उत्कोचक तीर्थमा तपस्या गरिरहेको, देवलका भाइ, धौम्यलाई पुरोहित बनाई उनकै पछि लागेर पाण्डवहरू द्रुपदसभामा पुगे। त्यहाँ अर्जुनले मत्स्यवेध गरी द्रौपदीविजय गरे। पाण्डवलाई सबैले चिने। द्रौपदीसंग पाँचै पाण्डवको विवाह भो, द्रुपदले उनीहरूलाई आफ्नो अतिथि बनाएर राखे। पाण्डवहरूका कुरा हस्तिनापुरमा सबैलाई थाहा भो। धृतराष्ट्र, दुर्योधन र कर्णको गुप्तसभा बस्यो। दुर्योधनले पाण्डवहरूको परस्परमा र द्रुपदपाण्डवको बीचमा फुट ल्याउन भेदनीति अँगाल्ने राय दिए। विग्रहनीतिबाट द्रुपदराज्यमा हमला गरेर पाण्डवहरूलाई सिध्याउने मत कर्णले झिके। कुन्ती र द्रौपदीको कारणबाट पाण्डवको परस्परसँग र द्रुपदसँग भेद गराउन सम्भवै नहुने तथा चढाई गर्ने कुरामा भीष्म, बाल्हीक, द्रोण आदि भारदारले र अन्य सारा प्रकृतिले विरोध गर्ने कुरा धृतराष्ट्रले बताए। पाण्डवलाई पहिले हस्तिनापुरमा ल्याएर आफ्नो नियन्त्रणमा लिने पछि अरू उपायको प्रयोग गर्ने धृतराष्ट्रको सल्लाह सबैले माने। विदुर पाञ्चालमा पाण्डवहरूलाई लिन गए। श्रीकृष्णले पनि, द्रुपदले पनि पाण्डवहरूलाई हस्तिनापुर जाने अनुमति दिनुभो, उनीहरू विदुरका साथ धृतराष्ट्रकहाँ फर्के। पाण्डवलाई आधा राज्य दिएको नाममा जङ्गलप्रधान कालापानी जस्तो खाण्डवप्रस्थमा पठाइयो।

पाण्डवले खाण्डवप्रस्थ आबाद गरी बस्ती बसाए। धेरै वर्षपछि ब्राह्मणको गोधन बचाउनका लागि हतारो पर्दा द्रौपदीका साथ युधिष्ठिर बसेको कक्षमा प्रवेश गरेको कारणबाट अर्जुन बाह्र वर्षको तीर्थयात्रामा गए। यही अवधिमा अर्जुनको नागराज कौरव्यकी कन्या उलूपीसंग र मणिपुर राजकुमारी चित्राङ्गदासँग, ऐरावत नागवंशीय कन्या इरावतीसँग, श्रीकृष्णकी बहिनी सुभद्रासँग विवाह भो। उलूपीबाट सन्तान भएन, चित्राङ्गदा र उनबाट जन्मेका छोरा मणिपुर राज्यले नै लिए; इरावतीबाट जन्मेका इरावान् पनि नागलोकमा नै आमाका साथमा बसे। सुभद्रालाई साथमा लिएर अर्जुन खाण्डवप्रस्थ फर्के। सुभद्राबाट अभिमन्यु जन्मे। द्रौपदीले एक एक वर्षको फरकमा युधिष्ठिरबाट प्रतिविन्ध्यलाई, भीमसेनबाट सुतसोमलाई, अर्जुनबाट श्रुतकर्मालाई, नकुलबाट शतानीकलाई र सहदेवबाट श्रुतसेनलाई जन्माइन्। युधिष्ठिरहरूका आफ्नाआफ्ना बेग्लाबेग्लै रानीहरू पनि थिए। युधिष्ठिरको देविकाबाट यौधेयको, भीमसेनको बलन्धराबाट सर्वगको, अर्जुनको सुभद्रा-

बाट अभिमन्युको, नकुलको करेणुमतीबाट निरमित्रको, सहदेवको विजयाबाट सुहोत्रको जन्म भो। छोराहरूमध्ये घटोत्कच सबैभन्दा जेठा थिए।

अर्कोतिर मथुरामा कुन्तीका भदा श्रीकृष्णको चकचकी बढ्दै थियो। पश्चिम समुद्रमा द्वारका नामक नव नगरीको निर्माण गरेर श्रीकृष्णले मथुराराजधानी त्यहीं सारिबक्स्यो । कौरव पाण्डवमा दुवैमा श्रीकृष्णको व्यवहार पक्षपातरहित थियो। पाण्डवको शिष्टता र कौरवको दुष्टता बढ्दै आएपछि श्रीकृष्णको झुकाउ पाण्डवपक्षतिर बढ्न थाल्यो। श्रीकृष्णका साथ अर्जुनले खाण्डव-वन अग्निलाई खुवाए। त्यहाँ मय दानव मित्र बने । पाण्डवले खाण्डव प्रस्थमा इन्द्रप्रस्थ बसाए। मयका सहाराबाट विशाल नगर, घर दरबारहरू र चमत्कारपूर्ण सभाभवन तयार भो। युधिष्ठिरले राजसूय यज्ञ शुरू गरे। श्रीकृष्णको समेत बुद्धि र बलका आधारमा चार पाण्डवले चार दिशा विजय गरेर ठूला साना सबै राजालाई युधिष्ठिरको महाराजत्व मान्ने बनाए, असंख्यात धनसम्पत्ति पाण्डव राज्यमा भित्रियो। निमन्त्रणामा चारै दिशाबाट आएका राजाहरूले सुशोभित भएर युधिष्ठिरले राजसूय यज्ञ सुसम्पन्न गरे। जल र स्थलमा भ्रम उठ्ने गरी मयले तयार पारेको सभाकक्षमा हिंड्दा दुर्योधन अलमलिए। कौरवका निम्ति असह्य भो, द्रोहको राँको दन्कियो। केही दिनपछि धृतराष्ट्रले पाण्डवलाई अकस्मात् बोलाएर रातभर आफैं कहाँ राखी भोलिपल्ट सभा बोलाएर जुवा खेलाए। राजाको, जेठा बाबुको आज्ञा, उनकै पालो पहराले भरिएको दरबारभित्र नमानी भएन। कपट पासा र कौडा तयार थिए कपट पासामा निपुण शकुनिले दुर्योधनको दाउ हान्ने, युधिष्ठिरको दाउ आउँदै आएन। युधिष्ठिरको समग्र सर्वस्व, इन्द्रप्रस्थमाथिको प्रभुत्व मात्र हैन, उनी समेत पाँचै पाण्डवलाई र महारानी द्रौपदी समेतलाई दुर्योधनले जिते। रजस्वला, एकवस्त्रा द्रौपदीलाई दासीको रूपमा जबर्जस्ती चुल्ठामा समाती सभामा ल्याएर फरियासमेत तानी ठूलो बेइजती गरियो, जथाभावी भनियो। अति उग्र विग्रहज्वाला उठ्ने बुझी गान्धारी र विदुरले समेत अनेक विन्तिभाउ गरेपछि धृतराष्ट्रले छोराहरूलाई रोके, द्रौपदी र पाण्डवहरूलाई फुकुवा गरिदिए, जम्मै श्रीसम्पत्ति र इन्द्र-प्रस्थको स्वामित्व पनि फिर्ता दिए। त्यो अकल्पित अतिघनघोर संकष्टमहासारबाट उत्रेर पाण्डव-हरू घर जाँदै थिए, धृतराष्ट्रले तिनलाई आधा बाटोबाट फिर्ता बोलाउन लगाए। सोही दिन अर्को द्यूतसभा बस्यो। हार्ने पक्षले सबै श्रीसम्पत्ति छोडेर बाह्र वर्ष वनवास र एक वर्ष गुप्तवास बस्नुपर्ने, गुप्तवास प्रकाशमा आयो भने अर्को वनवास र गुप्तवास दोहोरिने, प्रतिज्ञा पूरा गरी फर्कमा श्री-सम्पत्ति र राज्य फिर्ता पाउने शर्तलाई बाजी बनाइयो। राजाको सभाभित्र, कपट जूवा, पाण्डवले हार्नु नै पर्‍यो, हारे। आफ्नो घरमा पस्नसम्म नपाईकन धृतराष्ट्रको दरबारबाटै तापसवेशमा द्रौपदी समेत पाण्डवहरू वनवास गए; छोराहरू र अरू आश्रित जनहरू द्रुपदकहाँ र श्रीकृष्णकहाँ लगिए; कुन्ती विदुरको घरमा बसिन्।

अनेक अकथ कष्टका साथ वनवासको र गुप्तवासको प्रतिज्ञा पूर्ण भो। पाण्डवहरू विराट-नगरमा गुप्तवासबाट प्रकाशमा आए। विराटकी छोरी उत्तरासँग अभिमन्युको विवाह भो। मत्स्य देशको उपप्लव्य भन्ने नगरमा विराटले पाण्डवहरूलाई राजोचित इज्जतका साथ राजकीय अतिथिको रूपमा राखे । विवाहमा श्रीकृष्ण द्रुपद आदि हितैषीहरूको समागम भएको थियो, कौरवहरू

आएनन् । सल्लाह भो । कौरवले केही पनि फिर्ता नदिने बुझियो । द्रुपदका पुरोहित विद्वान् ब्राह्मण शान्तिको सन्देश लिएर हस्तिनापुर गए । कौरवले सुनेनन् । मेलको निमित्त पाण्डवतर्फबाट अनेक प्रयत्न भए, कौरवले मानेनन् । दुवै तर्फ युद्धको तयारी हुन थाल्यो, पाण्डवतर्फ सात, कौरवतर्फ एघार अक्षौहिणी सेना जम्मा भए । धृतराष्ट्रले दुष्ट कपटनीतिको अर्को पासा हाने । 'बन्धुलाई मारेर बाँच्नु मर्नु नै हो, कौरवले केही दिएनन् भने पनि युधिष्ठिरले युद्ध गरेर पाएको राज्य भोग्नुभन्दा अन्धकहरूको र वृष्णिहरूको राज्यमा (श्रीकृष्णहरूको प्रभुत्व भएको राज्यमा) भिक्षा मागेर खानु बेस हुनेछ' भन्ने सन्देश दिएर उनले संजयलाई युधिष्ठिरकहाँ पठाए । पाण्डवले इन्द्रप्रस्थ राज्य र पाँच गाउं छोडेमा युद्ध नगर्ने आफ्नो अभिप्राय पठाए । आखिरमा श्रीकृष्णचन्द्र स्वयं शान्तिदूत बनेर हस्तिनापुर सवारी भो, उहाँले कौरवराजसभामा सबै कुरा सम्झाएर शान्ति-प्रस्ताव राखिबक्स्यो । त्यसको अनुमोदन गरेर भीष्म, द्रोण, विदुर, परशुराम, नारद, कण्व आदि ठूला बडाहरू सबैले दुर्योधनलाई धेरै सम्झाए । पाँचभाइ पाण्डवलाई बस्न र जिउनको लागि अविस्थल, वृकस्थल, माकन्दी, वारणावत र अर्को कुनै एक समेत पाँच गाउंमात्र छोडेमा युद्ध रोक्ने श्रीकृष्णको सर्वसम्मत प्रस्तावलाई पनि, दुर्योधनले टुक्राए, विनायुद्ध यौटा सियोको टुप्पो राख्ने जति जमीन पनि नदिने निर्णय उनले सुनाए । अरू कुनै उपाय बाँकी रहेन, युद्ध नै गर्ने निर्णय सुनाएर श्रीकृष्ण उपप्लव्य फर्किबक्स्यो ।

शान्तिका सम्पूर्ण प्रयास एक पक्षको लोभ र अभिमानको प्रहारमा परेर चूर भएपछि भारत-वर्षको कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकक्षेत्रमा दाजुभाइका छोराहरू युद्धका निमित्त अठाह्र अक्षौहिणी सेना लिएर जम्मा भए । नियतिको खेल, राज्यको विषय, राजगद्दीको विषयलाई लिएर यौटै बाज्येका नातिहरू परस्परको रक्त पिपासा लिएर महान् प्राणिसंहारको निमित्त तयार भए । एकेक अक्षौ-हिणी सेनाका एक एक सेनापतिका हिसाबले पाण्डवतर्फ सात र कौरवतर्फ एघाह्र सेनापति बने । पाण्डवतर्फ द्रुपद, विराट, धृष्टद्युम्न, शिखण्डी, सात्यकि, चेकितान, भीमसेन, सातमध्येका धृष्टद्युम्न सेनापतिपति भीमसेन उनीभन्दा माथि, अर्जुन सम्पूर्ण सेनाका अधिपति भए । श्रीकृष्ण अर्जुनको पनि नेता तथा सारथि होइबक्स्यो । कौरवतर्फ कृप, द्रोण, शल्य, जयद्रथ, सुदक्षिण, कृतवर्मा, अश्वत्थामा, कर्ण, भूरिश्रवा, शकुनि र वाल्हीक एघार मध्ये भीष्म मुख्य सेनाधिपति, दुर्योधन सर्वोच्च सेनाधिपति बने ।

दुवै तर्फका कुलपुरुष महर्षि व्यास हस्तिनापुर राजदरबारमा पाल्नुभो । शान्ति हुन नसके-कोमा उहाँ ज्यादै खिन्न हुनुहुन्थ्यो । उहाँले धृतराष्ट्रलाई अन्तिम पटक सम्झाउनुभो लडाईं रोक्न, दुर्योधनलाई रोक्न, रक्तपात हुन नदिन, नरसंहार बचाउन । छोराहरूको लोभ, क्रोध, अभिमान र हठ तथा आफ्नै अनेकौं कमजोरीको कारण धृतराष्ट्र पूर्ण असमर्थ भैसकेका थिए । व्यासदेवले धृत-राष्ट्रलाई घरैमा बसीबसी युद्धका सबै कुरा प्रत्यक्ष देख्ने, सुन्ने शक्ति दिन खोज्नुभो, धृतराष्ट्रले हेर्न मन गरेनन्, बरु सुन्ने इच्छा व्यक्त गरे । धृतराष्ट्रलाई सबै कुरा बताउनका निमित्त गवल्गणका छोरा सूत संजयलाई व्यास ऋषिले महाभारत युद्ध चलुन्जेलसम्मका लागि दिव्य शक्ति दिनुभो । राति होस् वा दिउसो, प्रकाश होस् वा गोप्य सबै कुरा संजय देख्न, सुन्न सक्थे । अरूका मनका कुरासम्म

पनि उनी जान्दथे। उनलाई कुनै हतियारले छुँदैनथ्यो, थकाइले गाल्दैनथ्यो; उनी जहाँ पनि, जुन बेला पनि पुग्न सक्थे। उनी धृतराष्ट्रको हुकुमबमोजिम उनलाई युद्ध वृत्तान्त यथार्थ बताउने काममा संलग्न रहने भए।

कुरुक्षेत्रको समन्तपञ्चकमा पूरा तयारी भयो। दुवैतर्फ अनगिन्ती पाल टाँगिएका, छाप्राहरू बनेका थिए, पूरा पालोपहरा बसेको थियो; बस्ने शिबिरहरू तयार भैसकेका थिए। दुवैतिर फौज मिलाउन थालियो, खटनपटनहरू भए, आफाफना तर्फका चिन्हप्रतीकहरु बाँडिए, आफाफना तर्फका कूटभाषा तोकिए। पृथक् पृथक् सेनाले लिने अखडा तोकिए। पाण्डवतर्फ युधिष्ठिरको हुकुमबाट अर्जुनले पूरा सैन्यको, असबाबको, रसदको, गठ्ठाघरको, हतियार निर्माणगृहको निरीक्षण गरी सारा कामकुरा व्यवस्थित पार्नुभो; कौरवतर्फ दुर्योधनले गरे। पाण्डवतर्फ सेनापतिपति धृष्टद्युम्नभन्दा पनि माथिल्लो तहका सेनापति भीमसेन र कौरवतर्फ सेनापतिपति भीष्मपितामह तोकिनुभो। देश-देशका राजामहाराजाहरूले आफाफना सैन्यलाई राख्ने र हाँक्ने खासखास स्थान र सीमाना निश्चित गरियो। यदुवंशी कृतवर्मा एक अक्षौहिणी सेना लिएर कौरवतर्फबाट, अर्का यदुवंशी सात्यकि एक अक्षौहिणी सेनाका साथ पाण्डवतर्फबाट युद्धमा खडा भएका थिए। नकुल सहदेवका साख्खै मामा मद्रदेशाधिराज शल्य एक अक्षौहिणी सेनाका साथ पाण्डवपक्षको विरोधमा कौरवपट्टि खडा थिए। यदुकुलका सर्वश्रेष्ठ पुरुष श्रीकृष्ण यो युद्धमा हतियार नउठाउने भई पाण्डवतर्फ अर्जुनको रथको लगाम र कोर्रा समाएर सारथिको काम गर्न हुनुभएको थियो। उहाँबाट अर्जुनलाई संग्रामारम्भकालमा गरिबक्सेको उपदेश श्रीमद्भगवद्गीता हो।

श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतको छैठौं पर्व भीष्म पर्वमा रहेको छ। भीष्म पर्वको एक्काइसौं अध्यायदेखि बयालिसौं अध्यायसम्मको भागलाई श्रीमद्भगवद्गीता पर्व भन्ने नाम दिइएको छ। एक्काइसौं अध्यायमा युधिष्ठिरको मनसायको वर्णन भएकोछ। भीष्मले सैन्यव्यूहरचना गरे। त्यो व्यूह देखेर युधिष्ठिर आफ्नो विजय हुने कुरामा शङ्कित बने। अनेक अनिष्ट उनले चिताए, अर्जुनले सान्त्वना दिनुभो, आफ्नो पक्षको बल बताउनुभो, श्रीकृष्णको महिमागान गर्नुभो। बाइसौं अध्यायमा भगवान् श्रीकृष्णले भीष्मको अतिमहान शक्तिको वर्णन गरिबक्स्यो, भीष्मका रक्षक सैन्यसंग विजय प्राप्त गरेर मात्र भीष्मसंग लड्नु पर्ने कुराको उपदेश बक्स्यो। तेइसौं अध्यायमा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई दुर्गास्तोत्रद्वारा भगवती दुर्गाको आराधना गर्न अह्राइबक्स्यो। अर्जुनले रथबाट ओर्लेर दुर्गाको स्तुति गर्नुभो; श्रीदुर्गा प्रसन्न भएर अन्तरिक्षमा प्रकट हुनुभो, अर्जुनलाई विजयको वरदान बक्सेर अन्तर्धान होइबक्स्यो। चौबीसौं अध्यायमा दुवै तर्फका सैनिकहरूले शंखघोष गरेको सिंहनाद गरेको बाजागाजाहरू बजेको कुराको वर्णन भएको छ। पच्चीसौं अध्यायमा अर्जुनविषादको वर्णन भएको छ। यही पच्चीसौं अध्यायदेखि बयालीसौं अध्याय सम्मको भाग प्रचलित श्रीमद्भगवद्गीताको नामले प्रसिद्ध छ। त्रितालिसौं अध्यायदेखि भीष्मबधपर्व शुरु हुन्छ।

गीताको संरक्षणमा व्यासदेव

श्रीमद्भगवद्गीता भगवान श्रीकृष्णले अर्जुनलाई गरिबक्सेको उपदेश हो। कुरुक्षेत्रको रणक्षेत्रमा प्रादुर्भाव भएको श्रीकृष्णार्जुनसंवादमय गीतालाई आज जस्ताको तस्तै सुरक्षित रूपमा

प्राप्त गर्ने सौभाग्य हामीलाई मिलेको छ। मुद्रण व्यवस्था चलेपछि, अझ आधुनिक प्रविधिको विकासले ग्रन्थको विस्तारलाई, प्रसारलाई, संरक्षणलाई, अनुवर्तनलाई धेरै सरल र सुकर बनाइदिएको छ। मुद्रणप्रविधिको आविष्कार हुने समयसम्म गीतालाई सुरक्षित राखी परम्परित बनाउँदै ल्याइदिने काममा हाम्रा पूर्वज अनेक आचार्यहरूलाई, सानै लिपिकर लेखकहरूलाई, जोगाउने श्रद्धालु भक्तजनहरूलाई जस दिनुपर्छ। यी सबैलाई जस दिईदिईकन पनि गीताको संरक्षणमा भगवान् व्यासदेवको जत्तिको र जस्तो श्रेय र महत्त्व अरू कसैको पनि छैन। आर्यसंस्कृति, विश्वमानव गीताग्रन्थका लागि व्यास देवको ऋणबाट कहिल्यै कहिल्यै मुक्त हुन सक्तैन। हामीले श्रद्धावनत बनेर व्यासदेवलाई दण्डवत् प्रणाम गर्नुपर्छ, सँधै श्रद्धा र भक्तिका साथ सम्झनुपर्छ।

युद्धको मैदानमा पश्चिमतर्फ पूर्वमुख, पाण्डवका सात अक्षौहिणी सेना, पूर्वतर्फ पश्चिममुख कौरवका एघार अक्षौहिणी सेना। दुवैतिरबाट पर, अछुट्टै, बीचमा सेता घोडा जुतेको सुवर्णमय रथ, त्यसमा सारथि र रथी श्रीकृष्ण र अर्जुन, महायुद्धको निम्ति तँतयार। अकस्मात् अर्कै, सर्वथा अकल्पित स्थिति पऱ्यो। एक निमेष अघिसम्म पनि न त श्रीकृष्ण, न त अर्जुन नै अरू केही भन्नु पर्ने र सुन्नुपर्ने कल्पनामा हुनुहुन्थ्यो। गीता भन्नुपर्छ भन्ने श्रीकृष्णलाई पनि थिएन, सुन्नु पर्छ भन्ने अर्जुनलाई थिएन। तर पऱ्यो। त्यो श्रीकृष्णार्जुनसंवादका मुख्य नायक श्रीकृष्ण र अर्जुन त होइबक्सन्थ्यो नै। सो संवाद प्रत्यक्ष सुन्ने र देख्ने अर्जुनरथका घोडा थिए, अर्जुन ध्वजाका पवनपुत्र हनुमान् हुनुहुन्थ्यो, व्यासदेव हुनुहुन्थ्यो; संजय र निषाद एकलव्य हुनुहुन्थ्यो।

सबभन्दा पहिलेका गीताश्रोताहरूमध्ये श्रीव्यासदेव र संजय रण क्षेत्रको श्रीकृष्णार्जुनसंवाद स्थलमा प्रत्यक्ष सशरीर रहनुभएको थिएन। श्रीव्यासदेवले आफ्नो आर्ष दिव्य दृष्टिबाट, संजयले युद्ध चलुन्जेलका निमित्त व्यासदेवबाटै पाएको दिव्यदृष्टिको सहाराबाट श्रीकृष्णार्जुनसंवाद प्रत्यक्ष सुन्नु र देख्नु भएको थियो। उहाँहरूले मर्यादापूर्वक नै सुन्नुभयो होला। गीताको श्रीकृष्णार्जुनसंवादलाई प्रत्यक्ष देख्ने र सुन्ने अर्को भाग्यशाली व्यक्ति निषादराज एकलव्य हुनुहुन्थ्यो। शुरूमा केवल दर्शक भएर युद्ध हेर्ने पछि जुन पक्षको हार हुन्छ त्यही पक्षतर्फ मिलेर युद्ध गर्ने आशयले एकलव्य कुरूक्षेत्रमा आउनुभएको थियो। श्रीकृष्णलाई जे चाहिए पनि टक्र्याउन तयार भएका एकलव्यसँग श्रीकृष्णले उहाँको जीवन नै चाहिबक्स्यो। युद्ध हेर्ने उहाँको अन्तिम धोको पूरा गरिदिन श्रीकृष्णले युद्धक्षेत्रका सबै कामकुराहरू हेर्ने सुन्ने, बुझ्ने चेतनाशक्ति महाभारत युद्ध भरी रहने गरी उहाँको गिँडबाट छुट्टिएको शिरलाई युद्ध मैदानमा अग्लो टाँगोमा (लिङ्गोमा) माथ्लिर राखिदिइबक्सेको थियो। त्यही आफ्नो शिरबाट निषादराजले गीताका सबै कुरा प्रत्यक्ष सुन्नु र देख्नु भएको थियो। उहाँको अवस्था र श्रीकृष्णले नै टाँगोमा राखिदिएको स्थितिप्रति विचारगर्दा मर्यादा पालन नगरेको भन्न नमिल्ने नै भो। अर्जुनका घोडाहरूले भुईंमा उभिएर नै गीता सुनेका थिए। महाभारतयुद्ध सकिएपछि तुरुन्तै निषादराज चेतनाशक्ति लुप्त भएर मुक्त भैहाल्नुभो। युद्ध विजय गरेर पाण्डवले कौरवशिबिरलाई आफ्नो अधीनमा लिएपछि, रथबाट श्रीकृष्णार्जुन ओर्लिबक्सेपछि तत्कालै अर्जुनरथ जरुमै भस्म हुँदा गीताश्रोता घोडाहरु पनि भस्म भै हाले। युद्धवृतान्त सविस्तार सुन्ने क्रममा अन्धा धृतराष्ट्रले संजयबाट त्यही कृष्णार्जुनसंवाद जस्ताकोजस्तो सुन्न पाए। संजयले दश दिनसम्म त गीता जस्ताको तस्तै सम्झनुभएको रहेछ, तर पछि कहीं फेरि उहाँले भनेको थाहा भएन। धृतराष्ट्रले

सुन्दै बिर्सदै गरे कि कुन्नि । श्रीहनुमान् परमज्ञानी, शङ्करावतार, रामभक्त, कल्पान्तजीवी । उहाँले अवश्यै सम्झनु भएको छ । रामावतारलीलाको संवरण भएपछि उहाँ सामान्यतः जनसमक्ष आउनु हुन्न । महाभारतयुद्धका अठ्ठाह्र दिनसम्म उहाँ अर्जुनध्वजमा बस्नुभएको थियो, श्रीकृष्णावतारी आफ्नो इष्टदेव श्रीरामचन्द्रको उपासना गर्ने एक मौका छोप्न, भाइ भीमसेनसँग युद्धमा त्यही किसिमको सहायता गर्छु भनी आफूले गरेको प्रतिज्ञालाई पूरा गर्न ।

पवनपुत्र महावीर हनुमान्जीले रथमाथि ध्वजामा, श्रीकृष्णार्जुन राज भएको भन्दा धेरै अग्लो ठाउँमा बसेर प्रत्यक्ष गीता सुन्नुभो, विश्वरूपको दर्शन गर्नुभो । गुरूजनबाटको उपदेश सुन्दा अग्लो आसनमा बसेर सुन्न नहुने आर्य मर्यादा छ, अनुशासन छ । श्रीकृष्णार्जुन दुवै रथबाट ओर्लेर भुईंमा रहिबक्सेको थियो । परम गुरू श्रीकृष्णपरमात्माबाट भएको गीतामय सर्वोच्च ज्ञानको श्रवण तथा विश्वरूपको दर्शन श्रीहनुमान्जीले अग्लो ठाउँमा बसेर गर्नुभो । त्यो व्यतिक्रमबाट भएको पाप पखाल्न हनुमान्जीले पिशाचस्थितिमा रहेर पछि गीताभाष्य लेख्नुभो त्यसको नाम पिशाचभाष्य रहेको छ भन्ने प्रचलित उपाख्यान छ ।

अर्जुन खास श्रोता नै हुनुभो । उपदिष्ट कुराको संस्कार साररूपमा रहिरहे पनि, उपदेशानुकूल आचरण गर्दै रहेको भए पनि उहाँलाई गीताको स्मृति कालान्तरमा जस्ताको तस्तो नरही अलि मथर भएछ । युद्ध सकियो, राजकाज सुख शान्तिका साथ चल्न थाल्यो । अश्वमेध यज्ञ पनि निर्विघ्न सुचारुरूपले सम्पन्न भो । युद्धक्षेत्रमा सुनेको गीता शान्तिकालमा सुन्ने इच्छा अर्जुनलाई भयो । उहाँले भगवान्सँग प्रार्थना गर्नुभो । तर भगवान्ले त्यो बेला सुनाएको गीता जस्ताको तस्तो फेरि आफूबाट पनि ननिस्कने कुरा मर्जी भो । युद्धकालमा श्रीकृष्णले नररूपबाट उठी पूर्ण ईश्वरभावमा स्थित भएर गीताको उपदेश गरिबक्सेको थियो । आफ्नो कुनै पृथक् उद्देश्य नभएर पनि प्राणीमा अनुग्रह गर्ने इच्छाले शोकमोहमहोदधिमा डुबेका अर्जुनलाई प्रतीकात्मक निमित्त बनाएर प्राणीमात्रको कल्याण गर्ने प्रवृत्ति र निवृत्ति रूप दुवै वैदिक धर्मको उपदेश भगवान्बाट भएको थियो। गीता ईश्वरोपदिष्ट अर्को वेद उपनिषद् नै थियो । प्रत्यक्ष वक्ता स्वयं भगवान् श्रीकृष्णले पनि आफ्ले युद्धक्षेत्रमा मर्जी भएको गीता आफ्नो सबभन्दा प्रियसखा अर्जुनले नै प्रार्थना गर्दा पनि पछि फेरि दोहोर्‍याएर मर्जी भएन । प्रत्यक्ष श्रोता स्वयं अर्जुनले त्यो गीता जस्ताको तस्तो सम्झन सक्नुभएन । दिव्य दृष्टिशक्तिसम्पन्न व्यासदेवले पनि त्यो गीता अर्जुनका साथसाथै प्रत्यक्ष सुन्नुभएको थियो, जस्ताको तस्तै धारण पनि गर्नुभएको रहेछ । व्यासदेवले पनि सुन्न नसक्नुभएको भए, नसम्झनुभएको भए, जस्ताको तस्तै धारण नगर्नुभएको भए, महाभारतमा जस्ताको तस्तै पुनर्निबन्धन नगरिदिनुभएको भए– भगवान्को अचिन्तनीय, अपरिमेय इच्छा त थाहा छैन– सामान्य दृष्टिले विचार गर्दा बरबाद हुने, सर्वनाश हुने रहेछ । गीता महाभारत युद्धक्षेत्रमा अकस्मात् निस्केको र त्यहीं नै हराउने पनि रहेछ भन्ने देखिन्छ । यो अतुल महाग्रन्थरत्नलाई सुरक्षित गरी मानवसमाजलाई सँधैको लागि प्राप्त गराउने काम महामुनि, महायोगी, महातपस्वी, महालोकोपकारी व्यासदेवबाट नै भएको हो । त्यसैले जुन सर्वश्रेष्ठ अध्यात्म ग्रन्थरत्न श्रीमद्भगवद्गीता हामीले पाएका छौं त्यो भगवान् श्रीकृष्ण वासुदेवको एवं श्रीकृष्ण द्वैपायन व्यासदेवको असाधारण महिमाको, करूणाको फल हो ।

गीतोपदेक्षण

लडाइँ शुरू हुने निश्चित दिनको अघिल्लो दिन हुन सक्ने जति पूर्व तयारी पूरा गरेर सबै सुते। एक प्रहर रात बाँकी छँदै सबै उठे। दुवैतिर खलबल सुनिन थाल्यो। शौच स्नान आदि नित्य कर्ममा सबै लागे। आकाशमा बादल कतै थिएन, तर बिजुली चम्क्यो, वज्र चड्क्यो, पानी पर्‍यो, हुरी चल्यो। राजा, मन्त्री, सेनापति लगायत सबै सैनिकहरू सन्ध्योपासन, सूर्योपस्थान आदि प्रातः कृत्य सम्पन्न गरेर आआफ्ना ठाउँमा शस्त्रास्त्रसुसज्जित भई खडा भए। पूर्वतर्फ कौरवको एघार अक्षौहिणी सेना पश्चिम फर्केर डटेको थियो। पश्चिमतर्फ पूर्व फर्केर सात अक्षौहिणी पाण्डवसेना तयार थियो। दुवैतिर हातहतियार चम्किरहेका थिए, योद्धाहरू तथा हात्ती घोडाहरू चलिरहेका थिए। दुइतिर दुइ सेना महासागर, चञ्चलायमान, लहराइरहेका, उर्लिरहेका, ज्वार उठिरहेका, परस्पर टकराउन तयार भइरहेका थिए। दुवै अघि बढ्न बढ्नै खोजिरहेका, एकले अर्कोमाथि झ्वाम्मै हाम फालेर स्वाम्म छोप्नै, निल्नै खोजिरहे जस्तो देखिन्थ्यो।

पश्चिमतिर अर्जुनको रथ टडकारो देखिइरहेको थियो। भगवान श्रीकृष्णका आज्ञा अनुसार अर्जुन रथबाट ओर्लनुभो, दुष्ट संहारिणी भगवती दुर्गादेवीको आराधना गर्नुभो। दुर्गादेवी प्रसन्न बनेर अन्तरिक्षमा प्रकट होइबक्स्यो र उहाँबाट विजयको वरदान पाएर अर्जुन आफ्नो रथमा उक्लनुभो, धनु समातेर तयार हुनुभो। कौरवपक्षबाट भीष्म पितामहले शंखघोष र सिंहनाद गरे; अनेक शंख, तुरही, नगरा, झ्याली आदि युद्ध बाजाहरूको शब्द घनघोरसंग घन्क्यो। त्यसको जवाफमा पाण्डवतर्फबाट श्रीकृष्णले र वीरवर अर्जुनले शंख फुक्नु भएपछि सबैले शंखघोष गरे, रणभेरीहरू बजे। श्रीकृष्णार्जुनको सिंहनादका साथ भीमसेनको सिंहनादमा मिसाएर अर्जुनध्वजमा बस्नुभएका अतुल बलशाली, पवनपुत्र, हनुमानले घनघोर दिगदिगन्त व्यापी सिंहनाद गर्नुभो। हतियार छुटिसकेको थिएन। पश्चिमतिरबाट यौटा रथ विस्तारै सरै अगाडि बढ्यो, बीचमा आएर अड्यो। रथमा सेता घोडाहरू जुतेका थिए। रथ सुन चाँदीका बेल बुट्टाले सुशोभित थियो। अग्लो सुवर्ण दण्डमा हनुमानको चित्र भएको ठूलो ध्वजा फहराइरहेको थियो, त्यसै ध्वजदण्डमा अञ्जनीनन्दन हनुमान स्वयं बस्नुभएको थियो। अघिल्तिर यसमा मोरमुकुटवाला, पीताम्बरधारी, वनमालाँ सुभूषित, हेम किरीट कुण्डलधारी श्यामसुन्दर, तेजोमण्डलले देदीप्यमान, महायोगेश्वरेश्वर भगवान् श्रीकृष्ण हातमा घोडाको लगाम र छडी लिएर राज भएको थियो। रथभित्र गाण्डीवधारी, विजेता, वीरश्रेष्ठ अर्जुन वीरासन कसेर वस्तु भएको थियो। भर्खर उदाएका सूर्यको प्रकाश सोझै परेको थियो। घोडा, रथ, ध्वजा, सारथि, रथी सबै सूर्यको प्रकाशमा विचित्रसँग टल्केको, अपूर्व अवर्णनीय दृश्य थियो। समग्ररूपमा झलझलाकार अर्को सूर्यमण्डल जस्तो देखिन्थ्यो।

दुवैतिरका समस्त प्राणी निर्निमेष दृष्टिले हेरिरहन लागे। दुवै सेना निस्तरङ्ग शान्त महासागर जस्ता भए। के हो! किन हो! कसैका बुद्धिमा केही फूरिसकेको थिएन। सारथिले भीष्मद्रोणादिलाई देखाएर केही भन्नुभो। रथीले चारैतिर दृष्टि घुमाउनुभो, सारथिसँग केही भन्नुभो, धनुर्बाण छोडेर रथको छेउमा लत्रेर बस्नुभो। केही समयसम्म दुइको संवाद भो, सारथिले रथीलाई सम्झाउन लाग्नुभो। सबैले नबोल्ने चलचित्र हेरे जस्तो गरी हेरे, केही सुनेनन्। बीचमा भइरहेको त्यो संवाद कतिबेर भयो, दुईका विभिन्न चेष्टा र हस्तमुखशीर्षादिसंचालन निर्निमेष हेरिरहेका उभयपक्षीय योद्धाहरूलाई थाहै भएन। यही श्रीकृष्णार्जुनसंवाद श्रीमद्भगवद्गीताको नामले प्रसिद्ध भएको छ।

अथ श्रीमद्भगवद्गीता माहात्म्यम् ।

धरोवाच – पृथिवीले भन्नुभो ।

भगवन् परमेशान भक्ति रव्यभिचारिणी

प्रारब्धं भुञ्जमानस्य कथं भवति हे प्रभो ।१।

हे भगवान् परमेश्वर प्रभु, प्रारब्ध भोग गरिरहने मानिसले कसो कसो गरे हजुरप्रतिको अनन्य भक्ति पाउन सक्छ ?

श्रीभगवानुवाच – श्रीभगवान्‌बाट आज्ञा भो ।

प्रारब्धं भुञ्जमानो हि गीताभ्यासरतः सदा

स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ।२।

प्रारब्ध भोग गरिरहने मानिसले सँधै गीताको अभ्यासमा रमाउँछ भने मुक्ति पाउँछ, सुखी हुन्छ, कर्मबाट लिप्त हुँदैन ।२।

महापापादिपापानि गीताध्यायी करोति चेत्

क्वचित् स्पर्शं नकुर्वन्ति नलिनीदलमम्बुवत् ।३।

महापाप आदि पापले पनि गीताको अध्ययन गर्ने मनुष्यलाई कहिल्यै छुन सक्तैनन् जसरी कमलपत्रलाई पानीले लिप्त गर्दैन ।३।

गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।

तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र बै ।४।

गीताको पुस्तक जहाँ छ, जहाँ पाठ भैरहन्छ, त्यहाँ सबै तीर्थहरू रहन्छन्, प्रयाग आदि त्यहाँ नै हुन्छन् ।४।

सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगा श्च ये

गोपाला गोपिका वापि नारदोद्धव पार्षदैः

समायान्ति तत्र नित्यं यत्र गीता प्रवर्तते ।५।

सबै देवताहरू, ऋषिहरू, योगीहरू, नागहरू, गोपगोपीहरू, नारद, उद्धव आदि पार्षदहरू समेत त्यहाँ आउँछन्, जहाँ गीतापाठ चल्छ ।५।

यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम्

तत्रा हं निश्चितं पृथ्वि निवसामि सदैव हि ।६।

जहाँ गीताको विचार, पठन, पाठन, श्रवण भइरहन्छन् त्यहाँ म निश्चय नै, हे पृथ्वि, सँधै बस्छु ।६।

गीताश्रये हं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
गीताज्ञान मुपाश्रित्य त्रींल्लोकान् पालयास्यहम् ।७।

गीताको आश्रयमा म रहन्छु, गीता मेरो उत्तम गृह हो, गीताज्ञानलाई लिएर म तीन लोकको पालना गर्छु ।७।

गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ।
अर्धमात्रा क्षरा नित्या सा निर्वाच्यपदात्मिका ।८।

गीता मेरो ब्रह्मरूप सर्वोत्तम विद्या हो, संशय छैन । गीता अर्धमात्रा स्वरूप महामाया, अविनाशी, नित्य तथा अनिर्वचनीयस्वरूपा हो ।८।

चिदानन्देन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतो र्जुनम् ।
वेदत्रयी परानन्दा तत्वज्ञानार्थ संयुता ।९।

ज्ञानानन्दघन श्रीकृष्णले आफ्नै मुखबाट अर्जुनलाई भनी भएको गीता ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेद स्वरूप हो, परमानन्दमय एवं तत्त्वज्ञान दिने कुराले युक्त भएको छ ।९।

योष्टादशजपो नित्यं नरो निश्चल मानसः ।
ज्ञान सिद्धि स लभते ततो याति परं पदम् ।१०।

जो साधक मनुष्य एक चित्तसंग अठाह्रै अध्याय संधै जप्छ त्यसले ज्ञानसिद्धि पाउँछ र त्यसैले परम पद प्राप्त गर्छ ।१०।

पाठे समर्थः संपूर्णे ततोर्धं पाठ माचरेत्
तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।११।

जम्मै पाठ गर्न नसक्नेले त्यसको आधा पाठ गर्नू, तब गाई पृथ्वीदान गरेको पुण्य प्राप्त हुन्छ यसमा संशय छैन ।११।

त्रिभागं पठमानस्तु गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
षडंशं पठमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ।१२।

तीन भागको एक भाग पढ्नेले गङ्गास्नानफल पाउँछ, छ भागको एक भाग पाठ गर्नेले सोमयागफल पाउँछ ।१२।

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्ति संयुतः
रूद्रलोक मवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ।१३।

एक अध्याय जसले संधै भक्तियुक्त भएर पाठ गर्छ, त्यसले रूद्रलोक प्राप्त गर्छ र शिवको पार्षद भएर धेरैसम्म बस्न पाउँछ ।१३।

अध्यायं श्लोक पादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन् मन्वन्तरं वसुन्धरे ।१४।

एक अध्याय अथवा चौथाइ अध्याय सँधैं जो मनुष्य पाठ गर्छ । त्यो एक मन्वन्तर भरी, हे पृथिवी, मानिसै भइरहन पाउँछ ।१४।

गीतायाः श्लोक दशकं सप्त पञ्च चतुष्टयम्
द्वौ त्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः
चन्द्रलोक मवाप्नोति वर्षाणा मयुतं ध्रुवम् ।१५।

गीताका दश श्लोक, सात, पाँच, चार, दुइ, तीन, एक वा आधा श्लोक जसले पाठ गर्छ, त्यो चन्द्रलोक पुग्छ र निश्चय नै दश हजार वर्षसम्म त्यहाँ बस्छ ।१५।

गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ।
गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्ति मुत्तमाम् ।१६।

गीता पाठले युक्त भएर मरेको मानिस फेरि मनुष्यजन्म नै प्राप्त गर्छ फेरि गीताभ्यास गरेर मोक्ष पाउँछ ।१६।

गीते त्युच्चारसंयुक्तो म्रियमाणो गतिं लभेत् ।१७।

'गीता' भन्ने उच्चारण गरेर मर्नेले राम्रो गति पाउँछ ।१७।

गीतार्थं श्रवणासक्तो महापापयुतो पि वा
वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ।१८।

गीताको अर्थ सुनिरहनमा लागिरहने मानिस महापापयुक्त भए पनि त्यो पाप हराएर वैकुण्ठ पुग्छ र विष्णु भगवान् साथ आनन्द पाउँछ ।१८।

गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भूरिशः ।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते परमं पदम् ।१९।

गीतार्थको सँधैं जसले चिन्तन ध्यान गरिरहन्छ, धेरै कर्महरू गरिरहे पनि त्यसलाई जीवन्मुक्त भनी जान्नु पर्छ र त्यो देहान्त भएपछि मुक्त हुन्छ ।१९।

गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्धूतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ।२०।

गीताको आश्रय लिएर जनक आदि धेरै भूपति राजाहरू निष्पाप भएर लोकमा प्रशंसित पनि भए, मुक्त पनि भए ।२०।

गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ।२१।

गीताको पाठ गरेर माहात्म्य जसले पढ्दैन, त्यसको पाठ व्यर्थ र परिश्रम मात्र हुन्छ भनिएको छ ।२१।

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।
स तत् फल मवाप्नोति दुर्लभां गति माप्नुयात् ।२२।

जसले यो माहात्म्य समेत गीताभ्यास गर्छ त्यसले जस्ताको तस्तो फल पाउँछ र दुर्लभ गति प्राप्त गर्छ ।२२।

सूत उवाच – सूतजीले भने ।
माहात्म्य मेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम्
गीतान्ते च पठेद् यस्तु यदुक्तं तत् फलं लभेत् ।२३।

गीताको यो चलिआएको माहात्म्य मैले बताएँ । गीताको अन्त्यमा जसले पाठ गर्छ त्यसले माहात्म्यमा बताए बमोजिम फल पाउँछ ।२३।

इति श्रीवाराहपुराणे श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यं समाप्तम् ।

गीतापाठ विधि

गीता हाम्रो सनातनीहरूको शास्त्रपरम्परा र शिष्टपरम्पराअनुसार अतिविशिष्ट धार्मिक ग्रन्थ हो। यस भित्रका श्लोकहरू श्लोक मात्र नभएर पवित्र मन्त्र पनि हुन्। यसले बताए अनुसारका आचार विचारबाट हुने परम लाभ त छँदैछ, गीताको पाठ मात्र पनि विशिष्ट पुण्यदायक एवं कल्याणकारी अनुष्ठान बन्न सक्छ। श्रद्धाभक्तिका साथ यसको पाठ गर्नाले भगवान् श्रीकृष्णले खुशी भएर भलो गरिबक्सिन्छ, पाठकर्ताको स्तर अनुसार सिद्धि बक्सिन्छ। श्रवणको पनि यस्तै फल छ। थरीथरी उद्देश्यसिद्धिका लागि गीताका मन्त्रमन्त्रको थरीथरी अनुष्ठानको उपदेश भएको छ। गीतापाठबाट हुने धार्मिक उपलब्धिका लागि श्रद्धाभक्तिपूर्वक गीता पाठ गर्ने सामान्यविधि निम्नबमोजिम छ।

हरिः ॐ तत्सत् अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान् वेदव्यासः ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः श्रीकृष्ण परमात्मा देवता "अशोच्या नन्वशोच स्त्वं प्रज्ञावादाँश्च भाषसे" इति बीजम्, "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज" इति शक्तिः "अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः" इति कीलकम्, मम श्रीकृष्णप्रीतिपूर्वकम्, अभ्युदयनिःश्रेयसलाभार्थे पाठे विनियोगः।

"नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः" इति अङ्गुष्ठाभ्यां नमः।
"न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः" इति तर्जनीभ्यां नमः।
"अच्छेद्योय मदाह्योय मक्लेद्यो शोष्य एव च" इति मध्यमाभ्यां नमः।
"नित्यः सर्वगतः स्थाणु र चलो यं सनातनः" इति अनामिकाभ्यां नमः।
"पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो थ सहस्रशः" इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः।
"नानाविधानि दिव्यानि नाना वर्णा कृतीनि च" इति करतल कर पृष्ठाभ्यां नमः।

अथ हृदयन्यासः
"नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः" इति हृदयाय नमः।
"न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः" इति शिरसे स्वाहा।
"अच्छेद्योय मदाह्यो य मक्लेद्यो शोष्य एव च" इति शिखायै वषट्।
"नित्यः सर्वगतः स्थाणु रचलोयं सनातनः" इति कवचाय हुम्।
"पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रशः" इति नेत्रत्रयाय वौषट्।
"नाना विधानि दिव्यानि नाना वर्णा कृतीनिच" इति अस्त्राय फट्।

अथ ध्यानम् – पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम्।
अद्वैतामृत वर्षिणीं भगवती मष्टादशाध्यायिनीम्।
अम्ब त्वा मनुसन्दधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम्।

नमस्कार–

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे । नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ।
प्रपन्न पारिजाताय तोत्र वेत्रैक पाणये । ज्ञान मुद्राय कृष्णाय गीतामृत दुहे नमः ।।
वसुदेवसुतं देवं कंस चाणूर मर्दनम् । देवकीहृदयानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरूम् ।।
मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लंघयते गिरिम् । यत् कृपा तमहं वन्दे परमानन्द माधवम् ।।
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जय मुदीरयेत् ।।
वक्रतुण्ड, महाकाय सूर्यकोटि समप्रभ । अविघ्नं कुरू मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ।।

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ।।

मध्यमणि

ॐ तत् सत्

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम्
देवकी हृदयानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरूम्
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमोनमः ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीपरमात्मने नमः । श्रीव्यासदेवाय नमः ।

अथ

श्रीमद्भगवद्गीता

गीता लोकभाष्य

प्रथमः अध्यायः अर्जुनविषादयोगः ।

धृतराष्ट्र उवाच– महाराज धृतराष्ट्रले भन्नुभो ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः
मामकाः पाण्डवा श्चैव किमकुर्वत संजय ।१।

संजय, युयुत्सवः, धर्मक्षेत्रे कुरूक्षेत्रे समवेताः, मामकाः पाण्डवाः च एव किम् अकुर्वत ।

हे संजय, युद्ध गर्ने इच्छाले धर्मक्षेत्र कुरूक्षेत्रमा जम्मा भएका मेरा तर्फका र पाण्डव तर्फका सैनिकहरूले के गरे ?

संजय उवाच– संजयले भन्नुभो ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा
आचार्य मुपसंगम्य राजा वचन मब्रबोत् ।२।

तदा तु व्यूढं पाण्डवानीकं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः आचार्यम् उपसंगम्य वचनम् अब्रवीत् ।

तब व्यूहरचना भएको (किल्ला बाँधिएको) पाण्डव सेनालाई हेरेर राजा दुर्योधनले आफ्ना गुरू द्रोणाचार्यको नजिकै गएर कुरा गर्नुभो । २ ।

पश्यैतां पाण्डु पुत्राणा माचार्य महतीं चमूम्
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ।३।

आचार्य, पाण्डुपुत्राणाम् एतां महतीं चमूं तव शिष्येण धीमता द्रुपदपुत्रेण व्यूढां पश्य ।

हे गुरूदेव, पाण्डवहरूको यो विशाल फौजलाई हजुरका चेला, बुद्धिमान् द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नले व्यूहरचना गरेको (किल्लाको रूपमा तयार पारेको) नजर होस् ।३।

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।४।

अत्र, युधि भीमार्जुनसमाः, महेष्वासाः, शूराः । युयुधानः, विराटः च, महारथः द्रुपदः च ।

यो पाण्डव सेनाभित्र युद्धमा भीमसेन र अर्जुन जस्ता ठूलाठूला धनुर्धारी शूर वीरहरू छन् । सात्यकि, विराट, महारथी द्रुपद र ।४।

धृष्टकेतु श्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः ।५।

धृष्टकेतुः, चेकितानः, वीर्यवान् काशिराजः च, नरपुङ्गवः पुरुजित्, कुन्तिभोजः, शैव्य; च ।

धृष्टकेतु, चेकितान, पराक्रमी काशीराज मनुष्यश्रेष्ठ पुरुजित्, कुन्तिभोज, शैब्य र । ५ ।

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः । ६ ।

विक्रान्तः युधामन्युः च, वीर्यवान् उत्तमौजाः च, सौभद्रः, द्रौपदेया- च सर्वे एव महारथाः ।

पराक्रमी युधामन्यु, वीर उत्तमौजा, सुभद्रापुत्र अभिमन्यु र द्रौपदीका छोराहरू-प्रतिबिन्ध्य, सुतसोम, श्रुतकर्मा, शतानीक, श्रुतसेन यी सबै योद्धाहरू महारथी नै छन् । ६ ।

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान् निबोध द्विजोत्तम
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमिते । ७ ।

हेद्विजोत्तम, अस्माकं तु ये विशिष्टाः तान् निबोध । मम सैन्यस्य ये नायका; ते संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि । ७ ।

ब्राह्मण श्रेष्ठ हे गुरुदेव, हामी तर्फ जो विशिष्ट वीरहरू छन्, तिनलाई सम्झनुहोस् । मरो सैन्यका जो नायक हुन्, हजुरको जानकारीको लागि तिनको वारेमा विन्ति गर्छु । ७ ।

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्ति स्तथैव च । ८ ।

भवान् भीष्मः च, कर्णः च, समितिञ्जयः कृपः च, अश्वत्थामा, विकर्णः च, तथा एव च सौमदत्तिः ।

हजुर, पित्तामह भीष्म, कर्ण, युद्धविजयी कृपाचार्य, अश्वत्थामा, विकर्ण र त्यस्तै सोमदत्तपुत्र भूरिश्रवा र । ८ ।

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः
नाना शस्त्र प्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः । ९ ।

मदर्थे त्यक्तजीविताः, अन्ये च बहवः शूराः सर्वे नाना शस्त्रप्रहरणा, युद्ध विशारदाः ।

मेरो निमित्त ज्यानको माया छोडेका, अरू धेरै शूरवीरहरू छन् । ती सबै वीर थरी थरी हात-हतियार चलाउन सक्ने र युद्धको कलामा पारङ्गत छन् । ९ ।

अपर्याप्तं त दस्माकं वलं भीष्माभिरक्षितम्
पर्याप्तं त्विद मेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् । १० ।

भीष्माभिरक्षितं तत् अस्माकं बलं अपर्याप्तम् । भीमाभिरक्षितम् एतेषाम् इदं बलं तु पर्याप्तम् ।

सेनापति भीष्म पितामहद्वारा सबैतिर रक्षा गरिएको हाम्रो फौज विशाल (असीम) छ; भीमले रक्षा गरिएको यी पाण्डवको सेना सानो छ (कमजोर) छ । १० ।

अयनेषु सर्वेषु च यथाभाग मवस्थिताः
भीष्ममेवा भिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि । ११ ।

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागम् अवस्थिताः भवन्तः सर्वे एव हि भीष्मम् एव अभिरक्षन्तु ।

फौजभित्र पस्ने नाकानाका गौंडागौंडा सबैमा आ-आपना स्थानमा रहेर हजुरहरू सबैले नै प्रधान सेनापति भीष्म पितामहको रक्षा गरिबक्सने छ । ११ ।

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।१२।

तस्य हर्षं संजनयन् प्रतापवान् कुरूवृध्दः पितामहः उच्चैः सिंहनादं विनद्य शङ्ख दध्मौ ।

ती दुर्योधनलाई हर्षित गर्दै प्रतापी, कुरूश्रेष्ठ, पितामह भीष्मले ठूलो सिंहनाद गरेर शङ्ख फुक्नुभो । १२ ।

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः
सहसैवा भ्यहन्यन्त स शब्द स्तुमुलोभवत् । १३ ।

ततः शङ्खाः च, भेर्यः च, पणवानक गोमुखाः सहसा एव अभ्यहन्यन्त । सःशब्दः तुमुलः अभवत् ।

अनि शङ्खहरू, नगराहरू, झ्याली, ढोल, नगरा, तुरही, नरसिंघे आदि बाजाहरू एकै चोटि तुरुन्तै बजे । त्यो आवाज घनघोरको ठूलो भयो । १३ ।

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ
माधवः पांण्डव श्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः । १४ ।

ततः श्वेतैः हयैः युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ माधवः पाण्डवः च एव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ।

अनि सेता घोडाहरूले युक्त, ठूलो रथमा रहनु भएका श्री कृष्णजीले र अर्जुनले आ-आफ्ना दिव्यशङ्ख फुकिबक्स्यो । १४ ।

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः । १५ ।

हृषीकेशः पाञ्चजन्यं, धनञ्जयः देवदत्तं, भीमकर्मा वृकोदरः पौण्ड्रं महाशङखं दध्मौं ।

भगवान् श्रीकृष्णले पाञ्चजन्य नामको, अर्जुनले देवदत्त नामको, भयानक कर्म गर्ने भीमसेनले पौण्ड्रनामको महाशङ्ख बजाउनुभो । १५ ।

अनन्त विजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणि पुष्पकौ । १६ ।

कुन्तीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः अनन्त विजयं, नकुलः सहदेवः च सुघोष मणिपुष्पकौ ।

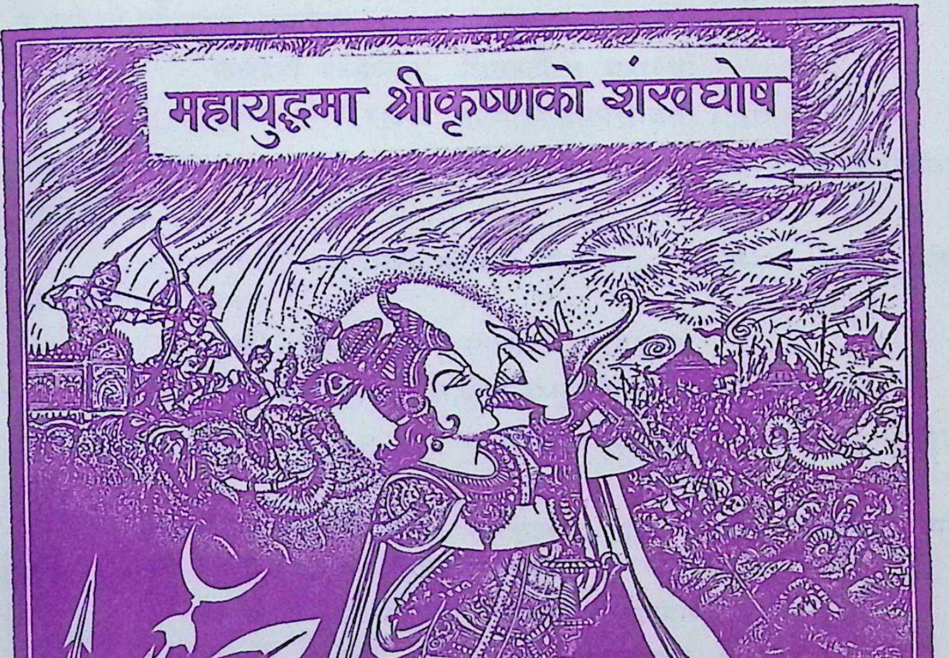

महायुद्धमा श्रीकृष्णको शंखघोष

कुन्तीका छोरा महाराज युधिष्ठिरलेअनन्त विजय नामक शङ्ख, नकुलले सुघोषनामक र सहदेवले मणिपुष्पक नामको शङ्ख बजाउनुभो । १६ ।

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकि श्चापराजितः । १७ ।

परमेष्वासः काश्यः च, महारथः शिखण्डी च, धृष्टद्युम्नः, विराटः च, अपराजितः सात्यकिः च ।

ठूला धनुर्धारी काशीराजले, महारथी शिखण्डीले, धृष्टद्युम्नले, विराटले, कहिल्यै नहार्ने सात्यकिले । १७ ।

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् । १८ ।

द्रुपदः द्रौपदेयाः च, महाबाहुः सौभद्रः च सर्वशः पृथिवीपते पृथक् पृथक् शङ्खान् दध्मुः ।

द्रुपदले, द्रौपदीका पाँच छोराले महाबाहुबल भएका सुभद्रापुत्र अभिमन्युले र अन्य सबैले सबैतिरबाट हे महाराज बेग्लाबेग्लै आ-आफ्ना शङ्ख फुक्नुभो । १८ ।

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् । १९ ।

सः, तुमुलः, घोषः नभः च पृथिवीं च एव व्यनुनादयन् धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

त्यो भयानक आवाजले आकाश पृथिवी जम्मै बेसरी घन्काउँदै धृतराष्ट्रका छोरा-तर्फका सबैको मुटुलाई नै फोरे जस्तो गऱ्यो । १९ ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः
प्रवृत्ते शस्त्र संपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ।२०।
हृषीकेशं तदा वाक्य मिदमाह महीपते ।

अथ धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् दृष्टवा, शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते कपिध्वजः पाण्डवः धनुः उद्यम्य तदा, हे महीपते, हृषीकेशम् इदम् वाक्यम् आह ।

अनि धृतराष्ट्रका छोरातर्फका वीरहरूलाई डटेर रहेको देखेर हतियार छुट्न आँटेको बेलामा, झण्डामा हनुमान भएका, पाण्डुपुत्र अर्जुनले आफ्नो धनु उठाएर (टँकेर) हे महाराज, भगवान् श्रीकृष्णसंग यो कुरा बिन्ति गर्नुभो । २० ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले भन्नुभो ।

सेनयो रुभयो र्मध्ये रथं स्थापय मे च्युत ।२१।

हे अच्युत, सेनयोः उभयोः मध्ये मे रथं स्थापय ।

हे अच्युत भगवान्, दुवै फौजको बीचमा मेरो रथ लगेर अडाउनुहोस् । २१ ।

यात्र देतान् निरोक्षे हं योध्दुकामा नवस्थितान्
कैं र्मया सह योद्धव्य मस्मिन् रणसमुद्यमे ।२२।

यावत् अहम् योध्दुकामान् अवस्थितान् एतान् निरीक्षे । अस्मिन् रणसमुद्यमे कैः सह मया योद्धव्यम् ?

जसबाट म लड्न चाहेर ठाउंठाउंमा रहेका यो कौरववीरहरूलाई हेर्छु । यो लडाईको उद्योगमा ककससंग मैले र मतंग करुसजे लड्नु पर्ने हो ? । २२ ।

योत्स्यमाना नवेक्षे हं य एते त्र समागताः
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुध्दे र्युध्दे प्रियचिकीर्षवः ।२३।

दुर्बुध्देः धार्तराष्ट्रस्य युध्दे प्रियचिकीर्षवः ये एते अत्र समागताः योत्स्यमानान् अहम् अवेक्षे ।

दुष्टबुद्धि भएको, धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनको युद्धमा प्यारो काम गर्ने इच्छाले युक्त भएर जो यी वीरहरू यहाँ जम्मा भएका छन् लड्न चाहने तिनलाई म हेर्छु । २३ ।

संजय उवाच – संजयले भन्नु भो ।

एव मुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत
सेनयो रुभयो र्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।२४।

हे भारत, गुडाकेशेन एवम् उक्तः हृषीकेशः उभयोः सेनयोः मध्ये रथोत्तमं स्थापयित्वा

हे भरतवंशी धृतराष्ट्र, अर्जुनले यसो विन्ति चढाइनु भएका श्रीकृष्ण भगवान्ले दुवै फौजको बीचमा उत्तम रथलाई अडचाएर । २४ ।

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम्
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ।२५।

भीष्मद्रोणप्रमुखतः, सर्वेषां च महीक्षिताम् पार्थ एतान् समवेतान् कुरून् पश्य इति उवाच ।

भीष्म द्रोणहरूको र अरू सबै राजाहरूको अगाडि, हे अर्जुन, यी जुटेका कौरवहरूलाई हेर भनी आज्ञा भो । २५ ।

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान्
आचार्यान् मातुलान्, भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखीं स्तथा ।२६।
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयो रुभयो रपि ।

पार्थः तत्र सेनयोः उभयो अपि स्थितान् पितृन् अथ पितामहान्, आचार्यान्, मातुलान्, भ्रातृन्, पुत्रान्, पौत्रान्, सखीन् तथा श्वशुरान्, सुहृदः च एव अपश्यत् ।२६।

अर्जुनले त्यहाँ दुवै तर्फको सेनामा खडा रहेका बाबुहरू, बाजेहरू, गुरुहरू, आमाहरू, दाजुभाइहरू, छोराहरू, नातिहरू, साथीहरू, त्यस्तै ससुराहरू र इष्टमित्रहरूलाई देख्नु भो । २६ ।

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान बन्धूनवस्थितान् ।२७।
कृपया परया विष्टो विषीदन्निद मब्रवीत् ।

तान् सर्वान् बन्धून् अवस्थितान् समीक्ष्य सः कौन्तेयः कृपया परया आविष्टः विषीदन् इदम् अब्रवीत् ।

ती सबै बन्धुबान्धवहरूलाई लडाइंको निम्ति खडा भएको देखेपछि ती अर्जुनले अतिशय दया मायाले छोपिएर दिक्क हुंदै यस्तो भन्नु भो । २७ ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले भन्नु भो ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।२८।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।२९।

हे कृष्ण, इमं स्वजनं युयुत्सुं समुपस्थितं दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदन्ति, मुखं च परिशुष्यति, शरीरे वेपथुः, च रोमहर्षः च जायते ।

हे प्रभु कृष्ण, यो आफन्त वर्गलाई लडाइँ गर्न चाहेर अघिल्तिर खडा भएको देखदा मेरा आङ अठिङर गलेका छन्, मुख सुकेको छ, मेरो शरीरमा काम छुटेको छ, र रोमाञ्च भएको छ, रौं रौं सिरिङ्ग भएका छन् । २८, २९ ।

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक् चैवपरिदह्यते
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।३०।

हे जनार्दन, कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः अस्मात् पापात् निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ?

हे जनार्दन, कुलक्षयबाट हुने दोषलाई देख्ने बुझ्ने हामीहरूले यो पाप कर्मबाट हट्नको लागि किन र कसरी विचार नगर्नू ? । ३९ ।

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्न मधर्मो भिभवत्युत ।४०।

कुलक्षये सनातनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति, धर्मे नष्टे कृत्स्नं कुलम् अधर्मः अभिभवति उत ।

कुलक्षय भएपछि चलिआएका कुलधर्महरूको लोप हुन्छ, धर्मको लोप भएपछि समस्त कुललाई अधर्मले दबाउंछ नै । ४० ।

अधर्मा भिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ।४१।

कृष्णा, अधर्माभिम वाता् कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति। वार्ष्णेय, स्त्रीषु दुष्टासु वर्णसंकरः जायते ।

हे कृष्ण, अधर्मको दबाउ बढ्नाले कुलका नारीहरू दूषित (भ्रष्ट) हुन्छन्, (व्यभिचार गर्छन्) । हे वृष्णिवंशी कृष्ण, स्त्रीहरू व्यभिचारी भएपछि वर्णसंकरको (ठिमाहाको) उत्पत्ति हुन्छ (वर्णधर्म बिग्रन्छ) । ४१ ।

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।४२।

संकरः कुलघ्नानां कुलस्य च नरकाय एव । हि एषां पितरः लुप्तपिण्डोदकक्रियाः पतन्ति ।

(वर्णको र वर्णधर्मको छ्यासमिस भएपछि) वर्णसंकरले कुलका बन्धु मार्नेलाई र कुललाई नरकैमा पुऱ्याइदिन्छ। किन भने, यिनका (कुलघातीका) पितृहरू पिण्ड-पानी श्राद्धतर्पण आदि कर्मको लोप हुनाले तल झर्छन्, अधोगतिमा आउंछन् । ४२ ।

दोषै रेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्मा श्च शाश्वताः ।४३।

कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः एतैः दोषैः शाश्वताः जातिधर्माः कुलधर्माः च उत्साद्यन्ते।

कुलघातीहरूका वर्णसंकर उत्पन्न गर्ने यस्ता दोषहरूले गर्दा सनातन जातिधर्म तथा कुलधर्महरू बिग्रन्छन् । ४३ ।

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन
नरके नियतं वासो भवती त्यनुशुश्रुम ।४४।

जनार्दन, उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां नरके अनियतं वासः भवति इति अनुशुश्रुम ।

हे जनार्दन, कुलधर्महरू नष्ट भएका मानिसहरूको अनिश्चित कालसम्म नरकमा वास हुन्छ भन्ने श्रुति छ । ४४ ।

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्

यद् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजन मुद्यताः ।४५।

अहो, बत, वयं महत् पापं कर्तुं व्यवसिताः यत् राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुम् उद्यताः ।

अहो, अफशोच, हामीले ठूलो पाप गर्न आँटेका रहेछौं, किनभने, राज्यसुखको लोभले आफन्त बन्धुबान्धवलाई मार्न तयार भएछौं । ४५ ।

यदि मा मप्रतीकार मशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्यु स्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ।४६।

यदि अप्रतीकारम् अशस्त्रं मां शस्त्रपाणयः, धार्तराष्ट्राः, रणे हन्युः तत् मे क्षेमतरं भवेत् ।

प्रहारबाट बच्न नखोज्ने, हतियार नलिएको मलाई हातमा हतियार लिएका धृतराष्ट्र पुत्रहरूले लडाइंमा मार्छन् भने मारुन् ! त्यो नै मेरो निम्ति बढी कल्याणकारक हुनेछ ।४६।

संजय उवाच – संजयले भन्नुभो ।

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ।४७।

संख्ये एवम् उक्त्वा शोकसंविग्नमानसः अर्जुनः सशरं चापम् विसृज्य रथोपस्थे उपाविशत् ।

युद्धभूमिमा यसो भनेर शोकले मन खिन्न भएका अर्जुन वाणसमेत धनु छोडेर (फ्याँकेर) रथको कुनामा थचक्क बस्नुभो ।४७।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायाँ योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनबिषादयोगो नाम प्रथमः अध्यायः ।

ॐ तत् सत् श्रीमान् भगवान्बाट गान भएको श्रीमद् भगवद्गीता उपनिषद् हो । यसमा ब्रम्ह विद्या छ । यो योगशास्त्र हो । श्रीकृष्णको र अर्जुनको संवाद भएको यो गीतामा पहिलो अध्याय समाप्त भो ।

युद्धारम्भ वेलामा स्वजन प्रतिको स्नेह अर्जुनमा उर्लेर आयो । युद्धबाट हुने स्वजनविनाशलाई सम्झेर उनलाई विषाद भो । त्यो विषादको वर्णन भएकोले यो पहिलो अध्यायको नाम अर्जुनविषादयोग भन्ने रहेको छ । यो अवतरणिका अध्याय हो । भगवान्बाट अर्जुनलाई उपदेश नगरी नहुने परिस्थितिको सृजना यो अध्यायमा भएको छ । बाबु, बाज्ये, गुरु, छोरा आदिसंग स्नेहविच्छेदको सम्भावनाबाट अर्जुनलाई शोक भएको छ; मर्ने

र मार्ने भन्ने मोह उठेको छ; स्वधर्मबाट निवृत्ति र परधर्ममा प्रवृत्तिको इच्छा उब्जेको छ । यो स्थितिमा अर्जुनलाई आत्माको यथार्थ ज्ञान र कर्मयोगको बोध नगराई नहुने भएको छ, साथै कर्मयोगनिष्ठा र ज्ञानयोगनिष्ठाको सम्बन्धसूत्रस्वरूप भक्तियोगको अर्थात् उपासनायोगको समेत ज्ञान गराउनु अत्यन्त आवश्यक छ । यसरी यो अध्यायले कर्म, उपासना र ज्ञान तीनै योगको उपदेश हुने कुराको अवतरणिका तयार पारेको छ ।

यो अध्याय अनुबन्धकथनाध्याय पनि हो । शास्त्रको शुरुमा चार अनुबन्ध नवताई नहुने प्राचीन परम्परा छ । विषय, सम्बन्ध, प्रयोजन र अधिकारी यी चारलाई अनुबन्धचतुष्टय भन्ने चलन छ । यिनको संकेत शुरुमा हुनुपर्छ । पूरा पहिलो अध्याय र दोस्रो अध्यायको आठौं श्लोकसम्मका कुराले चार अनुबन्धको प्रदर्शन भएको छ । शोकमोह हटाउने विद्या गीताको विषय हो; शोकमोहनाश यसको प्रयोजन हो; यो लोक र अन्य लोकको समस्त विषयभोगमा विरक्त भएको, शोकमोहनाशको इच्छा गर्ने, भगवानमा र गुरुमा पूर्ण श्रद्धा र भक्तिका साथ आत्मसमर्पण गर्ने पुरुष यो गीताशास्त्रको अधिकारी हो अर्थात यस्तो पुरुषले गीताका कुराहरु सुन्न, सम्झन, विचार गर्न र बुझ्न, पत्याउन सक्छ ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः।अथ द्वितीयः अध्यायः

संजय उवाच – संजयले भन्नुभो ।

तं तथा कृपया विष्ट मश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्त मिदं वाक्य मुवाच मधुसूदनः ।१।

तथा कृपया आविष्टम् अश्रुपूर्णा कुलेक्षणं, विषीदन्तं तं मधुसूदनः इदं वाक्यम् उवाच

त्यसरी स्नेहले छोपिएका, आँखामा आँसु भरिएर हेर्न गाहारो भएका, शोक गर्ने ती अर्जुनलाई भगवान् मधुसूदनबाट यो कुरा आज्ञा भो । १ ।

श्रीभगवानुवाच– श्रीले युक्त भगवान्‌बाट आज्ञा भो ।

कुतस्त्वा कश्मल मिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्ट, मस्वर्ग्य, मकीर्तिकर मर्जुन ।२।

अर्जुन, अनार्यजुष्टम्, अस्वर्ग्यम्, अकीर्तिकरम्, इदं कश्मलं त्वा विषमे कुतः समुपस्थितम् ।

हे अर्जुन, अधमले लिने, स्वर्ग नदिने, बदनाम गर्ने यो फोहोर – अन्धमोह– तिमीलाई यो संकटमा कताबाट भयो ? । २ ।

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ, नैतत् त्वय्युपपद्यते
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ।३।

पार्थ, क्लैब्यं मा स्म गमः । एतत् त्वयि न उपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा परंतप उत्तिष्ठ ।

हे अर्जुन, लाछीपन नलेऊ । यो तिमीमा हुनु ठीक भएन। तुच्छ हृदयको कमजोरीलाई छोडेर, हे शत्रुविजयी अर्जुन, उठ ।३।

अर्जुनको बुद्धि मोहले र शोकले भरिएको छ । नित्य आत्मालाई मर्ने र मार्ने भन्ने ठान्दा शरीर इन्द्रियादिमा म र मेरो भन्ने भाव गर्दा उहाँलाई विपरीत बुद्धि भएको छ; धर्ममा अधर्मभाव र अधर्ममा धर्मभाव उठेको छ । उहाँले शौर्य, औदार्य, धैर्य, धर्मरक्षण आदि आफ्नो क्षात्र धर्मलाई अधर्म सम्झनुभो । क्षात्र धर्मको उद्देश्यमा पनि उहाँको गलत भावना बन्यो । युद्धको उद्देश्य उहाँले राज्यसुख सम्झनुभो; राज्यसुखलोभलाई उहाँले युद्धको कारण मान्नुभो । राज्यसुखलोभले युद्ध गर्नु अवश्य नै अधर्म हो, पाप हो । दुर्योधनहरूले युद्ध उठाउनाको कारण राज्यसुखलोभ हो र त्यसैले अधर्म हो । त्यो अधर्म हटाउन अधर्मी दुष्टहरूलाई तह लाउन भगवान् श्रीकृष्णको सल्लाह अनुसार पाण्डवहरूले गर्न लागेको युद्धको कारण क्षात्र धर्मपरिपालन हो । त्यसैले भगवान्‌बाट अर्जुनलाई अधम लाछीमा हुने हृदयदुर्बलतालाई त्यागेर युद्धको निम्ति तयार हुने आज्ञा बक्स्यो ।

अर्जुन उवाच– अर्जुनले विन्ति गर्नुभो ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ।४।

हे मधुसूदन, पूजार्हौ भीष्मं द्रोणं च अहं संख्ये, हे अरिसूदन, इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि ।

हे मधुसूदन प्रभु, मेरा पूजनीय भीष्मपितामह र गुरु द्रोणसंग म लडाइमा, शत्रुहरुलाई दबाउने हे श्रीकृष्ण, कसरी लडूं, हतियार फर्काऊँ ?

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके

हत्वार्थकामाँस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ।५।

हि महानुभावान् गुरून् अहत्वा इह लोके भैक्ष्यं भोक्तुम् अपि श्रेयः । गुरून् हत्वा इह एव रुधिरप्रदिग्धान् अर्थकामान् भोगान् भुञ्जीय ?

किनभने, ठूलो ज्ञान अनुभव भएका गुरुजनलाई नमारेर यो संसारमा भिक्षाबाट पाएको खानु पनि बरु असल छ । गुरुजनलाई मारेर यही संसारमा रगतले मुछिएको अर्थ र कामरुपी भोगहरु भोगूं ?

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो, यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ।६।

नः कतरत् गरीयः यद् वा जयेम यदिवा नः जयेयुः एतत् न च विद्मः । यान् हत्वा न जिजीविषामः ते एव धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अवस्थिताः ।

हाम्रो निम्ति लड्नु वा नलड्नु, भिक्षा माग्नु वा राज्य गर्नु कुन चाहिं बेस हो भन्ने कुरा र हामीले जित्ने हौं वा हामीलाई जित्ने हुन् भन्ने कुरा पनि हामीलाई थाहा छैन। जसलाई मारेर हामी बाँच्न पनि चाहन्नौं, तिनै धृतराष्ट्रपुत्रहरू युद्धमा अघिल्तिर खडा छन् ।६।

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान् निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।७।

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः, धर्मसंमूढचेताः त्वाँ पृच्छामि यत् निश्चितं श्रेयः स्यात्, तत् मे ब्रूहि । अहं ते शिष्यः , त्वां प्रपन्नं मां शाध ।

कर्तव्यज्ञान नहुनुरूपी दोषबाट अन्तःकरण दूषित भएको, धर्मको विषयमा चित्त मोहित भएको म हजुरसंग सोधिरहेछु – जे जसो गर्नाले निश्चय नै कल्याण हुन्छ त्यो मलाई आज्ञा होस् । म हजुरको शिष्य हुं, हजुरको शरण परेको मलाई शिक्षा बक्सियोस् ।७।

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् । ८ ।

कल्याण

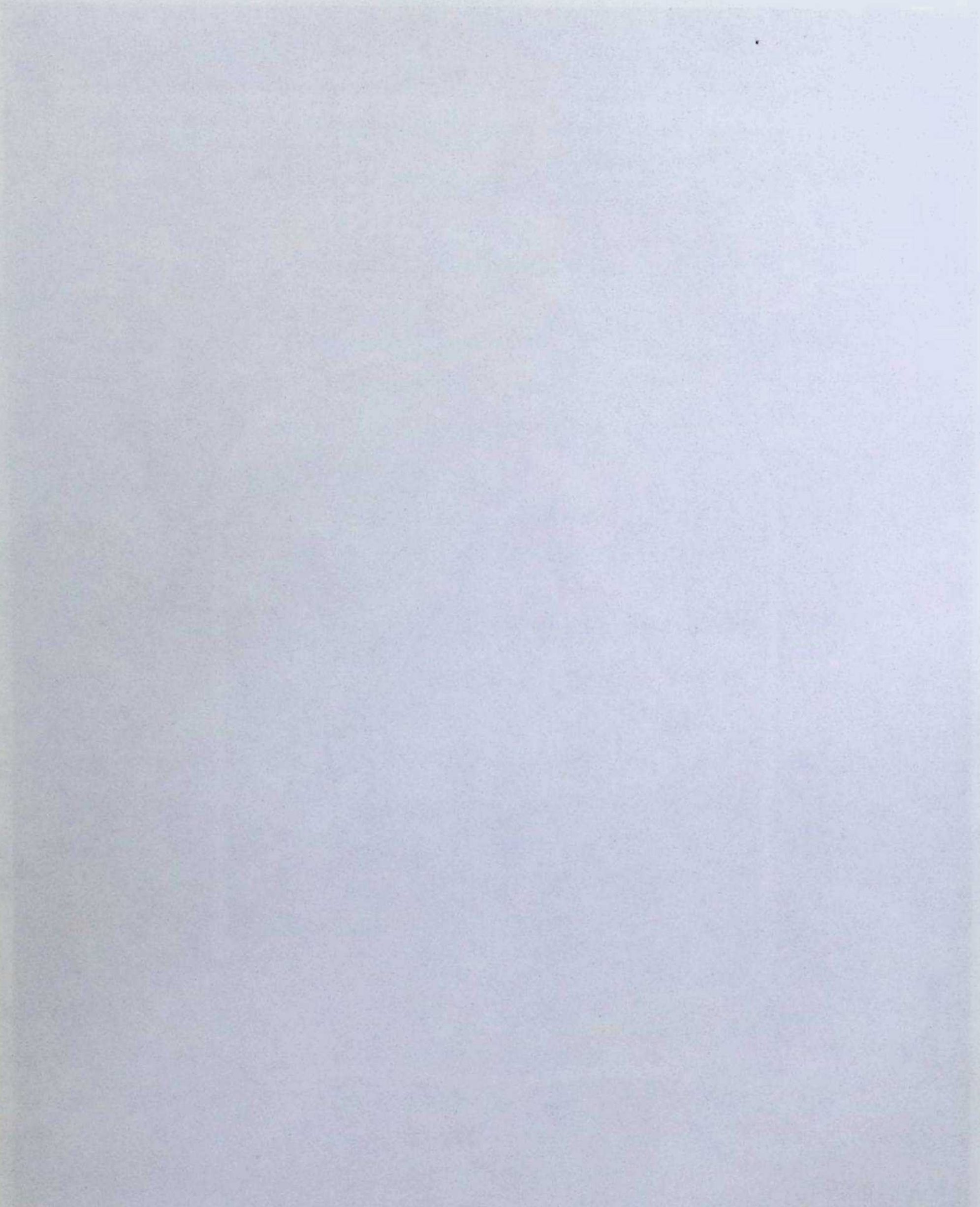

भूमौ असपत्नम्, ऋध्दं राज्यं, सुराणाम् आधिपत्यम् च अवाप्य अपि इन्द्रियाणाम् उच्छोषणम् मम शोकम् यत् अपनुद्यात् नहि प्रपश्यामि ।

यो पृथ्वीमा शत्रुरहित, समृद्धिशाली राज्य र देवताको समेत स्वामी भइने स्वर्गको राज्य समेत पाएर पनि समस्त इन्द्रियलाई सुकाउने यो मेरो शोकलाई जेले हटाउन सकला त्यस्तो कुनै उपाय, हे प्रभु, म देख्दिन ।८

संजय उवाच – संजयले भन्नु भो ।

एव मुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ।९।

हे परन्तप, गुडाकेशः हृषीकेशम् एवम् उक्त्वा न योत्स्ये इति गोविन्दम् उक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ।

हे शत्रुविजयी, महाराज धृतराष्ट्र, अर्जुनले श्रीकृष्णसंग यस्तो विन्ति गरेपछि 'म युद्ध गर्दिन' भन्ने विन्ति श्रीकृष्णसंग गरेर चुप लाग्नुभो ।

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ।१०।

हे भारत, उभयोः सेनयोः मध्ये विषीदन्तं तम् हृषीकेशः प्रहसन् इव इदं वचः उवाच ।

हे भरतवंशी महाराज, दुइ सेनाको माझमा दिक्दार हुनुभएका ती अर्जुनलाई श्रीकृष्णबाट हाँसूं हासूं जस्तो गरेर यो कुरा आज्ञा हुन थाल्यो ।

अर्जुनले आफ्नो तालमा ज्ञान छांट्नुभो; आफ्नो शास्त्रज्ञानको एकोहोरो आडमा युध्द नगर्ने निश्चय गर्नुभयो । सारथिको रूपमा अघिल्तिर साथमा श्रीकृष्ण होइबक्सिन्थ्यो । जन्मेदेखि सुखदुःखका प्रत्येक बखतमा साथ दिनुहुने, सल्लाह दिनुहुने, मद्दत गर्नुहुने, रक्षा गर्नुहुने श्रीकृष्णसँग प्रश्नसम्म नगरी, सल्लाह सम्म नमागी अर्जुनले आफै एकोहोरो निश्चय गर्नुभो 'आफन्तलाई मार्नु पाप हो, आफन्तसंग लड्नु अधर्म हो त्यसैले म लडाइँ गर्दिन'। भगवान श्रीकृष्णको हप्की सुनेपछि उहाँ एकदम झस्किनु भो । उहाँको मत मोडियो । पहिले आफ्नै एकोहोरो निश्चय थियो, ज्ञानगर्व थियो, अहङ्कारी हठ थियो– 'आफन्तलाई मार्नु पाप हो; आफन्तसँग युद्ध गर्नु अधर्म हो, त्यसैले म लडाइँ गर्दिन'। अब पनि 'लड्दिन' भन्ने त छँदै छ, तर पाण्डित्ययुक्त आग्रह छैन, अहङ्कारी हठ छैन । अब अनुनय छ, विनय छ । अब गर्व छैन, दीनभाव छ, जिज्ञासा छ, समर्पणभाव छ । 'मैले चाहे जस्तो हुनु पर्छ' भन्ने हठ छैन । 'हजुरले सिकाएजस्तो, हजुरले अह्राएजस्तो गर्छु, भन्ने शिष्यभाव छ, आज्ञाकारी भाव छ ।

सामान्यतः मानिस आत्माभिमुख नभई शरीराभिमुख हुन्छ, विषयभोगपरायण बन्छ, शरीरका निम्ति, भोगका निम्ति कर्महरू गर्छ । अनेक कामना र तृष्णाहरूले मानिस छोपिन्छ। शरीरसँग आफूलाई अभिन्न देख्दा शरीरहरू संगका नाता सम्बन्ध महत्त्वपूर्ण बन्छन् । म र मेरो भन्ने अहङ्कार र ममता बलियो गाँठिन्छ। शरीरसँग मिसिने मान्छे शरीर नासिंदा आफू नासिने, आफन्त नासिने भन्ने भ्रमजालमा पर्छ। मर्छु; मर्छन् भन्ने मोह हुन्छ; बियोगको आशंकाले

निव सँधै चिसो हुन्छ, त्रास हुन्छ। यसबाट सँधै शोक हुन्छ, दुःख हुन्छ। शोक र मोहले छोपेपछि विवेक हराउँछ, कर्तव्य छोड्ने, अकर्तव्य गर्ने स्थिति पनि पैदा हुन्छ। फलस्वरूप, सुखदुःखका ज्वारभाटामा, जन्म-मृत्युको चक्रमा तलमाथि, वरिपरि उत्थान, पत्तन, भ्रमण र चङ्क्रमण चलिरहन्छन्।

जन्ममृत्युको भवचक्रबाट पार पाउन प्रथमतः विषयभोग असार, तुच्छ र दुःखदायी हुन् भन्ने धारणा बन्नुपर्छ; दुःखबाट पार हुने इच्छा उठ्नुपर्छ। यस लोकका र परलोकका फलभोगमा वैराग्य उदाउनुपर्छ। इन्द्रियहरूलाई जथाभावी नछोडेर, मनलाई पनि नियन्त्रण गर्ने साधना नगरीकन भक्तिभाव फुर्दैन, भगवानतर्फ चित्त लाग्दैन। चित्तवृत्तिको भङ्गालो कित विषयतिर लाग्छ, कित भगवानतिर लाग्छ। विषय खोज्ने मन भगवानतर्फ फर्कदैन, भगवान् खोज्नेले विषयतर्फ आसक्ति छोड्नै पर्छ। चित्तको स्वभाव एकातिर विराग र अर्कोतिर अनुराग गर्ने हुन्छ। चित्तवृत्तिको प्रवाह जतातिर विराग छ, त्यतातिर जाँदैन र जतातिर अनुराग छ त्यतातिर जान्छ। विषयविराग र भगवदनुरागको मात्रा सँगसँगै घटबढ हुने गर्छ। विषयविराग जति बढ्यो, उति भगवदनुराग बढ्छ। विषयविराग र भगवदनुराग भएपछि मानिस अध्यात्मजगत्मा प्रवेश योग्य बन्छ। विषयभोगविराग, भगवान्मा शरणागति, गुरुमा आत्मसमर्पण, सत्य बुझ्ने इच्छा साधनासिद्धिका सर्वप्रथम र सर्वोपरि उपाय हुन्। मोक्षमार्गमा भगवान्मा र गुरुमा पूर्ण श्रद्धा र विश्वास अत्यन्त आवश्यक अवलम्ब हुन्। यति भएपछि भगवदनुग्रह र गुरुकृपाबाट साधकमा शक्तिपात हुन्छ, साधनपथ सरल हुन्छ, सिद्धि प्राप्त हुन्छ।

अर्जुन यो लोक र परलोकका समस्त फलभोगबाट विरक्त हुनु भएको छ; समस्त पृथिवीको एकछत्र साम्राज्य र स्वर्गको सम्पूर्ण आधिपत्य पनि उहाँको निम्ति काम नलाग्ने तुच्छ ठहरिएका छन्। उहाँ भगवान्मा शरण पर्नुभएको छ। श्रीकृष्णमा गुरुभाव गरेर उहाँले आत्मसमर्पण गर्नुभएको छ। कल्याणकारक सत्य बुझ्ने उहाँको इच्छा छ। त्यसैले भगवान् उपदेश गर्न थालिबक्सिन्छ।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्बाट आज्ञा भयो।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ।११।

त्वम् अशोच्यान् अन्वशोचः प्रज्ञावादान् च भाषसे। गतासून् अगतासून् च पण्डिताः न अनुशोचन्ति।

हे अर्जुन, तिमी शोक गर्नु नहुनेलाई शोक गरिरहन्छौ, पण्डित्याईका कुराहरू पनि गर्छौ। प्राण गएका र प्राण नगएकालाई जान्नेहरू शोक गर्दैनन्।

करनी र कथनी मिल्नुपर्छ। काम अबुझको, कुरा पण्डितको, यसले हानि हुन्छ। आत्मा नित्य छ। प्राण जानु र नजानुको असर स्थूल अन्नमय शरीरमा मात्र पर्छ। आत्मालाई बुझ्नेहरू मरेका र बाँचेकाहरूको बारेमा शोक गर्दैनन्।

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ।१२।

जातु अहं न आसं, त्वं न, इमे जनाधिपाः न न तु एव। सर्वे वयम् अतः परं न

भविष्यासः न च एव ।

कुनै वेला म थिइन, तिमी थिएनौ, यी राजाहरू थिएनन् भन्ने कुरा हुँदै होइन । हामी सबै अब पछि हुने छैनौं यो पनि हुँदै होइन ।

पहिले अनेक शरीरको जन्म हुँदा र नाश हुँदा पनि म सँधै छु, तिमी सँधै छौ, यी राजाहरु सँधै छन् । अब पछि अनेक शरीरहरुको उत्पत्तिविनाश भएमा पनि हामी रहिरहनेछौं । अहिले देखिएका स्थूल-शरीर हुनुभन्दा पहिले पनि आतमा थिएन भन्ने हैन, पछि यो स्थूलशरीर नभएमा आतमा हुने छैन भन्ने पनि हैन । शरीर हुनु र नहुनुको आतमा हुनु र नहुनुसँग सम्बन्ध हुँदैन । १२ ।

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्ति र्धीर स्तत्र न मुह्यति । १३ ।

देहिनः अस्मिन् देहे यथा कौमारं, यौवनं, जरा तथा (सूक्ष्मदेहे) देहान्तर प्राप्तिः तत्र धीरः न मुह्यति ।

देहधारी जीवात्माको यो देहमा जसरी कुमार अवस्था, युवा अवस्था र वृद्ध अवस्था हुन्छन्, त्यसै गरी (सूक्ष्म शरीरमा) अर्को स्थूल देहको प्राप्ति हुन्छ । त्यसमा धीर पुरुष मोहित हुँदैन (अलमलिँदैन) ।

बाल्य जवानी र बुढचाइँ जस्तै मृत्यु र जन्म पनि अवस्था विशेष नै हुन् । बाल्य, युवा र वृद्ध अवस्था आत्माको हैन, स्थूल शरीरको हो । एक अवस्थाको नाश भएर अर्को अवस्था प्राप्त हुँदा शरीरमा विकार आउँछ, आत्मालाई केही हुँदैन । त्यस्तै मरण पनि एक किसिमको अवस्था हो, जन्म अर्को किसि-मको अवस्था हो, अवस्था बदलिंदा आत्मा बदलिंदैन, उही नै रहन्छ ।

अघिल्लो स्थूल देह छोड्नु मृत्यु हो । अर्को स्थूल देह लिनु जन्म हो स्थूलदेह लिने र छोड्ने सूक्ष्मदेहले हो, आत्माले होइन । जन्म मृत्युको सम्बन्ध त्यसैले आत्मासँग छैन । स्थूलदेहमा बाल्य, यौवन र वृद्धा त्व अवस्थाको परिवर्तन हुँदा आत्मालाई केही नभए जस्तै सूक्ष्मदेहमा यौटा स्थूलदेहको र अर्को स्थूलदेहको परिवर्तन हुँदा पनि आत्मालाई केही हुँदैन । आत्माले कुनै देह लिने पनि होइन, कुनै देह छोड्ने पनि होइन । कुनै देह जाँदा र आउँदा आत्मामा कुनै पनि विकार हुँदैन । आत्मा सँधै अविकृत छ । त्यसैले यस्ता कुरामा जान्ने मान्छेलाई मोह हुँदैन । १३ ।

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्ण सुख दुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्या स्तां स्तितिक्षस्व भारत ।१४।

हे कौन्तेय, शीतोष्ण सुखदुःखदाः मात्रा स्पर्शाः तु आगमापायिनः अनित्याः हे भारत तान् तितिक्षस्व ।१४।

हे कुन्तीपुत्र अर्जुन, चिसो तातो, सुखदुःख दिने इन्द्रियविषयसम्बन्धहरू, आउने जाने स्वभावका अनित्य छन् । हे भरतवंशी अर्जुन, तिनलाई सह ।

आत्माको स्वरूप अविनाशी छ भन्ने बुझे पछि, आत्माको नाश हुन्छ भन्ने ठनाइ मोह हो भन्ने त

बुझिन्छ । तर सुख हराउँदाको र दुःख आउँदाको शोक एवं सुख दुःख हुँदाको मोह हटाउन चाहिं धैर्य नै गर्नु पर्छ र सहने नै गर्नुपर्छ । यस्ता लौकिक शोकका कारण सुख वियोग र दुःख संयोग हुन् । एवं सुखदुःख-भानको कारण शीतोष्णादि हुन् । यी सुख दुःख र शीतउष्ण आदि आउने जाने स्वभावका र अवस्था अनुसार हुने हुनाले सहन गाहारो छैन, एक दुइ क्षणको वेग सहिदियो भने पनि हलुका हुन्छ र बिस्तारै हराउँछ ।

चीसो तातो आदि द्वन्द्व मध्ये कुनैलाई आफ्नो निम्ति अनुकूल (मिल्दो) वा प्रतिकूल (नमिल्दो) ठाने पछि सुख वा दुःख मानिने हुन्छ । चीसो तातो आदिको प्रत्यक्ष ज्ञान इन्द्रिय विषय संयोग (मात्रास्पर्श) बाट हुन्छ । इन्द्रियको र विषयको संयोग भएपछि चीसो तातो लाग्ने हुन्छ र त्यस्तो लागेकोलाई मिल्दो वा नमिल्दो ठान्दा सुख वा दुःख मानिने हुन्छ । यी ठनाइ र मनाइ आपेक्षिक हुन्छन्, सामयिक हुन्छन्, सावधिक हुन्छन् । शीतोष्णादि कुनै विषय पनि स्वभावतः सुख वा दुःखका कारण हुँदैनन्, भोक्ताको ठनाइमा आधारित हु छन् ।

विषयेन्द्रियसंयोग हुनु, चीसोतातो ठान्नु, सुखदुःख मान्नु यी सबै आउने र जाने स्वभाववाला अनित्य छन्; आएपछि आफैं जान्छन् रहिरहन्नन्; ठनाइ र मनाइ बदलिने बित्तिकै बदलिइहाल्छन् । यी आफैं सुख वा दुःख हुँदैनन् । यिनलाई सहनु नै गतिलो उपाय हो । वस्तुतत्वको यथार्थ ज्ञानले सुख दुःखको भान हराउँछ र वा शोकमोहकारक हुँदैन । कर्तृभावको र भोक्तृभावको अभिमान छोड्नुपर्छ । कर्तृभावको र भोक्तृ-भावको अभिमान भएन भने आफ्नो निम्ति भन्ने हुँदैन; मिल्दो वा नमिल्दो ठानिने हुँदैन र सुख दुःख मानिने हुँदैन । भनाइ, ठनाइ र मनाइ सबैको कारण 'गर्नेवाला हुँ' र 'भोग्नेवाला हुँ' भन्ने अभिमान मिथ्या हो ।

मात्रास्पर्श शब्दको अर्थ इन्द्रियको र विषयको संयोग हो र साथै यसको अर्थ जीवात्मा सँग कर्तृत्व को भोक्तृत्वको सम्बन्ध बाँध्नु पनि हो । आत्मामा कर्तृत्वभोक्तृत्वको आरोपबाट इन्द्रिय विषय संयोगजन्य शीतोष्णादि ज्ञानबाट अनुकूल प्रतिकूलादि भावना हुने र सुखदुःखादि भान हुने, शोकमोह हुने हुन्छ । संसारपरम्पराको, शोकमोहवृक्षको मूलजरो आत्मामा कर्तृत्वभोक्तृत्वको आरोप हो । त्यो जरोलाइ नै उखेल्नु पर्छ, काट्नु पर्छ । त्यसलाई उखेल्ने र काट्ने एक मात्र उपाय, अनासक्ति हो, आत्मस्वरूप साक्षात्कार हो । १४ ।

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सो मृतत्वाय कल्पते । १५ ।

हे पुरुषर्षभ, एते सम दुःखसुखं यं हि धीरं पुरुषं न व्यथयन्ति सः अमृतत्वाय कल्पते ।

हे मनुष्य श्रेष्ठ, यिनले सुख दुःखमा समभाव राख्ने जुन धीर पुरुषलाई विचलित गर्दैनन् त्यो पुरुष अमृतपदको मोक्षको अधिकारी हुन्छ ।

नित्य, शुद्ध, बुद्ध आनन्दस्वरूप आत्माको साक्षात्कार भएको ज्ञानी पुरुषलाई इन्द्रियविषयसंयोग, शीतोष्ण आदि चलिरहेपनि सुखदुःखमा समभाव हुन्छ; बुद्धि आत्मामा नै रमिरहने हुँदा तिनले आत्मस्थितिबाट हटाउन, विचलित गराउन सक्तैनन् । यो स्थिति मनुष्यजीवनको सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थ हो; मृत्यु विजयको, अमृतत्व प्राप्तिको शक्ति हो ।१५।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।१६।

असतः भावः न विद्यते, सतः अभावः न विद्यते तत्त्वदर्शिभिः अनयोः उभयोः अपि अन्तः

तु दृष्टः ।

असत्को भाव हुँदैन, सत्को अभाव हुँदैन । तत्त्व वेत्ताहरूले यी दुवैको विषयमा यो ठेगान लगाइसकेका छन् ।

आइपर्ने सुखदुःख, शीत उष्ण आदि सहनै पर्छ, यिनबाट विचलित हुन हुँदैन । सहने शक्ति प्राप्त गर्न यस्ता द्वन्द्वहरू आउने जाने स्वभावका, नश्वर, अस्थिर छन् भन्ने भावनालाई दृढ बनाउनुपर्छ ।

वस्तुतत्वको यथार्थ ज्ञानबाट द्वन्द्व सहने शक्ति बन्छ, कर्तृत्व भोक्तृत्वाभिमान हट्छ, शोकमोह हराउँछ। वस्तुतत्वको यथार्थ ज्ञानका लागि तत्ववेत्ताहरुले गरेको नित्यानित्यवस्तुविवेकका कुरा जान्नुपर्छ, बुझ्नुपर्छ, पत्याउनुपर्छ । सोही अनुसार आचरण गर्नुपर्छ, साधना गर्नुपर्छ । नित्यानित्य वस्तुविवेक भयो भने शीतोष्ण सुख दुःखादि द्वन्द्वले विचलित गराउन सक्तैन ।

असत् सँधै अनित्य हुन्छ, सत् सँधै नित्य हुन्छ। नित्य भनेको भूतभविष्य, वर्तमान तीनै कालमा बाध नहुने, निषेध गर्न नसकिने वस्तु हो; 'सत्' भनेको त्यही हो । यसको अभाव हुँदै हुन्न अर्थात सत् कहिल्यै पनि नहुने हुँदैन । अनित्य चाहिं तीनै कालमा बाध हुने, निषेध गरिने विकारी पदार्थ हो, असत् भनेको यही हो । यसको भाव हुँदै हुन्न अर्थात् असत् कहिल्यै पनि हुने हुँदैन ।

शीतोष्ण, सुख दुःख आदि द्वन्द्व मात्रै हैन; शरीर इन्द्रिय आदि, तथा आकाश वायु आदि समग्र स्थूल सूक्ष्म प्रपञ्च विकारी हुन्, कार्य हुन् । कार्यहरू उत्पत्ति हुनुभन्दा अघि पनि, नाश भए पछि पनि हुँदैनन्, बाधित हुन्छन्, त्यसैले असत् हुन् । यिनको भाव हुँदै हुन्न अर्थात् यिनीहरू कहिल्यै पनि भएका हैनन्, सँधै छैनन् । केही समय देखिनु भ्रम मात्र हो ।

घडा, कपडा, गृह, क्षेत्र, स्त्री, पुत्र, शीत, उष्ण, सुख, दुःख, शरीर, इन्द्रिय आदिको ज्ञान कहिले हुन्छ, कहिले हुँदैन । यी सबै सँधै बुद्धिमा चढ्दैनन्, एक पदार्थ बुद्धिमा चढेको बेला अर्को पदार्थ बुद्धिको विषय हुँदैन । एक पदार्थलाई 'छ' भनेको क्षणमा अर्को पदार्थलाई 'छ' भनेको हुँदैन। 'छ' भन्ने बुद्धि चाहीं जुन पदार्थलाई 'छ' भन्दा पनि चलिरहन्छ । सबै पदार्थ हराउंदा पनि, नहुंदा पनि हराएको र नभएको बुझ्ने आत्मा चाहिं भइरहन्छ । 'छ' भन्ने बुद्धि सद्बुद्धि हो; 'छैन' भन्ने बुद्धि असद्विषयक बुद्धि हो । सत् सँधै हुन्छ । आत्मालाई छैन भन्न कहिले पनि सकिंदैन । छैन भन्नै नसकिने सत् वस्तु आत्मा हो; सत्को अभाव कहिले पनि हुँदैन । अनात्म पदार्थलाई 'असत्' लाई सँधै छ' भन्न सकिन्न, छैन' भन्न पनि सकिन्छ; असत्को भाव कहिल्यै पनि हुँदैन । सत् र असत्को स्वभावज्ञानलाई, यिनलाई छ्यासमिस नगर्नुलाई सदसद् वस्तु विवेक, नित्यानित्यवस्तु विवेक आत्मानात्म विवेक भन्छन् । साधकमा यो विवेक हुनुपर्छ। यो विवेक उदायो भने शोक मोह हुँदैन । भाव अस्तित्व नै नभएका शरीर इन्द्रिय आदि अनात्म वस्तुको शोक गर्नु पनि अशोच्यको शोक गर्नु हो । अभाव नास्तित्व नै नभएको आत्मवस्तुको शोक गर्नु पनि अशोच्यको शोक गर्नु हो । १६ ।

अविनाशि तु तद् विद्धि येन सर्व मिदं ततम्

विनाश मव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तु मर्हति ।१७।

येन इदं सर्वं ततम् तत् तु अविनाशि विध्दि । अव्ययस्य अस्य विनाशं कर्तुम् न

कश्चितअर्हति ।

जसले यो सबै व्याप्त छ, त्यो त नाश नहुने स्वभावको भन्ने जान । त्यो अव्ययको नाश गर्न कसैले पनि सक्तैन ।

व्यापक तत्व अविनाशी हुन्छ । सत् आत्मतत्व जहाँ पनि छ, त्यसैले व्यापक छ । जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्तिका सबै भोगसाधन, सबै भोग्य पदार्थ, सबै भोग स्थान अव्यापक छन्; कहीं हुने, कहीं नहुने स्वभावका छन् । जहाँ पनि हुनेलाई कहीं मात्र हुने, अन्त नहुने पदार्थले नाश गर्न सक्तैन । जहाँ पनि हुने बस्तु नित्य हो; कहीं मात्र हुने, अन्त नहुने पदार्थ अनित्य हुन् । नित्यलाई अनित्यले नास्ने कुरै छैन । फलानो स्थानमा छ फलानो स्थानमा छैन भन्ने बुद्धि जुन वस्तुलाई लिएर चल्छ त्यो देशबाधित हुन्छ, अर्थात् अव्यापक पदार्थको कुनै देशमा (ठाउँमा) अभाव हुन्छ । सत् आत्मतत्व जहाँ पनि छ, त्यसैले व्यापक छ । जहाँ पनि हुनेलाई देशले (स्थानले) बाँध्न सक्तैन् । कुनै कालमा पनि बाध (अभाव) नहुने हुनाले झैं कुनै देशमा पनि बाध नहुने हुनाले आत्मवस्तु नित्य छ । त्यसैले आत्मवस्तुलाई देशकालाबाधित एवं दिक्काललले अनवच्छिन्न भनेको हो ।१७।

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः
अनाशिनो प्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ।१८।

अनाशिनः अप्रमेयस्य, नित्यस्य शरीरिणः इमे देहाः अन्तवन्तः उक्ताः भारत, तस्मात युध्यस्व ।

नाश नहुने, प्रत्यक्ष आदि प्रमाणबाट पत्ता लगाउन नसकिने, नित्य, शरीरमा रहने आत्माका यी शरीरहरु विनाशी भनिन्छन् । हे भारत, त्यसैले युद्ध गर ।

सत् अधिष्ठान आत्मबस्तुमा भासित जति दृश्य पदार्थ छन्, ती सबै नाश हुने स्वभावका छन् । सत् वस्तु अविनाशी भए जस्तै त्यसको विपरीत असत् पदार्थ विनाशी हुन्छन् । शरीर आदि दृश्य पदार्थको आफ्नो प्रकाश छैन; आत्माको प्रकाशमा यिनको प्रकाश हुन्छ, आत्माको प्रकाशबाट यिनको प्रत्यक्ष हुन्छ, त्यसैले यिनलाई परप्रकाश्य र प्रमेय भन्छन् । तर सत् वस्तु आत्मा आफ्नै प्रकाशमा, आफैं आफैंमा प्रकाशित हुन्छ । आत्मालाई देख्न, जान्न, 'छ' भन्न आफू बाहेक अरू कुनै प्रमाण वा प्रकाश चाहिन्न, आफैंले हुन्छ, कुनै साछी चाहिन्न । गुरुवाक्य, शास्त्रवाक्य आदि प्रमाणले आत्माको, पक्का स्वरुपको बयान गर्छन् । तिनको अध्ययन मननबाट, तिनमा विशेष श्रद्धाविश्वासबाट आत्माको यथार्थ स्वरुपको ज्ञान हुन्छ । साधनाबाट, अभ्यासबाट आफैंमा, आफैं, आफ्नो साक्षात्कार हुन्छ, शास्त्रका र गुरुका वाक्यको पुनः पुनः चिन्तन मननको अविच्छिन्न अभ्यासबाट दृढ हुन्छ । मुख्य कुरो, आत्माको प्रत्यक्ष आफैं हुन्छ, यसको निमित्त अरू प्रमाण चाहिँदैन, यो स्वप्रकाश छ । अरू प्रकाशबाट प्रकाशित हुनेलाई प्रमेय आफ्नै प्रकाशबाट प्रकाशित हुनेलाई अप्रमेय भन्छन् ।

अरूको प्रकाशमा प्रकाशित हुनेको–प्रमेयको–अन्त हुन्छ । शरीर अन्त हुने स्वभावको छ;

शरीरमा रहेको आत्मा, शरीर उपाधि भएको आत्मा अन्त नहुने स्वभावको छ । शरीरको नाश हुन्छ भनेर शोक गर्नु मूढता हो । नाश हुने स्वभाववाला शरीरको नाश भएर के भयो र ? तातो स्वभावको आगो तातो भयो भनेर, बहने स्वभावको हावा बह्यो भनेर कोही शोक गर्दैन; गर्‍यो भने महामूर्खता हुन्छ । त्यस्तै नाशस्वभावको शरीरको नाश भयो वा हुन्छ,भनेर शोक गर्‍यो भने महामूर्खता हुन्छ । नाश स्वभाववाला शरीर नष्ट भए पनि अविनाश स्वभाववाला आत्माको नाश हुँदैन, कुनै पनि विकार हुँदैन । शरीरका विषयमा पनि आत्माका विषयमा पनि, नाशको, विकारको, मृत्युको आशङ्का निराधार छ, अयुक्त छ, अनुपपन्न छ । १८

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ।१९।

यः एनं हन्तारं वेत्ति, यः च एनं हतम् मन्यते । तौ उभौ न विजानीतः अयं न हन्ति, न हन्यते ।

जसले यो आत्मा मार्ने हो भन्ने सम्झन्छ र फेरि जसले यो आत्मा मारिने हो भन्ने ठान्छ; ती दुवै थरीले आत्मस्वरुप जानेका छैनन् । यो आत्मा न त कसैलाई मार्नेवाला हो, न त मर्नेवाला नै हो ।

देह आदि पदार्थ सधैं असत् हुन्, आत्मवस्तु सधैं सत् हो । यसो भएको हुनाले मार्ने वा मर्ने भन्ने व्यवहार नै बेठीक हो, असत्य हो । सधैं असत् शरीरलाई मार्ने वा मर्ने कसरी भन्नू र सधैं सत् आत्मालाई मार्ने वा मर्ने कसरी भन्नू । मर्ने नै कोही नभएपछि, मार्ने भन्ने प्रश्न नै रहेन; मार्ने नै कोही नभएपछि मर्ने भन्ने पनि प्रश्न नै रहेन । यस्तो स्थितिमा अज्ञ आत्मालाई मार्ने वा मर्ने ठान्नु सार ठूलो मूढता हो । आत्मा अविकारी छ, त्यसैले यसमा क्रियाकर्मकारककरणव्यवहार चल्दैन ।

न जायते, म्रियते वा कदाचिन्, नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतो यं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ।२०।

अयं कदाचित् न जायते वा म्रियते । भूत्वा भूयः अभविता वा न । न भूत्वा भूयः भविता वा न । अजः, नित्यः, शाश्वतः, पुराणः, अयं शरीरे हन्यमाने न हन्यते ।२०।

यो आत्मा कहिल्यै जन्मने पनि हैन, कहिल्यै मर्ने पनि हैन । यो आत्मा पहिले भएर फेरि नहुने होइन । पहिले नभएर फेरि हुने पनि यो आत्मा होइन । यो आत्मा नजन्मने, नमर्ने, सधैं उस्तै रहने, प्राचीन भएर पनि नवीन हुने यो आत्मा शरीर मारिंदा मारिने हैन अर्थात शरीरको अवस्था बदलिंदा आत्मा बदलिंदैन ।

विकार ६ थरी छन्– १. उत्पत्ति (जन्मनु), २. स्थिति (केही समय रहनु) ३. अपक्षय (घट्नु), ४. उपचय (बढ्नु), ५. परिणाम (बदलिनु), ६. विनाश (हराउनु) । यी ६ विकार अथवा छ मध्ये केही विकार जसमा हुन्छ त्यसलाई विकारी भन्छन् र त्यो असत् हुन्छ, अनित्य हुन्छ । यो आत्मा पहिले नभएर पछि हुने स्वभावको छैन, त्यसैले आत्मतत्त्वमा कुनै पनि विकार हुँदैन ।

'अज' छ र 'उत्पत्ति' विकार यसमा छैन। पहिले भएर पछि नहुनुलाई विनाश भन्छन्, आत्मा पहिले भएर पछि नहुने हैन, त्यसैले यो नित्य हो र यसमा 'विनाश' विकार हुँदैन। नजन्मने र ननाशिने भएकोले केही समय रहनु स्थिति रूपी विकार यसमा छैन। शाश्वत हुनाले अर्थात् अवयव नभएकोले र निर्गुण भएकोले 'अपक्षय' विकार आत्मामा हुंदैन। घट्ने कि त अवयव कम हुंदा हो, कि त गुण हराउँदा हो, निरवयव र निर्गुण हुनाले आत्मामा यो विकार हुँदैन। पुराण अर्थात् सर्व प्राचीन भएर पनि सदा नवीन हुनाले उपचय (बढनु) विकार आत्मामा हुँदैन। कुनै अवयव थपिंदा वा गुण बढ्दा वृद्धि रूपी विकार हुने हो। आत्मा पहिले पनि पछि पनि नयाँ नै हुने हुनाले, अवयव र गुण नभएको हुनाले उपचय विकार हुँदैन। शरीर इन्द्रिय आदिको अवस्था बदलिन्छ बाल्य यौवन आदि। यिनको अवस्था बदलिंदा पनि आत्मामा कुनै परिवर्तन वा परिणाम हुँदैन। त्यसैले आत्मामा परिणाम रूपी विकार पनि हुँदैन।

आत्मा कुनै किसिमको विकारको स्पर्श नभएको, सदा एक रस, अखण्ड, सत् चित् आनन्द-स्वरूप छ। यो बुझेर कर्तव्य गर्नुपर्छ, यो नबुझ्नु नै मोह हो र मोहले कुवाटोमा लैजान्छ। २०।

वेदा विनाशिनं नित्यं य एन मज मव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्।२१।

यः एनम् अविनाशिनं, नित्यम्, अजम्, अव्ययं वेद सः पुरुषः, पार्थ, कथं कं घातयति कं हन्ति ?

जसले यो आत्मालाई नाश नहुने, नित्य, नजन्मिने, नघट्ने हो भन्ने बुझ्दछ त्यो पुरुषले हे अर्जुन, किन कसरी कसलाई मराउँछ र मार्छ ?

आत्मामा विनाश, परिणाम उत्पत्ति, अपक्षय आदि कुनै विकारको पनि स्पर्श छैन भन्ने बुझ्ने पुरुष तत्वज्ञानी हो। यस्तो तत्व बुझ्ने पुरुषले कसैलाई मार्ने र मराउने काम गर्दैन। उसलाई मार्नु र मराउनुको कुनै प्रयोजन नै हुंदैन। ऊ असङ्ग हुन्छ, अकर्ता हुन्छ।

ज्ञानीले कसैगरी कसैलाई न त मराउंछ, न त मार्छ भन्ने उपदेशमा मराउनु क्रिया र मार्नु क्रिया उदाहरण हुन्। मराउनु र मार्नु क्रियाको मात्र निषेध भएको हैन, क्रिया मात्रको निषेध भएको हो। आत्मा अविक्रिय छ, व्यापक छ। त्यसो हुनाले न वा आत्माबाट कुनै क्रिया चल्छ, न वा यसमा कुनै क्रिया चल्छ। आत्मज्ञानसम्पन्न पुरुष सबै भेदउपाधिबाट मुक्त भैसकेको हुनाले कुनै क्रियामा उसको कर्तृत्व, कारयितृत्व, भोक्तृत्व केही रहँदैन। आफूलाई 'म कर्ता हुँ' भनी ठान्नेका कर्महरु चलिरहन्छन्; क्रियाहरु भइरहन्छन्, भोक्तृत्व पनि बनिरहन्छ।

आत्मज्ञान परम भूमिका हो। आत्मज्ञान भएपछि पुग्यो, अरू केही हुनु बाँकी रहँदैन। कर्मोपदेश गर्ने शास्त्रले कर्मको र आत्मस्वरूपोपदेश गर्ने शास्त्रले वस्तुतत्वको उपदेश गर्छन्। 'अग्निहोत्र गर्नू', वाजपेय यज्ञ गर्नू' आदि कर्म बुझाउने शास्त्रको अर्थ बुझेपछि यस्ता कर्म मैले गर्नुपर्छ, म कर्ता हुँ' भन्नेले साधनहरू जम्मा गर्छ, क्रियाहरू गर्छ, अनि फल हुन्छ, अनि फलको भोग हुन्छ। यसरी कर्मोपदेश, त्यसको ज्ञान, साधनसंभार, क्रियानुष्ठान, फलोत्पत्ति, फलभोग, यो क्रम चल्छ। 'आत्मा असङ्ग छ', 'अकर्ता छ', अभोक्ता छ' आदि आदि वस्तुतत्वको उपदेश गर्ने

शास्त्रको अर्थ बुझेपछि क्रियानुष्ठान फलोत्पत्ति आदि केही हुनु पर्दैन। आत्माको स्वरूप बुझिन्छ, पुग्छ। कर्तृत्व भोक्तृत्व आदि सबै भ्रम भएकाले कुनै कर्तव्य र कुनै भोक्तव्य शेष रहँदैन, 'ज्ञाने परिसमाप्यते'। २१

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृहणाति नरो पराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा न्यन्यानि संयाति नवानि देही ।२२।

नरः यथा जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि गृह्णाति, तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि संयाति।

मानिसले जसरी झुत्रा लुगाहरू त्यागेर अरू नयाँ लुगाहरू ग्रहण गर्छ, त्यस्तै जीवात्माले थोत्रा शरीरहरूलाई त्यागेर अरू नयाँ शरीरहरू प्राप्त गर्छ।

मानिस लाइराखेका लुगा पुराना भए भने, झुत्रा भए भने ती लुगा छोडिदिन्छ; अर्कै नयाँ लुगा पोशाक लगाउँछ। मानिसले पुराना लुगा छोडेकोमा कोही पनि पीर गर्दैन, विचलित हुँदैन; साथसाथै नयाँ लुगा लगाएकोमा पनि विचलित हुँदैन। लुगा फेरिँदा मानिस फेरियो भन्ने कोही पनि ठान्दैन। एक थरी लुगा फुकालेर अर्को थरी लुगा लगाउँदा लुगा फेर्नेलाई आपनो स्वरूपमा परिवर्तन भएको अनुभव हुँदैन; अरूलाई पनि लुगा फेर्ने मानिस बदलियो भन्ने लाग्दैन। एक थरी लुगा फुकाल्नुले र अर्को थरी लुगा लगाउनुले लुगा फेर्नेको स्वरूपमा र स्वभावमा कुनै पनि विकार हुँदैन। शरीर छोड्नु र लिनु पनि यस्तै कुरा हो। एक थरी स्थूल शरीर छोड्नुलाई मृत्यु र अर्को थरी स्थूल शरीर लिनुलाई जन्म भन्ने गरेको हो। सूक्ष्म शरीराभिमानी जीवात्माले एक थरी शरीर छोड्ने र अर्को थरी शरीर ग्रहण गर्ने गरिरहन्छ। जीवात्माले काल र कर्मका प्रभावबाट त्यागन योग्य भएका शरीरलाई छोड्छ र कर्मके प्रभावबाट तयार हुने अर्को शरीर लिन्छ। एक थरी पूर्व शरीर छोड्दा र अर्को थरी नयाँ शरीर लिंदा आत्माको स्वरूपमा र स्वभावमा केही पनि विकार हुँदैन।

शरीर छोड्दा दुःख हुने केवल भ्रमले हो। पुरानो लुगा फेर्दा दुःख हुन्छ भन्ने ठान्नु भ्रम मात्र हो। आत्मा एक छ, अनेक शरीरमा रहने आत्मा अनेक छैन, एकै हो। वास्तवमा आत्मा शरीरमा बसेकै छैन, त्यो त व्यापक छ। असङ्ग छ, निराकार छ। शरीर मर्दैमा अन्त पनि रहेको आत्मा कसरी मर्नू। प्रारब्ध कर्म अनुसार शरीर बिग्रिरहन्छन्, बनिरहन्छन्। बिग्रनुमा उमेरसंग खास सम्बन्ध छैन। जीर्ण भनेको बूढो, धेरै उमेरको शरीर भनेको हैन, प्रारब्ध अनुसार थोत्रो भएको शरीर जीर्ण शरीर हो। यस्तो जीर्ण शरीर एकै क्षणको पनि हुन सक्छ, अनेकौं वर्षको पनि हुन सक्छ। जतिसुकै उमेरको होस्, शरीर फेरिंदा आत्मालाई केही पनि हुँदैन। कुनै पीर गर्नु पर्दैन ।२२।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।२३।

एनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति, एनं पावकः न दहति, एनं आपः न च क्लेदयन्ति, मारुतः

न शोषयति ।

यो आत्मालाई हातहतियारले काट्तैनन्, यो आत्मालाई आगोले पोल्दैन, यो आत्मालाई पानीले गाल्दैन, हावाले सुकाउँदैन । २३ ।

अच्छेद्यो ऽय मदाह्यो ऽय मक्लेद्यो शोष्य एव च
नित्यः सर्वगतः स्थाणु रचलो ऽयं सनातनः ।२४।

अयम् अच्छेद्यः, अयम् अदाह्यः, अक्लेद्यः, अशोष्य एवच । अयं नित्यः सर्वगतः, स्थाणुः, अचलः, सनातनः ।

यो आत्मा नकाटिने, यो आत्मा नपोलिने, नगलाइने र नसोसिने स्वभावको हो । यो आत्मा नित्य सर्वव्यापक छ । यो आत्मा स्थिर छ । यो आत्मा अचल छ । यो आत्मा सनातन छ ।

काट्नु भनेको टुक्रा पार्नु हो । आत्मा अस्थूल, अखण्ड, निरवयव (अङ्ग नभएको) हुनाले काटिंदैन र त्यसैले नै पोलिंदैन । आत्मा अङ्ग नभएको हुनाले र अस्पर्श हुनाले आगोको उष्ण स्पर्शले जस्तै पानीको शीतस्पर्शले पनि बिकार ल्याउँदैन र गलाउँदैन । स्पर्शरहित हुनाले र स्नेहरहित हुनाले आत्मा सोसिने वा सुकाइने हैन । शरीर काटिंदा, पोलिंदा, गल्दा, सुक्दा आत्मालाई केही हुँदैन; आत्मा जस्ताको तस्तै हुन्छ । यो कुराको तात्पर्य हो– आत्मामा कुनैक्रियाको प्रतिक्रिया हुँदैन अर्थात् क्रियाबाट हुने असर आत्मामा पर्दैन । क्रियाबाट हुने असरलाई क्रियाफल भन्ने चलन छ ।

क्रियाफल सामान्यतः चार थरी मानिएका छन् – १. उत्पत्ति, २. प्राप्ति, ३. विकृति, ४. संस्कृति । धागाका तानाबानामा जुलाहाले आवश्यक र समुचित क्रिया गरेपछि कपडा तयार हुन्छ, यो उत्पत्तिरूपी क्रियाफल हो । कपडा चाहने ब्यक्ति कपडा भएको ठाउँमा पुग्छ, यो प्राप्तिरूपी क्रियाफल हो । कपडाको निर्धारित मोल तिरेपछि कपडा किन्नेले कपडा पाउँछ, यो प्राप्तिरूपी क्रियाफल हो । कपडा काटछाँट गरी सिईसाई जोडजाड गरेपछि लुगा तयार हुन्छ, यो उत्पत्तिरूपी क्रियाफल हो । लुगा लगाए पछि मैलो हुन्छ, धूलोहिलोमा पऱ्यो भने फोहोर हुन्छ, यो विकृतिरूपी क्रियाफल हो । धुन, झार्नु, फट्कार्नु, सुकाउनु आदि गरेपछि लुगा सफा हुन्छ । यो संस्कृति रूपी क्रियाफल हो ।

आत्मा नित्य भएको हुनाले उत्पत्ति रूपी क्रियाफल हुँदैन । आत्मा सर्वत्र व्यापक भएको हुनाले यो कहीं पनि नपुगेको छैन । त्यसैले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुग्नु वा पुऱ्याउनुरूपी क्रियाफल यसमा हुँदैन । यो आत्मा स्वसिद्ध, स्वप्रकाश स्वरुप भएको हुनाले कहिल्यै पनि नपाइएको छैन त्यसैले पाउनुरूपी क्रियाफल पनि हुँदैन । आत्मा स्थिर छ,– एकरूप, एकरस, तथा अविकारी छ; त्यसो हुनाले विकृति रूपी क्रियाफल हुँदैन । आत्मा अचल–निर्गुण, निष्क्रिय,-गुणको र क्रियाको घटी बढी हुनु रूपी चञ्चलता नभएको – हुनाले संस्कृतिरूपी क्रियाफल आत्मामा हुँदैन । आत्मा चारै किसिमका क्रियाफलरहित छ ।

आत्मा सनातन छ, अर्थात् सर्वदा र सर्वत्र छ, एकनास छ, व्यापक छ । त्यसैले आत्मा अपरिच्छिन्न छ, परिच्छेदरहित छ । परिच्छेद तीन किसिमबाट हुन्छ, देशगत परिच्छेद, कालगत

परिच्छेद, बस्तुगत परिच्छेद। आत्मा नित्य हुनाले कालगत परिच्छेद, आत्मा व्यापक हुनाले देशगत परिच्छेद, आत्मा निराकार निर्गुण निरवयव हुनाले बस्तुगत परिच्छेद आत्मामा हुँदैनन्। आत्मा बस्तुदेशकालानवच्छिन्न छ।

आत्मा एक छ, अद्वैत छ, सर्वोपाधिविवर्जित छ, सकल भेदरहित छ। भेद सामान्यतः तीन किसिमका हुन्छन् – १ स्वगत भेद, २ सजातीय भेद र विजातीय भेद। आफैंबाट आफैंमा हुने भेद स्वगत भेद हो। रूख हाँगा, पात आदि आफैंबाट आफैं भिन्न छ। हाँगा पात हैन, पात हाँगा हैन; फूल फल हैन, फल फूल हैन; हाँगा पनि रूख हैन, पात पनि रूख हैन, फूल पनि रूख हैन, फल पनि रूख हैन। यस्तो भेद स्वगत भेद हो। अखण्ड, अविकारी, निरवयव आत्मामा स्वगत भेद हुन सक्तैन। उही जातको एउटाबाट उही जातको अर्कोमा हुने भेद सजातीय भेद हो। अम्बाको एउटा रूख अम्बाकै अर्को रूखबाट भिन्न हुन्छ। आत्मा एक छ, आत्माको जातको अरू केही पनि छैन, कोही पनि छैन। त्यसो हुनाले आत्मामा सजातीय भेद पनि हुन सक्तैन। एक जातको एउटामा अर्को जातको एउटाबाट हुने भेदलाई बिजातीय भेद भन्छन्। अम्बाको रूख भोगटेको रूखदेखि भिन्न छ। अम्बा र भोगटेको रूख ढुङ्गादेखि भिन्नै हुन्। यस्तो भेद विजातीय भेद हो। आत्मादेखि भिन्न केही नभएको हुनाले यसको विजातीय छँदै छैन र यसैले यसमा बिजातीय भेद छैन। यसरी आत्मामा स्वगत, सजातीय र विजातीय कुनै पनि भेद नभएको हुनाले आत्मालाई सकल भेदविवर्जित, अभिन्न, एक, अद्वैत, अद्वितीय भनिएको हो। २४।

अव्यक्तो य मचिन्त्यो य मविकार्यो य मुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितु मर्हसि ।२५।

अयम् अव्यक्तः, अयम् अचिन्त्यः, अयम् अविकार्यः उच्यते। तस्मात् एवं विदित्वा एनम् अनुशोचितुम् न अर्हसि।

यो आत्मा अव्यक्त छ, यो अचिन्त्य छ, यो अविकार्य छ भनी भनिएको छ। त्यसैले यस्तो बुझेर यो आत्मालाई शोक गर्नुहुँदैन।

आत्मा व्यक्त छैन, चिन्त्य छैन। इन्द्रियले ग्रहण गरिने वस्तुलाई व्यक्त भन्छन्, अनुमान आदि प्रमाणबाट अडकल गर्न सकिने वस्तुलाई चिन्त्य भन्छन्। जे इन्द्रियग्राह्य हुन्छ, त्यो नै चिन्त्य पनि हुन्छ। आत्मा व्यक्त, इन्द्रियग्राह्य पनि छैन, त्यसैले चिन्त्य पनि छैन। आत्मा विकार्य छैन; दूधबाट दही, दहीबाट घ्यू बने जस्तो बन्ने होइन। किनभने आत्मा निरवयव छ, निरवयव कसैको विकार पनि हुँदैन र निरवयवबाट पनि कुनै विकार हुँदैन। यो आत्मालाई शास्त्रले र ज्ञानीहरूले यस्तै छ भनी बताएका छन्। त्यसकारण, यस्तो बुझेर यो आत्माको बिषयमा तिमीले शोक गर्नु हुँदैन।

आत्मा रूपरसादिरहित हुनाले आँखा, जिभ्रो आदि ज्ञानेन्द्रियहरूको पकडमा आउँदैन; नदेखिने, नछोइने, नसुँघिने, नचाखिने, नसुनिने हुनाले यो आत्मा सम्झनामा र चिन्तामा आउने हुन सक्तैन। किनभने ज्ञानेन्द्रियबाट ग्रहण गरिने पदार्थलाई नै सम्झिन र चिताउन सकिने हुन्छ। आत्मा अनुभवमात्रग्राह्य छ। अध्यास गरिएका शरीर इन्द्रिय आदिमा मात्र दृष्टि

१०५४

रहनाले अधिष्ठानको अनुभव नभएको हो। अध्यास भएको सर्प नै सत्य भन्ने भ्रम भइरहँदा अध्यस्त सर्पको अधिष्ठान फूलमालाको अनुभव हुँदैन। भ्रमबाट देखिएको सर्पमा मिथ्यात्वदृष्टि हुने बित्तिकै फूलमालाको प्रत्यक्ष त भैरहेकै थियो–सर्प भनी ठानिरहँदा पनि देखिरहिएको त फूलमाला नै हो, सर्प त छँदै छैन–अनुभव पनि हुन्छ। अध्यास गरिएका शरीर इन्द्रिय आदि उपाधिहरूलाई पन्छाएर अधिष्ठानरुप आत्माको साक्षात्कार हुन सक्छ। यस्तो साक्षात्कार हुनेलाई मार्नेवाला र मर्नेवाला भन्ने किसिमको शोक र मोह हुँदैन।

व्यक्त भनेको व्यक्त उपाधि स्थूल शरीर, अन्नमय कोश हो। चिन्त्य भनेको अप्रत्यक्ष सूक्ष्म उपाधि सूक्ष्म शरीर– प्राणमय मनोमय विज्ञानमय कोश–हो। विकार्य भनेको विकारशील परिणामी अव्यक्त उपाधि कारण शरीर–आनन्दमय कोश–हो। आत्मा स्थूल सूक्ष्म कारण शरीररूपी उपाधि हैन, आत्मा अन्नमय–प्राणमय–मनोमय–विज्ञानमय–आनन्दमय कोशरूपी उपाधि हैन। आत्मा तीन शरीर र पञ्च कोशबाट अलग छ, पृथक् छ। आत्मा तीन शरीर पनि हैन, पाँच कोश पनि हैन। यी शरीर र यी कोश आत्मामा देखिएका मात्र हुन्, मिथ्या हुन्। यी आत्मा पनि हैनन्, आत्माका पनि हैनन्। यो निश्चय भएमा, पक्का भएमा, पूर्ण विश्वास भएमा अज्ञानबाट भान भएका तीन शरीर, पाँच कोशरूपी उपाधिलगायत यिनका विलासरूपी समस्त भूतभौतिक प्रपञ्चको अधिष्ठानस्वरूप सच्चिदानन्दमय आत्मामा लय हुन्छ। अखण्ड, एकरस, सत्मात्र, चित्मात्र, आनन्द मात्र आत्मा हुन्छ, अनुभव मात्र हुन्छ। २५।

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ।२६।

अथ च एनं नित्यजातं मन्यसे वा नित्यं मृतं मन्यसे, तथापि त्वं महाबाहो न शोचितुम् अर्हसि।

यदि यो आत्मालाई नित्यै जन्मने र नित्यै मर्ने ठान्छौ भने पनि तिमीले, हे महाबाहु, शोक, गर्नु हुँदैन। २६।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ।२७।

हि जातस्य मृत्युः ध्रुवः, मृतस्य जन्म च ध्रुवम्। तस्मात् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं न अर्हसि।

किनभने, जन्मनेको मृत्यु निश्चित छ र मर्नेवालाको जन्म पनि निश्चित छ। त्यसैले टार्न नसकिने कुरामा तिमीले शोक गर्नु हुँदैन।

जन्म र मृत्यु परस्पर सम्बद्ध छन्। जसको जन्म मानिन्छ त्यसको मृत्यु पनि मान्नै पर्छ र जसको मृत्यु मानिन्छ त्यसको जन्म पनि मान्नै पर्छ। जन्म चाहिं हुने, मृत्यु चाहिं नहुने हुनै सक्तैन। मृत्यु स्वभाववालाको मृत्यु कसैले टार्न सक्दैन। मृत्यु स्वभाववाला चाहिं मान्ने, मृत्यु चाहिं नहोस् भन्ने, यो भन्दा मुर्ख्याइँ अरू के हुन्छ। व्यक्तिविशेषको प्रयत्नले बदलन नसक्ने अवश्यम्भावी

विषयमा शोक गर्नुको कुनै पनि मतलब हुँदैन । २७ ।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।२८।

हे भारत, भूतानि अव्यक्तादीनि, व्यक्तमध्यानि, अव्यक्तनिधनानि एव तत्र का परिदेवना ।

हे भारत, भूतहरु पहिले अव्यक्त, बीचमा व्यक्त, पछि अव्यक्त हुन्छन्। त्यसमा के बिलौना ?

संसारमा जे जति भूत भौतिक पदार्थ छन् ती सबै विकारी छन्, विनाशी छन् । पुत्र मित्र आदि प्राणीहरूको, गृहक्षेत्र आदि वस्तुहरूको स्वभावै अव्यक्त छ । शरीर इन्द्रियहरू पनि यस्तै अव्यक्त स्वभाववाला छन्। कार्यकारणसमुदायरूपी समस्त भूतभौतिक प्रपञ्च पहिले पनि अव्यक्त छन्, बीचमा केही समयमात्र व्यक्त हुन्छन् पछि फेरि अव्यक्त बन्छन् – पहिले पनि नदेखिएको, पछि पनि नदेखिने शरीर इन्द्रिय आदि बीचमा केही समय मात्र देखिन्छन् । अनन्त अनन्त समयको प्रवाहमा केही समय मात्र व्यक्त हुने भूतभौतिकहरूको विषयमा पीर गर्नु मूर्खता हो । पहिले र पछि जुन पदार्थ जुन स्वभावको हुन्छ बीचमा पनि त्यो पदार्थलाई त्यही स्वभावको मान्नुपर्ने हुन्छ । पहिले पनि, पछि पनि अव्यक्त स्वभाववाला शरीरेन्द्रिय आदि बीचमा व्यक्त भए पनि अव्यक्त स्वभाववाला नै हुन् । अव्यक्तै रहेको, अव्यक्तबाटै आएको पदार्थ अव्यक्तै बन्यो, अव्यक्तैमै गयो भनेर रुनु किन ? यस्तो शोकको कुनै अर्थ छैन, यो त मोह हो, मूर्खता हो ।

आत्मवस्तुदेखि भिन्न जति पदार्थ छन् ती सबै अज्ञानबाट भएका हुन् । तिनको कारण अज्ञान हो । गृहक्षेत्र स्त्री पुत्र मित्र शरीर इन्द्रिय आदि जम्मै भूतभौतिक पदार्थ आत्माको वास्तविक स्वरूपको अज्ञानले गर्दा मात्र देखिएका हुनाले यिनको कारण अव्यक्त अर्थात अज्ञान अर्थात माया हो । गुरुको र शास्त्रको उपदेशबाट साधना-परिपाक हुँदा आफ्नै अनुभवमा अपरोक्ष, अविकारी, अद्वैत, अखण्डैकरस आत्माको साक्षात्कार उदाउँदा अज्ञान हराउँछ; अज्ञानजन्य सबै प्रपञ्च अव्यक्त अर्थात अज्ञान, मायाका साथै हराउने हुँदा अव्यक्तमा नै यिनको लय हुन्छ । मालाको वास्तविक स्वरुपको अयथार्थ ज्ञानले गर्दा मालामानै सर्प देखिन्छ, चाँदीको अयथार्थ ज्ञानले गर्दा चाँदीमा सिपी देखिन्छ। कसैले त्यसरी देख्दैमा माला सर्प वा मालाबाट सर्प भएकै हुँदैन, चाँदी सिपी वा चाँदीबाट सिपी भएकै हुँदैन । मालाको, चाँदीको यथार्थ साक्षात्कार भएमा सर्प र सिपी आफैं हराउँछन्, मालाको र चाँदीको अज्ञानका साथसाथै सर्पको र सिपीको पनि लय हुन्छ । यसरी हराएको सर्पको वा सिपीको विषयमा हर्ष वा शोक गर्नु जस्तो उचित हैन, गृहक्षेत्र स्त्रीपुत्र मित्र शरीर इन्द्रिय आदिको विषयमा हर्ष वा शोक गर्नु त्यस्तै उचित छैन । यी पहिले पनि नभएकै हुन्, अज्ञान छँदासम्म देखिने हुन्, पछि पनि नभएकै हुन्। त्यस कारण भूतभौतिक प्रपञ्चका विषयमा हर्ष शोक गर्नु हुन्न, मोहित हुनु हुन्न ।२८।

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन माश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः
आश्चर्यवच्चैन मन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ।२९।

आश्चर्यवत् कश्चित् एनं पश्यति, तथा एव च आश्चर्यवत् अन्यः वदति, आश्चर्यवत् च एनम् अन्यः शृणोति, श्रुत्वा अपि एनं न च एव कश्चित् वेद ।

आश्चर्य झैं कसैले यसलाई देख्छ, र त्यस्तै आश्चर्य झैं अर्को कसैले यसलाई बताउँछ, र आश्चर्य झैं यसलाई अर्कोले सुन्छ, र सुनेर पनि यसलाई कसैले जान्दैन ।

आत्मा पनि आश्चर्यमय । आत्मज्ञानी पनि आश्चर्यमय । शरीर इन्द्रिय आदि भूतभौतिक प्रपञ्चमय जगत् पनि आश्चर्यमय । आश्चर्यमय आत्मामा आश्चर्यमय जगत् देखाउने अव्यक्त, माया पनि आश्चर्यमय । सबै चमत्कार, सबै आश्चर्य, अचम्म ।

आत्माको साक्षात्कार विरलै कसैलाई मात्र हुन्छ; आत्मसाक्षात्कार भएकाहरूमध्ये विरलै कसैले मात्र बताउन सक्छ; विरलै कसैले मात्र आत्मालाई आश्चर्य झैं सुन्छ; सुन्नेहरू मध्ये पनि विरलै कसैले आत्मालाई जान्दछ ।

आत्माको साक्षात्कार हुनुभन्दा अघि व्यवहारकालमा आत्मालाई नै कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, आदि ठानिरहिएको हुन्छ । कामना हटेर चित्त शुद्ध भएपछि 'तत् त्वमसि' त्यो तिमी नै हौ जस्ता महावाक्यहरूका अर्थको श्रवण चिन्तन मनन एवं परिशीलनका साथ गरिएको सतत साधनाको परिपाक भएपछि सकल इन्द्रियवृत्तिहरू हराएर 'अहं ब्रह्मास्मि' 'म ब्रह्म हुँ' जस्ता महावाक्यको अर्थको निदिध्यासनबाट अखण्ड ब्रह्माकारवृत्ति मात्र चल्छ । आफूमा आफैंले आफ्नो मात्र साक्षात्कार हुन्छ । कार्यकारणसाधनसहित समस्त प्रपञ्चमय जगत् आफैंमा बिलाउँछ, आफू मात्र हुन्छ, आफू बाहेक केही हुँदैन, कोही हुँदैन । अकर्ता, अभोक्ता, सर्वोपाधिविवर्जित, आनन्दघन, सन्मात्र, चिन्मात्र, आफूको प्रत्यक्ष हुन्छ । यो प्रत्यक्ष, यो साक्षात्कार आश्चर्यमय हुन्छ । यो साक्षात्कार गर्ने ज्ञानी आश्चर्यमय हुन्छ । आत्मा साँच्चिकै आश्चर्यमय हो ।

कहाँ कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी आदिका रूपमा लिइरहिएको आत्मा; कहाँ अकर्ता, अभोक्ता, असङ्ग, निरञ्जन, निराकार, सच्चिदानन्दघन आत्मा । त्यस्तो ठानिएकोलाई यस्तो रूपमा पाउनु कति कस्तो आश्चर्य ! यस्तो वस्तुलाई त्यस्तो ठानिरहिएको कस्तो कत्रो आश्चर्य !

अनात्मवस्तुको साक्षात्कार इन्द्रिय, मन र बुद्धिद्वारा यो फलानो थोक भन्ने किसिमको हुन्छ । त्यस्तो साक्षात्कारमा देख्ने, देखिने र इन्द्रियवृत्ति (द्रष्टा, दृश्य र दर्शन भन्ने त्रिपुटी) छुट्टा छुट्टै हुन्छन् । तर आत्माको साक्षात्कार आफैंमा, आफैंले, आफ्नै हुने हुँदा त्यस्तो त्रिपुटी हुँदैन, अखण्ड हुन्छ, अद्वैत हुन्छ । आत्मसाक्षात्कार साँच्चिकै आश्चर्यमय छ ।

आत्मज्ञानीले गरेको आत्माको वर्णन, जगत्को वर्णन, मायाको वर्णन आश्चर्य नै, अपूर्व नै हुन्छ; साथै श्रवण पनि आश्चर्यमय र अपूर्व नै हुन्छ । आत्मज्ञानी पनि आश्चर्यमय नै हुन्छ ।

आत्मा पनि आश्चर्यमय, जगत् पनि आश्चर्यमय, जगत् देखाउने माया पनि आश्चर्यमय । यी तीनै वास्तवमा अनिर्वचनीय छन्, केवल अनुभवगम्य अनुभवमा चढ्ने पदार्थ हुन् । बाहिर मात्र भ्रान्त भएर दौडिरहेकाहरूको बीचमा आत्मसाक्षात्कार भएको महापुरुष आश्चर्यमय हुन्छ । त्यस्ता महापुरुषको दृष्टिमा त्यसरी भौंतारिने अज्ञानी संसारीहरू पनि आश्चर्यमय हुन्छन् । बाहिरकै भूत भौतिकको मात्र वर्णन गरिरहने र सुनिरहनेहरूका निम्ति आत्मज्ञानीले गरेका कुरा आश्चर्यमय हुन्छन् । आत्माको विषयमा सुन्ने पनि अरुका निम्ति आश्चर्यमय छ । भन्दा, सुन्दा,

देख्दा पनि नबुझ्नु पनि आश्चर्य, नबुझ्ने पनि आश्चर्य ! । २९ ।

देही नित्य मबध्यो यं देहे सर्वस्य भारत

तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितु मर्हसि ।३०।

भारत सर्वस्य देहे अयं देही नित्यम् अवध्यः । तस्मात् सर्वाणि भूतानि त्वं शोचितुं न अर्हसि ।

हे भारत, सबैको शरीरमा यो आत्मा सधैं नमारिने छ । त्यसकारण सबै प्राणीको तिमीले शोक गर्नु पर्दैन ।

जङ्गम (चल्ने) प्राणी मात्र हैन, सबै स्थावर (नचल्ने) पदार्थ समेत समग्र चराचर भूत-भौतिक प्रपञ्चमा यही यौटै जीवात्मा रहेको छ । यो आत्मा त्यतिमा मात्र सीमित छैन, कताकता असीम छ । कौरव पक्षका भीष्म आदि मात्र हैन; कौरव पाण्डव दुवै पक्षका जम्मै मारिए भने पनि त्यति मात्र हैन, ब्रह्माण्डका जम्मैजम्मै जीवजन्तु मारिए भने पनि, स्थावर समेत जम्मै नासिए भने पनि तिनमा रहेको, तिमीमा रहेको, ममा रहेको आत्मा मारिएको हुँदैन, मारिदैन, मर्दैन । त्यसकारण, हे अर्जुन, तिमीले आफ्नो र आफन्तको मात्र हैन, सबै भूतभौतिकको, कुनै पनि स्थावरको र जङ्गमको पनि शोक गर्नु पर्दैन, हुँदैन । ३० ।

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितु मर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयो न्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ।३१।

स्वधर्मम् अपि च अवेक्ष्य न विकम्पितुम् अर्हसि । हि धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य न विद्यते ।

आफ्नो धर्मको पनि विचार गरेर तिमीले विचलित हुनुहुँदैन । किनभने, धर्मको अनुकूल युद्ध बाहेक अर्को कल्याणकारी कार्य क्षत्रियका लागि छैन ।

धर्मको रक्षा गर्नु, धर्ममा बाधा र आघात पर्न नदिनु सबैको धर्म हो, कर्तव्य हो । धर्मको रक्षा गर्ने, धर्ममा बाधा पर्न नदिने, आघात हुन नदिने काम गर्दा पनि धर्मको उल्लङ्घन हुनुहुँदैन । धर्मको रक्षा धर्मबाटै, धर्मानुकूल कामबाटै, धर्मानुसार नै गर्नुपर्छ । क्षत्रियको निमित्त यस्तो काम धर्मपूर्वक धर्मरक्षाको निमित्त गरिएको युद्ध नै हो । धर्म बचाउन अरू उपाय असफल भएमा युद्ध पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । क्षत्रियबाहेक अरू ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र जातिको धर्म भित्र युद्धको गणना भएको छैन । धर्मको निमित्त युद्ध अनिवार्य हुन आएमा क्षत्रियले नै अघि सर्नुपर्छ । यसबाट नै क्षत्रियको कल्याण हुन्छ । युद्धबाट धर्मरक्षा गर्नुपर्ने अवस्था आइपरेको बेलामा क्षत्रियले युद्ध छोडेर अरू मार्गमा लाग्नु हुँदैन । ३१ ।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वार मपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्ध मीदृशम् ।३२।

हे पार्थ यदृच्छया च उपपन्नम्, अपावृतं, स्वर्गद्वारम्, ईदृशं युध्दं सुखिनः क्षत्रियाः

लभन्ते ।

हे पार्थ, आफैं प्राप्त हुन आएको, खुलेको स्वर्गद्वार जस्तो, यस्तो युद्ध भाग्यमानी क्षत्रीले पाउँछन् । ३२ ।

अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ।३३।

अथ चेत् त्वम् इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं, कीर्तिं च हित्वा पापम् अवाप्स्यसि ।

यदि तिमीले धर्म अनुसार गर्नुपर्ने यो युद्ध गरेनौ भने तब तिमीले आफ्नो धर्म र कीर्तिलाई छोडेर पाप प्राप्त गर्नेछौ ।

व्यक्तिलाई आफ्नो धर्मानुसारको कर्तव्य कर्म नगर्दा पाप लाग्छ । क्षत्रियले धर्म अनुसार युद्ध गर्दा पाप लाग्दैन, नगर्दा पाप लाग्छ । धर्मको निम्ति युद्ध नगर्नु क्षत्रियको निम्ति पाप हो । यस्तो युद्ध गर्दा धर्मपालन हुन्छ, नगर्दा धर्म छुट्छ, पाप लाग्छ, बदनाम पनि हुन्छ । ३३ ।

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।३४।

भूतानि ते अव्ययाम् अकीर्तिं च अपि कथयिष्यन्ति । सम्भावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते ।

प्राणीहरूले तिम्रो कहिल्यै नहराउने अकीर्तिको कुरा गरिरहनेछन् । इज्जत पाइसकेकाको बदनाम हुनु मृत्यु हुनुभन्दा पनि ठूलो हुन्छ । मानसम्मान इज्जत पाइसकेकाले बेइज्जती पाउनु भन्दा मर्नु बेस हुन्छ । ३४ ।

भयाद् रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ।३५।

महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं मंस्यन्ते च येषां बहुमतः भूत्वा त्वं लाघवं यास्यसि ।

महारथीहरूले तिमीलाई डरले युद्धबाट हटेको भन्ने ठान्नेछन् । धेरै पत्याइएका तिमी हलुका ठानिने छौ । ३५ ।

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ।३६।

तव अहिताः तव सामर्थ्यं निन्दन्तः बहून् अवाच्यवादान् च वदिष्यन्ति । ततः दुःखतरं किं नु ?

तिम्रा अहित चिताउनेहरूले तिम्रो सामर्थ्यको धेरै निन्दा गर्दै बदनाम गर्नेछन् । त्यो

भन्दा ठूलो दुःख अर्को कुन होला ? । ३६ ।

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ।३७।

हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे । तस्मात्, कौन्तेय, युध्याय कृत-निश्चयः उत्तिष्ठ ।

मारियौ भने स्वर्ग पाउनेछौ, जित्यौ भने पृथिवीको भोग गर्नेछौ । त्यसकारण, हे अर्जुन, युद्धको निम्ति निश्चय गरेर उठ । ३७ ।

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पाप मवाप्स्यसि ।३८।

लाभालाभौ, जयाजयौ, सुखदुःखे समे कृत्वा ततः युध्दाय युज्यस्व, एवं पापं न अवाप्स्यसि । ।

जीतहार, लाभहानि र सुखदुःखलाई सम गरेर युद्धको निमित्त लागि पर । यसो भएमा तिमीलाई पाप लाग्ने छैन ।

युद्ध कर्म हो । कर्म समभावबाट गर्नुपर्छ, विषमभावबाट गर्नु हुँदैन । जितिने हो कि हारिने हो, जित्दा असल हुने हो कि हार्दा असल हुने हो ? भिक्षा मागेर खानु बेस हो कि राज्य गर्नु बेस हो ? के हुँदा सुख हुने हो, के हुँदा दुःख हुने हो ? कर्म गर्दा यस्ता विकल्पलाई चित्तमा उठ्न दिनु हुँदैन । विकल्पले चित्तलाई विचलित बनाउँछ, धर्मराइदिन्छ । कुनै सुखलोभले कर्म गर्नु, राज्यसुख लोभले युद्ध गर्नु अवश्य नै पाप हो । कर्मबाट सुख पाइयोस्, दुःख नपाइयोस् ! जीत होस्, हार नहोस् ? लाभ होस्, हानि नहोस् । यस्ता इच्छाले चित्तलाई मलिन बनाउँछन्, अशुद्ध पार्छन् । यस्ता मलिनता र अशुद्धिको नाश नै पाप हो । कर्तव्य कर्ममा छनोट वा विकल्प गर्नु हुँदैन । कर्तव्य कर्मबाट हुने सुखदुःखमा समभाव हुनुपर्छ ।

सुखदुःखलाई सम गराउने भनेको जति सुख हुन्छ त्यति दुःख वा जति दुःख हुन्छ त्यति सुख गर्ने भनेको हैन; कर्मबाट हुने सुख वा दुःखमा समभाव गर्ने भनेको हो; कर्मबाट हुने जुन सुकै प्रकारको फलमा पनि राग वा द्वेष नगर्नु, हर्ष वा विष्मात नगर्नु भनेको हो । कर्मफलमा राग वा द्वेष, कर्मफलप्राप्तिमा हर्ष वा विस्मात नगरीकन कर्तव्य कर्म गर्दा पाप लाग्दैन । ३८ ।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।३९।

ते साङ्ख्ये एषा बुध्दिः अभिहिता, इमां योगे तु शृणु । यया बुध्या युक्तः, हे पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।

तिमीलाई सांख्यमा यो बुद्धि बताएँ । यो बुद्धि योगमा सुन । जुन बुद्धिले युक्त भएका तिमी, हे अर्जुन, कर्मबन्धन छोड्नेछौ ।

सांख्य भनेको ज्ञानयोग हो। आत्मामा उत्पत्ति आदि छ विकारको स्पर्श छैन; आत्मा अकर्ता, अभोक्ता, असङ्ग छ; आत्मा एक छ, नित्य छ, जीवात्मा र परमात्मा एकै हो भन्ने यस्तो बुद्धि सांख्य बुद्धि हो। यहाँ योग भनेको अनासक्त कर्मयोग हो। आत्मा शरीरेन्द्रिय आदि देखि पृथक् छ, असल काम धर्म हो, खराब काम अधर्म हो। यो संसार बन्धन हो, दुःख हो। यसबाट मुक्त हुनुपर्छ भन्ने इच्छाले मोक्षसाधन कर्महरूको अनुष्ठान योग हो यस्तो कर्म गर्ने बुद्धि योग बुद्धि हो।

मनुष्यको कल्याण गर्ने निष्ठा दुइ छन्—योगनिष्ठा र सांख्यनिष्ठा। योगनिष्ठा साधन हो, सांख्यनिष्ठा साधन हो। समस्त्वबुद्धि जुनसुकै निष्ठामा वा योगमा पनि अत्यन्त अपरिहार्य छ। यो समत्वबुद्धि भएन भने कुनै योगमा पनि पूर्णता आउँदैन। यो समत्वबुद्धि सांख्यनिष्ठामा एक प्रक्रियाबाट बनाउनुपर्छ भने, योगनिष्ठामा अर्को प्रक्रियाबाट बनाउनुपर्ने हुन्छ। सांख्यनिष्ठामा आत्मस्वरूपज्ञानबाट वैषाम्यबुद्धि हराउँछ र स्वत एव समत्वबुद्धि हुन्छ। योगनिष्ठामा फलासक्ति, फलापेक्षा छोड्दा समत्वबुद्धि हुन्छ।

आत्माको र अनात्माको अर्थात् सत्को र असत्को तत्व बुझेपछि आफूमा कर्तृत्वको भोक्तृत्वको अभिमान छुट्छ; म गर्नेवाला हुँ, भोग्नेवाला हुँ भन्ने भाव हुँदैन। अकर्ता र अभोक्ता भएको हुँदा कर्मफलको स्पर्श हुँदैन। यो स्थितिमा कहीं पनि विषमभाव अर्थात् इष्ट अनिष्ट, अनुकूल प्रतिकूल, प्रिय अप्रिय भन्ने भाव उठ्दैन र समत्वबुद्धि हुन्छ। समत्वबुद्धि हुने पुरुष मोक्षको अधिकारी हुन्छ। मानिसको निमित्त सबभन्दा ठूलो भय, खतरा, मृत्यु हो। मृत्युसंग जो पनि झस्कन्छ। मानिसका यावत् प्रयत्न मृत्युलाई टार्न, सके जित्नको निमित्त चलिरहेका हुन्छन्। आत्मस्वरूपबोध बाहेक अन्य कुनै उपायबाट पनि मृत्युलाई जित्न सकिंदैन। आत्मालाई जानेर मात्रै मृत्युभय हट्छ, मृत्युलाई जितिन्छ, यसदेखि बाहेक अर्को कुनै मार्ग वा उपाय छैन। यो मार्गमा समत्वबुद्धि प्रथमतः आवश्यक छ। २/११ देखि २/२५ र २/२८ देखि २/३० सम्मका सन्दर्भमा बताइएका कुराहरूको परिपालनबाट ज्ञानमार्गमा समत्वबुद्धि हुन्छ।

योगमार्गमा पनि समत्वबुद्धिको त्यत्तिकै अनिवार्यता छ। विधिपूर्वक सत्कर्म गर्नु, तर अनासक्त बन्नु; कर्मफलमा आसक्ति त्याग्नु, सिद्धि र असिद्धिमा विकृत नहुनु कर्मयोगका कौशल हुन्। फलासक्ति भएन, सिद्धि असिद्धिमा हर्ष विस्मात उठेन भने रागद्वेष उदाउँदैन र समत्वबुद्धि हुन्छ। योगमा यस्तो समत्वबुद्धि हुने विषयमा यसपछिका चालीसौं श्लोकदेखि यही अध्यायको त्रिपन्नौं श्लोकसम्मको प्रकरणमा उपदेश हुन्छ।

'एषा बुद्धिः' को अर्थ 'यो बुद्धि हो' भन्ने हो। 'यो' भनेर कुन चाहिं बुद्धिलाई लिएको हो भन्ने प्रश्नमा अघिल्लो अठतीसौं श्लोकमा बताइएको समत्व बुद्धिलाई लिएको हो भन्ने निश्चयमा उक्त व्याख्या गरिएको छ। किनभने एषा शब्दले सबभन्दा नजीककोलाई संकेत गर्छ। हुन त नजीक र टाढा वास्तवमा आपेक्षिक हुन्छन्, सम्झिइए अनुसार छुट्टिन्छन्; वक्ताको तात्पर्य अनुसार नजीक र टाढा भन्ने भान हुन्छ। त्यसैले "एषा बुद्धिः" भनेको सांख्यबुद्धि हो। यो अर्थ गरेमा श्लोकको अर्थ निम्न प्रकार हुन्छ।

तिमीलाई यो सांख्यबुद्धि परमार्थ वस्तु विवेकरूपी ज्ञानयोग विषयक बुद्धि बताइयो। अब कर्मयोगका विषयमा यो (पछिल्ला श्लोकमा भनिने) बुद्धि बताउँछु सुन। ३९।

नेहाभिक्रम नाशो ऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्प मप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।४०।

इह अभिक्रमनाशः न अस्ति, प्रत्यवायः न विद्यते; अस्य धर्मस्य स्वल्पम् अपि महतः भयात् त्रायते ।

यसमा प्रारम्भको नाश हुँदैन, प्रत्यवाय (पाप, विघ्न अथवा उल्टो फल) हुँदैन । यो धर्मको थोरै अंशले पनि ठूलो डरबाट बचाउँछ ।

कर्म विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । कुनै कर्म थाल्यो, पूरा भएन भने गरे जति पनि खेरै जान्छ । जस्तो खेती शुरू गर्‍यो दश कर्म पूरा भएन भने गरे जति पनि साँचिदैन, खेर जान्छ । कुनै कर्म गर्‍यो, निदान मिलेन भने उल्टो फल हुन सक्छ । जस्तो रोगको निदान मिलेन भने उपचारक्रियाको उल्टो फल हुन सक्छ । कृषि, चिकित्सा जस्ता इहलौकिक फल दिने कर्मका विषयमा मात्र हैन, पारलौकिक फल दिने यज्ञ याग आदि कर्मका विषयमा पनि यस्ता कुराहरूको सम्भावना रहेको हुन्छ । फलासक्तिबाट गरिने कर्म विघ्नले युक्त हुन्छ, खेर जाने हुन्छ, नसाँचिने हुन्छ, फल नदिने पनि हुन सक्छ, उल्टो फल दिने पनि बन्न सक्छ । मूल कुरो, यस्ता कर्मले मृत्युको त्रास छुटाउन सक्तैनन् ।

यज्ञ याग आदि काम्य कर्म थालेपछि पूरा नभई टुट्यो भने आरम्भदेखि गरेको खेर जान्छ, थालेपछि बीचमा नटुटाईकन सिध्याउनै पर्छ । पूरै सिद्धिएन र बीचमा टुट्यो भने पछि गर्दा खेरी आरम्भदेखि नै गर्नुपर्ने हुन्छ, जति छुटेको छ त्यति मात्र गरेर पुग्दैन; जहाँ टुटेको छ त्यहाँदेखि जोडेर पनि हुँदैन । छुटेको र टुटेको कारणबाट पाप पनि लाग्न सक्छ र चाहेको भन्दा विपरीत फल पनि हुन सक्छ । सिध्याएकैमा पनि विधि नमिलेको र उल्टोपाल्टो परेको पनि हुन सक्छ जसले गर्दा कर्मसिद्धि नहुने हुन्छ । सबै कुरा मिलेर कर्म राम्ररी समाप्त भयो, फल प्राप्त भयो भने पनि मृत्युको डर रहिरहेकै हुन्छ । यो सबै विषमभावका उपज हुन् । सिद्धि र असिद्धिमा, त्यसबाट हुने लाभ र हानिमा, त्यसबाट हुने सुख र दुःखमा दृष्टि रह्यो भने सिद्धि, लाभ र सुखलाई इष्ट, अनुकूल र प्रिय मानिन्छ; असिद्धि, हानि र दुःखलाई अनिष्ट, प्रतिकूल र अप्रिय मानिन्छ; राग र द्वेष हुन्छ । भाव विषम बन्छ । यस्तो मान्ने बित्तिकै इष्टानिष्ट, अनुकूलप्रतिकूल, तथा सुखदुःख द्वन्द्वको रूपमा उसले उसलाई, उसले उसलाई उछिन्दै आउँछन् । केही कुरामा केही फरक हुने बित्तिकै इष्ट नै अनिष्ट, अनुकूल नै प्रतिकूल र सुख नै दुःख पनि बन्छन् । इष्ट सँगसँगै अनिष्ट, अनकूलसँगसँगै प्रतिकूल, सुखसँगसँगै दुःख आइलाग्छन् । यी द्वन्द्वको थपेडाबाट जन्मभोगमृत्युरूपी भवचक्रको अविच्छिन्न प्रवाहमा परिन्छ । विषम भावबाट गर्नु नै कर्ममार्गमा सबभन्दा ठूलो दोष हो, खतरा हो । विषम भाव हुनु भनेको राग द्वेष हुनु हो । यो भएपछि जुन कर्म पनि काम्य बन्छ र कुसंस्कार प्रजनन गरेर बन्धनको कारण हुन्छ ।

समभाव छ भने अर्थात् रागद्वेष छैनन् भने कर्म दोष हुँदैनन्, कुसंस्कार जन्मदैनन्, कर्म कर्मयोग बन्छ, अर्को शब्दमा बुद्धियोग बन्छ । यसमा इष्टानिष्ट, अनुकूलप्रतिकूल, प्रियाप्रिय भन्ने भेदभाव, विषमभाव हुँदैन । यो नहुने बित्तिकै, राग द्वेष उठ्दैनन्, भाव शुद्ध बन्छ । शुद्धभावमा

भएको कर्ममा प्रत्यवायको गन्ध पनि हुँदैन, सिद्धिनै पर्छ भन्ने पनि हुँदैन, जति गऱ्यो, त्यति नै पनि, त्यही मात्रामा श्रेयस्कर हुन्छ, फेरि काम लाग्छ, खेर जाँदैन । भाव शुद्ध बनाउने हो बन्दै आउँछ । यसको सानो अंशले पनि मृत्युतरणमा सहायता गर्छ, बोधोदयमा मदद गर्छ, कुनै कालमा पूर्ण बनेर जन्ममृत्युको प्रवाहबाट छुट्टी दिन्छ ।४०।

व्यवसायात्मिका बुद्धि रेके ह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयो व्यवसायिनाम् ।४१।

हे कुरुनन्दन, इह एका व्यवसायात्मिका बुध्दिः । अव्यवसायिनां बुध्दयः बहुशाखाः हि अनन्ताः च ।

हे कुरुवंशी अर्जुन, यो योगमा यौटै निश्चयात्मक बुद्धि हुन्छ । निश्चयात्मक बुद्धि नभएका विषयीहरूका बुद्धि अनेक शाखावाला असंख्यात हुन्छन् ।

समभाववाला महापुरुषको बुद्धि निश्चयात्मक हुन्छ र त्यसैले यौटै हुन्छ । समभाववालाको शब्द आदि विषयमा आसक्ति हुँदैन; यो पाए हुन्थ्यो; त्यो पाए हुन्थ्यो; यसो गर्छु, उसो गर्छु; यति भयो, त्यति हुनु बाँकी छ भन्ने किसिमका चाहना र चिन्तना हुँदैनन् । त्यसैले यस्ता समभाववालाहरुको बुद्धि एकोहोरिएको हुन्छ; परमेश्वरतिर वा परब्रह्मतिर उन्मुख भएको हुन्छ । परमश्वरतिर वा परब्रह्मतिर लागेको बुद्धिको वृत्ति परमेश्वरमा वा परब्रह्ममा एकाकार भएर एक रूपमा चलिरहन्छ र अन्यवृत्तिहरू उठ्न पाउँदैनन् । एकाकार भएर एकरूपमा, समानरूपमा बुद्धि-वृत्ति चलिरहनुलाई बुद्धि एक हुनु भनेको हो । यसैको अर्को नाम व्यवसायात्मकता हो । बुद्धि स्थिर हुनु भनेको पनि यस्तै एकाकार भएर एकरूपको वृत्तिको प्रवाह चलिरहनु हो । समदर्शी, स्थिरबुद्धि, स्थितप्रज्ञ, गुणातीतहरूको बुद्धि तत्त्वनिश्चयात्मक एक हुन्छ । भोगवासनाले वासित नभएको हुनाले यस्ताको बुद्धि विषयाभिमुख हुँदैन, विषयाभिमुख नभएको हुनाले छरिन पाउँदैन र यसका हाँगा बिंगा फाट्दैनन् । जुनसुकै जस्तोसुकै आध्यात्मिक साधनामा पनि यस्तै बुद्धि चाहिन्छ । यस्तो बुद्धि समभाव नभई बन्दैन । अर्को शब्दमा भन्दा समभाव भएको योगमा यस्तो एक एवं व्यवसाया-त्मक बुद्धि हुन्छ भन्न सकिन्छ । विषमभाव भएमा यसको विपरीत बुद्धि निश्चयात्मक हुँदैन, बुद्धि विषयतिर दौडिन्छ । विषयभोगवासनाले वासित बनेर भोगको र भोगसाधनको चाहनामा र चिन्तनामा लाग्दा, भोग र भोगसाधन अनन्त थरीका अनगिन्ती संख्याका भएका हुनाले, बुद्धि पनि धेरै हाँगा बिंगामा फाट्छन्, अनन्त थरीका र अनगिन्ती बुद्धिशाखाहरू बन्छन् । बुद्धि भ्रान्त हुन्छ, कहीं पनि अड्न, टिक्न सक्तैन ।४१।

या मिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ।४२।
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्म फलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।४३।

हे पार्थ, कामात्मानः, वेदवादरताः, स्वर्गपराः अन्यत् न अस्ति इति वादिनः अवि-

पश्चित:, भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां याम् इमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति ।

हे अर्जुन, विषयमा लागेका, वेदवादमा (कर्मफलप्रशंसक वैदिक वाक्यमा) रमेका, स्वर्ग-फल चाहने, स्वर्गभन्दा ठूलो अर्को फल छैन भन्ने, अज्ञानीहरू भोग, ऐश्वर्यको प्राप्तिका लागि जन्म र कर्मफल दिने नानाथरी क्रियावाला, फूलजस्ता कर्मकाण्डी वाणीहरू बोल्छन् ।

भोगैश्वर्य प्रसक्तानां तया पहृत चेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ।४४।

भोगैश्वर्य प्रसक्तानां, तया अपहृत चेतसाम् बुध्दिः व्यवसायात्मिका समाधौ न विधीयते ।

भोग र ऐश्वर्यमा आसक्त भएका, कर्मकाण्डी वाणीले चित्त खिचिएकाहरूको बुद्धि व्यव-सायात्मक हुँदैन र समाधिमा लाग्दैन ।

विषयीहरू केकस्तो कर्म गर्दा के कस्तो फल पाइन्छ भन्ने खोजीमा नै लागिरहन्छन्; त्यस्तै उपदेश गर्ने शास्त्रका वाक्यहरूमा तिनको मन आकर्षित भएको हुन्छ । तिनीहरूले सत् र असत्‌को विवेक गर्ने शक्ति पाएका हुन्नन्, स्वर्ग नै सबभन्दा ठूलो पुरुषार्थ हो भन्ने ठानेका हुन्छन् । स्वर्ग आदि भोग ऐश्वर्य प्राप्त हुने कर्मकाण्डमा नै तिनीहरू अलमलिइरहन्छन् । यस्ता कर्मबाट स्वर्ग-प्राप्तिबाट जन्म कर्म छुट्‌दैनन् । कर्मबाट स्वर्ग आदि फल, त्यो फल भोग्न फेरि जन्म, भोगबाट अरू संस्कार, मृत्यु; भोगसंस्कारबाट फेरि जन्म, फेरि भोग फेरि संस्कार, फेरि मृत्यु, फेरि जन्म यस्तो चक्र चलिरहन्छ ।

भोगसंस्कारदूषित चित्त संधै भ्रान्त बन्छ, बुद्धि निश्चयात्मक हुन सक्तैन । परमेश्वरको, परब्रह्मको ध्यानमा निश्चयात्मक बुद्धि मात्र, श्रद्धाविश्वासपरिष्कृत बुद्धि मात्र लाग्न सक्छ । परमेश्वरमा, परब्रह्ममा पक्का निश्चय नभई ध्यान लाग्न सक्तैन । भोग र भोगसाधनमा लम्पट चित्त आध्यात्मका कुरापट्टि लाग्दैन । विषयभोगमा वैराग्य नउठी विषयातीत परमेश्वरको, पर-ब्रह्मको स्वरूपवर्णन, धारणा, ध्यान समाधिका बारेमा सुन्ने, जान्ने इच्छा नै उठ्‌दैन । वैराग्य नउठी फलेच्छा मधुरो हुँदैन । सदसद्‌वस्तुविवेक नभई वैराग्य उठ्‌दैन । त्यसैले विषयीहरूको बुद्धि सम-भावयुक्त हुँदैन, व्यवसायात्मक हुँदैन, ध्यान समाधिको निमित्त लायक बन्दैन; परिणामस्वरूप क्षणिक, नश्वर, तथा अधोगति गराउने दुःखदायी विषयहरूमा नै भौंतारिइरहिन्छ । त्यस्तो भ्रान्त बुद्धिले कहीं विश्राम पाउँदैन, कहीं पनि, कत्ति पनि शान्ति पाउँदैन ।४४।

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्य सत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ।४५।

हे अर्जुन, वेदाः त्रैगुण्य विषयाः; निस्त्रैगुण्यः, निर्द्वन्द्वः, नित्यसत्वस्थः निर्योगक्षेमः, आत्मवान् भव ।

हे अर्जुन, वेद त्रिगुणविषयक छन् । तिमी निस्त्रैगुण्य, द्वन्द्वरहित, नित्यसत्त्वमा रहने, योग क्षेमको वास्ता नगर्ने, मनचित्तलाई वशमा राख्ने बन ।

वेद ज्ञानराशि हो, रत्नसागर हो। यसका अनेक काण्ड छन्, अनेक भाग छन् । यसले कर्मको पनि उपदेश गरेको छ । कर्मोपदेशक भागलाई कर्मकाण्डभाग भन्छन् । कर्म सामान्यतः तीन थरी हुन्छन्– नित्य, नैमित्तिक र काम्य । नित्य नैमित्तिक कर्महरू आसक्ति र अभिमान नराखेर, फलेच्छा त्यागेर ईश्वरार्पण बुद्धिले विधिपूर्वक गरेमा चित्तशुद्धि हुन्छ, ज्ञानमार्गको अधिकार प्राप्त हुन्छ । तर काम्य कर्मले चित्तलाई शुद्ध बनाउँदैनन्। यिनको अनुष्ठान ज्ञाननिष्ठाको निमित्त सहायक हुँदैनन् । कामनाग्रस्त भएमा नित्य नैमित्तिक कर्म पनि चित्त शुद्धिमा सहायक, बन्दैनन् । अशान्ति र असुखको कारण अज्ञान हो । वासना, कामना अज्ञानका उपज हुन्; शान्तिको, सुखको चाहना गर्नेले वासना र कामनालाई घटाउनुपर्छ, मथन्याउनुपर्छ; त्रिगुण अर्थात् सत्वरज र तम यी तीन गुण र तिनका परिणामस्वरूप विषयको, भोगको र भोगसाधनको उपदेश गर्ने सकाम कर्मकाण्डभागमा लाग्नुहुँदैन । गुणातीत आत्माका विषयमा उपदेश गर्ने निस्त्रैगुण्यविषयक वैदिक वेदान्तभागमा ज्ञानकाण्डभागमा लाग्नुपर्छ । आत्मकल्याण चाहनेले त्रिगुणकार्य भोग र भोगसाधनमा आसक्ति नभएको, इष्टानिष्ट, प्रियाप्रिय आदि द्वन्द्वबाट व्यथित नहुने, सँधै नित्य परमात्मामा आश्रित हुने, सदा धैर्ययुक्त तथा नपाएको पाउनमा र पाएको जोगाउनमा पनि वास्ता नगर्ने, मन चित्तलाई वशमा राख्ने बन्नुपर्छ । ४५।

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ।४६।

सर्वतः संप्लुतोदके उदपाने यावान् अर्थः, विजानतः ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु तावान् अर्थः।

सर्वत्र भरीभरी पानी भएमा जलाशयमा जे जति प्रयोजन हुन्छ; तत्व जान्ने ब्राह्मणको लागि सबै वेदहरूमा त्यति नै प्रयोजन हुन्छ।

कुनै फलको इच्छाबाट गरिने कर्महरूको उपदेश गर्ने वैदिक खण्ड त्रिगुणविषयक हुन् । तिनमा लाग्यो भने सत्व रज र तम तीन गुणबाट फलभोगको निम्ति उत्तम, मध्यम र अधम योनिमा जन्म भइरहन्छ। त्यसकारण मुक्त हुन खोज्ने साधकले त्रैगुण्यविषयक वेदतर्फ नलागी आत्मस्वरूप प्रतिपादक निस्त्रैगुण्यविषयक वेदतिर लाग्नुपर्छ । यसरी परिपूर्ण परमतत्वतर्फ लाग्दा प्राप्त हुने आनन्द परमानन्द हुन्छ र कर्मफलप्राप्तिबाट हुने रमाइलोमा चासो रहँदैन । जस्तो सर्वत्र पानी पानी भएको व्यापक परिपूर्ण जलाशय पाएपछि पहिले प्रयोग गरिएका सानातिना जरूवा, कुवा जस्ता जलाशयको चासो हुँदैन, खास प्रयोजन हुँदैन। चित्त शुद्धि नभई ज्ञाननिष्ठामा अधिकार प्राप्त नहुने हुंदा चित्तशुद्धिका निमित्त नित्य नैमित्तिक कर्महरूको अनुष्ठान आवश्यक हुन्छ।

सर्वत्र पानी पानी भएमा पनि आफूलाई शौचस्नान पान आदिको लागि जे जति र जस्तो पानीको जरूरत छ त्यो त्यति र त्यस्तो पानी मात्र लिनुपर्छ । त्यस्तै बिभिन्न कर्मको, उपासनाको, ज्ञानको उपदेश गर्ने वेदबाट तत्व जान्न खोज्ने वेदवेत्ताले वेदको त्रैगुण्यविषयक अंशलाई छोडेर निस्त्रैगुण्यविषयक उपासनाकाण्डको र ज्ञानकाण्डको ग्रहण गर्नुपर्छ । ४६ ।

कर्मण्येवा धिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गो स्त्वकर्मणि ।४७।

ते अधिकारः कर्मणि एव; फलेषु कदाचन मा; कर्मफलहेतुः मा भूः; अकर्मणि ते सङ्गः मा अस्तु ।

तिम्रो अधिकार कर्ममा नै छ; फलमा कहिल्यै पनि छैन । कर्मफलको हेतु नहोऊ; कर्म नगर्ने पट्टि नलाग ।

मान्छेको अधिकार कर्म गर्नुमा नै छ; कर्मफल लिनुदिनुमा उसको अधिकार छैन । कर्म गरिरहनु पर्छ, आफूलाई कर्मफलमा हेतु मान्नुहुँदैन । आफ्नो कर्तव्य कर्म कर्मफलबाट प्रेरित भएर गर्ने हैन, कर्तव्यभावबाट गर्नु पर्छ । कर्तव्य कर्म नगर्नु पनि हुन्न, गरेर फल खोज्नु पनि हुन्न ।

धर्मयुद्ध अर्जुनको कर्तव्य कर्म हो, त्यो नगर्नु हुन्न, त्यसबाट हुने फलमा राग वा द्वेष केही पनि गर्नु हुन्न । ४७ ।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ।४८।

हे धनञ्जय, सङ्गं त्यक्त्वा, सिध्द्यसिध्द्योः समः भूत्वा योगस्थः कर्माणि कुरु । समत्वं योगः उच्यते ।

हे अर्जुन, सङ्ग छोडेर सिद्धिमा र असिद्धिमा सम भएर, योगस्थित भएर कर्म गर । समत्वलाई योग भनिन्छ ।

कर्म गर्नुपर्छ, सङ्ग गर्नु हुन्न । सङ्ग भनेको अभिमान र आसक्ति हो । 'गरें', 'गर्छु', गर्नेछु' भन्ने कर्तृत्वको अभिमान गर्नुहुन्न; अकर्ता अभोक्ता आत्मालाई कर्ता, भोक्ता ठान्नु हुन्न । यसो ठान्नु मोह हो । फल पाऊँ भन्ने आसक्ति पनि गर्नु हुन्न । यसो गर्नु लोभ हो । कर्मको सिद्धिमा वा असिद्धिमा मन दिनुहुन्न, सिद्धि हुने हो कि नहुने हो भन्ने बिकल्प झिक्नुहुँदैन । यसो गर्नु संशय हो । मोहलोभसंशय छोडेर समत्वभावनामा स्थित भएर कर्महरू गर्नुपर्छ । योग भनेको समत्व भाव नै हो ।

सांख्ययोग र कर्मयोग दुबै योग भएकाले दुवैमा समत्वको प्रथम स्थान छ । जुन योगको साधना पनि, समत्वबुद्धिबाट चल्नुपर्छ । श्रीकृष्ण भगवानले गीतामा अनेक योगको उपदेश गर्नुभएको छ । 'समत्वं योग उच्यते' भनेर गरिएको योगको परिभाषाले र गीताशास्त्रलाई 'योगशास्त्र' भन्ने नाम दिइएकोले के सिद्ध हुन्छ भने गीताको उपदेशको तात्पर्य समत्वमा छ । गीताले साधकलाई समत्वबुद्धि गर्न, समभाव गर्न सिकाएको छ । चाहे कर्म होस्, चाहे भक्ति होस्, चाहे ज्ञान होस् सबैको चुकुल फुस्काउने, ताल्चा खोल्ने मूल साँचो, कुन्जी समत्व हो, समभाव हो । चित्त, शुद्धिको निमित्त कर्म गर्नुपर्छ, समभावबाट; उपासना गर्नुपर्छ समभावबाट, निर्गुणोपासना गर्नुपर्छ समभावबाट, स्वरूप चिन्तन गर्नुपर्छ समभावबाट, स्वरूपस्थित हुनुपर्छ समभावबाट । समभाव निरन्तर अविछिन्न रहनुपर्छ, रहन्छ । साधनापरिपाकको परिपूर्णताको पहिचान समभावमा नै हुन्छ । समभावको कमीमा ज्ञाननिष्ठा सांख्ययोग बन्दैन; कर्मनिष्ठा बुद्धियोग बन्दैन । योग नबनेको जुनसुकै निष्ठा होस्, श्रेयस्कर हुँदैन, बन्धकर नै हुन्छ । ४८ ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय ।
बुद्धौ शरण मन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ।४९।

धनञ्जय, बुद्धियोगात् कर्म दूरेण अवरं, हि बुध्दौ शरणम् अन्विच्छ, फलहेतवः कृपणाः ।

हे अर्जुन, बुद्धियोगभन्दा कर्म धेरै धेरै अधम हो । त्यसकारण, बुद्धिमा शरण लेऊ । कर्मफलको कारण बन्नेहरू नादान हुन् ।

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृत दुष्कृते ।
तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ।५०।

बुध्दियुक्तः उभे सुकृतदुष्कृते इह जहाति; तस्मात् योगाय युज्यस्व; योगः कर्मसु कौशलम् ।

बुद्धियोगीले दुवै पुण्य र पाप यहीं छोड्छ, त्यसकारण योगका निमित्त लागिपस; योग कर्म गर्दाको कौशल हो ।

कर्मले पुण्य र पाप हुने भावबाट हो । असल भावबाट गरिएको कर्मले पुण्य हुन्छ, खराब भावबाट गरिएको कर्मले पाप हुन्छ । कर्म चाहिं गरिसकेपछि हराइहाल्छ । तर कर्मले भावबाट जन्माएको पुण्य वा पाप संस्कारको रूपमा रहिरहन्छ र असल वा खराब फल दिने हुन्छ र जन्ममृत्युरूपी संसार चलिरहन्छ । समत्वभावबाट गरेको कर्मले पुण्य वा पाप केही हुँदैन, र संस्कार नबसेको हुनाले फल पनि हुँदैन र फल नभएको हुँदा भोगको निम्ति जन्म हुँदैन र जन्म नभएपछि मृत्यु पनि हुँदैन र संसार छुट्छ । कर्म सामान्यतः जन्ममृत्युरूपी संसारको कारण संस्कारको जन्म गराउने हुन्छ । त्यस्तो कर्मलाई संस्कार जन्माउन नसक्ने बनाउने नै कर्म गर्न जान्नु हो, कर्मलाई बाँझो बनाउन सक्नु, चित्तमा मालिन्य थप्नुको सट्टा मालिन्य हटाउन, पवित्रता थप्न सक्नु नै कर्मकुशलता हो । योग, समत्व, नै यो कौशल हो । ५० ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्म बन्ध विनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ।५१।

कर्मजं फलं त्यक्त्वा हि बुध्दियुक्ताः, मनीषिणः, जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अनामयं पदं गच्छन्ति ।

कर्मबाट हुने फल छोडेर नै बुद्धियोगयुक्त भएका पुरुषहरू विद्याले युक्त बनेर जन्मबन्धनबाट छुटेर उपद्रव (दुःख, शोक, मोह) कुनै नभएको पद (मोक्ष) प्राप्त गर्छन ।

बुद्धियोगवाला कर्मयोगीहरूलाई कर्म गरे पनि कर्तृत्वाभिमान हुँदैन, कर्मफलाशा नरहेको हुनाले, समत्वबुद्धि भएको हुनाले पुण्य पापरूपी संस्कार जम्दैनन् । चित्त शुद्ध, कञ्चन बन्छ, ज्ञानोदय हुन्छ । पुराना संस्कार भस्म हुन्छन्, नयाँ संस्कार बन्दैन । संस्कार सिद्धिएको हुनाले संस्कारबाट हुने फल हुँदैन ; फलै नहुँदा भोगै हुँदैन, भोगै नभएकोले जन्मै हुँदैन । बन्धन जम्मै

छुट्छन्, दुःख शोक मोहादिको लेश पनि नभएको स्वरूपस्थिति हुन्छ; यही मोक्ष हो । ५१ ।

यदा ते मोहकलिलं बुद्धि र्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य च ।५२।

यदा ते बुद्धिः मोहकलिलं व्यतितरिष्यति, तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदं गन्तासि ।

जब तिम्रो बुद्धिले मोहरूपी मलबाट पार पाउने छ तब सुन्नुपर्ने र सुनेका कुराको वैराग्य प्राप्त गर्नेछौ ।

अन्तः करण मलले ढाकिदा चाहिंदा कुरामा लाग्न र नचाहिंदा कुरा छोड्न सक्तैन; सत्यमा अपत्यार हुने असंभावना र उल्टाउल्टा ठान्ने विपरीत भावना भइरहन्छ र अनेक द्वैतप्रपञ्चमा भौंतारिइरहन्छ । 'सत्'को र 'असत्'को विवेक नहुनु अन्तःकरणको मल हो । विवेकको उदय हुनमा वाधक काम, क्रोध र लोभ हुन्छन् । यिनमध्ये पनि मूल बीज काम हो । काम र कामप्रसूत क्रोध लोभ हटाउन सकेमा अन्तःकरण स्वच्छ बन्छ । यस्तो स्वच्छ अन्तःकरणमा शास्त्र तथा गुरुको उपदेश खुल्छ, सत्य फुर्छ, विवेकको उदय हुन्छ । अद्वैत आत्मतत्व सद्वस्तु हो, नाना द्वैतप्रपञ्च सर्वथा असत् आभास हो, मिथ्या हो, मायामय हो भन्ने पूर्ण दृढनिश्चयको नाम विवेक हो । यो विवेकको, यो प्रबोधको उदय भएपछि आत्मस्वरूपबोधाकार अखण्डवृत्ति चल्छ; श्रोतव्य र श्रुत प्राप्तव्य र प्राप्त केही पनि नचाहिने हुन्छ । शास्त्रले र गुरुका उपदेशले हटाउने अविवेकलाई हो । अविवेकनिवृत्ति शास्त्रको र गुरुवाक्यको परिपालनबाट हुने मुख्य उपलब्धि हो । अविवेकनिवृत्तिपूर्वक प्रबोधको उदय भएपछि शास्त्रहरूको गति रोकिन्छ । सुन्नुपर्ने कुराको र सुनेका कुराको विसर्जन हुन्छ । सुनेका कुराहरूको आवश्यकता रहँदैन, सुन्नुपर्ने कुरा बाँकी रहँदैन । श्रोतव्य र श्रुतमा पूर्ण निर्वेद हुन्छ । ५२ ।

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधा वचला बुद्धि स्तदा योग मवाप्स्यसि ।५३।

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते बुद्धिः यदा निश्चला (सती) समाधौ अचला स्थास्यति तदा योगम् अवाफ्यसि । अवाप्स्यसि ।

श्रुतिहरूबाट अलमलिएको तिम्रो बुद्धि जब निश्चल भएर परमात्मामा स्थिर बनेर अड्नेछ तब योग, विवेकप्रज्ञा प्राप्त गर्नेछौ ।

श्रुतिहरू धेरै किसिमका छन् । अधिकार, अवस्था, स्थिति अनुसार गरिने थरी थरीका साध्य, साधन र साधनाका उपदेश तिनले गरेका छन् । कुनै शास्त्रले नित्य, नैमित्तिक, काम्य कर्महरूको; कुनै शास्त्रले सगुण, निर्गुण भक्ति उपासनाहरूको; कुनै शास्त्रले ज्ञानको, सांख्यको, आत्माको अध्यात्मको उपदेश गरेका छन्; त्यही अनुरुप साध्यको, साधनको, साधनाविधिपद्धतिको र तिनको महत्वको वयान गरेका छन् । एकेक तहमा, एकेक पक्षमा तिनको आफाप्नै स्थान छ, आफाप्नै स्थानमा तिनको औचित्य छ । भिन्न भिन्न उद्देश्यका यस्ता अनेक शास्त्रहरूको श्रवण अध्ययन गरेपछि विवेक गर्न सकिएन भने, सत्य कुराको अठोट गर्न सकिएन भने

अलमल हुन्छ, गोलमाल पर्छ । अज्ञ, एक पक्षका कुरा अर्को पक्षमा, अर्को पक्षका कुरा अर्को पक्षमा मिसियो भने, छ्यासमिस भयो भने भद्रगोल नै हुन्छ, विक्षेप हुन्छ, ज्यादै असजिलो मानसिक स्थिति बन्छ । आत्मा नित्य हो कि अनित्य हो? कर्ता हो कि अकर्ता हो ? एक हो कि अनेक हो ? आदि आत्माका बारेमा, सँगसँगै जगतका बारेमा, कर्तव्य अकर्तव्यका बारेमा अनेक थरी शङ्का, उपशङ्का अनिश्चय, अविश्वास, विपरीत विश्वास आदिले बुद्धि ग्रस्त हुन्छ। यस्तो अलमल र विक्षेप, भ्रम हटाउनको लागि सत् शास्त्रको श्रवण अध्ययन गर्नुपर्छ; सद्‌गुरुबाट शास्त्रहरूको लक्ष्य र सत्‌शास्त्रको रहस्य, तात्पर्य आदि बुझ्नुपर्छ । असल गुरु नभई दुःख छुट्दैन, सत्य फुर्दैन, तत्त्व खुल्दैन । गुरुको उपदेशले साधनामार्गमा प्रकाशको, आडको काम दिन्छ; मन र बुद्धि विश्वासले र श्रद्धाले बलियो हुन्छ । शास्त्रहरूमा गुरुको महिमा सर्वत्र, यसै कारण, बताइएको हो ।

सत् शास्त्रको श्रवण मनन, सत् शास्त्रका र सद्‌गुरुका कुराहरूमा श्रद्धा र विश्वास श्रेयोमार्गका सबभन्दा ठूला उपाय हुन्, अवलम्ब हुन् । यिनले साधकलाई आमाले र बाबुले जस्तै सबैतिरबाट रक्षा गर्छन्, पोषण गर्छन्' उचित मार्गतिर बढाइरहन्छन् । शङ्का, अविश्वास, विपरीत विश्वासलाई सद्‌गुरु र सत्‌शास्त्रमा दृढ भएका श्रद्धा र विश्वासले हटाइदिन्छन्, कुतर्कको प्रभाव पर्न दिँदैनन् । यसरी दृढ भएको बुद्धि विकल्परहित नित्य सत्य अद्वैत आत्मामा लाग्छ । अभ्यास बढ्दै जाँदा लय विक्षेप आदि बिध्नहरू हट्दै जान्छन् । बुद्धि स्थिर हुन्छ । परब्रह्म परमात्मामा तदाकार बन्छ । विवेक प्रज्ञा प्राप्त हुन्छ, आफ्नो परब्रह्म परमात्म स्वरूपको बोध हुन्छ। ५३ ।

अर्जुन उवाच- अर्जुनले भन्नुभो ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव
स्थितधीः किं प्रभाषेत, किमासीत व्रजेत किम् ।५४।

हे केशव, स्थितप्रज्ञस्य, समाधिस्थस्य का भाषा, स्थितधीः किं प्रभाषेत, किम् आसीत, किं व्रजेत ।

हे केशव, समाधि स्थित स्थितप्रज्ञको कस्तो भाषा, लक्षण, हुन्छ? स्थितप्रज्ञ पुरुष कसरी बोल्छ, कसरी बस्छ, कसरी चल्छ ?

स्थितप्रज्ञ कस्ता हुन्छन् स्थितप्रज्ञको भाषा कस्तो हुन्छ, उसका कुरा कस्ता हुन्छन्, उसलाई अरूले कसरी स्थितप्रज्ञ भन्छन् ? स्थितप्रज्ञका कुराकानी र आचार व्यवहार कस्ता हुन्छन् ? स्थितप्रज्ञको लक्षण परिभाषा जान्ने इच्छाबाट अर्जुनले प्रश्न गर्नु भएको छ । मूल प्रश्न स्थितप्रज्ञको लक्षणका बारेमा उठेको छ। त्यही मूल प्रश्नको तपसीलको रूपमा तीन प्रश्न बनेका छन्:–

१. स्थितप्रज्ञका कुराकानी कस्ता हुन्छन्:
२. स्थितप्रज्ञका रहनसहन कस्ता हुन्छन्;
३. स्थितप्रज्ञका आचार व्यवहार कस्ता हुन्छन्, शरीर यात्रा कसरी चल्छ ।

स्थितप्रज्ञ पुरुष सिद्ध महात्मा हो । उसले सिद्धावस्था प्राप्त गर्नुभन्दा पहिले यसै जन्ममा र/वा पूर्वजन्ममा अनेक साधनाहरू गरेको हुन्छ । अनासक्त कर्मयोगसम्बन्धी, ईश्वरको सगुण वा निर्गुण भक्ति उपासनासम्बन्धी, आत्मज्ञानसम्बन्धी योगनिष्ठा, भक्तिनिष्ठा र ज्ञाननिष्ठाका

नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठानहरू, यमनियमादि साधनाहरू गरेको हुन्छ। साधक अवस्थामा ती साधनाहरूमा कर्तव्यभावना हुन्छ, सिद्धावस्थामा ती साधनहरू, साधनाहरू स्वभाव नै बन्छन्। बाह्रौं अध्यायका 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' आदि १३–१९ श्लोकमा बताइएका 'अद्वेष्टृत्व' आदि गुणहरू; तेह्रौं अध्यायका 'अमानित्व मदम्भित्व महिंसा' आदि ७–११ श्लोकमा बताइएका 'अमानित्व' आदि गुणहरू; चौधौं अध्यायका 'प्रकाशंच प्रवृत्तिंच' आदि २२–२६ श्लोकमा बताइएका 'रागद्वेषशून्यत्व' आदि गुणहरू; अठाह्रौं अध्यायका "बुध्द्या विशुध्दया युक्तो" आदि ५१–५६ श्लोकमा बताइएका शुद्ध बुद्धि हुनु आदि गुणहरू नै सिद्ध पुरुषका, स्थितप्रज्ञ पुरुषका परिभाषा हुन्, लक्षण हुन्। यही दोस्रो अध्यायका "प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्" आदि ५५–७१ श्लोकमा बताइएका 'सर्वकामत्याग आदि गुणहरू जसमा छन् तिनलाई नै स्थितप्रज्ञ भन्छन्, स्थितप्रज्ञको परिभाषा, लक्षण यस्तै गुणहरू हुन्।

साधना गर्ने अवस्थामा, प्रयत्न गर्ने स्थितिमा साधकले सिद्धिप्राप्तिको निमित्त जे जस्तो गर्नुपर्ने हुन्छ, सिद्धावस्थामा स्थितप्रज्ञ पुरुषले त्यही र त्यस्तै गर्छ, गरिरहन्छ। फरक के हुन्छ भने, साधक अवस्थामा कर्तव्यभाव हुन्छ, साधनभाव हुन्छ; सिद्ध अवस्थामा ती गुणहरू, ती लक्षणहरू स्वभाव नै आफैं चलिरहने बानी नै हुन्छन्। सिद्ध अवस्थामा पुग्नको निम्ति जे जस्ता गतिला कामहरू, व्यवहारहरू गर्नुपर्छ भन्ने भावले यत्नपूर्वक बुद्धिपूर्वक गरिन्छन, ती त्यस्ता कामहरू, व्यवहारहरू नै स्थितप्रज्ञ महापुरुषका स्वभाव हुन्छन्, बानी बन्छन्, उन्मेषनिमेष जस्तै श्वासप्रश्वास जस्तै आफैं चल्छन्। पहिले यत्नपूर्वक बुद्धिपूर्वक गर्नुपर्थ्यो, पछि यत्न नगरीकनै, बुद्धि नलगाईकन नै अनायाससँग आफैं ती गतिला व्यवहारहरू चल्छन्। अतः साधकको यत्नसाध्य साधनको रूपमा कर्तव्य मानिएका सत्कर्म, सदाचार र सद्विचारहरू नै स्थितप्रज्ञ महापुरुषको अयत्नसाध्य लक्षण र स्वभावतः चल्ने व्यवहार हुन्छन्। महात्मा आत्मामा स्थित रहिरहन्छ, उसका शरीरेन्द्रियहरू आफैं चलिरहन्छन्, सदाचार र सद्विचार भइरहन्छन्।

श्रीभगवानुवाच– श्रीकृष्ण भगवान्‌बाट आज्ञा भो।

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ।५५।

हे पार्थ यदा मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति, आत्मनि एव आत्मना तुष्टः तदा स्थितप्रज्ञः उच्यते।

हे अर्जुन, जब मनमा रहेका सबै किसिमका चाहनाहरूलाई छोडिसकेको हुन्छ। आफैंमा आफू पूर्ण सन्तुष्ट रहन्छ, तब स्थितप्रज्ञ भनिन्छ।

साधना परिपक्व, परिपूर्ण भएपछि सिद्धिप्राप्त महापुरुषका मनमा रहेका सबै किसिमका सारासारा वासना, स्पृहा, इच्छा, तृष्णारूपी कामनाहरू छुट्छन्, हराउँछन्; सन्ततिप्रतिका (पुत्रैषणा), धनसम्पत्तिप्रतिका (वित्तैषणा), स्वर्गादि उत्तमलोकप्रतिका (लोकैषणा) सबै कामनाहरू हराउँछन्। यस्तो महापुरुषको जीवन आत्मसुखमा नै केन्द्रित हुन्छ; प्रारब्धबाट शरीरधारण भइरहन्छ तर शरीरदृष्टि हुँदैन, ऊ अशरीर हुन्छ। अशरीर भएको हुनाले उसलाई प्रिय अप्रियले

छुँदैनन् । केही पाउने उद्देश्य रहँदैन, बाहिरी वा भित्री अन्य वस्तुबाट सुख लिनुपर्ने हुँदैन । यस्तो महापुरुष आनन्दस्वरूप परमात्मामा आफैं आनन्दित रहन्छ ।

विषयको त्याग, विषयभोगको त्याग गर्नुपर्छ, तर यस्तो त्यागले मात्र पुग्दैन । विषय सामान्यतः तीन किसिमका हुन्छन् स्थूल, सूक्ष्म (वासनामय), र दिव्य । एकान्तसेवनबाट स्थूल विषयको त्याग गर्न सकिन्छ, वासनामय विषय छुट्दैनन् । स्थूल विषयहरूबाट हट्दा पनि, बाह्य इन्द्रियहरूका वृत्तिहरू रोकिंदा पनि स्वप्नमा भोग गरिने किसिमका सूक्ष्म (वासनामय) विषयहरू छुट्दैनन् । यिनलाई छुटाउन सद्वासना बढाउनुपर्छ । भगवद्ध्यानाभ्यासरूपी उपासनाबाट यस्ता सूक्ष्म कामहरू, विषयहरू हटाउन सकिन्छ । ध्यानबाट, भगवद्भक्तिबाट, उपासनाबाट, सविकल्पक समाधिबाट सूक्ष्म भौतिक वासनामय विषयहरू छुट्छन् । सो अवस्थामा पनि आफैं हुने सिद्धिको फलस्वरूप संकल्पमात्रबाट हुने दिव्य विषयहरू छुट्दैनन्, तिनले अलमल्याउने संभावना रहिरहन्छ । असम्प्रज्ञात समाधिबाट चाहिं यी दिव्य विषयहरू पनि छुट्छन् । एकान्तसेवनादि कर्मबाट स्थूल विषय, भगवदध्यानरूप उपासनाबाट सूक्ष्म विषय, असम्प्रज्ञात समाधिबाट दिव्य विषयहरू निवृत्त हुन्छन् । विषय छोड्नु एक स्थिति हो भने वासना छुट्नु, मनमा रहेका संकल्प विकल्प सबै छुट्नु सिद्ध स्थिति हो । स्थितप्रज्ञका विषयहरू मात्र हैन, मनका समस्त वासनाहरू संकल्प विकल्पहरू छुटेका हुन्छन् पूर्ण आनन्दानुभूति, स्वरूपबोधसुख चलिरहन्छ ।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः
वीत राग भय क्रोधः स्थितधी र्मुनि रुच्यते ।५६।

दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः, सुखेषु विगतस्पृहः, वीतराग भय क्रोधः स्थितधीः मुनिः उच्यते ।

दुःखमा जसको मन दिक्क हुँदैन; सुखमा जसको स्पृहा, चाह, गइसकेको छ; जसका राग, भय. र क्रोध, हटिसकेका छन् , त्यो महापुरुषलाई स्थितप्रज्ञ मुनि भन्छन् ।

संसारी मानिस दुःख आइपर्दा आत्तिन्छन्, सुख हुँदा खुशी हुन्छन् अझ बढी पाउने तृष्णा गर्छन् । तिनका त्रास' त्रास र रिस चलिरहन्छन् । तर जब आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक जस्तोसुकै दुःखमा वा सुखमा कुनै किसिमको विकार पैदा हुँदैन, तब स्थितप्रज्ञ मुनि कहिन्छ। ५६ ।

यः सर्वत्रा नभिस्नेह स्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।५७।

यः सर्वत्र अनभिस्नेहः, तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य न अभिनन्दति, न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

जसको सर्वत्र शरीरमा, प्राणमा पनि, स्नेहबन्धन छैन; जुनसुकै शुभ वा अशुभ आइपर्दा पनि जसलाई खुशी र द्वेष हुँदैन त्यसको प्रज्ञा प्रतिष्ठित हुन्छ ।

धनसम्पत्ति, स्त्रीपुत्रादि, देहेन्द्रियप्राणादिमा आसक्ति, लोभिएको स्नेह हुने व्यक्ति तिनमा हानि हुंदा वा लाभ हुंदा, तिनमा केही खराबी हुंदा वा असल हुंदा आफैंलाई हानि वा लाभ भएको, खराबी वा असल भएको मान्छ । म आफैं बिग्रें, म आफैं सप्रें भन्छ । तर स्थितप्रज्ञ

मुनि त्यस्तो स्नेहले रहित भएको हुनाले त्यस्तो ठान्दैन र त्यस्तो भन्दैन । शुभ हुँदा शुभ गरिदिने
भनेर तारीफ गर्दैन, अशुभ हुँदा अशुभ गरिदिने भनेर निन्दा पनि गर्दैन । संसारी जे भन्छ, जसरी
भन्छ, स्थितप्रज्ञ त्यसरी त्यसो भन्दैन । उसलाई सत् असत्को विवेक भएको हुन्छ । ५७ ।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।५८।

यदा च अयं कूर्मः अङ्गानि इव सर्वशः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः संहरते तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता ।

जब यी महापुरुषले कछुवाले अङ्गहरूलाई झैं सबैतिरबाट इन्द्रियहरूलाई शब्दस्पर्शादि
विषयहरूबाट खिच्छन् । तिनको प्रज्ञा प्रतिष्ठित भएको हुन्छ ।

आफ्नो साधनाको सफलता साधकले थाहा पाउनुपर्छ र त्यही किसिमसँग साधनालाई अघि
बढाउनु पर्छ । पूर्ण सफलता प्राप्त हुनुभन्दा अघि विभिन्न श्रेणीहरू हुन्छन् । साधना सफल भएको
एक लक्षण चाहिं इन्द्रियहरू राम्ररी तह लाग्नु हो । तह लागेका इन्द्रियहरूको बानी नै विषयभोग-
तिर लाग्दै नलाग्ने हुन्छ । बहिर्मुख वृत्तिहरू बन्द हुन्छन्, बाहिरका विषयेन्द्रियसंयोगबाट हुने
शीतोष्णादिको असर नपर्ने हुन्छ । यो स्थिति प्रज्ञा स्थित हुनाको लक्षण हो ।

स्थितप्रज्ञ मुनि कसरी बस्छ भन्ने जिज्ञासालाई यो श्लोकार्थबाट शान्त पार्ने लक्ष्य लिइएको
छ । स्थितप्रज्ञ पुरुषलाई अद्वैत परमात्माको बोध भएको हुनाले द्वैतमा उद्वेग, अत्यन्त अरुचि
भैसकेको छ । वृत्ति परमात्मातिर लागेको हुनाले चित्तनिरोध संस्कार प्रबल भइसकेको छ ।
व्युत्थित स्थितिमा उसका इन्द्रियहरू इन्द्रियार्थमा, विषयमा जाँदैनन् । स्थितप्रज्ञ पुरुष सारा इन्द्रि-
यहरूलाई भित्रै समेटेर आफ्नै आनन्दमा बसिरहन्छ । ५८ ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः
रसवर्जं रसो प्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ।५९।

निराहारस्य देहिनः विषयाः रसवर्जं विनिवर्तन्ते, अस्य रसः अपि परं दृष्ट्वा निवर्तते ।

आहार छोडेको देहीका विषयहरू रस (राग) बाहेक हट्छन् । स्थितप्रज्ञको रस पनि, राग
पनि, परमात्माको साक्षात्कार भएपछि, छुटेको हुन्छ ।

विषय छुट्नु, इन्द्रियहरू विषयमा नलाग्नु आफैंमा आफैं उपलब्धि हैन । रस हट्नु, आसक्ति
छुट्नु, राग डढ्नु वास्तव उपलब्धि हो । परमात्मसाक्षात्कार भएपछि राग भुटिन्छ, डढ्छ ।
स्थितप्रज्ञको विषय छुटेको मात्रै, इन्द्रियहरू विषयमा नलागेको मात्रै हुँदैन; रस हटेको, आसक्ति
छुटेको, राग भुटिएको, डढेको समेत हुन्छ । देहाभिमानीको, संसारीको चाहिं राग भुटिएको हुँदैन;
विषय छुटेको भए पनि, इन्द्रियहरू विषयमा नलागेको भए पनि त्यो विनिवृत्ति क्षणिक, साम-
यिक अवस्थापेक्ष हुन्छ । बीज, राग जस्तातस्तै भएकोले, आसक्ति रहिरहेकोले फेरिफेरि विषय-
भोग चल्छ ।

निद्रामा, मूर्छामा, ग्रहावेशमा, रोगमा देहाभिमानवाला मूढ संसारीको पनि विषयभोग
छुट्छ । आहारा लिन नसक्ने भएमा, आहारा नपाएमा अथवा आफैंले हठपूर्वक आहारा नलिएमा

विषयहरू छुट्छन्; शरीर इन्द्रिय शिथिल पनि बन्छन् । यो अवस्था पनि विषयबाट इन्द्रियहरू हटेको अवस्था हो । यस्तो अवस्थामा विषय छुटे पनि, विषयबाट इन्द्रियहरू हटे पनि, विषयभोग-प्रतिको स्वाद बिर्सेको हुँदैन; रस हटेको हुँदैन; आसक्ति छुटेको हुँदैन; संस्कार मरेको हुँदैन। आँखा चिम्ल्यो, रूपबाट हट्यो; कान थुन्यो शब्दबाट हट्यो; खानै छोड्यो स्वादबाट हट्यो। एकान्तमा एक्लै केही नहेरी, नबोली, नसुनी, नछोई, नसुँघी, नखाई बस्यो; शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलाई छोड्यो। यसरी इन्द्रियका आहाररूपी शब्दस्पर्श आदि ग्रहण गर्न छोड्दा पनि विषयहरूबाट इन्द्रियहरू हट्छन् । जबर्जस्ती गरिरहँदा आँखै नदेख्ने, कानै नसुन्ने, शरीरै नचल्ने पनि हुन्छ; प्राणै पनि उड्छ। तर यसबाट सिद्धि प्राप्त भएको हुँदैन । किनभने, संस्कार छुटेको हुँदैन, बीज डढेको हुँदैन, फेरि जन्म जन्म चलाइरहन्छ । संस्कार नडढीकन छुट्टी, मुक्ति, मिल्दै मिल्दैन । संस्कारलाई डढाउन, बीजरूप मिथ्याज्ञान, अज्ञानलाई फेरि नउम्रने गरी भुट्न ज्ञानाग्नि नै चाहिन्छ; परमात्मसाक्षात्कार नै हुनुपर्छ। परमात्मसाक्षात्कार भएपछि रस पनि, राग पनि छुट्छ, संस्कार डढ्छ, बीज नउम्रने गरी नष्ट हुन्छ । जबर्जस्तीबाट, हठबाट हैन, शास्त्र र गुरुका उपदेशबाट, विवेक विचारबाट, यम-नियम आदिको, शमदम आदिको साधनाबाट बुद्धिपूर्वक अभ्यासवैराग्यद्वारा इन्द्रियहरूलाई तह लाउने साधना गर्नुपर्छ । ५९ ।

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ६०।

हे कौन्तेय प्रमाथीनि इन्द्रियाणि यततः विपश्चितः पुरुषस्य अपि मनः प्रसभं हरन्ति ।

हे कुन्तीपुत्र अर्जुन, बराल्ने स्वभाव भएका इन्द्रियहरूले, यत्न गर्ने शिक्षित पुरुषको पनि मनलाई जबर्जस्ती देख्दादेख्दै हरण गर्छन्, विचलित बनाउँछन् ।

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।६१।

तानि सर्वाणि संयम्य युक्तः मत्परः आसीत । यस्य हि वशे इन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

ती सबै इन्द्रियहरूलाई वशमा राखेर समाहितचित्त हुँदै परमात्मासंग अभेद भावनाले उपासना गर्नुपर्छ । जसका वशमा इन्द्रियहरू रहेका छन् उसको प्रज्ञा प्रतिष्ठित भएको हुन्छ ।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्ग स्तेषूपजायते
सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधो भिजायते ।६२।

विषयान् ध्यायतः पुंसः तेषु सङ्गः उपजायते; सङ्गात् कामः संजायते; कामात् क्रोधः अभिजायते ।

विषयहरूको ध्याउन्न गर्ने मानिसको तिनै विषयमा आसक्ति, प्रीति उत्पन्न हुन्छ; सङ्गबाट काम, तृष्णा उठ्छ; तृष्णाबाट क्रोध उठ्छ ।

क्रोधाद् भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।६३।

क्रोधात् संमोहः भवति, संमोहात् स्मृतिविभ्रमः, स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।

क्रोधबाट संमोह हुन्छ, संमोहबाट समझ बिग्रन्छ, समझ बिग्रेपछि बुद्धि बिग्रन्छ, बुद्धि बिग्रेपछि पुरुषको नाश हुन्छ, पतन हुन्छ। ६३

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषया निन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यै विधेयात्मा प्रसाद मधिगच्छति ।६४।

रागद्वेष वियुक्तैः इन्द्रियैः विषयान् चरन् तु आत्मवश्यैः विधेयात्मा प्रसादम् अधिगच्छति ।

रागद्वेष छुटेका इन्द्रियहरूद्वारा विषयहरूको ग्रहण गर्ने गरेमा त आफ्नो वशमा इन्द्रिय–हरू रहेका हुनाले तह लागेको अन्तःकरणवाला साधक प्रसन्न बन्छ, अर्थात शुद्ध स्वस्थ बन्छ ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानि रस्यो पजायते ।
प्रसन्न चेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।६५।

प्रसादे अस्य सर्वदुःखानां हानिः उपजायते; प्रसन्नचेतसः हि आशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।

प्रसन्न अर्थात् शुद्ध स्वस्थ बनेपछि साधकका सबै दुःखहरू छुट्छन् । अन्तःकरण शुद्ध भएका साधकको नै तुरुन्तै बुद्धि आत्मवस्तुस्वरूपमा निश्चल भएर अड्छ ।

राग र द्वेष मल हुन्, अशुद्धि हुन्, रोग हुन् । राग, द्वेष भएको अन्तःकरण मलिन हुन्छ, कालो हुन्छ । त्यस्तो अन्तःकरणमा सँधै दुःखकण्टकका अनन्त आघातहरु परिरहन्छन् । राग र द्वेष जतिजति मात्रामा कम हुन्छन् उतिउति मात्रामा अन्तःकरण शुद्ध, स्वच्छ र स्वस्थ बन्छ । अन्तः-करणको शुद्धि र स्वास्थ्य नभईकन बुद्धि ठीक हुँदै हुँदैन । बुद्धि ठीक नभईकन स्वरूपचिन्तन हुनै सक्तैन । त्यसकारण साधकले इन्द्रियहरूलाई र मनलाई तह लाउन प्रयत्न गर्नुपर्छ ।

इन्द्रियको र मनको अत्यन्त घनिष्ठ सम्बन्ध छ। मनले पनि इन्द्रियलाई भाँडिदिन्छ, इन्द्रियले पनि मनलाई भाँडिदिन्छन् । मनलाई ठीक पार्न रागद्वेष हटाउनुपर्छ; इन्द्रियलाई ठीक पार्न विषयग्रहणमा नियम बनाउनुपर्छ । निषिद्ध विषयहरूमा इन्द्रियलाई लाग्नै दिनुहुन्न, दमन नै गर्नुपर्छ; निषेध नगरिएका विषयमा पनि सीमा बाँधिदिनुपर्छ । प्रवृत्तिमा भन्दा निवृत्तिमा महत्त्व दिनुपर्छ; वृत्तिहरूलाई बहिर्मुख भन्दा बढी अन्तर्मुख बनाउने अभ्यास गर्नुपर्छ । इन्द्रियहरू र मन तह लागेपछि अन्तःकरण शुद्ध, स्वच्छ र स्वस्थ बन्छ, दुःख हराउँछन्, बुद्धि स्वरूपस्थित हुन्छ। वास्तवमा ध्येय वस्तुमा निश्चल भएर अड्न सक्ने स्वभावको अन्तःकरणलाई नै बुद्धि भन्छन् ।

नास्ति बुद्धि रयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना
न चाभावयतः शान्ति रशान्तस्य कुतः सुखम् ।६६।

अयुक्तस्य बुध्दिः नास्ति; अयुक्तस्य भावना न च; अभावयतः शान्तिः न च अशान्तस्य सुखं कुतः ।

शुद्ध स्वस्थ नभएको चित्त एकाग्र थिर हुँदैन । चित्त स्थिर नहुनेलाई आत्मबुद्धि हुँदैन, आत्मसाधनामा बुद्धि लाग्दैन, आत्मज्ञानमा अतिशय प्रीति हुँदैन । आत्मसाधनामा, आत्मज्ञानमा अत्यन्त प्रीति नभईकन विषयभोगवासना कम हुँदैन । विषयभोगवासना जसको शान्त भएको छैन, त्यसलाई कहाँबाट सुख हुन्छ? ६६।

इन्द्रियाणां हि चरतां यन् मनो नुविधीयते
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाव मिवाम्भसि ।६७।

चरतां हि इन्द्रियाणां यत् मनः अनुविधीयते तत् वायुः अम्भसि नावम् इव अस्य प्रज्ञां हरति ।

शब्द स्पर्श आदि विषयमा लागेका इन्द्रियहरूको पछि जुन चित्त लाग्छ, त्यो चित्तले, जलमार्गमा डुङ्गालाई प्रतिकूल हावाले प्रतिकूल दिशातिर उडाए जस्तै गरी, साधकको बुद्धिलाई आत्मसाधनाको प्रतिकूल दिशातिर उडाइदिन्छ । ६७ ।

तस्माद् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।६८।

तस्मात् हे महाबाहो, यस्य इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

त्यसकारण, हे महाबाहु अर्जुन, जसका इन्द्रियहरू विषयहरूबाट सबै प्रकारले रोकिएका, हटाइएका हुन्छन्, त्यसको प्रज्ञा प्रतिष्ठित हुन्छ ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ।६९।

या सर्वभूतानां निशा तस्यां संयमी जागर्ति । यस्यां भूतानि जाग्रति सा पश्यतः मुनेः निशा ।

जुन सबै प्राणीको रात्रि हो, त्यसमा संयमी जागिरहन्छ । जुनमा सबै प्राणी जागिरहन्छन् त्यो देख्ने मुनिको निम्ति रात्रि हुन्छ ।

सामान्य प्राणीको र जितेन्द्रिय योगीहरूको स्थितिमा दिनको र रातको जस्तै अत्यन्त ठूलो अन्तर छ । यी दुइथरीका दृष्टिशक्ति र दृष्टिरीति भिन्नभिन्न हुन्छन् । जितेन्द्रिय योगी परमार्थ तत्त्वाभिमुख हुन्छ, सामान्य प्राणी संसाराभिमुख हुन्छ । प्रबुद्ध योगीको अविद्या हराइसकेको हुन्छ ; सामान्य प्राणी अविद्यामा नै जेलिएको हुन्छ । अविद्याले द्वैत प्रपञ्च बनाइरहन्छ, देखाइरहन्छ ।

अविद्याग्रस्त व्यक्ति वस्तुतत्त्वलाई देख्दैन; उल्टोलाई सुल्टो, सुल्टोलाई उल्टो देखिरहन्छ । महामोहका अनेक चमत्कार र विलासरूपी कार्यकारण, कर्ता कर्म, दृष्टादृश्य आदि नाना प्रपञ्च-लाई नै साँच्चिकै सत्य ठान्ने अज्ञानी अनादि जन्ममरण, सुख दुःखादि प्रवाहमा भौंतारिइरहन्छ ।

तिनको नास्तित्वमा र मिथ्यात्वमा विश्वास गर्न सक्तैन । परमार्थतत्वलाई देख्दै देख्दैन, द्वैत प्रपञ्चलाई मात्र देखिरहन्छ, वास्तविक अन्धकारमा तमोमय रात्रिमा नै रमाइरहन्छ, त्यसैमा आफ्ना सारा ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय र अन्तःकरण लगाइरहन्छ । उज्यालो परमार्थतत्त्वलाई अँध्यारो र अँध्यारो जगतप्रपञ्चलाई उज्यालो देखिरहन्छ अविद्याग्रस्त व्यक्ति ।

प्रबुद्ध योगी अँध्यारो जगतप्रपञ्चलाई देख्दै देख्दैन्, यसको अस्तित्वमा र सत्यत्वमा विश्वास गर्दै गर्दैन । उसका दृष्टिमा द्वैतप्रपञ्च केवल मायाविलास, मोहचमत्कार सपना र इन्द्रजाल सरहको हुन्छ । अविद्या नष्ट भइसकेकोले प्रबुद्ध योगीलाई विक्षेपले छुँदै छुँदैन, विक्षेपले विचलित बनाउनै सक्तैन । ज्ञानीका इन्द्रिय, मन, चित्त, बुद्धि सबै वशमा हुन्छन्, अनुशासित हुन्छन्, पूर्णरुपमा तह लागेका हुन्छन्; तिनका वृत्ति विषयाभिमुख हुँदैनन्, आत्माभिमुख हुन्छन् । आत्मा ज्ञानमात्र, प्रकाशमात्र भएकोले आत्माभिमुख बनेका वृत्तिहरू स्वतः हराउँछन्, तदाकार बन्छन् । केवल आत्मा सच्चिदानन्दघन प्रकाशमान भइरहन्छ ।

सत्यसाक्षात्कारसम्पन्न शास्त्रकारहरूले यो विषय विशदरूपमा व्याख्या गर्नु भएको छ— कार्यकारण द्वैत प्रपञ्चमय व्यवहारमा द्वैताद्वैतप्रपञ्चविवर्जित शुद्ध वस्तु आत्माको अनुभव हुँदैन; शुद्ध आत्मवस्तुको अनुभवमा कार्यकारणद्वैतव्यापार चल्दैन । तत्व बुझेका महात्माको लागि दुनियाँ जड, उन्मत्त पिशाच जस्तो हुन्छ; तत्व नबुझेका दुनियाँको लागि तत्व बुझेको महा-पुरुष जड, उन्मत्त पिशाच जस्तो हुन्छ । एकका दृष्टिमा अर्को बहुला हुन्छ । अज्ञानीले आत्मा देख्दै देख्दैन, ज्ञानीले अनात्मा देख्दै देख्दैन । संसारीले नबुझेको अद्वैत आत्मालाई (संसारीको निशामा) ज्ञानीले देखिरहन्छ (ज्ञानी व्यूँझिरहन्छ); संसारीले सत्य ठानेको द्वैतप्रपञ्चलाई (सामान्य प्राणी व्यूँझिरहेकोमा) ज्ञानीले पटक्कै देख्दैन (ज्ञानीको निम्ति निशा हुन्छ ।)

आपूर्यमाण मचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्ति माप्नोति न कामकामी ।७०

आपूर्यमाणम् अचलप्रतिष्ठं समुद्रम् आपः यद्वत् प्रविशन्ति सर्वे कामाः तद्वत् यं प्रविशान्ति सः शान्तिम् आप्नोति, कामकामी न ।

सर्वतः परिपूर्ण, मर्यादामा अचल रहेको समुद्रमा जलप्रवाहहरू जसरी प्रविष्ट हुन्छन्, त्यसरी नै सबै कामनाहरू जसमा प्रविष्ट हुन्छन् त्यसले नै शान्ति पाउँछ; विषयभोगकामनावालाले पाउँदैन ।

भोगेच्छाबाट शान्ति हुँदैन, मोक्ष मिल्दैन । भोगेच्छाले विकार पैदा गर्छ, अविद्याचक्र चलिरहन्छ । जसको भोगेच्छा शान्त भएको हुन्छ शान्ति त्यसैले पाउँछ । स्थितप्रज्ञ पुरुष स्वयं स्वयंमा परिपूर्ण हुन्छ; आफू आफैंमा प्रतिष्ठित हुन्छ । उसलाई कसैले केहीले स्वस्थितिबाट, स्वास्थ्यबाट, विचलित गराउन सक्तैन, उसमा कुनै विकार पैदा गर्न सक्तैन ।

समुद्र स्वयं परिपूर्ण हुन्छ, आफ्नै स्थितिमा अचल रहेको हुन्छ । अनेकौं खोलानालाका प्रवाहहरू समुद्रमा पसिरहन्छन् त्यहीं हराउँछन् समाहित हुन्छन्, बिलाउँछन्; समुद्र स्वयं शान्त रहिरहन्छ । स्थितप्रज्ञ पुरुष पनि सर्वथा सर्वदा शान्त हुन्छ, समस्तभोगवासनाहरू पूर्णतः समा-

हित हुन्छन्, विलीन हुन्छन्, उसको सच्चिदानन्दमय ज्ञानाग्निमा डढ्छन्, पूर्णतः भस्म हुन्छन् । स्थितप्रज्ञ पुरुष शान्त, अचल, अविकृत, आत्मस्थित, आत्माराम, परिपूर्ण, देशकालोपाधिशून्य, सन्मात्र, चिन्मात्र, आनन्दमात्र हुन्छ । ७० ।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमाँश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्ति मधिगच्छति ।७१।

यः पुमान् सर्वान् कामान् विहाय निःस्पृहः चरति; निर्ममः, निरहङ्कारः सः शान्तिम् अधिगच्छति ।

जो पुरुष सारा कामनाहरूलाई छोडेर, सारा लालसा-शून्य बनेर रहेको हुन्छ; ममता नभएको, अहङ्कार नभएको त्यसले शान्ति पाउँछ ।

स्थितप्रज्ञ पुरुषका कुनै कामना बाँकी हुँदैनन्, कुनै लालसा हुँदैन । अरू लालसा त के बाँच्ने लालसा पनि हराइसकेको हुन्छ । अर्थात् बाँचेको पनि उसलाई थाहा नहुने हुन्छ । उसलाई प्राणधारणको लागि आवश्यक वस्तुमा, कर्ममा, क्रियामा, पनि ममताभाव हुँदैन । म यस्तो गरिरहेको छु, म यस्तो स्थितप्रज्ञ हुँ भन्ने अहंभाव पनि स्थितप्रज्ञमा हुँदैन । यस्तो स्थितप्रज्ञले पूर्ण शान्ति पाएको हुन्छ । ७१ ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्या मन्तकालेपि ब्रह्मनिर्वाण मृच्छति ।७२।

एषा ब्राह्मी स्थितिः, हे पार्थ एनां प्राप्य न विमुह्यति । अस्यां स्थित्वा अन्तकाले पि ब्रह्म निर्वाणम् ऋच्छति ।

यो ब्रह्ममय स्थिति हो । हे अर्जुन, यो स्थिति पाएपछि मोह हुँदैन । अन्तकालमा पनि यो स्थितिमा रहेर ब्रह्म निर्वाण हुन्छ ।

उपरिवर्णित स्थितप्रज्ञ स्थितिलाई ब्राह्मी स्थिति भन्छन् । यो ब्राह्मी स्थिति प्राप्त गर्ने ब्रह्मसाक्षात्कार युक्त महात्मालाई कहिल्यै मोह हुँदैन, सधैं ब्रह्मानन्दानुभव हुन्छ । अन्तकालमा पनि यही ब्राह्मी स्थितिमा नै स्थित भई केवल सच्चिदानन्दघन ब्रह्मस्वरूपप्राप्ति हुन्छ ।

समस्त भूतभौतिक द्वैतप्रपञ्च सर्वथा सर्वदा मिथ्या हो, असत् हो; अद्वैत ब्रह्मवस्तु सर्वथा सर्वदा सत् हो, नित्य हो । असत्लाई सत्, सत्लाई असत् देख्नु भ्रम हो । सत् आत्मवस्तुलाई नदेख्नु, असत् अनात्मवस्तुलाई मात्र देख्नु मोह हो । यो अनादि मोहबाट ग्रस्त भएको हुँदा जीव अहङ्कार, ममता, स्पृहा, आसक्ति आदि वासनाजालमा जेलिएर एक लोकबाट अर्को लोकमा, एक जुनिबाट अर्को जुनिमा, एक चोलाबाट अर्को चोलामा हुँदै संसार चक्रमा घुमिरहन्छ । अनेक जन्म जन्मको फन्का मारेपछि कुनै जन्मको मनुष्यचोलामा गरेको कुनै पुण्य कर्मको फलस्वरूप फेरि मनुष्य चोला प्राप्त हुन्छ । यही मनुष्यचोलामा शास्त्र र गुरुका उपदेश अनुसार गरेको साधनाले मात्र भवचक्रबाट उद्धार हुन सक्छ । साधनाको पूर्णताबाट अहंकार, ममता, तृष्णा आदिका वासनाजाल चुँडिन्छन् ।

द्वैतप्रपञ्च सर्वथा असत् हो, मिथ्या हो भन्ने पूर्ण निश्चय र अद्वैत आत्मवस्तु मात्र सत्य हो
भन्ने अपरोक्ष अनुभव हुनु ब्राह्मी स्थिति हो। यो स्थितिको महापुरुष सर्वथा मुक्त हुन्छ। शरीरे-
न्द्रियादिमा अहंभाव हराइसकेको हुनाले, आत्म साक्षात्कार भैसकेको हुनाले यस्तो महात्मा जीवन्मुक्त
हो। यस्तो जीवन्मुक्त पुरुषमा कहिल्यै पनि मोह हुँदैन, सर्वदा आत्मविद्याको प्रकाश भासमान
भइरहन्छ। शरीरेन्द्रियादि सुतून वा उठून, लडून वा पडून आत्मविद्यामा कुनै असर पर्दैन। पढेका
जानेका कुरा सुतेर उठ्दा जस्ता तस्तै जानिएकै हुन्छन्। त्यस्तै आत्मविद्या एक पटक भएपछि भयो
भयो। यो त स्वरूप नै हो, आउने र जाने छैन, आत्मा आफैं हो, आत्मा ज्ञानै हो, विद्या नै हो;
ज्ञान, विद्या आफैं हो। नभएको मोह उठेको थियो, त्यसको जरो नै उखेलिइसक्यो, मोहबीज नै
ज्ञानाग्निले डढिसक्यो। त्यसैले कहिल्यै मोह हुँदैन। ब्रह्मस्थित महात्मा शरीरेन्द्रियादि धारणा
भएको इतरजनले देखिरहे पनि देख्दैन, ऊ विदेहमुक्त भैसकेको छ। अरूले देखिरहेका शरीरेन्द्रियादि
ढल्दा पनि, प्राणवियोग हुँदा पनि ऊ ब्राह्मी स्थितिमा नै रहेको हुन्छ। त्यसकारण अरूका दृष्टिमा
रोगाएर वा अकस्मात्, सुतेको वेला अथवा उठेका वेला, लडीबुडी खेल्दै वा हाँस्दै, होशैमा रहेर
वा बेहोश भएर, वा मूर्छा परेर जसरी शरीरत्याग भए पनि, प्राण छुटे पनि केही फरक पर्दैन।
आत्मज्ञानी ब्रह्ममा नै स्थित रहेको हुन्छ, ब्रह्म नै हो ब्रह्म नै हुन्छ। ज्ञानीका शरीरेन्द्रियादि त मोह
छुटेकै क्षणमा, आत्म बोध उदाएकै क्षणमा छुटिसकेका छन्, ब्राह्मी स्थितिमा स्थिति भैसकेको
छ। अरुका दृष्टिमा उसका शरीरेन्द्रियादिको अन्तकालमा पनि ऊ ब्राह्मी स्थितिमा नै स्थित रहेर
ब्रह्म निर्वाण हुन्छ।

आत्मस्वरूप साक्षात्कार जुन वेला भए पनि परम पुरुषार्थ सिद्धि भयो। जीवनभरी साधना
गर्दा गर्दै शरीरेन्द्रियादिको अन्तकालमा भए पनि, ब्राह्मी स्थितिमा स्थित रहेमा ब्रह्म निर्वाण
हुन्छ।

आत्मस्वरूप साक्षात्कारको निमित्त कुनै उमेर, काल, वा आश्रमको नियम छैन, बन्देज
छैन। बाल्य, यौवन, वा वृद्धत्व जुन सुकै उमेरमा पनि सार सउँदैमा वा प्राण छुट्ने जुनसुकै
कालमा पनि, ब्रह्मचर्य, गृहस्थी बानप्रस्थ वा संन्यास जुनसुकै आश्रममा पनि, साधनाको परिपाक
भएपछि, ब्रह्मज्ञान प्राप्त हुन्छ। प्राण छुट्ने आखिरी समयमा, जराजीर्ण उमेरमा, पछिल्लो संन्यास
आश्रममा ब्राह्मी स्थिति भयो भने पनि मुक्ति हुन्छ; सार सउँदैमा, कलिलै उमेरमा ब्रह्मचर्य
आश्रममा नै भयो भने त कन के भन्नु पर्ला? "स्थित्वास्या मन्तकाले पि ब्रह्म निर्वाण मृच्छति"।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्‌भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुन संवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयः अध्यायः।

साङ्ख्ययोग भनिने दोस्रो अध्याय समाप्त भो।

साङ्ख्ययोग भनिने दोस्रो अध्याय समाप्त भो।
गीताशास्त्रको मुख्य विषय ज्ञान निष्ठा हो भन्ने तथ्य यो दोस्रो अध्यायबाट सिद्ध भएको छ।
प्राचीन परम्परा अनुसार शास्त्रको दोस्रो अध्याय अथवा दोस्रो सूत्रमा शास्त्रबाट प्रतिपादन गरिने
प्रधान विषय बताउने चलन छ। सो अनुसार यो दोस्रो अध्यायको आरम्भ आत्माको स्वरूपवर्णन-
बाट भएको छ र उपसंहार आत्मस्वरूप ज्ञानको चरम परिणति स्वरूप स्थितप्रज्ञभावको वर्णनबाट
भएको छ। त्यसैले यसको नाम सांख्ययोग रहेको हो। सांख्ययोगको पूर्णता जीवात्मा र परमात्माको

अभेदसाक्षात्कार पूर्वक अखण्ड एकरसको अनुभवमा हुन्छ । यसको उपाय भक्ति (उपासना) हो । उपासनाको लागि चित्त शुद्ध नभई हुँदैन । अनासक्त भावले कर्तव्य कर्म नगरी चित्त शुद्ध हुँदैन । मोहनाश चाहने साधकले प्रथमतः शास्त्रले बताए अनुसार अनासक्त भावले स्वधर्मको आचरण गर्नुपर्छ; साथै आफ्नो वास्तव स्वरूप यथार्थ बुझ्नुपर्छ; परमेश्वरमा भक्ति गर्नुपर्छ । यो अध्यायमा जीवात्माको अविकारी, अकर्ता नित्य स्वरूपको उपदेश भएको छ; स्वधर्मपरिपालनको आवश्यकता बताइएको छ; कर्मयोगको अपरिहार्यता सम्झाइएको छ र जुनसुकै निष्ठामा, योगमा पनि समत्वभावयोग हुनै पर्छ भन्ने सिद्धान्तको प्रतिपादन भएको छ । अघिल्ला अध्यायहरूमा यिनै कुराहरूको वर्णन भएको हुनाले यो अध्याय गीतासार सूचनाध्याय बनेको छ । मधुसूदन सरस्वतीले त्यो अध्यायको नाम 'सर्वगीतार्थ सूत्रणभू' भन्ने राखेका छन् ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ तृतीयः अध्यायः- कर्मयोगः

अर्जुन उवाच – अर्जुनले आज्ञाभो ।

ज्यायसो चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ।१।

जनार्दन, ते कर्मण: बुध्दि: ज्यायसी मता चेत् तत्, केशव, किं घोरे कर्मणि मां नियोजयसि ।

हे जनार्दन, हजुरले कर्मभन्दा बुद्धि बेस हो भन्ने मानिबक्सेको भए हे केशव, किन मलाई घोर कर्ममा लगाइबक्सिन्छ । १ ।

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयो ह माप्नुयाम् ।२।

व्यामिश्रेण इव वाक्येन मे बुध्दिं मोहयसि इव, तत् निश्चित्य एकं वद येन अहं श्रेय: आप्नुयाम् ।

छ्यासमिस जस्तो भएको कुराले मेरो बुद्धिलाई अलमल्याइ दिइबक्सेको जस्तो भो । तसर्थं निश्चयसँग त्यो यौटै कुरा आज्ञा होस् जसबाट म कल्याण पाउन सकूँ ।

अर्जुनलाई भित्र कर्म छोड्न मन लागिरहेको थियो । भगवान्बाट भएको उपदेशमा कर्म छोड्न नहुने भन्ने पनि उहाँले बुझ्नुभो, ज्ञानलै श्रेष्ठ हो भन्ने पनि उहाँले बुझ्नुभो । योगनिष्ठा र सांख्यनिष्ठाको स्वरूप र तिनमा भएको भिन्नताको ज्ञान उहाँलाई भइसकेको छ । उपनिषद् रूपी गाईलाई पगारेर अमृत निकाल्न सक्ने अर्जुनले निष्काम कर्मयोगको विषय नबुझेर प्रश्न गर्नु भएको भन्न त के, सम्झनु पनि हुँदैन । दोस्रो अध्यायमा उपदिष्ट विषयलाई छुट्टा छुट्टै स्पष्ट गराइ दिने उहाँको अनुरोध हो ।

भगवान्ले कर्मनिष्ठा भन्दा, प्रवृत्तिमार्ग भन्दा ज्ञाननिष्ठा, निवृत्ति मार्ग उत्तम हो भन्ने स्पष्ट हुकुम भएकै बुझ्नु भएको थियो अर्जुनले । कुरो त यहाँ के पऱ्यो भने, कर्मभन्दा ज्ञान श्रेष्ठ हो भन्ने आज्ञा भएर पनि अर्जुनलाई चाहिं कर्म नै गर्नुपर्ने उपदेश बक्स्यो– 'क्षत्रियका निम्ति धर्मयुद्ध भन्दा श्रेय केही छैन; 'धर्मयुद्ध गर्न पाउनु क्षत्रियको महाभाग्य हो', 'धर्मयुद्ध गरेनौ भने ठूलो पाप लाग्नेछ ।', 'कर्ममा नै तिम्रो अधिकार छ ।', 'कर्मयोगमा लाग ।' आदि । त्यसैले अर्जुन प्रश्न गरी रहनु भएको छ– म कता लागौं त प्रवृत्ति मार्गतिर कि निवृत्ति मार्गतिर ? कर्मभन्दा ज्ञान ठूलो हो, बेस हो भन्ने कृष्णबाट मर्जी भइरहेथ्यो, अर्जुन कर्म छोड्न खोजिरहनु भएकोथ्यो । यसमा निर्णय के ? कुन बेस हो भन्ने प्रश्न हैन कुन कर्तव्य हो भन्ने प्रश्न उपस्थित भएको छ । यसैमा स्पष्ट उपदेश पाउन अर्जुन हतारिनु भएको छ– तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोह माप्नुयाम् ।"

श्री भगवानुवाच— श्री भगवान्‌बाट आज्ञा भो ।

लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ।३।

अनघ अस्मिन् लोके द्विविधा निष्ठा पुरा मया प्रोक्ता, ज्ञानयोगेन सांख्यानां, कर्मयोगेन योगिनाम् ।

पाप नभएका हे अर्जुन, यो मनुष्यलोकमा दुइ किसिमको निष्ठा हुन्छ भनी पहिले मैले भनेको हुं । ज्ञानयोगबाट सांख्यहरूको र कर्मयोगबाट योगीहरूको निष्ठा चल्छ । ३ ।

मोक्ष नै परम पुरुषार्थ हो । मनुष्य जीवनको परम उद्देश्य मोक्षनै हो । धर्म, अर्थ, काम अवान्तर पुरुषार्थ हुन्; अर्थात् परमपुरुषार्थ प्राप्त गर्ने बाटोमा हिड्दा बीचबीचमा पाइने फल हुन् । त्यसैले निष्ठा दुइ हैन यौटै छ, आत्म निष्ठा, ब्रह्मनिष्ठा । यसमा पुग्ने मूलबाटो ज्ञान मार्ग नै हो, अध्यात्म साधना नै हो । अरू मार्ग ज्ञानमार्गमा, मूलबाटोमा पुगिने मार्गहरू हुन् । यहाँ गीतामा ठाउँ ठाउँमा ती मार्गहरूको उपदेश भएको छ । जस्तो यसै अध्यायमा कर्म मार्गको, चौथो अध्यायमा विविध यज्ञहरूको, पाँचौ अध्यायमा कर्मसमर्पण योगको । यसैगरी प्रत्येक अध्यायमा सोझै मूल बाटो पक्डन नसकेपनि त्यो बाटो पक्डन सकिने अनेक अवान्तर बाटोको उपदेश भएको छ । कर्मकालमा जति बाटा भएपनि, उपासनाकालमा जति प्रकार भए पनि ज्ञानकालमा यौटै निष्ठा छ, यौटै प्राप्ति छ । कर्ममार्ग पनि ज्ञानमार्गकै सहायक मार्ग हो, कर्मबाट चित्त शुद्ध हुन्छ, ज्ञान-साधनामा योग्यता प्राप्त हुन्छ। कर्म नगरीकन हुँदै हुँदैन ।

चालू जन्ममा वा पूर्वजन्ममा कर्मफलको अपेक्षा नगरीकन, अनासक्तभावले ईश्वर प्रीतिका निमित्त नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठानरूप स्वधर्माचरणबाट भगवान्‌को कृपा प्राप्त भएपछि चित्त शुद्ध हुन्छ, भोगमा लाग्न छोड्छ । नित्यानित्य वस्तुको विवेक हुन्छ, अनित्यवस्तुमा वैराग्य हुन्छ । नित्यवस्तुमा चित्त लाउने अभ्यास बढछ । ज्ञानयोगबाट ब्रह्मनिष्ठा प्राप्त हुन्छ । मोक्ष यही हो । मोक्ष नै परम पुरुषार्थ हो, प्राप्तव्य मोक्ष नै हो । तर ज्ञानयोगसाधना सिद्ध नभई आत्मनिष्ठा हुँदैन । कर्मयोगसाधना सिद्ध नभई ज्ञानयोगसाधनाका निमित्त प्रथम आवश्यकता भएको चित्त-शुद्धि प्राप्त हुँदैन ।

प्रवृत्तिमार्गबाट पनि हिड्नु पर्छ, निवृत्तिमार्गबाट पनि हिड्नु पर्छ । कर्मयोग पनि हुनुपर्छ, ज्ञानयोग पनि हुनुपर्छ । प्रत्येक साधकको निमित्त यी दुवै आवश्यक छन् । एकैचोटि गर्न खोज्ने हैन । यसमा अधिकारभेद छ, क्रम छ । कर्म छोडेर मात्रै हुने पनि हैन, कर्म गरेर मात्रै पनि हुने हैन । अर्जुनको निमित्त प्रथमतः कर्मयोग नै कर्तव्य छ भन्ने भगवान्‌को आशय हो । त्यही स्पष्ट गरिदिन अर्जुनले अनुरोध गर्नु भएको थियो, भगवान्‌बाट त्यही स्पष्ट गरि बक्स्यो, सांख्यले ज्ञानीले ज्ञान-योगमा नै स्थित हुनुपर्छ, ज्ञानोदय भैनसकेकाहरूले कर्मयोग गरिरहनै पर्छ ।

न कर्मणा मनारम्भान् नैष्कर्म्यं पुरुषो श्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ।४।

कर्मणाम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषः न अश्नुते । संन्यसनात् एव सिध्दिं न च

समधिगच्छति ।

कर्महरू नगर्दैमा नैष्कर्म्य पुरुषले पाउँदैन । संन्यास गर्दैमा सिद्धि पनि पाउँदैन ।

विना ज्ञान मोक्ष हुँदैन । नित्य शुद्ध बुद्ध निरञ्जन निराकार अखण्ड आत्माको साक्षात्कार नभई कर्मबन्धन छुट्दैनन् । नैष्कर्म्य भनेको कर्मबन्धन छुट्नु हो । कर्म नगर्नाले वा कर्म छोड्नाले मात्र कर्मबन्धन छुट्ने हैन । बरू कर्म गर्‍यो भने कर्मबन्धन छुट्न सक्छ । अर्थात् कर्मबाट चित्त शुद्धि द्वारा नैष्कर्म्य सिद्धितिर लाग्न सकिन्छ । कर्मयोग नभई संन्यास पनि प्राप्त हुँदैन । कर्मयोग उपाय हो चित्त शुद्धिको । त्यसैले कर्मयोग नगरी, वर्णाश्रम धर्म अनुरुप नित्य नैमित्तिक कर्म छोडेर चित्त शुद्ध पनि हुँदैन, मोक्ष मिल्दैन । ४ ।

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्य कर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजै र्गुणैः ।५।

कश्चित् क्षणम् अपि जातु अकर्मकृत् न हि तिष्ठति । हि अवशः सर्वः प्रकृतिजैः गुणैः कर्म कार्यते ।

कोही पनि एकछिन पनि कहिल्यै कर्म नगरी रहँदैन किनभने चित्त वशमा नभएका सबै प्रकृतिका सत्व रज तम गुणबाट कर्ममा लगाइन्छन् ।

कर्म गर्नु र नगर्नुमा भन्दा चित्त शुद्ध हुनु र नहुनुमा दृष्टि दिनुपर्छ । चित्त शुद्ध छ, वासना-बाट वासित छैन भने सत्व आदि गुणको विकारले छुँदैन । शुद्ध छैन भने, भोगवासनाबाट मलिन छ भने सत्व आदि गुणको विकारले छोड्दैन । कर्म चलाउने कल पुर्जा त चलिरहन्छन्, कर्म चलिरहन्छ । चित्त शुद्ध नभई, ज्ञान नभई कर्म छोड्छु भनेर छोडें भनेर हुँदैन । ५ ।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।६।

यः विमूढात्मा कर्मेन्द्रियाणि संमम्य इन्द्रियार्थान् मनसा स्मरन् आस्ते सः मिथ्याचारः उच्यते ।

जो मोहयुक्त अन्तःकरणवाला हातगोडा आदि कर्मेन्द्रियहरूलाई रोकेर शब्दस्पर्श आदि विषयहरूलाई सम्झिरहन्छ त्यो मिथ्याचारी कहिन्छ । ६ ।

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोग मसक्तः स विशिष्यते ।७।

हे अर्जुन, यः तु इन्द्रियाणि मनसा नियम्य कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगम् आरभते असक्तः स विशिष्यते ।

हे अर्जुन, तर जसले श्रोत्र आदि ज्ञानेन्द्रियलाई मनले तह लगाएर हात गोडा आदि कर्म-

न्द्रियहरूलाई चलाएर कर्मयोग गर्छ आसक्ति नभएको त्यो साधक बेस हो ।

कर्म नगर्नुमा हैन चित्त शुद्ध बनाउनमा ध्यान दिनु पर्ने जस्तै कर्मेन्द्रियलाई रोक्नुमा भन्दा ज्ञानेन्द्रियलाई तह लगाउनमा दृष्टि दिनुपर्छ । मनमा मलिन वासनाहरू छैनन् भने कान आदि ज्ञानेन्द्रियहरूलाई तह लाउन सकिन्छ; ठीक ठीकसंग चल्ने बनाउन सकिन्छ र कर्मेन्द्रियहरूबाट सत्कर्महरू, कर्तव्य कर्महरू मात्र हुन्छन् । मनमा नै मलिन वासना छ भने ज्ञानेन्द्रियहरू तह लागेका हुँदैनन्, कर्मेन्द्रियलाई रोकेर केही फाइदा हुँदैन । वास्तवमा कर्मेन्द्रिय रोकिन्नन् । मनले विषय सम्झिरहने, कर्मेन्द्रियहरूलाई रोक्ने आचार मिथ्या हो। यस्तो गर्ने मान्छे फटाहा हो, अरूलाई पनि आफूलाई पनि छकाउने पापी हो ।

त्यसकारण ज्ञान नभई त हुँदै हुन्न । ज्ञान हुन प्रथमतः चित्त शुद्ध हुनुपर्छ । कर्म नगरेर चित्त शुद्ध हुने हैन । फलासक्ति नगरीकन समभावबाट नित्य नैमित्तिक स्वकर्तव्य कर्म गर्नु नै ज्ञान प्राप्तिको, बोधोदयको उपाय हो । बोधोदय नभएसम्म, स्वरूपसाक्षात्कार नभएसम्म अन्तः करणका भोगवासनालाई पखाल्नका लागि र अरू वासना बन्न नदिनका लागि मनलाई र मन द्वारा ज्ञानेन्द्रियहरूलाई नियमपूर्वक तह लगाएर समत्वबाट आसक्तिरहित भई कर्म गर्नु नै पर्छ ।७।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ।८।

त्वं नियतं कर्म कुरु, कर्म अकर्मणः ज्यायः हि । ते शरीर यात्रा अपि च अकर्मणः न प्रसिध्येत् ।

तिमी तोकिएको कर्म गर, कर्म अकर्म भन्दा श्रेष्ठ छ । तिम्रो शरीरयात्रा पनि कर्म बेगर चल्दैन ।

वर्ण, आश्रम अनुसार कर्म तोकिएका छन् । आ-आफ्नो वर्ण, आश्रम उमेर अवस्था अनुसार शास्त्रले तोकेको, निर्धारित गरेको कर्म गर्नुपर्छ, जथाभावी गर्नु हुँदैन । जथाभावी गर्न थाल्यो भने, उल्टा सुल्टा गर्न थाल्यो भने परलोकस्थिति त बिग्रन्छ; यो लोकको स्थिति पनि बिग्रन्छ, भाँडिन्छ । थिति बिग्रियो, भाँडियो भने मानिसको जीविका पनि चल्दैन, शरीर पनि अड्दैन ।

धर्म रक्षाको काममा खटिएका अर्जुन जस्ता क्षत्रियहरूले आफ्नो क्षत्रिय धर्म छोडेर, लोकको स्थिति सम्हाल्ने कर्तव्य छोडेर भिक्षा माग्न थाले भने लोकस्थिति कसले सम्हाल्ने ? थिति नै बिग्रे पछि अर्जुनजस्ता भिक्षुलाई भिक्षा नै कसले दिने ? किन दिने ?

अर्जुनजस्ता क्षत्रियलाई भिक्षा माग्ने अधिकार शास्त्रले दिएकै छैन । यिनले भिक्षा मागे पनि सङ्कट हुन्छ ।

भिक्षा माग्नु शास्त्र अनुसार गृहस्थ धर्मभन्दा धेरै कठोर छ, धेरै ठूलो छ । सन्तानको, स्वजनको माया ममता, स्वर्ग आदि लोकको इच्छा आकाङ्क्षा, तिनै त्रिलोकका समस्त वैभवहरूको आशा तृष्णा छुटेरछि भिक्षा माग्ने अधिकार शास्त्रले दिएको छ । पुत्रैषणा, लोकैषणा, वित्तैषणा-बाट माथि नउठीकन भिक्षाचर्या चल्दैन; आफ्नो वर्णाश्रम धर्म नै गर्नुपर्छ । ब्राह्मणलाई चारै आश्रमको अधिकार छ । क्षत्रियलाई सामान्यतः संन्यासको अधिकारै शास्त्रले दिएको छन, ब्रह्मचर्य

गृहस्थी र वानप्रस्थ तीन आश्रममा मात्र क्षत्रियलाई अधिकार छ। हो, आत्मस्वरूप बोध भैसक्यो भने क्षत्रियले संन्यास आश्रममा प्रवेश गर्नु हुन्छ । यस्तो संन्यासलाई विद्वत्संन्यास भन्ने चलन छ। आत्म स्वरूप जानिसकेको छैन, जान्ने इच्छा उठयो, धनजन लोकको इच्छा हरायो भने गरिने संन्यासलाई विविदिषा संन्यास भन्छन् । यो संन्यासको अधिकार ब्राह्मणलाई मात्र छ।८।

यज्ञार्थात् कर्मणो न्यत्र लोको यं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचार ।९।

यज्ञार्थात् कर्मणः अन्यत्र अयं लोकः कर्म बन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ।

यज्ञको निमित्त गरिने बाहेक अन्य कर्ममा लाग्ने पुरुषलाई कर्मले बाँध्छ । यज्ञका निमित्त कर्म, हे अर्जुन अभिमान आसक्ति छोडेर, राम्ररी गर ।

वर्णाश्रम अनुसारको कर्म कर्मको रूपमा स्वरूपतः बन्धन वा बन्धन हेतु हैन । यज्ञको निमित्त भन्ने भावबाट गरेको कर्मले बाँध्दैन । यज्ञ विष्णुको एक अवतार हो । ईश्वरको निमित्त गरिने कर्म यज्ञ हुन्छ । यज्ञले बन्धन गर्दैन, चित्त सफा गर्छ । मूल कुरो आसक्ति गर्नु हुन्न, विधिपूर्वक गर्नुपर्छ ।

बन्धन वास्तवमा आसक्ति हो अभिमान हो । बन्धनबाट छुटन अभिमान आसक्ति छोड्नु पर्छ; भोगार्थ हैन, यज्ञार्थ कर्म गर्नुपर्छ । यज्ञार्थ गरेपनि अनियत अर्थात् आपनो वर्ण र आश्रमसंग नमिल्दो र काम्य कर्म गर्ने हैन । आसक्ति नराखीकन आफ्नो वर्ण र आश्रम अनुकूल नित्य कर्म यज्ञलाई उद्देश्य बनाएर यज्ञस्वरूपी भगवान्मा अर्पण गर्ने गरी गर्नुपर्छ । आफू ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य वा शूद्र ज हो; ब्रह्मचारी गृहस्थी, वानप्रस्थ वा संन्यासी जे हो; त्यसलाई शास्त्रले जस्तो कर्मको विधान गरेको छ, त्यो गर्नुपर्छ । कर्मको उद्देश्य भोगलाई हैन, यज्ञलाई बनाउनुपर्छ । छोटकरीमा कर्मसिद्धान्तको सार संक्षेप यही हो ।

यज्ञ धेरै प्रकारका छन् । यज्ञलाई साक्षात् भगवान्को एक स्वरूप मान्नुपर्छ, आपनो कर्म यज्ञलाई अर्पण गर्नुपर्छ । यसो गरेमा कर्मले संस्कार बनाउँदैन र बन्धन गर्दैन ।

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्व मेष वो स्त्विष्टकाम धुक् ।१०।

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरा प्रजापतिः उवाच । अनेन प्रसविष्यध्वम् एषः वः इष्टकाम-धुक् भवतु ।

यज्ञ संग प्रजाको सृष्टि गरेर सृष्टिको आदिमा सृष्टिकर्ता प्रजापतिले भन्नु भो – यो यज्ञका माध्यमबाट उत्पादन गर यो यज्ञले तिमीलाई चाहिएको कुरा दिनेछ ।१०।

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः पर मवाप्स्यथ ।११।

देवान् अनेन भावयत, ते देवाः वः भावयन्तु । परस्परं भावयन्तः परम् श्रेयः अवाप्स्यथ ।

देवताहरूलाई यो यज्ञबाट सन्तुष्ट पार, असल गर; ती देवताले तिमीहरूलाई तृप्त गरुन् ।

परस्परको सद्भावबाट ठूलो कल्याण प्राप्त गर्नेछौ ।११।

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्ता नप्रदायैभ्यो यो भुङक्ते स्तेन एव सः ।१२।

यज्ञभाविताः देवाः वः इष्टान् भोगान् दास्यन्ते तैः दत्तान् एभ्यः अप्रदाय यः भुङक्ते सः स्तेन एव ।

यज्ञबाट मानिएका देवताहरूले तिमीहरूलाई चाहिएका भोग्य वस्तुहरू दिनेछन् । तिनले दिएका अन्नजल आदि भोग्य वस्तु ती देवतालाई नचढाईकन जसले आफैं मात्र भोग गर्छ, त्यो चोर नै हो ।१२।

भगवानले बनाउनु भएको ब्रह्माण्डमा अनेक भोग्य वस्तुहरू पनि, भोक्ता प्राणीहरू पनि छन् । भोक्ताको र भोग्यको सन्तुलन सृष्टिमा सदा विद्यमान छ । भगवान्‌ले सबै प्राणीका निमित्त चाहिंदो जति पुग्दो मात्रामा भोग्य विषयको सृष्टि गर्नु भएको छ । सबैले सबैसँग मिलेर बाँडीचुँडी सद्भाव पूर्वक भोग गरेमा सबैलाई यथेष्ट पुग्छ, कसैलाई नपुग्ने हुँदैन । सबैले परस्पर सहयोग गर्नु पर्छ, काम चोर्नु पनि हुन्न, माम चोर्नु पनि हुन्न । समस्त जगत्, सारा ब्रह्माण्ड एक परिवार हो । यहाँ सबैले सबैको हेरचाह गर्नु पर्छ । सबैले सबैलाई दिनु पर्छ । अरूलाई नदिईकन आफूले मात्रै भोग गर्नु चोरी हो, पाप हो । अरूलाई पनि दिएर मात्रै खानु यज्ञ हो । यहाँका समस्त वस्तु ईश्वरका हुन्, समस्त प्राणी ईश्वरकै हुन् । गर्ने र साँच्ने शक्ति मानिसमा मात्रै छ । अरू योनिमा गरेको कर्म साँचिदैन, संस्कार जन्माउने हुँदैन । मनुष्ययोनिमा गरेको कर्ममात्र उचित र अनुचितको लेखा जोखामा पर्छ । यज्ञ गर्ने मनुष्यले नै हो । अरुलाई पनि विधिपूर्वक भागशान्ति दिनु यज्ञ हो । दिनुका किसिम धेरै छन्, विधि अनेक छन् । देवता, पितृ, ऋषि, मनुष्य तथा अन्य प्राणीलाई समेत तृप्त पार्ने, भाग दिने कर्तव्य मानिसको हो । यी सबैलाई शास्त्रले बताएका विधि विधान पूर्वक पूजापाठ, श्राद्धतर्पण, अध्ययन, अध्यापन, जपतप, यज्ञयाग, दानदातव्य, धर्मकर्म आदिद्वारा सन्तुष्ट पार्नु मनुष्यको कर्तव्य हो । यज्ञ भनेको यस्तै हो । यसो नगरी आफू र आफ्ना स्त्रीपुत्रादिका लागि मात्र गर्नु गराउनु, खानु खुवाउनु चोरी हो, पाप हो ।१२।

यज्ञ शिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व किल्विषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणत् ।१३।

यज्ञशिष्टा शिनः सन्तः सर्व किल्विषैः मुच्यन्ते । ये आत्मकारणात् पचन्ति ते तु अघं भुञ्जते, पापाः ।

यज्ञ (सामान्यतः देवयज्ञ, पितृयज्ञ, ब्रह्मयज्ञ, मनुष्ययज्ञ, भूतयज्ञ भनिने पञ्च महायज्ञ) गरेर शेष रहेको वस्तु भोग गर्ने सज्जनहरू सबै पापबाट मुक्त हुन्छन् । जो आफ्नो (शरीर इन्द्रिय, स्त्री-पुत्रादिको) लागि मात्र खाना बनाउँछन् तिनले पापको भोजन गर्छन्, ती पापी हुन् ।१३।

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्या दन्न संभवः ।
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।१४।

सन्ध्या गर्दा उपासनीय सूर्यमण्डलकी

गायत्री देवी

अन्नात् भूतानि भवन्ति, पर्जन्यात् अन्नसंभवः, यज्ञात् पर्जन्यः भवति, यज्ञः कर्म-समुद्भवः ।

अन्नजलबाट प्राणी हुन्छन्, मेघजलबाट अन्नजलहरू हुन्छन् । यज्ञबाट मेघजल हुन्छ, यज्ञ कर्मबाट हुन्छ । १४ ।

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।१५।

कर्म ब्रह्मोद्भवं विध्दि, ब्रह्म अक्षर समुद्भवम्, तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रति-ष्ठितम् ।

कर्म ब्रह्मबाट (वेदबाट) हुन्छ भन्ने जान । वेद अक्षर परमात्माबाट भएको हो । त्यसकारण सबै कुरामा प्रथम प्रकाश दिने वेद सँधै यज्ञमा प्रतिष्ठित छ । १५ ।

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः
अघायु रिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ।१६।

एवं प्रवर्तित चक्र यः इह न अनुवर्तयति अघायुः इन्द्रियारामः सः पार्थ मोघं जीवति ।

यसरी चलाएको चक्रलाई चलाउने कामको जुन मनुष्यले अनुसरण गर्दैन पापजीवन भएको, इन्द्रियमा रमेको त्यो मानिस व्यर्थै बाँचेको हो ।

यो जगत्मा यज्ञको सारै ठूलो महत्व छ । यज्ञ धेरै किसिमका हुन्छन् । मुख्य रूपमा यज्ञ शब्दले पूजा सम्मान, मेलमिलाप र दान जस्ता समाज कल्याणकारी अर्थ बताउँछन् । दिव्यशक्ति-सम्पन्न देवताहरूको पूजा आराधना, ज्ञानी धर्मी महापुरुषहरूको मान सम्मान, सज्जनहरूको मान्य-जनको आज्ञापालन यज्ञकै अन्तर्गत विषय हुन् । समाजमा मिलेर बस्नु, सामाजिक मर्यादाको पालन गर्नु, त्यसलाई विघ्न नदिनु, सबैलाई मिलेर बस्ने प्रेरणा दिनु पनि यज्ञ हो । संचयको भावनालाई महत्त्व नदिएर आफूसंग भएको अरूलाई दिनु, जनहितकार्यमा धन, श्रम आदि लगाउनु पनि यज्ञ हुन् । यज्ञमय यी काम कुराहरू रोकिए भने जगत व्यवहाररूपी चक्र नै थामिन्छ, सृष्टि नै बरबाद हुन्छ । त्यसैले समाजमा बस्ने प्रत्येक व्यक्तिले यज्ञरूप कर्म गर्नुपर्छ । आफू बाँच्नको निम्ति पनि अरूलाई बचाउने काममा सहयोगी बन्नुपर्छ । यसो नगर्ने मानिस पापी हुन्छ; चोर हुन्छ । त्यस्ताको जीवन व्यर्थ हुन्छ, समाजमा त्यस्ता मानिसको जीवनको कुनै मूल्य हुँदैन, केवल भार हुन्छ ।

सृष्टिको आदिमा परमात्माले जगतको सृष्टि गर्नुभो; आफूले गरेको सृष्टिलाई चलाइराख्नको लागि आफ्नो निश्वासबाट सनातन वेदको आविर्भाव गर्नुभो । वेदबाट कर्मको, कर्मबाट हुने धर्मको, यज्ञको आविर्भाव भो; धर्मबाट यज्ञबाट वृष्टि भो, वृष्टिबाट अन्न भो, अन्नबाट प्राणी भए, प्राणीमा मानिस भए । सृष्टि चल्यो । यसरी भगवान्ले वेदद्वारा प्राणी सृष्टि गर्नुभो ! यो परम्परा चल्दै

आएको छ । यो संसारमा जन्मेको प्रत्येक मानवले यो परम्परा चलाउनमा योगदान दिनुपर्छ ।

वैदिक संस्कृति अनुसार मानिसले वेदाध्ययन गर्नुपर्छ, त्यसबाट कर्तव्य अकर्तव्यको ज्ञान गर्नुपर्छ, कर्तव्ययज्ञ गर्नुपर्छ । त्यसबाट देवता तृप्त हुन्छन् । देवता तृप्तिबाट वृष्टि हुन्छ । वृष्टिबाट अन्न हुन्छ । अन्नबाट वीर्य, रज बन्छ । वीर्यरजबाट गर्भ र प्राणीको सृष्टि हुन्छ । सृष्टि भएको प्राणी अन्न जलबाटै बढ्छ । प्राणीहरूमा मानिसले वेद पढ्छ, त्यसै गरी परम्परा चलिरहन्छ । यसलाई सुव्यवस्थित रूपसँग चलन दिन र चलाउनमा मानिसले लाग्नुपर्छ ।

मानिसले गरेको यज्ञ याग पूजा अर्चना आदिबाट देवलोक चल्छ; मातृ पितृ सेवा, श्राद्ध-तर्पण आदिले पितृलोक चल्छ; जप तप अध्ययन अध्यापनबाट ऋषिलोक चल्छ; मनुष्यलाई दिएको गाँस, बास, वस्त्र आदिले मनुष्यलोक चल्छ; पशुपक्षीलाई दिएको अन्नजल, स्थान आदिले पशुपक्षी-लोक चल्छ । यसरी मनुष्यको उत्तरदायित्व आफूमा मात्र सीमित छैन; देवता, पितृ, ऋषिमुनि, मनुष्य, पशुपक्षी सम्पूर्णमा विस्तृत छ; सबैको भरण पोषण र कल्याण साधन मनुष्यको कर्तव्य भित्र पर्छन् । मनुष्यहरू मध्ये पनि ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, संन्यासी आश्रममा रहेका मानिसहरूको भरण पोषण गर्ने कर्तव्य गृहस्थाश्रममा रहने मनुष्यको हो । गृहस्थीहरूमा क्षत्रिय गृहस्थीको अझ बढी दायित्व छ, क्षत्रिय गृहस्थीमा पनि राजकुलको बढी उत्तरदायित्व छ । राजा त सर्वोच्च गृहस्थी हो, सम्पूर्णको रक्षण भरण पोषण आदिको व्यवस्था मिलाउने सम्पूर्ण जिम्मेदारी राजाको छ वैदिक संस्कृति अनुसार । त्यसैले राजा वैदिक संस्कृतिमा सर्वश्रेष्ठ मनुष्य हो, सबै देवताको अंश मिलेर बनेको हो, भगवान् विष्णुकै मनुष्यरूप हो । यो कर्तव्यपालनको निमित्त राज्यको, राष्ट्रको व्यवस्था भएको हो । १६ ।

यस्त्वात्मरतिरेव स्या दात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्ट स्तस्य कार्यं न विद्यते ।१७।

यः तु मानवः आत्मरतिः एव आत्मतृप्तः च आत्मनि एव च संतुष्टः स्यात् तस्य कार्यं न विद्यते ।

तर जो मानिस आत्मामा मात्रै रम्ने, आत्मामा नै तृप्त रहने, आत्मामा नै सन्तुष्ट रहने होला त्यसको कार्य हुँदैन । १७ ।

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।१८।

तस्य न एव कृतेन, न अकृतेन इह कश्चन अर्थः अस्य सर्वभूतेषु न च कश्चित् अर्थ-व्यपाश्रयः ।

त्यो आत्मारामको निम्ति न त गरेकोले न त नगरेकोले यहाँ कुनै अर्थ छ । त्यसको सबै प्राणीमा न त कुनै प्रयोजन नै रहन्छ ।

आत्मज्ञानी सदा आत्मामा लीन बनेको छ भने त्यो अवस्था लोकबाह्य अवस्था हो । उसको रति, तृप्ति र सन्तुष्टि आत्मामा मात्रै केन्द्रित भएको छ भने व्यवहारमा उसबाट कसैले कुनै आशा

गर्नुपर्दैन, उसले पनि अन्य कुनै प्रयोजन लिदैन। जडभरत, स्वामी शुकदेव जस्ता आत्मज्ञानी लोक-बाह्य नै बनेका हुन्छन्। लोकमर्यादा थाम्नु र थमाउनु पनि यस्ताको चरित्रमा अपेक्षित हुँदैन। यिनीहरू समस्त विधिनिषेधबाट माथि उठेका हुन्छन्। यस्तो गर्नुपर्छ र यस्तो गर्नु हुँदैन भन्ने बाँध र घेरा रहँदैन। यस्तो भन्नाको तात्पर्य अवधूतज्ञानीहरू जथाभावी गर्छन्; अरूले गर्नुनहुने काम-कुराहरू गर्छन्, गर्नुपर्ने काम कुराहरू छोड्छन् भन्ने हैन। यिनका शरीरेन्द्रियहरू पहिले नै पूरा तह लागिसकेका छन्। साधक अवस्थामा निर्ममता, निरहङ्कारता, सर्वभूतदयालुता, आदिको पूर्ण साधना भैसकेको हुनाले यस्ता आत्माराम ज्ञानीहरूमा यी गुण आफैं सक्रिय बनिरहन्छन्, बानी नै बनेका हुन्छन्। उनबाट सबैको भलो नै हुन्छन्। तर भलो गर्छु, भलो गरें भन्ने किसिमको चासो चाहिं उनीहरू पनि लिदैनन्, उनीहरूसंग लिनु पनि पर्दैन। १८।

तस्मा दसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः।१९।

तस्मात् असक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर। असक्तः हि कर्म आचरन् पूरुषः परम् आप्नोति।

त्यसकारण अनासक्त बनेर संधै गर्नुपर्ने कर्म राम्ररी गर किनभने असक्त बनेर कर्म गर्ने पुरुषले नै परम पद पाउँछ। १९।

कर्मणैव हि संसिद्धि मास्थिता जनकादयः।
लोकसंग्रह मेवा पि संपश्यन् कर्तु मर्हसि।२०।

कर्मणा एव हि जनकादयः संसिद्धिम् आस्थिताः। लोकसंग्रहम् एव अपि संपश्यन् कर्तुम् अर्हसि।

कर्मले नै जनक आदिले सिद्धि पाए। लोकसंग्रहलाई नै पनि राम्ररी विचार गरेर कर्म तिमीले गर्नुपर्छ।

अवधूत आत्माराम ज्ञानीहरू मात्र कृत र अकृतबाट, समस्त प्रयोजनबाट, विधिनिषेधबाट पर, निरपेक्ष हुने हुनाले अर्जुन जस्ता आदर्श नेताले राजबान्धवले कर्तव्य कर्म, वर्णाश्रम निर्धारित धर्म छोड्न हुँदैन, गर्नै पर्छ। वर्णाश्रम अनुसारको धर्म गर्दा अनासक्त अर्थात् सजिलो र असजिलो, कठोर र सरल, असल र खराब धेरै र थोरै फल दिने कर्म भन्ने किसिमका भावनाले रहित हुनुपर्छ। जनक, राम अश्वपति आदि राजाहरूले पनि सिद्धि पाएको कर्म छोडेर हैन, कर्म गरेरै हो। कर्म नगरी, अन्तःकरण शुद्ध नभई जनक आदिले मुक्ति पाएका छैनन्।

तत्वज्ञान नभई मुक्ति हुने त कुरै छैन। जनक आदिले कर्मबाटै संसिद्धि पाए भन्नाको अर्थ कर्मबाटै मुक्ति पाए भन्ने हैन। कर्मबाट मुक्ति हुने कुरामा शास्त्र, अनुभव कुनै पनि प्रमाण छैन। कर्मको महिमा अन्तःकरणशुद्धिमा छ। अनासक्तभावबाट कर्तव्यकर्माचरण गरेपछि अन्तःकरण निर्मल हुन्छ, तत्त्वज्ञानोदय हुन्छ, मोक्ष हुन्छ। कर्तव्यकर्माचरण विना पनि मोक्ष हुँदैन, किनभने अन्तःकरण शुद्धि नभएको हुनाले ज्ञान खुल्दैन। ज्ञान खुल्न अन्तःकरणशुद्धि परमावश्यक छ,

अघिल्ला जन्महरूमा गरेकोबाट पनि शुद्ध हुन सक्छ। तत्वज्ञान खुलेपछि पनि आफ्नो वर्ण, आश्रम र मर्यादा अनुसारको कर्म अनासक्त बनेर गरिरहनुपर्छ। जस्तो जनकादिले क्षत्रियवर्ण गृहस्थआश्रम र राजमर्यादा अनुसार तोकिएका कर्म गरि नै रहे। २०।

यद्यदाचरति श्रेष्ठ स्तत्तदेवेतरो जनः।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।२१।

यत् यत् श्रेष्ठः आचरति तत् तत् एव इतरः जनः। स.यत्प्रमाणं कुरुते, लोकः तत् अनुवर्तते।

जे जे श्रेष्ठले गर्छ त्यो त्यो नै अरू जनले गर्छ। त्यसले (श्रेष्ठले) जेलाई प्रमाण बनाउँछ, दुनियाँ त्यसैलाई पछ्याउँछ। २१।

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।

नानवाप्त मवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।२२।

पार्थ मे त्रिषु लोकेषु किञ्चन कर्तव्यं न अस्ति अनवाप्तम् अवाप्तव्यं न, कर्मणि वर्ते एव च ।२२।

हे अर्जुन, मेरो लागि तिनै लोकमा कुनै पनि कर्म गर्नुपर्ने छैन। (किनभने) नपाएको र पाउनु पर्ने केही पनि छैन, कर्तव्य कर्ममा रहेकै छु। २२।

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।२३।

यदि हि अहम् अतन्द्रितः कर्मणि जातु न वर्तेयं पार्थ, मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्म अनुवर्तन्ते।

यदि म आलस्यरहित बनेर कर्ममा कदाचित् रहिन भने हे अर्जुन, मानिसहरू सबै तरह मेरै बाटो पछ्याउनेछन्। २३।

उत्सीदेयु रिमे लोका न कुर्यां कर्म चे दहम्।

संकरस्य च कर्ता स्या मुपहन्या मिमाः प्रजाः ।२४।

अहं कर्म न कुर्यां चेत् इमे लोकाः उत्सीदेयुः; संकरस्य च कर्ता स्याम्; इमाः प्रजाः उपहन्याम्।

मैले कर्तव्य गरिन भने यी दुनियाँ बिग्रनेछन्, संकरको कर्ता हुनेछु, यी दुनियाँलाई नष्ट पार्नेछु।

सक्ताः कर्मण्य विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत।

कुर्याद् विद्वां स्तथा सक्त श्चिकीर्षु र्लोक संग्रहम् ।२५।

अविद्वांसः कर्मणि सक्ताः यथा कुर्वन्ति, हे भारत, लोक संगृहं चिकीर्षुः विद्वान् असक्तः तथा कर्म कुर्यात् ।

अज्ञानीहरू कर्ममा आसक्त बनेर जसरी गर्छन्, लोकमर्यादालाई बनाइराख्न चाहेर विद्वानले अनासक्त बनी त्यसरी नै गरोस् । २५ ।

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ।२६।

अज्ञानां कर्मसङ्गिनां बुध्दिभेदं न जनयेत्; विद्वान् युक्तः सर्वकर्माणि समाचरन् जोषयेत् ।

तत्वज्ञान नभएका, कर्ममा लागेकाहरूको बुद्धिलाई हल्लाइदिनु हुँदैन; विद्वान्‌ले युक्त भएर सबै शास्त्रोक्त कर्म राम्ररी गरेर तिनलाई उत्साहित गरोस् । २६ ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकार विमूढात्मा कर्ता ह मिति मन्यते ।२७।

अहङ्कार विमूढात्मा प्रकृतेः गुणैः सर्वशः क्रियमाणानि कर्माणि कर्ता अहम् इति मन्यते ।

अहङ्कारबाट बुद्धि मूढ भएको पुरुष प्रकृतिका गुणहरूले सबै प्रकारसंग गरेका कर्महरूलाई गर्ने 'म' हुँ भन्ने ठान्छ ।

कर्म गर्ने आत्मा हैन, प्रकृति हो । प्रकृतिबाट हुने देहेन्द्रियादिबाट सबै प्रकारका कार्यहरू हुन्छन् । शब्दादि तथा आकाशादि कार्यरूपमा परिणत भएका छन् । श्रोत्रादि तथा वाक् आदि बाहिरी एवं मन चित्त बुद्धिरूपी भित्री इन्द्रिय करण (साधन) रूपमा परिणत भएका छन् । शरीर भोगायतनको (भोगस्थानको) रूपमा परिणत भएको छ । प्रकृतिका परिणामरूपी यी देहेन्द्रिय आदिको यौटा संघात (समूह) तयार भएको छ । त्यो संघातबाट कर्महरू हुन्छन् । त्यो संघातलाई आफू ठान्नेले संघातले गरेको कर्मलाई आफूले गरेको ठान्छ । कार्यकारणहरूको त्यो संघातलाई आफू ठान्नु, आत्मा ठान्नु नै अहंकार हो; यो अहंकारले गर्दा आत्मामा कर्तृत्वको अभिमान हुन्छ ।

तत्त्ववित् तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ।२८।

महाबाहो, गुणकर्म विभागयोः तत्त्ववित् तु गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ।

हे महाबाहु, गुणकर्मविभागको तत्त्व बुझेको पुरुष चाहिं गुणहरू (गुणका परिणाम इन्द्रियहरू) गुणहरूमा (गुणकै परिणाम विषयहरूमा) व्यापार गरिरहेकाछन् भन्ने मानेर आसक्त हुँदैन ।

आत्मा गुणात्मक पनि हैन, कर्मात्मक पनि हैन । गुणकर्म अचित् हुन्, आत्मा चित् हो । अन्धकार प्रकाश जस्तै अचित् र चित् विरूद्ध स्वभावका छन्; अचित् चित् हुँदैन, चित् अचित्

हुँदैन । अचित्मा हुने अचित् परिणामको चित् आत्मासँग कुनै सम्बन्ध छैन, छुनै स्पर्श छैन । प्रकृतिका गुण-सत्त्व रज र तमन्नै बुद्धि चित्त मन, इन्द्रिय विषय आदि रुपले परिणत भएका छन्, तिनबाटै कर्महरू चलेका छन् । जलमय समुद्रमा जलमय तरङ्गहरू उठिरहन्छन्, चलिरहन्छन्, हराइ रहन्छन् । त्यस्तै गुणमय प्रकृतिमा नै गुणमय बुद्धि इन्द्रिय आदि विकार तरङ्गहरू उठिरहन्छन्, चलिरहन्छन्, हराइ पनि रहन्छन् । गुणकर्महरू जम्मै गुणकर्म कै प्रवाह हुन्, रुपान्तर हुन्, यिनको आपना आपनैमा सम्बन्ध छ; जे जे हुन्छन् आफ आफैमा हुन्छन् । आत्मालाई यसको कुनै—चासो रहँदैन, आत्मामा यिनको कुनै गन्ध हुँदैन ।

प्रकृते र्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
ता नकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन् न विचालयेत् ।२९।

प्रकृतेः गुणसंमूढाः गुणकर्मसु सज्जन्ते, अकृत्स्नविदः तान् कृत्स्नवित् न विचालयेत् ।

प्रकृतिका गुणहरूबाट मूढ भएकाहरू गुणकर्ममा आसक्त हुन्छन् । सबै कुरा बुझ्निसकेका तिनीहरूलाई सबै कुरा बुझेकोले विचलित नगर्नू ।

प्रकृतिको र पुरुषको यथार्थ विवेक नभएकाहरू प्रकृतिका गुणहरूलाई आफ्नै भन्ने मोह गर्छन् । तिनले सबै रहस्य बुझि सकेका हुन्नन् । देह इन्द्रिय आदि प्रकृतिका गुणलाई नै आफू भन्नी मोहमा परेकाहरूबाट देह इन्द्रिय आदिमा हुने कर्तृत्व भोक्तृत्वलाई आत्माकै भन्ने मान्दा कर्मफलभोगका लागि कर्महरू गरिन्छन् । यो पनि यौटा तह हो, कक्षा हो । राम्रोसँग कुरो नबुझाईकन यी गुणकर्मासक्तहरूलाई तत्त्वज्ञानीले आफ्नो अनुभवको आधारमा कर्मबाट विचलित गराइदिनहुँदैन । कर्म गराई गराई आध्यात्मिक विषयहरूको श्रवण मनन आदिमा उनीहरूको रुचि जगाइदिने काम गर्नुपर्छ ।२९।

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशो र्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ।३०।

मयि सर्वाणि कर्माणि अध्यात्म चेतसा संन्यस्य, निराशीः, निर्ममः भूत्वा विगतज्वरः युध्यस्व ।

ममा (परमेश्वरमा) सबै कर्महरू विवेक बुद्धि पूर्वक सुम्पेर, आशा र ममता नराख्ने भएर पीर नगरीकन युद्ध गर ।३०।

ये मे मतमिदं नित्य मनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तो नसूयन्तो मुच्यन्ते ते पि कर्मभिः ।३१।

ये मानवाः मे इदं मतं नित्यम् अनुतिष्ठन्ति श्रध्दावन्तः, अनसूयन्तः ते अपि कर्मभिः मुच्यन्ते ।

जुन मानिसहरू मेरो यो मत अनुसार चल्छन्, सँधै श्रद्धा गर्ने, दोष दृष्टि नराख्ने तिनीहरू पनि धर्माधर्मरुप कर्मबाट मुक्त हुन्छन् ।३१।

ये त्वेत दभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्व ज्ञन विमूढां स्तान् विद्धि नष्टा नचेतसः ।३२।

ये तु एतत् अभ्यसूयन्तः मे मतम् न अनुतिष्ठन्ति सर्वज्ञान विमूढान् तान् अचेतसः नष्टान् विध्दि ।

तर जो यो कुरामा दोषदृष्टि गरेर मेरो मत अनुसार चल्दैनन् सबै ज्ञानमा अलमलिएका तिनीहरूलाई विवेक नभएका, त्यसैले बिग्रेका भन्ने जान ।

कर्म छोडेर छुट्दैन, गरेरै छुट्छ । गरेर छुट्नु भनेको आशा, ममता शोक छोडनु हो । कर्म छोड्नु नछोड्नु आफ्नो अधीनमा छैन । फलाशा, ममता, शोक छोड्नु नछोड्नु चाहि आफ्नो अधीनमा छ । भगवान सर्वकर्मेश्वर हुनुहुन्छ, जगन्नियन्ता हुनुहुन्छ । वर्णाश्रम धर्म भगवान्‌को नियम हो सो नियममा रहेर गरेका कर्म जति भगवान्‌मा नै पूर्णसमर्पण गरी दिनु पर्छ। प्रकृतिबाट कर्म भएका छन्, प्रकृति परमेश्वरको हो, भगवान्‌लाई कर्मको जिम्मा लाइदिनु सुखको बाटो हो ।३२।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृते ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।३३।

ज्ञानवान् अपि स्वस्याः प्रकृतेः सदृशं चेष्टते भूतानि प्रकृतिं यान्ति निग्रहः किं करिष्यति ।

ज्ञानी पुरूष पनि आफ्नो प्रकृति (वर्तमान जन्मको कारण कर्म संस्कार) अनुसार चेष्टा गर्छ । सबै प्राणी प्रकृतिके अनुसरण गर्छन्, जबर्जजस्तीले के गर्छ ? अर्थात् केही हुँदैन ।३३।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयो र्न वश मागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ।३४।

इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोः वशं न आगच्छेत् तौ हि अस्य परिपन्थिनौ ।

इन्द्रिय इन्दियको विषयमा (शब्द आदिमा) राग र द्वेष हुने गर्छन् । तिनको वशमा नपर्नू, ती दुई नै यो मानिसका दुश्मन हुन् ।३४।

मनुष्यको जीवन प्रारब्ध र पुरुषार्थको बलाबलमा चल्छ । पहिले गरेका कर्म अनुसारका परिणाम हुनु प्रारब्धको बल हो । अहिले गरेका कर्मबाट भविष्य बनाउनु पुरुषार्थको बल हो। मनुष्य प्रारब्धमा परतन्त्र छ, पुरुषार्थमा स्वतन्त्र छ । पहिले गरिसकिएका कर्मले फल जन्माउन थालिसकेका छन् तिनलाई सकाएँ पर्छ, अहिलेका कर्महरूलाई आफूले चाहेजस्तो फलदायक बनाउन सकिन्छ, आफ्नो अधीनमा छ, प्रयत्न गर्नुपर्छ । जन्म अनुसारको कर्म प्रारब्ध हो, रागद्वेष छोडेर गर्नु पुरुषार्थ हो ।

मानिसले अनेक अतीत जन्महरू बिताइसकेको छ। ती जन्महरूमा गरेका कर्महरू संस्कारको रुपमा जम्मा भइरहेका छन् । ती मध्येका एक थरी कर्मको भोगका निमित्त त्यसको अनुरूपका जाति

वर्ण कुलमा जन्म भएको छ। वर्तमान जन्म गराउने कर्मसमूह प्रारब्ध हो। आफ्नो प्रकृति भनेको यही प्रारब्ध कर्मसमूह हो। यो त चलिसक्यो, यसको वेगलाई मानिसले रोक्न सक्तैन, जहाँसम्म जे जे गराउँदै पुग्नु पर्ने हो, पुग्छ। हानिसकिएको ढुङ्गो जस्तो, घुमाइसकेको पाङ्ग्रो जस्तो हो प्रारब्ध। सो अनुसार जुन जाति, वर्ण, कुलमा जन्म भएको छ त्यो जाति, वर्ण, र कुलका निमित्त शास्त्रले तोकेबमोजिमको कर्म गर्नै पर्छ; खुशले भएपनि, करले भएपनि गर्नै पर्छ। कर्म नगर्न मानिस सक्तैन, राग द्वेष नगर्न चाहिँ मानिस सक्छ। कर्म कुनैपनि स्वभावतः असल वा खराब हैन; त्यसमा, त्यसबाट हुने फलमा राग द्वेष खराब हुन। मानिसलाई बिगार्ने शत्रु रागद्वेष हुन्। तिनलाई छोड्न मानिसलाई कसैले छेक्दैन। प्रारब्धलाई त ज्ञानले पनि अन्यथा गर्दैन, चलिसकेको वेग अनुसारका कर्महरू निर्लिप्त भएर असङ्ग भएर गर्नू। शास्त्रले यही बताएको छ। शास्त्र भनेको ईश्वरको विधान हो, नियम हो। सो बमोजिम नगरेको हुँदा जन्म भएको हो, दुःख भएको हो। अब यो जन्ममा सो बमोजिम गरेमा ईश्वर प्रसन्न हुनु हुन्छ अनुग्रह गर्नु हुन्छ। अतः प्रारब्ध अनुसारको जन्म गराउने प्रकृति अनुसारको कर्म गर्नु, रागद्वेष छोड्नु, भगवानको विधान नियमको परिपालन गरेर भगवानको आराधना गर्नु पुरुषार्थ हो।३४।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।३५।

स्वनुष्ठितात् परधर्मात् विगुणः स्वधर्मः श्रेयान्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः, परधर्मः भयावहः।

राम्ररी गरिएको परधर्म भन्दा गुण कम भए पनि स्वधर्म बढी कल्याणकारी छ। स्वधर्ममा गर्नु बेस हुन्छ, परधर्म खतराजनक हुन्छ।

वर्णाश्रम अनुसारका कर्म शास्त्रले तोकेको छ। जुन जुन वर्ण र आश्रमको निमित्त जुनजुन कर्म तोकिएका छन्, ती ती कर्म त्यो त्यो वर्ण र आश्रमको मानिसको लागि स्वधर्म हो। कुनै एक वर्णको मानिसले आफ्नो वर्णधर्मलाई नराम्रो र अर्को वर्णधर्मलाई राम्रो मान्नु हुँदैन। आफ्नो वर्ण धर्म नै आफ्नो निम्ति श्रेयस्कर हुन्छ; अर्को वर्णधर्म हानिकारक हुन्छ। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र सबैको निम्ति शास्त्रको यही मर्यादा हो। जगन्नियन्ता परमेश्वरबाट प्राणीहरूले पहिले पहिले गरेका कर्म आशयहरूका आधारमा काम खटाएको छ, जगतको संचालन भइरहेछ। यौटालाई खटाएको काम अर्कोले गर्‍यो भने मर्यादा बिग्रन्छ। घर परिवारमा पनि यस्तै हो। यौटै बाबु आमाका छोरा छोरी नाति नातिनाबाट परिवार बनेको हुन्छ, प्रत्येकले परिवारको काम गर्नु पर्छ; कसैले केही, कसैले केही। भात पकाउनेले भान्साको काम छोडेर पानी ल्याउने काम गर्न थाल्यो भने, नचाहिँदो पानी थुप्रिन्छ, चाहिँदो भात पाक्तैन, त्यो दिन पूरा परिवारै खलबलिन्छ। अड्डामा पनि त्यस्तै हो, जजसलाई जुन जुन काम तोकिएको छ, त्यही त्यही काम गर्नु पर्छ। गरेन भने हाकिम प्रसन्न हुँदैनन्, अनुशासनको कारबाही हुन्छ। आफूलाई तोकिएको काम गर्दा त्रुटि भयो भने पनि नियतको हिसाबमा क्षम्य हुन्छ। आफ्नो वर्ण धर्म अनुसारको काम गर्दा कुनै त्रुटि भए पनि क्षम्य हुन्छ। अतः नियत चोखो राखेर स्वधर्म गर्दा नै कल्याण हुन्छ, परधर्म गर्दा हानि हुन्छ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले भन्नुभो ।

अथ केन प्रयुक्तो यं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ।३६।

अथ केन प्रयुक्तः अयं पूरुषः अनिच्छन् अपि बलात् नियोजितः इव, हे वार्ष्णेय पापं चरति ।

अनि केबाट प्रेरित यो पुरुष न चाहँदा पनि जबर्जस्ती लगाइए जस्तो भई, हे कृष्ण, पाप गर्छ । ३६ ।

श्री भगवानुवाच— श्री भगवान्‌बाट मर्जी भो ।

काम एष क्रोध एष रजोगुण समुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येन मिह वैरिणम् ।३७।

एषः कामः एषः क्रोधः रजोगुण समुद्भवः महाशनः, महापाप्मा, एनम् इह वैरिणं विद्धि ।

यो काम हो, यो क्रोध हो । रजोगुणबाट हुने, रजोगुणलाई उठाउने यो ठूलो खन्चुवा, ठूलो पापी छ । यसलाई यहाँ वैरी जान ।

धूमेना व्रियते वह्निर्यथा दर्शो मलेन च ।

यथोल्वेना वृतो गर्भ स्तथा तेनेद मावृतम् ।३८।

धूमेन वन्हिः, आदर्शः मलेन च यथा आव्रियते, यथा उल्वेन गर्भः आवृतः तथा तेन इदम् आवृतम् ।

धूवाँले आगो, ऐना मयलले जसरी ढाकिन्छ जसरी सालनालले गर्भ बेरिन्छ त्यस्तै त्यसले यसलाई ढाकेको छ । ३८ ।

आवृतं ज्ञान मेतेन ज्ञानिनो नित्य वैरिणा

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणा नलेन च ।३९।

ज्ञानिनः नित्यवैरिणा, दुष्पूरेण अनलेन च एतेन कामरुपेण ज्ञानम् कौन्तेय आवृतम् ।

ज्ञानीको नित्यवैरी, दुःखले भरिनें, न अघाउने आगोजस्तो यो काम रूपले, हे अर्जुन, ज्ञानलाई ढाकेको छ ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धि रस्याधिष्ठान मुच्यते ।

एतै र्विमोहयत्येष ज्ञान मावृत्य देहिनम् ।४०।

इन्द्रियाणि, मनः बुध्दिः अस्य अधिष्ठानम् उच्यते । एषः एतैः ज्ञानम् आवृत्य देहिनम् विमोहयति ।

इन्द्रियहरु (ज्ञानेन्द्रिय), मन र बुद्धि यसका अधिष्ठान (आड) हुन् । यो कामले ज्ञानलाई ढाकिदिएर देहधारीलाई मोहित पार्छ । ४० ।

तस्मात् त्व मिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञान विज्ञाननाशनम् ।४१।

तस्मात् त्वम् मिन्द्रियाणि आदौ नियम्य, हे भरतर्षभ, पाप्मानं ज्ञान विज्ञान नाशनम् एनं प्रजहि हि ।

त्यसकारण तिमी इन्द्रियहरुलाई पहिले वश गरेर, हे भरतवंशी अर्जुन, पापकारक र ज्ञान-विज्ञानलाई नास्ने यो कामलाई नाश । ४१ ।

इन्द्रियाणि पराण्याहु रिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनस स्तु परा बुद्धि र्यो बुद्धेः परत स्तु सः ।४२।

इन्द्रियाणि पराणि आहुः, इन्द्रियेभ्यः परं मनः, मनसः तु परा बुध्दिः यः बुध्देः परतः तु सः ।

इन्द्रियहरुलाई श्रेष्ठ भन्छन्, इन्द्रियहरुभन्दा श्रेष्ठ मन छ, मनभन्दा पनि पर बुद्धि हो, जो बुद्धिभन्दा पनि पर छ त्यो आत्मा हो ।

एवं बुद्धेः परं बुध्द्वा संस्तभ्यात्मान मात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ।४३।

एवं बुध्देः परं बुध्द्वा, आत्मना आत्मानं संस्तभ्य, हे महाबाहो, दुरासदं कामरूपं शत्रु जहि ।

यसरी बुद्धिभन्दा श्रेष्ठ आत्मालाई बुझेर शुद्ध बुद्धिद्वारा मनलाई रोकेर (समाधिस्थ भएर), हे महाबाहु दुर्जय कामरूपी शत्रुलाई नाश । ४२ ।

कामजय समस्त साधनाको लक्ष्य हो । ज्ञानको आवरण गर्ने कामले हो । काम भनेको भोगेच्छा हो । भोगेच्छा उठ्ने इन्द्रिय मन बुद्धिमा हो । श्रोत्र आदि इन्द्रियहरू शब्द आदि विषयमा आकृष्ट हुन्छन्, इन्द्रियद्वारा मन त्यही विषयमा पुग्न खोजिरहन्छ र बुद्धि मन इन्द्रियरूपी द्वारबाट विषयको ग्रहण गर्छ । बुद्धिमा भोक्तृत्वको अभिमान उठेपछि मन इन्द्रिय सबै सलबलाउँछन्, काम (भोगेच्छा) उद्दीप्त हुन्छ । यसले साधनालाई बिगार्छ । कामजय नगरी, भोगेच्छा नहटाई, भोक्तृत्वाभिमानलाई नफाली सिद्धि मिल्दैन । यसको निमित्त इन्द्रियलाई विषयतिर दौडन दिनु हुन्न, मनलाई भगवान्को ध्यानमा लगाउनुपर्छ, बुद्धिलाई ध्येयमा स्थिर बनाउनुपर्छ, यसो भए काम उठ्दैन काम नउठे पाप हुँदैन, सिद्धि मिल्छ ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे कर्मयोगो नाम तृतीयः अध्यायः ।

ॐ तत् सत् कर्मयोग नामको तेस्रो अध्याय समाप्त भो ।

ज्ञानयोगको र कर्मयोगको पारस्परिक सम्बन्ध देखाउने लक्ष्यले यो अध्यायमा प्रधानता कर्मयोग प्रतिपादनको छ। कर्मयोगको प्राण अनासक्त भाव र समभाव हो। कर्मको स्वरूपतः त्याग कुनै मार्गमा पनि अभीष्ट पनि छैन, अपेक्षित पनि छैन। यति मात्र हैन, कर्मको स्वरूपतः त्याग असम्भवै छ। कर्म, अकर्म र विकर्मको छ्यासमिस हुन थाल्यो भने गाँठो फुस्कनुको सट्टा मस्किँदै र जेलिँदै जान्छ। त्यसैले कर्मको रहस्य पनि बुझ्नुपर्छ। कर्मफलासक्तिको र कर्तृत्वाभिमानको त्याग नै सिद्धिको वास्तव उपाय हो। यस्तो त्यागको पद्धति र प्रक्रियाको उपदेश यो अध्यायमा भएको छ। त्यसैले यो अध्यायको नाम कर्मयोग भन्ने रहेको हो। प्रसङ्गमा ज्ञानका र भक्तिका कुरा पनि यसमा नभएका हैनन्, प्रधान चर्चा कर्मयोगको भएकोले यो अध्यायको यो नाम सबैले एकै मनले सकारेका छन्।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ चतुर्थः अध्यायः – ज्ञानकर्म संन्यासयोगः

श्री भगवानुवाच – श्रीकृष्ण भगवान्‌बाट आज्ञाभयो ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवान ह मव्ययम्
विवस्वान् मनवे प्राह मनु रिक्ष्वाकवे ब्रवीत् ।१।

इमं अव्ययं योगम् अहं विवस्वते प्रोक्तवान्, विवस्वान् मनवे प्राह, मनुः इक्ष्वाकवे अब्रवीत् ।

यो अव्यय योग मैले विवस्वान्‌लाई उपदेश गरें, विवस्वान्‌ले वैवस्वत मनुलाई र वैवस्वत मनुले इक्ष्वाकुलाई उपदेश गर्नुभयो । १ ।

एवं परम्परा प्राप्त मिमं राजर्षयो विदुः
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ।२।

परंतप एवं परम्परा प्राप्तम् इमं राजर्षयः विदुः सः योगः महता कालेन इह नष्टः ।

हे विरोधीलाई पीडा दिने अर्जुन, यसरी परम्पराबाट चल्दै आएको यो योगलाई राजर्षिहरू जान्दथे । त्यो योग धेरै लामो समयले गर्दा यहाँ हरायो (परम्परा टुट्यो) । २ ।

स एवायं मया तेद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तो सि मे सखा चेति रहस्यं ह्येत दुत्तमम् ।३।

सः एव अयं पुरातनः योगः मया ते अद्य मे भक्तः सखा च असि इति प्रोक्तः । एतत् उत्तमं रहस्यं हि ।

यो त्यही पहिलेदेखिको योग मैले तिमीलाई आज मेरा भक्त र मित्र पनि हौ भनेर बताएको हुँ । यो उत्तम रहस्य विषय हो ।

कर्मयोग उपाय हो, ज्ञानयोग प्राप्तव्य हो । कर्मयोग विधिवत् भएपछि ज्ञानयोग प्राप्त हुन्छ । अतः कर्मयोगसहित ज्ञानयोग मनुष्यले जान्नुपर्ने कुरा हो । मनुष्यसमाजको रक्षा गर्ने राजा हुन् । प्रत्येक राजाले कर्मयोगसहित ज्ञानयोग बुझ्नै पर्छ । जगत् रक्षा गर्ने शक्ति यसबाट प्राप्त हुन्छ । राजशक्ति योग्य एवं समर्थ भएमा नै प्रजाशक्ति योग्य हुन्छ, संसारमा सुखशान्ति हुन्छ । सुखशान्तिको मूल केवल विद्या हो, शक्ति विद्यामा नै हुन्छ । देशमा विद्या छ भने, विद्याको रक्षा छ भने देशको रक्षा हुन्छ । विद्या नभएकोले नेतृत्व गर्न सक्तैन । अज्ञानी क्षत्रिय भए भने, अविद्वान् राजा भए भने जगत्‌को परिपालन हुन सक्तैन, अरक्षित प्रजा दुःखमा पर्छ । त्यसैकारण सृष्टिको आदिमा नै यो विद्याको उपदेश भगवान्‌ले गरिबक्सेको हो । यही विद्याका प्रभावबाट राजाहरूले राज्य गर्दै आएका हुन् ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनबाट आज्ञा भयो ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः

कथ मेतद् विजानीयां त्व मादौ प्रोक्तवा निति ।४।

भवतः जन्म अपरं, विवस्वतः जन्म परम् । त्वम् आदौ प्रोक्तवान् इति एतत् कथं विजानीयाम् ।

हजुरको जन्म पछि भएको र विवस्वान्‌को जन्म धेरै अघि भएको हो । हजुरले उहिले उपदेश गरिबक्स्यो भन्ने यो कुरा कसरी बुझूं ? । ४ ।

श्री भगवानुवाच – श्रीकृष्ण भगवान्‌बाट मर्जी भयो ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ।५।

हे अर्जुन, मेतव च बहूनि जन्मानि व्यतीतानी । अहं तानि सर्वाणि वेद परंतप, त्वं न वेत्थ ।

हे अर्जुन, मेरा र तिम्रा धेरै जन्महरू बितिसके । मलाई ती सबै थाहा छ, हे परंतप, तिमी थाहा पाउँदैनौ । ५ ।

अजो पि सन् नव्ययात्मा भूताना मीश्वरोपिसन्

प्रकृतिं स्वा मधिष्ठाय संभवाम्यात्म मायया ।६।

अजः अपि सन्, अव्ययात्मा, भूतानाम् ईश्वरः अपि सन्, स्वां प्रकृतिम् अधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि ।

नजन्मने भएर पनि, अविकारी स्वभाववाला, प्राणीको मालिक भएर पनि आफ्नो प्रकृतिलाई वशमा राखेर आफ्नै मायाद्वारा प्रकट हुन्छु । ६ ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि र्भवति भारत ।

अभ्युत्थान मधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।७।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः, अधर्मस्य अभ्युत्थानं भवति भारत, तदा आत्मानम् अहं सृजामि ।

जब जब धर्मको घट्ती, अधर्मको बढ्ती हुन्छ, हे भरतवंशी अर्जुन, तब आफूलाई म प्रकट गर्छु । ७ ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।८।

साधूनां परित्राणाय, दुष्कृतां विनाशाय च, धर्म संस्थापनार्थाय युगे युगे संभवामि ।

सज्जनहरूको रक्षा गर्न, दुर्जनहरूको नाश गर्न, धर्मको राम्ररी स्थापना गर्न युगयुगमा प्रकट हुन्छु ।

जन्म कर्म च मे दिव्य मेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन ।९।

जन्म, कर्म च मे एवं दिव्यं यः तत्त्वतः वेत्ति, सः देहं त्यक्त्वा पुनः जन्म न एति, अर्जुन, माम् एति ।

जन्म र कर्म मेरो यस्तो दिव्य भएको कुरा जसले यथार्थ जान्दछ त्यो पुरुषले शरीर छोडेर फेरि जन्म लिंदैन र हे अर्जुन, मलाई पाउँछ । ९ ।

वीतराग भयक्रोधा मन्मया मा मुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भाव मागताः ।१०।

वीत राग भय क्रोधाः, मन्मयाः, माम् उपाश्रिताः बहवः ज्ञानतपसा पूताः मद्भावम् आगताः ।

राग, भय र क्रोध छुटेका, ममात्र भएका (इश्वराभेद देख्ने), ममा नै रहेका धेरै पुरुषहरूले ज्ञानतपश्याबाट पवित्र बनेर मेरै भाव प्राप्त गरेका छन् ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।११।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तान् तथा एव अहं भजामि । पार्थ मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्म अनुवर्तन्ते ।

जो जसरी मलाई लिन्छन् तिनलाई त्यसै गरी म लिन्छु । हे अर्जुन, मानिसहरू सर्ब प्रकार मेरै मार्गको अनुसरण गर्छन् । ११ ।

भगवान्‌को जन्म र कर्म दुवै दिव्य छन्, अभौतिक छन् । अरूहरुको जन्म र कर्म पूर्वजन्मका कर्मबाट हुन्छन् । तिनको शरीर तिनै पूर्वजन्मका कर्म अनुसार स्थूलसूक्ष्म भूतबाट तयार भएका हुनाले भौतिक हुन्छन्, त्यसैले तिनका शरीरमा उत्पत्तिवृद्धि आदि विकारहरू हुन्छन् । भगवान्‌को कर्मसंस्कार शून्य हुनाले भगवान्‌को विग्रह कर्मको फल हैन, त्यसैले भौतिक पनि हैन । भगवान्‌मा अविद्या नहुनाले भगवान्‌को शरीर अविद्याबाट भएको पनि हैन, साकार र प्रत्यक्ष हुनाले चिन्मात्र पनि हैन । भगवान्‌को शरीर केवल भगवान्‌कै इच्छाबाट भएको हो । केवल इच्छाबाट भगवान्‌ले अवतार लिनुहुन्छ, शरीर तयार पार्नुहुन्छ, त्यसमा अविद्याकामकर्म केही हुँदैन, भूतभौतिकको कुनै स्पर्श भएको हुँदैन । संधै जस्ता तस्तै छ । अवतार भएको समयमा सबैले प्रत्यक्ष दर्शन पाएका थिए । बुझ्नेहरू तरे, नबुझ्नेहरू गडे । भगवानको लीला विग्रह श्यामसुन्दर श्रीकृष्णस्वरूप जस्ता तस्तै छ अहिले पनि । अभक्तको निम्ति संवरण (अन्तर्धान) हुन्छ, सच्चा भक्तका निम्ति अनावरण (प्रकट) हुन्छ ।

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।१२।

कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तः, इह मानुषे लोके देवताः यजन्ते क्षिप्रं कर्मजा सिद्धिः भवति हि ।

कर्महरूको सिद्धि चाहँदै, यो मनुष्य लोकमा देवताहरूको आराधना गर्छन्; छिटै कर्मबाट हुने सिद्धि हुन्छ । १२ ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्य कर्तार मव्ययम् ।१३।

चातुर्वर्ण्य मया गुणकर्म विभागश; सृष्टम् । तस्य कर्तारम् अपि मां अकर्तारम् अव्ययम् विद्धि ।

चार वर्णको मैले गुणविभाग र कर्मविभाग सहित सृष्टि गरेको हुँ । त्यसको कर्ता भए पनि मलाई अकर्ता, अव्यय जान । १३ ।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां यो भिजानाति कर्मभि र्न स बध्यते ।१४।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति, न मे कर्मफले स्पृहा इति मां यः अभिजानाति सः कर्मभिः न बध्यते ।

न ममा कर्म लपिन्छन्, न मेरो कर्मफलमा न चाहा रहन्छ । यस्तो मलाई जसल चिन्दछ त्यो कर्महरूबाट बाँधिदैन । १४ ।

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ।१५।

एवं ज्ञात्वा पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि कर्म कृतम् । तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्म एव कुरु ।

यस्तो बुझर पहिलेका मोक्षमार्गीले पनि कर्म गरे । त्यसैले तिमी पुरुखाहरुले पहिलेदेखि गर्दै ल्याएको कर्म गर । १५ ।

किं कर्म किमकर्मेति कवयो प्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज् ज्ञात्वा मोक्ष्यसे शुभात् ।१६।

किं कर्म, किम् अकर्म इति अत्र कवयः अपि मोहिताः । तत् ते कर्म प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे ।

कुन कर्म, कुन अकर्म भन्ने यो कुरामा पठितहरू पनि अलमलिएका छन् । तसर्थ तिमीलाई

कर्मको विषयमा बताउनेछु, जो जानेर अशुभबाट मुक्त हुनेछौ । १६ ।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मण: ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ।१७।

कर्मणः हि अपि बोध्दव्यं, विकर्मणः च बोध्दव्यम्, अकर्मण: च बोध्दव्यम्, कर्मण: गतिः गहना ।

किनभने कर्मको विषयमा बुझ्नुपर्छ, विकर्मको कुरा पनि जान्नु पर्छ, अकर्म पनि बुझ्नुपर्छ । कर्मको गति बुझ्न गाहारो छ । १७ ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येद कर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ।१८।

यः कर्मणि अकर्म, यः अकर्मणि च कर्म पश्येत्, सः मनुष्येषु बुध्दिमान्, सः युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ।

जसले कर्ममा अकर्म, जसले अकर्ममा कर्म देख्छ त्यो मान्छेहरूमा बुद्धिमान हो, त्यो युक्त हो, सो सम्पूर्ण कर्मकर्ता अथवा सम्पूर्ण कर्म छिनाल्नेवाला हो । १८ ।

वर्ण चार छन्— ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र । आश्रम चार छन्– ब्रह्मचर्य, गृहस्थी, वानप्रस्थ र संन्यास । यिनको हित गर्ने कर्महरू भगवान्ले उपदेश गर्नु भएको छ । सो सबै शास्त्रहरूले बताएका छन् । दया, क्षमा, अहिंसा, अस्तेय सत्य, धैर्य, मनचित्तको निग्रह, पविव्रता, विद्या यी साधारण धर्म हुन्, सबै वर्ण र आश्रमका मानिसको निमित्त समान कर्तव्य हुन् । यज्ञ, वेदाध्ययन, दान यी धर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यका समान हुन् । यज्ञ गराउनु, वेद पढाउनु, दान लिनु ब्राह्मणका मात्र कर्म हुन् । राजसूय आदि यज्ञ, प्रजापालन, धर्मयुद्ध क्षत्रियका मात्र कर्म हुन्। कृषि, बन्दबेपार, पशुपालन वैश्यका मात्र कर्म हुन् । सेवा, परिचर्या शूद्रका कर्म हुन् । यसरी गुण अनुसार, त्यो त्यो वर्णमा जन्म गराउने पूर्व कर्म वासना अनुसार वर्णाश्रमको धर्म निर्धारण भएको हो । परापूर्वकालदेखि पूर्वजहरूले वर्णाश्रमधर्मानुसार कर्म गर्दै आएका हुन् । यिनै सिद्ध कर्म गर्दा कर्मसिद्धि प्राप्त हुन्छ । कर्म फरक फरक भए पनि कर्मसिद्धिमा पार्थक्य हुँदैन । ब्राह्मणले आपनो कर्म गर्दा जे जस्तो कर्म सिद्धि पाउने हो, क्षत्रियले, वैश्यले र शुद्रले पनि आफापनो धर्मानुसार कर्म गर्दा उही सिद्धि पाउँछन् । धर्म कर्म तोकिएको पनि मनुष्यलोकमा मनुष्यका लागि मात्रै हो; कर्मसिद्धि हुने पनि मनुष्यले मनुष्यलोकमा गरेका कर्मबाट मात्रै हो ।

कर्म फरक फरक छन्, कर्मसिद्धि समान छ । कर्मबाट हुने एक किसिमको सिद्धि शरीरधारण हो, अर्को किसिमको सिद्धि अन्तःकरणशुद्धि हो, अर्को किसिमको सिद्धि लोकसंग्रह अर्थात् मर्यादा परिपालन हो । कर्तृत्वाभिमान छोडेर, फलस्पृहा नराखेर गरेको स्वधर्मकर्मले बाँध्दैन । तत्त्वज्ञान भएको छैन भने यस्तो स्वधर्माचरणले चित्त शुद्ध गरिदिन्छ, ज्ञानको उपाय बनाइदिन्छ । तत्त्वज्ञान भैसकेको छ भने यस्तो स्वधर्मकर्माचरणले लोक मर्यादाको संरक्षणद्वारा लोकहित गर्छ नयाँ संस्कार बनाउँदैन । अतः ज्ञान नभएकाले पनि, ज्ञान भएकाले पनि कर्तृत्वाभिमान छोडेर,

फलासक्ति नराखी आफ्नो वर्णधर्मानुसार कर्म गरिरहनुपर्छ, कर्म छोड्नु हुँदैन।

कर्मको गति गहन छ। कर्म गर्नले कर्मको, विकर्मको एवं अकर्मको पनि रहस्य बुझ्नुपर्छ। कर्म भनेको सामान्यतः शास्त्र निहित स्वधर्म हो; विकर्म भनेको शास्त्रनिषिद्ध खराब कर्म हो; अकर्म भनेको कर्मत्याग हो कर्माभाव हो। कर्म पनि कुनै कारणबाट विकर्म वा अकर्म बन्न सक्छ भने विकर्म पनि कर्म बन्न सक्छ। सत्कर्म पनि दम्भ, ढोंगले अरूलाई छकाउन गरिएको छ भने विकर्म बन्छ। सत्यको, अहिंसाको दुराग्रहपूर्वक अनुसरण गर्दा अनेक निरपराधको बध हुन्छ, निरीह जनताको महाहानि हुन्छ भने त्यो सत्य, त्यो अहिंसा पनि विकर्म बन्छ र त्यहीं सत्यको र अहिंसा-को अपवाद पनि सत्कर्म बन्छ। त्यस्तै यज्ञ, दान आदि कर्महरू पनि श्रद्धा नगरी विधि छोडेर गरियो भने नगरे सरह नै हुन्छ र अकर्म बन्छ। त्यस्तै एक वर्णको एक आश्रमीको सत्कर्म अर्को आश्रमीको विकर्म बन्छ। धर्मयुद्ध गृहस्थ क्षत्रियको निमित्त सत्कर्म हुन्छ तर ब्राह्मणको निम्ति त्यही विकर्म हुन्छ। भिक्षाटन संन्यासीको निमित्त कर्म हुन्छ भने, गृहस्थ क्षत्रियको निमित्त विकर्म बन्छ। यस्ता हजारन् उदाहरण अन्न सक्छन्। मुख्य कुरो, कर्मको रहस्य बुझ्न गाहारो छ, त्यसैले पुरुखा-हरूले, आफ्ना कुलका सज्जनहरूले जे पहिलेदेखि गर्दै आए त्यही गर्नाले श्रेय हुन्छ— "त्यसैले तिमी पुरुखाहरूले पहिले गर्दै ल्याएको कर्म गर"।

कर्म अकर्मका विषयमा किटेर यसै भन्न गाहारो छ। वास्तवमा कर्तृत्वाभिमान र कर्म-फलेच्छा राखेको छ भने कर्म अकर्म विकर्मको झमेला पर्छ। 'म गर्नेवाला हुँ' 'मैले पाउनुपर्छ' भन्ने आग्रह छैन भने, झमेला पर्दैन, आनन्द हुन्छ। मूढमति मानिसहरू अकर्मलाई पनि कर्म ठान्छन्, कर्मलाई पनि अकर्म ठान्छन्। कर्म गर्नु र नगर्नु दुवै अविद्यावस्थाका हुन्। विद्या-कालमा कर्म गर्नु र नगर्नु केही हुँदैन। अकर्म अर्थात् क्रियारहित आत्मामा म गर्छु भनी कर्मको सम्बन्ध देख्नु भ्रम हो। कर्म नगर्दा पनि भएको अकरण रूप कर्ममा अकर्म (कर्म भाव) देख्नु पनि भ्रम हो। अतः देहेन्द्रियादिसंघातबाट कर्म भइरहँदा पनि आत्मालाई अकर्म अर्थात् अकर्ता देख्नु पर्छ। आफ्नो वर्णाश्रम धर्मानुसारका नित्यकर्मको त्याग (अकर्म) हुँदा पनि छोड्नु नहुने कर्मत्याग रूप कर्म भएको देख्नु पर्छ। अर्थात् नित्य नैमित्तिक कर्म छोडेर अकर्म हुने छैन, कर्म हुँदा पनि आत्मालाई अकर्ता कर्मरहित भन्ने बुझ्दा अकर्म हुन्छ। त्यसकारण अकर्म हुन आत्मालाई अकर्ता कर्मरहित छ भन्ने बुझेर वर्णाश्रम धर्मानुसार नित्यनैमित्तिक कर्म गरिरहनुपर्छ।

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्प वर्जिताः।
ज्ञानाग्नि दग्ध कर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः।१९।

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्प वर्जिताः, ज्ञानाग्नि दग्धकर्माण तम् बुधाः पण्डितम् आहुः।

जसका सबै सत्कर्महरू काम र संकल्पले रहित हुन्छन् ज्ञानाग्निले कर्म संस्कार डढेको त्यो पुरुषलाई विद्वान्हरूले पण्डित भन्छन्।१६।

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः।२०।

कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः, निराश्रयः, कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि सः न एव किञ्चित् करोति ।

कर्मफलासक्ति छोडेर नित्यतृप्त र निराश्रय रहने पुरुष कर्ममा लागि रहेर पनि त्यसले केही पनि गरेको हुँदैन ।

वर्ण र आश्रम अनुसारको कर्म छोड्नु हुँदैन, कर्तव्य कर्म गर्नुपर्छ, निषिद्ध कर्म गर्नुहुँदैन, काम्य कर्ममा लाग्नु पर्दैन । मोक्षमार्गीका निमित्त मोक्षप्राप्तिमा यो उपाय हो । नित्यकर्ममा प्रवृत्त रहँदा पनि कर्म नगरिरहेको पनि हुन सक्छ । जसले कर्ममा पनि, फलमा पनि आसक्ति राखेको हुँदैन; नित्य आत्मामा, नित्य आत्मानन्दमा तृप्त रहेको हुन्छ; अन्य भूतभौतिकको र भोगको आंकाङ्क्षा जसलाई पटक्कै हुँदैन त्यस्ता विद्वान्मा कर्तृत्वभाव हुँदै हुँदैन, त्यस्ताले केही पनि गरेको हुँदैन । साधनावस्थामा सत्कर्म गरेको अभ्यासले त्यस्ता ज्ञानीका शरीरेन्द्रियहरूबाट वर्णाश्रमधर्मानुसारका कर्तव्य कर्महरू तिनका रजःस्वभावबाट चलिरहन्छन् मात्रै । लोकमर्यादा कायम रहने र निन्दाचर्चा नहुने सम्म मात्र त्यस्ता कर्मबाट हो, अरू कुनै मतलब हुँदैन । २० ।

निराशी यंत चित्तात्मा त्यक्त सर्व परिगृहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् ।२१।

निराशीः यतचित्तात्मा, त्यक्त सर्व परिग्रहः, केवलं शारीरं कर्म कुर्वन् किल्विषं न आप्नोति ।

आशा हराएको, बुद्धि, इन्द्रिय तह लागेको, सबै भोग्य र भोगसाधन त्यागेको पुरुषले शरीरबाट हुने, अथवा शरीरधारणको लागि हुने अभिमानरहित कर्म गर्दा पाप लाग्दैन अर्थात् कसर रहँदैन, थिग्रेनी जम्दैन । २१ ।

तत्वज्ञानी जीवन्मुक्तको कर्म कर्म हुँदैन । किनभने त्यो कर्तृत्वाभिमानबाट भएको छैन, फलासक्तिबाट पनि भएको छैन । उसका पूर्वसञ्चित कर्मसंस्कार दग्ध भैसकेका छन्, करिष्यमाण कर्मको फल प्ररोहणशक्ति हराइसकेको छ, क्रियमाण कर्म प्रारब्धबाट मात्र चलेका छन्, निर्बीज छन् । त्यही प्रारब्धबाट भएको कर्मलाई लोकले मर्यादाको रूपमा लिन्छन् । तर ज्ञानीले लोकमर्यादाको निमित्त कर्म गरिरहन्छ, गरिरहनुपर्छ भन्ने केही छैन । कुनै ज्ञानीबाट हुन सक्छन्, बेसै छ; कुनै ज्ञानीबाट हुँदैनन् केवल शरीर धारणार्थक कर्म अरूका दृष्टिमा हुन्छन्, खराब छैन । शुकसनकादि निवृत्त भए, त्यसबाट पनि लोकशिक्षा भएको छ । निमिजनकहरू प्रवृत्त भए, त्यसबाट पनि लोकमर्यादारक्षण भएको छ ।

मुख्य कुरो, ज्ञान हुनुपर्छ, तत्त्व बुझ्नै पर्छ, आत्मसाक्षात्कार हुनै पर्छ । ज्ञानले कर्मबीज दग्ध भैसकेपछि, फलेच्छा र कर्तृत्वाभिमान हराए सत्कर्म आफैं चलिरहन पनि सक्छन् । लोकहितको निम्ति, लोकमर्यादा परिपालनको निम्ति, धर्मरक्षाको निम्ति लौकिक तथा शास्त्रीय कर्महरु भइरहन पनि सक्छन्; शरीरधारणार्थक बाहेक अन्य सबै कर्महरू पूरै रोकिन पनि सक्छन् । ज्ञान भैसकेको छ, तम गैसकेको छ, केही फरक पर्दैन । जानेको नजानेको हुँदैन, कर्मसंस्कार बन्दैन, गाँठो फुस्किसक्यो, संशय छिनिसक्यो, मुक्ति भैसकेको छ ।

यदृच्छालाभ संतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ।२२।

यदृच्छालाभ सन्तुष्टः द्वन्द्वातीतः, विमत्सरः, सिध्दौ असिध्दौ च समः कृत्वा अपि न निबध्यते ।

आफैं जुटेकोमा सन्तुष्ट, द्वन्द्वबाट नछोइने, ईर्ष्या डाहा नभएको, सिद्धिमा र असिद्धिमा सम रहने पुरुष कर्म गरेर पनि बाँधिंदैन । २२ ।

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थित चेतसः ।
यज्ञाया चरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ।२३।

गतसङ्गस्य, मुक्तस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः, यज्ञाय कर्म आचरतः समग्रं प्रविलीयते ।

सङ्ग नभएको, कर्मबन्धनबाट मुक्त रहेको, ज्ञानमा नै चित्त अडेको, यज्ञार्थ कर्म गर्ने साधकको सारा कर्म फलमूल सहित विलाउँछ, केही थिग्रिंदैन ।

ज्ञानीले पाउनु पर्ने केही देखेंको हुँदैन । ईश्वर प्रीतिबाट हुने ज्ञाननिष्ठा पनि ज्ञानीले पाइ-सकेको छ । त्यसैले यस्तो ज्ञानीले गरेको कर्म जम्मै विलाउँछ, तातो फलाममा परेको पानीको थोपा बिलाए जस्तै हुन्छ । यसरी ज्ञानीको, क्रियमाण कर्म पनि, करिष्यमाण कर्म पनि संस्कार वा कर्मका उत्पादक हुँदैनन् । ज्ञानीको दृष्टिमा जम्मै ब्रह्ममय हुन्छ ।२३।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि र्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रम्हकर्म समाधिना ।२४।

ब्रह्म अर्पणं, ब्रह्म हविः, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम ब्रह्म कर्मसमाधिना तेन गन्तव्यं ब्रह्मएव ।

हवनको साधन सुरो आदि ब्रह्म; हवन गरिने ध्यू, चरु आदि ब्रह्म; हवनको आधार अग्नि ब्रह्म; हवन गर्ने होता ब्रह्म; ब्रह्ममा चित्त समाहित भएकाले प्राप्तगर्ने पद ब्रह्म नै हो ।

ज्ञानीहरूका दृष्टिमा ब्रह्मदेखि भिन्न केही हुँदैन । सम्पूर्ण द्वैतप्रपञ्चमय जगत् निष्कल ब्रह्म-रूपी अधिष्ठानमा अध्यस्त भएका हुन् । अधिष्ठान ब्रह्मसत्ता बाहेक अध्यस्तको पृथक् सत्ता नै हुँदैन । जे पनि ब्रह्ममा नै देखिएको हो, ब्रह्म नै देखिएको हो जगत् पनि, आत्मा पनि ब्रह्माभिन्न छ । अतः ज्ञानीले गरेको यज्ञ केवल ब्रह्मोपासना हो; यज्ञ, यज्ञका साधन, यज्ञद्रव्य, यज्ञाधि-करण अग्नि, यजमान सबै ब्रह्म नै हुन् । उसको यज्ञ अभेद यज्ञ हो, ब्रह्म यज्ञ हो ।२४।

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्ना वपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ।२५।

अपरे योगिनः दैवम् एव यज्ञं पर्युपासते । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेन एव उपजुह्वति ।

एक थरी योगीहरु देवोपासनारूपी यज्ञ गर्छन् । अर्काथरी ब्रह्मरूपी अग्निमा यज्ञले यज्ञको नै हवन गर्छन् । २५ ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् विषया नन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ।२६।

अन्ये श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि संयमाग्निषु जुह्वति । अन्ये शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ।

अरू श्रोत्र आदि इन्द्रियहरुलाई संयमरूपी अग्निमा हवन गर्छन् । अरू शब्द आदि विषयलाई इन्द्रियरूपी अग्निमा हवन गर्छन् । २६ ।

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ।२७।

अपरे सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च ज्ञानदीपिते आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ।

अरू सबै इन्द्रियकर्म र प्राणकर्महरूलाई ज्ञानले दन्केको आत्मसंयमयोगाग्निमा हवन गर्छन् । २७ ।

द्रव्ययज्ञा स्तपोयज्ञा योगयज्ञा स्तथापरे ।
स्वाध्याय ज्ञान यज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ।२८।

द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः तथा अपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः च यतयःसंशितव्रताः ।

द्रव्ययज्ञ, तपस्यायज्ञ, योगयज्ञ गर्नेहरू त्यस्तै अरु स्वाध्याय र ज्ञानयज्ञ गर्ने व्रतनियम गर्ने यतिहरु छन् । २८ ।

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणे पानं तथा परे
प्राणापान गती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ।२९।

अपाने प्राणं तथा अपरे प्राणे अपानं जुह्वति प्राणापान गतीरूध्द्वा प्राणायाम परायणाः ।

अपानवायुमा प्राणलाई र त्यस्तै प्राणवायुमा अपानलाई हवन गर्छन् । प्राण र अपान दुवको गतिलाई रोकेर प्राणायाममा लागिरहन्छन् ।

प्राणायाममा सामान्यतः तीन प्रक्रिया हुन्छन - पूरक, कुम्भक र रेचक । दाहिने नाकको पोहोरा बन्द गरेर देब्रे नाकको पोहोराबाट सास भित्र तानिन्छ, यो पूरक क्रिया हो । तानेको सासलाई नाकको देब्रे प्वाललाई पनि बन्द गरेर भित्रै रोकिन्छ, यो कुम्भक क्रिया हो । दाहिने नासाछिद्रलाई खोलेर भित्रको सास बाहिर फ्याँकिन्छ, यो रेचक क्रिया हो । पुरक कुम्भक र रेचक तीन क्रिया मिलेपछिएक प्राणायाम हुन्छ । पूरक क्रिया गर्दा अपानवृत्तिमा प्राणवृत्तिको र रेचक क्रिया गर्दा प्राणवृत्तिमा अपानवृत्तिको हवन भएको कल्पना गरिन्छ । प्राणायाम गर्दा मन्त्र सहित गर्नुपर्छ । कुम्भक क्रिया दुइ किसिमको मानिन्छ, भित्र तानेर रोक्नु अन्तः कुम्भक, बाहिर फ्याँकेर रोक्नु बहिः कुम्भक ।२९।

गीतालोक भाष्य

पञ्चायतन देवता

श्री गणेश

श्री शिव

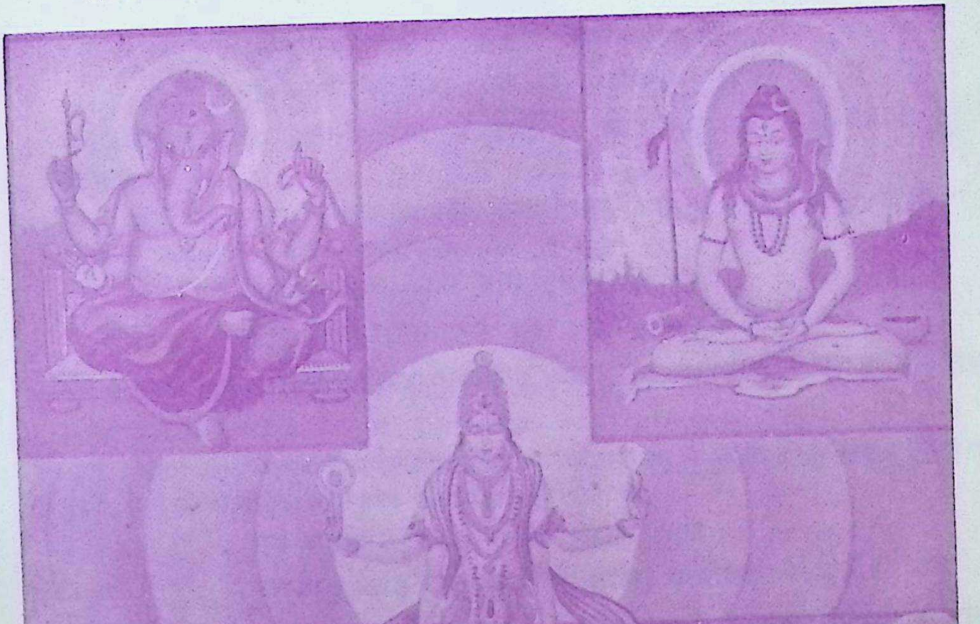

श्री सूर्य

श्री विष्णु

श्री देवी

पञ्चदेव

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञ क्षपितकल्मषाः ।३०।

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । सर्वे अपि एते यज्ञविदः यज्ञ क्षपित कल्मषाः ।

अर्काथरी आहारलाई नियमित गरेर प्राणवृत्तिलाई प्राणमा हवन गर्छन । सबै यी यज्ञका ज्ञाता हुन् र यज्ञद्वारा मलपाप नाश गरेका पुरुष हुन् ।३०।

यज्ञशिष्टामृत भुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्
नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतो न्यः कुरुसत्तम ।३१।

यज्ञ शिष्टामृतभुजः सनातनं ब्रह्म यान्ति । अयं लोकः अयज्ञस्य न अस्ति कुरुसत्तम, अन्यः कुतः ।

यज्ञशेषरूपी अमृत भोजन गर्नेहरू सनातन ब्रह्म पाउँछन् । यो लोक पनि यज्ञ नगर्नेका लागि हुँदैन, हे कुरुवंशी अर्जुन, अर्को लोक त कहाँबाट हुनु ?।३१।

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वा नेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ।३२।

एवं बहुविधाः यज्ञाः ब्रह्मणः मुखे वितताः । तान् सर्वान् कर्मजान् विध्दि एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ।

यस्ता थरीथरी यज्ञहरू वेदको मुखभागमा (पूर्वभागमा) विस्तार गरिएका छन्, ती सबै यज्ञहरू कर्मबाट हुन्छन् भन्ने जान । यस्तो जानेपछि छुटनेछौ ।३२।

श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज् ज्ञान यज्ञः परन्तप
सर्वं कर्मा खिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।३३।

द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् । परन्तप, पार्थ, सर्वम् अखिलं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते ।

द्रव्यमय यज्ञभन्दा ज्ञानयज्ञ बढी कल्याणकारी छ । शत्रुलाई सन्ताप दिने हे अर्जुन, सबै किसिमका जम्मै कर्म ज्ञानमा पुगेर टुङ्गो लाग्छन् ।३३।

वेदमा अनेक यज्ञहरूको वर्णन छ । यहाँ सामान्यतः बाह्र प्रकारमा देखाइएको छ । १. देवयज्ञ– विभिन्न देवीदेवताका पूजाआजा, जपपाठहरू । २. ब्रह्मयज्ञ (आत्मज्ञान यज्ञ)- जीवात्मालाई उपाधि हटाएर, परमात्मभावद्वारा निर्विशेष निरुपाधि ब्रह्ममा मिलाइ दिनु । ३. इन्द्रिय संयमयज्ञ –श्रोत्र आदि इन्द्रियलाई एक एक गरी विषयबाट खिचेर अन्तर्मुख बनाउने अभ्यास अर्थात प्रत्याहार-यज्ञ । ४. अनासक्त व्यवहारयज्ञ-व्यवहार चलिरहँदा पनि आसक्ति र भोक्तृत्वाभिमान छोडेर इन्द्रियलाई अग्नि र विषयलाई होमद्रव्य सम्झनु । ५ आत्मसंयम यज्ञ– इन्द्रियवृत्ति र प्राणवृत्तिहरुमा मनलाई

लाग्न नदिई ध्येय वस्तुमा लगाउनु । ६. द्रव्ययज्ञ– धन लगाएर गरिने पाटीपौवा, पुलघाट आदि बनाउनु, दानप्रदान गर्नू, सदावर्त हण्डी आदि दिनु । ७. तपोयज्ञ– कृच्छ्रचान्द्रायण, व्रत उपवास आदि गर्नु । ८. योगयज्ञ– अष्टाङ्गयोग गर्नु, विशेष गरेर यम, नियम तथा आसनको साधना गर्नु । ९. स्वाध्याययज्ञ– वेदवेदाङ्गको, विष्णु सहस्रनाम गीता रामायण आदि सद्ग्रन्थको सस्वर पाठ एवं देव देवी स्तोत्रको पाठ एवं नाम संकीर्तन गर्नु ।१०. स्वाध्याय ज्ञान यज्ञ–पाठ गरिने ग्रन्थहरुको अर्थको श्रवण मनन आदि गर्नु । ११. प्राणायाम यज्ञ– बाहिरबाट भित्र वायु भर्नु 'पूरक', भित्रकोलाई भित्रै रोक्नु, बाहिरकोलाई बाहिरै रोक्नु 'कुम्भक', भित्रकोलाई बाहिर बाँया नासाछिन्द्रबाट छोड्नु 'रेचक' यस्तो प्राणायाम गर्नु । १२. इन्द्रिय मनोवृत्तिलय योग– इन्द्रियलाई विषयको आहारा नियमित गरेर मनमा लगाउनु, मनलाई पनि बुद्धि अहंकारमा संयत गर्नु । अथवा ११, १२ सास फेर्दा मन्त्र जप चलाउनु, यसलाई अजपाजप भन्छन् ।

यज्ञ सबै बेस हुन् । प्रत्येक यज्ञको आफाफ्नो महत्व छ, आफाफ्नो उद्देश्य छ । यति भएर पनि सबै यज्ञको यौटा मूल उद्देश्य छ । सारा श्रौतस्मार्त यज्ञयाग, पूजाउपासनाको परिसमाप्ति ज्ञानमा हुन्छ । सबै किसिमका यज्ञहरुमध्ये 'ज्ञानयज्ञ' सर्वश्रेष्ठ हो । देवयज्ञ आदिको फल ज्ञान प्राप्तिमा हुने प्रतिबन्धहरुलाई फ्याँक्नु हो । ज्ञानोदयमा सहायता गरेपछि यज्ञको कृतकृत्यता हुन्छ । अतः जुनसुकै यज्ञ गरे पनि रुचि अनुसार, ज्ञानयज्ञ चाहि कदापि छोड्नु हुन्न । ज्ञान भएपछि कर्मको टुङ्गो लाग्छ । अर्थात् ज्ञान नै पराकाष्ठा हो, परागति हो ।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिन स्तत्त्व दर्शिनः ।३४।

तत् विध्दि प्रणिपातेन, परिप्रश्नेन, सेवया ते ज्ञानिनः तत्त्व दर्शिनः ज्ञानम् उपदेक्ष्यन्ति ।

त्यो ज्ञान बुझ । पाउ पर्नाले, विनयपूर्वक सोधपूछ गर्नाले, सेवाटहल गर्नाले ती ज्ञानी तत्त्वद्रष्टाहरुले ज्ञानको उपदेश गर्नेछन् । ३४।

यज् ज्ञात्वा न पुन र्मोह मेवं यास्यसि पाण्डव
येन भूता न्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।३५।

यत् ज्ञात्वा पुनः एवं मोहं न यास्यसि । पाण्डव, येन भूतानि अशेषेण आत्मनि द्रक्ष्यसि अथो मयि ।

जे जानेर फेरि यसरी मोहमा पर्ने छैनौ । हे पाण्डव, जुन ज्ञानले भूत भौतिक जम्मैलाई आफ्नै आत्मामा र अनि ममा देख्नेछौ ।

क्षेत्र जति जम्मै क्षेत्रज्ञमा र अनि क्षेत्रज्ञ जम्मै परमात्मामा देखिन्छन् र जगत् जीव र ईश्वरको अभेद दर्शन हुन्छ । क्षर अक्षर पुरुषको र पुरुषोत्तमको एकत्व साक्षात्कार हुन्छ । ३५ ।

अपिचेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ।३६।

सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः असिचेत् अपि सर्वं वृजिनं ज्ञानप्लवे न एव संतरिष्यासि ।

सबै पापीहरू भन्दा बढी पापी रहेछौ भने पनि सबै पाप, क्लेश रूपी सागरलाई ज्ञानरूपी नाउबाट नै राम्ररी तर्नेछौ ।३६।

यथैधांसि समिद्धो ग्निर्भस्मसात् कुरुते र्जुन

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ।३७।

यथा एधांसि समिध्दः अग्निः भस्मसात् कुरुतेः अर्जुनः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि तथा भस्मसात् कुरुते ।

जसरी दाउराहरूलाई दन्केको आगोले भष्म पार्छ हे अर्जुन, ज्ञानाग्निले सबै कर्मवासनाहरू लाई त्यसरी भष्म गर्छ ।३७।

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्र मिह विद्यते

तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ।३८।

इह ज्ञानेन सदृशं पवित्रम् न हि विद्यते । तत् स्वयं योगसंसिध्दः कालेन आत्मनि विन्दति ।

यहाँ ब्रह्माण्डमा ज्ञान बराबर पवित्र केही पनि छैन । त्यो ज्ञान आफैं योग राम्ररी सिद्ध भएको पुरुषले आत्मामा नै पाउँछ ।३८।

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्ति न चिरेणाधिगच्छति ।३९।

श्रध्दावान्,तत्परः,संयतेन्द्रियः ज्ञानं लभते। ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्ति न चिरेण अधिगच्छति।

श्रद्धा गर्ने, लागि पसिरहने, इन्द्रियलाई वशमा राखेको साधकले ज्ञान पाउँछ । ज्ञान पाएर परम शान्ति तुरून्तै पाउँछ । ३९।

अज्ञश्चा श्रद्दधानश्व संशयात्मा विनश्यति

नायं लोको स्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।४०।

अज्ञः च, अश्रद्दधानः च, संशयात्मा विनश्यति । संशयात्मनः न अयं लोकः, न परः, न सुखम् अस्ति ।

अज्ञानी भएर पनि श्रद्धा नगर्ने मानिस शङ्कालु हुन्छ, बिग्रन्छ । संशय गर्ने स्वभावको मान्छेलाई न यो लोक न परलोक, न सुख नै हुन्छ । ४० ।

योगसंन्यस्त कर्माणं ज्ञानसंछिन्न संशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।४१।

योग संन्यस्त कर्माणं, ज्ञान संछिन्न संशयम्, आत्मवन्तं धनञ्जय, कर्माणि न

निबध्नन्ति ।

योगले कर्म संन्यास गरेको, ज्ञानले संशय छिनालेको आत्मवान्‌लाई, धन जित्ने हे अर्जुन, कर्महरूले बाँध्दैनन् ।४१।

तस्माद ज्ञान सम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः
छित्त्वैनं संशयं योग मातिष्ठो त्तिष्ठ भारत ।४२।

तस्मात् अज्ञानसम्भूतं एनं आत्मनः संशयं ज्ञानासिना छित्त्वा योगम् आतिष्ठ हे भारत उत्तिष्ठ ।

त्यसैले, अज्ञानबाट उठेको, चित्तमा रहेको यो आत्मा बारेको संशयलाई ज्ञान खड्गबाट काटेर योग गर । हे भारत, उठ ।४२।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्‌भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे ज्ञानकर्मसंन्यास योगो नाम चतुर्थः अध्यायः ।

ॐ तत् सत् ज्ञानकर्म संन्यास योग भन्ने चौथो अध्याय सकियो । यो चौथो अध्यायमा परमेश्वरप्रवर्त्तित सांख्ययोग र कर्मयोगको अनादि परम्परामा ईश्वरीय अवतार रहस्यको उपदेश द्वारा सोपाधि ब्रह्मात्मक सगुण साकार भगवान्‌को महिमा बताइएको छ । भगवद् भक्तिको साथ यज्ञ भावनाबाट कर्म गर्नुपर्छ भन्ने उपदेश भएको छ । फल संन्यास पूर्वक यज्ञ भावनाबाट कर्म गर्नाले कर्म संस्कार जम्दैन र चित्त शुद्ध हुन्छ । शुद्ध भएको चित्तमा मात्र ज्ञानको उदय हुन सक्छ । ज्ञानभन्दा पवित्र र ठूलो अरू केही छैन । मनुष्य जीवनको परम पुरुषार्थ नै ज्ञानोदय हो । ज्ञानको, कर्मको र संन्यासको परस्पर सम्बन्धको उपदेश यो अध्यायको विषय हुनाले यसको नाम ज्ञान कर्म संन्यासयोग रहेको छ । श्री मधुसूदन सरस्वतीले यज्ञबुद्धिबाट गरिने कर्म पनि ब्रह्ममा अर्पण गर्ने साधनारूपी अंशलाई प्रधानता दिएर यो अध्यायको नाम ब्रह्मार्पण योग राखेका छन् । श्रीधर स्वामीले चाहिं ज्ञानको महिमा गानलाई प्रधान मानेर ज्ञानयोग भन्ने नाम राखेका छन् । श्री नीलकण्ठले यज्ञको वैविध्य प्रतिपादनलाई प्रधानता दिएर अध्यायको नाम 'यज्ञ विभागयोग' भन्ने राखेका छन् ।

ॐ श्री परमात्मने नमः

अथ पञ्चमोऽध्यायः – कर्म संन्यासयोगः ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले भन्नुभो ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयो रेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ।१।

कृष्ण, कर्मणां संन्यासं पुनः योगं च शंससि । एतयोः यत् श्रेयः तत् एकं मे सुनिश्चितं ब्रूहि ।

हे कृष्ण कर्मसंन्यासको फेरि योगको पनि तारीफ गरिबक्सिन्छ । यी दुइमध्ये जुनचाहिं कल्याणकारक हो त्यही यौटा मलाई पूर्ण निश्चयसाथ भर्जो होस् । १ ।

संन्यास भन्नाले सामान्यतः कर्मत्याग बुझिन्छ, योग भन्नाले कर्मानुष्ठान बुझिन्छ । श्रुति स्मृतिले उपदेश गरेका यज्ञयाग, व्रत उपवास आदिलाई कर्म भनिएको हो । यस्ता कर्महरू गृहस्थाश्रममा हुन्छन् । गृहस्थीले सधैं गर्नुपर्ने कर्महरूलाई नित्य कर्म भन्छन्, कुनै देश काल वा घटनालाई निमित्त मानेर गरिने कर्मलाई नैमित्तिक कर्म भन्छन् । कुनै इच्छा पूरा गर्ने उद्देश्यले गरिने कर्महरुलाई काम्य कर्म भन्छन् । शौचस्नान, सन्ध्योपासन, जपपाठ, पूजनहवन, तर्पण श्राद्ध, पञ्च महायज्ञहरू नित्य कर्म हुन् । तीर्थ आदिमा विशेषस्नानदानादि, एकादशी आदिमा उपवासादि, ग्रहण आदिमा स्नानदानादि, कुनै त्रुटि भएमा कृच्छ्रचान्द्रायण व्रत आदि नैमित्तिक कर्म हुन् । सन्तान होस्, धन सम्पत्ति होस्, अनावृष्टि हटोस् भन्ने किसिमका इच्छाबाट गरिने पुत्रेष्टि, कारीरी इष्टि आदि यज्ञ, महादान अतिदान आदि काम्य कर्म हुन् । कामना, वासना निष्कर्षमा चित्तका अशुद्धि हुन् । अतः चित्तशुद्धि चाहने गृहस्थीले काम्य कर्म नगरी नित्य नैमित्तिक कर्महरुको अनुष्ठान गर्नु पर्छ । भगवानलाई प्रसन्न बनाउने लक्ष्यले, भगवानमा नै समर्पण गर्नेगरी अनुष्ठान गर्नुपर्छ । योगशब्दले, कर्मयोग शब्दले गृहस्थाश्रममा गरिने यस्ता कर्मलाई लिने गरिएको छ । संन्यास आश्रममा यस्ता गृहस्थाश्रमका कर्महरूको त्याग हुन्छ, तर संन्यास आश्रमका कर्महरू चाहिं गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तैसंन्यासलाई शास्त्रमा प्रव्रज्या वा प्रव्रजन पनि भनिएको छ ।

ज्ञान नभईकन त हुँदै नहुने नै भो । ज्ञानप्राप्तिका लागि, स्वस्वरूपबोधका लागि कर्मयोग अथवा संन्यासयोग कुन बढी बेस हो भन्ने प्रश्न जिज्ञासुमा उठ्छ । अर्जुनको कर्म छोड्नु बेस हो कि कर्म गर्नु बेस हो भन्ने जिज्ञासा छ, जुन चाहिं असल हो त्यसको पक्का निर्णय पाउने प्रार्थना छ ।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्‌बाट आज्ञा भयो ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निः श्रेयसकरा वुभौ ।
तयो स्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ।२।

संन्यासः कर्मयोगः च उभौ निःश्रेयसकरौ । तयोः तु कर्मसंन्यासात् यर्मयोगः विशिष्यते ।

संन्यास र कर्मयोग दुवै कल्याणकारक हुन् । तर तिनमध्ये कर्मसंन्यासभन्दा कर्मयोग जाती हो । २ ।

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ।३।

यः न द्वेष्टि, न काङ्क्षति, सः नित्यसंन्यासी ज्ञेयः । हि निर्द्वन्द्वः, महाबाहो, सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ।

जो द्वेष गर्दैन, इच्छा गर्दैन, त्यो नित्यसंन्यासी हो । किनभने द्वन्द्व छुटेको पुरुष, हे महाबाहु, सजिलैसंग बन्धनबाट छुट्छ । ३ ।

सांख्य योगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एक मप्यस्थितः सम्यगुभयो र्विन्दते फलम् ।४।

सांख्ययोगौ पृथक् बालाः प्रवदन्ति, पण्डिताः न; एकम् अपि सम्यक् आस्थितः उभयोः फलं विन्दते ।

सांख्य र योगलाई बेग्लै फल दिने भनी बालकले भन्छन्, पण्डितले भन्दैनन् । कुनै एकको राम्ररी साधना गर्नेले दुबैको फल पाउँछ । ४ ।

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद् योगै रपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ।५।

यत् स्थानं सांख्यैः प्राप्यते तत् योगैः अपि गम्यते । सांख्यं, योगं च एकं यः पश्यति सः पश्यति ।

जुन स्थान सांख्यसाधकले पाउँछन् त्यही स्थान योगसाधकले पनि पाउँछन् । सांख्यलाई र योगलाई एउटै फल दिने हो भन्ने जसले बुझ्छ त्यसले बुझेको हो । ५ ।

संयासस्तु महाबाहो दुःख माप्तु मयोगतः ।
योग युक्तो मुनि र्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ।६।

महाबाहो, संन्यासः तु अयोगतः आप्तुं दुखम् । योगयुक्तः मुनिः ब्रह्म न चिरेण अधिगच्छति ।

हे महाबाहु, संन्यास चाहिं योग नभई पाउन गाहारो छ । योगले युक्त भएको मुनिले ब्रह्म अविलम्ब प्राप्त गर्छ । ६ ।

परमकल्याण प्राप्तिको निमित्त कर्मयोग र कर्मसंन्यास दुवै उपाय हुन्, साध्य कर्मयोग पनि हैन, कर्मत्याग पनि हैन । कर्मानुष्ठान पनि कर्मानुष्ठानकै निमित्त गरेर हुँदैन, कर्मसंन्यास पनि कर्मसंन्यासकै निमित्त गरेर हुँदैन; मोक्षको निमित्त, निःश्रेयसको निमित्त गर्नुपर्छ । मोक्ष, निःश्रेयसको मूल उपाय ज्ञान हो, जुनसुकै साधनाको पनि साध्य ज्ञानै हो 'सर्व कर्मा खिलं पार्थ ज्ञाने

परिसमाप्यते' । ज्ञान भएको छ भने कर्मानुष्ठान र कर्मत्याग दुवै बराबर हुन् । ज्ञान भएको छैन भने पनि दुवै साधनरूपमा बराबर हुन्, उपाय हुन् । दुइमध्ये कुनचाहिं बढी बेस भन्ने कुरोचाहिं साधकको योग्यतामा भर पर्छ । सामान्यतः विचार गर्दा ज्ञान भैनसकेकाको निमित्त कर्मत्याग भन्दा कर्मानुष्ठान बेस हुन्छ, लाभदायक हुन्छ ।

चित्तमा अनेक कामना वासनारूपी मलहरु जन्मजन्मदेखि पत्रपत्र भएर जमेका छन्, तिनलाई नफ्यांकीकन, चित्तलाई सफा नपारीकन हुंदै हुंदैन । यो लोकका र अन्य लोकका फलहरूमा तिनको भोगमा पूर्ण वैराग्य आएको छ भने चित्त शुद्ध भएछ भन्ने थाहा हुन्छ र अभ्यास, उपासनाहरु चल्ने हुन्छ । पूर्ण वैराग्य भयो भन्न पनि दुई चार दिनको स्थितिबाट पक्का हुंदैन । भित्रको अरुचि वा असंतोषलाई पनि कहिले काहीं वैराग्य भन्ने ठानिएको हुन्छ । भित्रको आकर्षण छुटेको हुंदैन, झर्को लाग्यो, मन परेन, चित्त बुझेन भने पनि विषयभोगबाट हटिने हुन्छ । यस्तो स्थितिमा फेरि विषयतिर, केही समय पछि नै साधक आकृष्ट हुने गर्छ । त्यसकारण कर्मत्याग गरिहालेर बेस हुंदैन, कर्म छोडिसकेपछि फेरि स्त्री पुत्रादिमा आसक्ति भयो, तिनको भरण पोषणमा नै व्यग्रता बढ्यो, विषयभोग नै चल्न थाल्यो भने झन् पतन हुन्छ; लडिन्छ; लडे पछि उठ्न झन गाह्रो हुन्छ । त्यसकारण ज्ञान भैनसकेका साधकहरूका लागि कर्मसंन्यासभन्दा कर्मयोग बेस हुन्छ । त्यसैले साधकको निमित्त गृहस्थी सजिलो आश्रम हो । अरु आश्रममा यमनियम आदिमा चुक्नै हुंदैन, रागद्वेष उठ्नै हुंदैन । गृहस्थाश्रममा अभ्यास गरिरहन पाइन्छ, कहीं केही चूकभूल भयो भने पनि पतन हुंदैन, अभ्यास बढाएर सुधार्न सकिन्छ ।

चाहे कर्मयोग होस्, चाहे संन्यासयोग होस्, रागद्वेष छुटाउनै पर्छ । रागद्वेष छुट्यो भन संन्यासी पनि नित्य संन्यासी हो, कर्मयोगी पनि नित्य संन्यासी हो । मोक्ष भनेको नयाँ कुरा पाउने हैन, बन्धन छुट्नु नै हो । बन्धन पनि वास्तव हैन, भ्रम मात्र हो । आत्मवस्तुको र अनात्मवस्तुको जुन परस्पर अध्यास भएको छ; नित्यलाई अनित्य, अनित्यलाई नित्य भन्ने भ्रम चलेको छ, गाँठो त्यही हो, द्वन्द्व त्यही हो । त्यो अध्यास छुट्यो भने जुनसुकै आश्रममा होस् बन्धन छुट्यो ।

संन्यास ज्ञानले युक्त भयो भने सांख्य हुन्छ, कर्मयोग समत्वबुद्धिले युक्त भयो भने योग हुन्छ । दुवैको फल उही हो मोक्ष । ज्ञाननिष्ठ छ भने संन्यासी पुग्ने स्थान र योगी पुग्ने स्थान योटै हो । मूल ढोका ज्ञान हो, साख्यले पनि, संन्यासले पनि, योगले पनि, कर्मयोगले पनि त्यही मूल ढोका खोलिदिन्छ ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्व भूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।७।

योग युक्तः, विशुध्दात्मा, विजितात्मा, जितेन्द्रियः, सर्वभूतात्म भूतात्मा कुवन् अपि न लिप्यते ।

योगले युक्त, बेसरी शुद्ध भएको आत्मावाला, शरीरेन्द्रियादिलाई बशमा राखेको, सर्वभूतको, अर्थात् ब्रह्मादेखि झारपातसम्मका सबै भूतको आत्मालाई आफ्नै आत्माको रूपमा देखेको पुरुष कर्म गर्दा पनि लिप्त हुंदैन । ७ ।

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्छृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् नश्नन् गच्छन् स्वपञ्छ्वसन् ।८।
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् नुन्मिषन् निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणी न्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ।९।

पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्, गच्छन्, स्वपन्, श्वसन्, प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन्, उन्मिषन्, निमिषन् अपि इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् तत्त्ववित् युक्तः किञ्चित् न एव करोमि इति मन्येत ।

हेर्दा, सुन्दा, छुँदा, सुँध्दा, खाँदा, हिड्दा, सुत्वा, सास फेर्दा, बोल्दा, छोड्दा (मलमूत्र आदि), समाउँदा, आँखा खोल्दा, आँखा चिम्लँदा पनि इन्द्रियहरू इन्द्रियका काममा लागेका छन् भन्ने निश्चय गर्ने तत्ववेत्ता योगसिद्ध पुरुषले केही पनि गरेकै छैन भन्ने ठान्दछ । ८,९ ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्र मिवाम्भसा ।१०।

ब्रह्मणि कर्माणि आधाय, सङ्गं त्यक्त्वा यः करोति सः पद्मपत्रम् अम्भसा इव पापेन न लिप्यते ।

परमात्मामा कर्म, कर्मफल जम्मै सुम्पेर फलासक्ति र कर्तृत्वाभिमान छोडेर जसले कर्म गर्छ त्यो पुरुष कमलपत्र पानीले झैं पापले लिप्त हुँदैन । १० ।

समत्वबुद्धियुक्त भएर साधना गर्ने योगीले आसन साधनाबाट शरीरलाई, प्रत्याहार साधनाबाट इन्द्रियलाई, धारणाध्यानसमाधि साधनाबाट मन चित्तबुद्धिलाई तह लगाउन सक्छ र शरीरका, इन्द्रियका, प्राणका मन चित्तबुद्धिका व्यापारहरु चलिरहे पनि आत्मामा तिनको अध्यास हुँदैन । त्यस्ता योगीलाई कुनै कर्मको लेप हुँदैन । तत्त्वज्ञान भएपछिका कर्मको लेप त हुँदै हुँदैन । तत्त्वज्ञान हुनुभन्दा पहिले गरेको कर्म पनि भगवान्का निम्ति गरेको छ भने, आफूले कुनै पनि फलको आशा राखेको छैन भने लेप हुँदैन ।

म र मेरो निम्ति भनेर आफैंलाई अगाडि सारेर कर्म गर्नु हुँदैन । भगवान्को निमित्त, भगवान्को खटनमा कर्म गरेको हुँ, जम्मै कर्म र कर्मफल भगवान्मै अर्पित छ भन्ने भावना पक्का छ भने वासना जम्दैन, कर्मको लेप हुँदैन ।

कायेन मनसा बुद्धया केवलै रिन्द्रियै रपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्म शुद्धये ।११।

कायेन, मनसा, बुध्या, इन्द्रियैः अपि केवलैः योगिनः सङ्गं त्यक्त्वा आत्म शुध्दये कर्म कुर्वन्ति ।

स्थूल शरीरले, मनले, बुद्धिले, इन्द्रियहरुले ममता नराखीकन योगीहरु अभिमान छोडेर

चित्तशुद्धिको निमित्त कर्म गर्छन् ।

कर्मयोगीले कर्म गर्दा कर्मलाई बन्धनहेतु नबनाईकन मोक्षोपाय बनाउने ध्येय लिनुपर्छ । मेरो निम्ति, मैले गरेको भन्ने धारणा रह्यो भने कर्म बन्धनहेतु बन्छ, चित्तमा ममता र अहंताको कस थपिन्छ । ममता र अहंता छोड्यो भने चित्तमा मल थपिदैन, चित्त माझिन थाल्छ, समय पुगेपछि ज्ञानोदय हुन्छ, मोक्ष हुन्छ । ११ ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्ति माप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ।१२।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा नैष्ठिकीं शान्तिं आप्नोति । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तः निबध्यते ।

योगीले कर्मफल छोडेर परम शान्ति पाउँछ । अयोगी आफ्नो इच्छाबाट गर्नाले फलमा आसक्त भएर बद्ध हुन्छ ।

केवल कर्म बन्धहेतु वा मोक्षोपाय हुँदैन । कर्म गर्ने विधि र भावना बन्धहेतु वा मोक्षोपाय हुन्छन् । मैले मलाई गरेको भन्ने भावना र ईश्वरार्पणबुद्धि रहित विधि बन्धहेतु हुन्छन् । मैले र मेरो निम्ति भन्ने भावनाको अभाव, ईश्वरार्पण बुद्धि सहित विधि, स्ववर्णाश्रमधर्मको अनुकूलता मोक्षोपाय हुन् ।

कर्म शरीरीको चलिरहन्छ, बिना कर्म एक क्षण पनि बित्दैन । कर्म योगीले पनि गर्छन्, संसारीले पनि गर्छन् । योगी बाँधिदैन, अयोगी बाँधिन्छ । त्यसैले कर्मले बाँध्ने पनि हैन नबाँध्ने पनि हैन । बाँध्ने आसक्तिले हो, अभिमानले हो, अधर्मले हो । मेरा निम्ति, तेरा निम्ति, त्यसका निम्ति भन्ने भावना आसक्ति हो । मैले गरेको, तैंले गरेको, त्यसले गरेको भन्ने धारणा अभिमान हो । आफ्नो वर्ण र आश्रम अनुसार शास्त्रले बताएको कर्म नगर्नु तथा वर्णाश्रमप्रतिकूल एवं अशास्त्रीय र विधिहीन कर्म गर्नु अधर्म हो । त्यसैले, युक्त पुरुष चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्तिबाट परम शान्ति प्राप्त गर्छ, अयुक्त पुरुष चित्त अशुद्ध र अज्ञानले पूर्ण हुँदा बाँधिन्छ । १२ ।

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन् ।१३।

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य, वशी देही न एव कुर्वन् न कारयन् नवद्वारे पुरे सुखम् आस्ते ।

सबै किसिमका कर्महरुलाई मनैले संन्यास गरेर इन्द्रियहरुलाई वशमा राखेको जीवात्मा नगरीकन र नगराइकन नौ ढोके सहरमा सुखसंग बस्छ ।

शरीर यौटा शहर हो, राष्ट्र नै हो । यसमा जम्मा नौ द्वार छन् । दुइ आँखा, दुइ नाक, दुइ कान र एक मुखको विवर समेत सात द्वार माथितिर छन् । गुदद्वार र मूत्रनली समेत दुइ द्वार तलतिर छन् । यो नौ द्वारवाला शरीरमा मन, चित्त, बुद्धि, अहंकार, ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, प्राण, सत्व रज तम, शब्द, स्पर्श, रूप रस गन्धरूपी तन्मात्रा, तिनका कार्य, तिनका अधिष्ठाता देवताहरु

आफापना स्थानमा आफापना कर्महरू गरी बसेका छन् । शरीरैमा संसार नै चलिरहेको छ । विराट् ब्रह्माण्ड जस्तो छ, जसरी चलेको छ, शरीर पनि त्यस्तै छ, त्यसरी नै चलेको छ । शरीरलाई पिण्डाण्ड र जगत्लाई ब्रह्माण्ड भन्छन् । जस्तो जसरी पिण्डाण्डमा, त्यस्तै त्यसरी नै ब्रह्माण्डमा भन्ने उक्ति प्रसिद्ध छ । यो शरीरमा जीवात्मा बसेको छ सबैको अधिपतिको रूपमा ।

पिण्डाण्डको अधिपति चेतन आफैं गर्नेवाला हुँ र गराउनेवाला हुँ भन्ने ठान्दा दुःख पाउँछ । गर्ने, गराउने आफू हैन, तैपनि अज्ञानले, अविवेकले गर्ने र गराउने अभिमान उठ्छ, त्यसैले गर्दा कर्मवासनाजालले जेल्छ, दुःख हुन्छ । पिण्डदेखि चेतन पृथक हो भन्ने बुद्धि विवेकज्ञान हो । पिण्ड नै चेतन हो भन्ने बुद्धि अविवेक हो । शरीर, इन्द्रिय आदि कार्यकरण संघात भनेको यही पिण्ड हो, यही पुर हो । शरीरेन्द्रिय आदि कार्यकरण संघातलाई नै आफू मान्नेले आफू शरीरमा बसेको छु भन्ने बुझ्दैन, मान्दैन र भन्दैन । किनभने, उसले शरीरलाई नै आत्मा मानेको छ, गर्ने गराउने ठानेको छ । संघातदेखि पृथक् आफूलाई मान्नेले शरीरमा बसेको आफूलाई बुझ्छ । उसले कर्मसंग आफ्नो संबन्ध नबाँध्ने बित्तिकै गर्ने र गराउनेवाला आफू भन्ने अभिमान उठ्दैन र त्यसैले उसलाई सुख हुन्छ । १३ ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफल संयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ।१४।

प्रभुः लोकस्य न कर्तृत्वं, न कर्माणि, न कर्मफल संयोगं सृजति । स्वभावः तु प्रवर्तते ।

प्रभु आत्माले लोकको, न कर्तृत्वको, न कार्यवस्तुहरूको, न त कर्मफल संयोग (भोग) को सृष्टि गरेको छ । स्वभाव (अविद्यारूपी प्रकृति) मात्र चलिरहेको छ ।१४ ।

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेना बृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।१५।

विभुः न कस्यचित् पापं, न च एव सुकृतम् आदत्ते । अज्ञानेन ज्ञानम् आवृतं तेन जन्तवः मुह्यन्ति ।

सर्वव्यापक आत्मा न कसैको पाप, न वा धर्म नै लिनुहुन्छ । अज्ञानले गर्दा ज्ञान ढाकिएको छ, त्यसैले प्राणीहरू अलमलिन्छन् । १५ ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशित मात्मनः ।
तेषा मादित्यवज् ज्ञानं प्रकाशयति तत् परम् ।१६।

येषां तु तत् अज्ञानं आत्मनः ज्ञानेन नाशितम् । तेषाम् आदित्यवत् ज्ञानं तत् परं प्रकाशयति ।

तर जसको त्यो अज्ञानलाई आत्माको ज्ञानले नासेको छ, तिनको सूर्यले जस्तै ज्ञानले त्यो ज्ञेय-वस्तु परमतत्व प्रकाशित गरिदिन्छ । १६ ।

तद्बुद्धय स्तदात्मान स्तन्निष्ठा स्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुन रावृत्ति ज्ञाननिर्धूत कल्मषाः ।१७।

तद्बुध्दयः, तदात्मानः, तन्निष्ठाः, तत्परायणाः, ज्ञाननिर्धूत कल्मषाः अपुनरावृत्ति गच्छन्ति ।

त्यही बुद्धि भएका, त्यही आत्मा भएका, त्यसैमा स्थित, त्यसैमा रमाइरहेका, ज्ञानले सबै कसर हटेकाहरु फेरि फर्किनुनपर्ने गति प्राप्त गर्छन् । १७ ।

आत्मामा कुनै गुण पनि छैन, क्रिया पनि छैन । अहंकार आदि दृश्य वर्गमा आत्माको कुनै वास्तव सम्बन्ध छैन । छ भन्ने भ्रमले गर्दा नबुझ्नेहरू अलमलिन्छन् । आत्मा केवल प्रकाश मात्र हो, चिन्मात्र हो । अहंकारको कर्तृत्वलाई पनि, बुद्धि इन्द्रिय आदिको व्यापारलाई पनि आत्माले चलाएको छैन, हैन । अज्ञानले, अविद्याले गर्दा त्यस्तो लागेको छ । यो समस्त कर्तृत्व कारयितृत्त्व तथा कर्मव्यापारमय समस्त प्रपञ्च प्राणीको स्वभाव प्रारब्धकर्म सहकृत मायावाट चलेको छ । जसलाई ज्ञान हुन्छ उसले मायाको रहस्य बुझ्छ, उज्यालो हुन्छ, झलमलल हुन्छ, परमात्मसाक्षात्कार हुन्छ ।

विद्याविनय संपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनिचैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।१८।

विद्याविनय संपन्ने ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि, शुनि च एव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।

विद्या र विनयले युक्त ब्राह्मणमा, गाईमा, हात्तिमा, कुकुरमा र त्यस्तै कुकुरखाने चाण्डालमा पनि समतत्त्व ब्रह्मको दर्शन गर्नेहरु पण्डित हुन् । १८ ।

इहैव तै र्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं ही समंब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ।१९।

इह एव तैः सर्गः जितः येषां मनः साम्ये स्थितम् । हि ब्रम्ह निर्दोषं समं, तस्मात् ते ब्रम्हणि स्थिताः ।

यहीं नै तिनीहरूले जन्मलाई (संसारलाई) जितेका हुन्छन्, जसको अन्तःकरण समत्वमा अडेको छ । किनभने, ब्रह्म दोष नभएको र सम छ । तसर्थ, तिनीहरू ब्रह्ममा स्थित भएका छन् । १९ ।

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धि रसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ।२०।

स्थिरबुध्दिः, असंमूढः, ब्रम्हणि स्थितः ब्रह्मवित् प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत्, अप्रियं प्राप्य न उद्विजेत् ।

सर्वत्र सतब्रह्मसत्तामा रहने संशय रहित, मोहशून्य, ब्रह्मवृत्तिवाला ब्रह्मज्ञानी पुरुष प्रिय पाएको भनेर हर्षित हुँदैन, अप्रिय पाएको भनेर दिक्क हुँदैन ।२०।

शरीर इन्द्रिय जम्मै औपाधिक, असत्य हुन् । त्यसैले जन्मकर्मबाट बनेको घोलाको आधारमा बाहुन, चाण्डाल, गाई, कुकुर आदि भन्ने जुन भेद छन्, ती जम्मै असत्य हुन् । उपाधि विवर्जित आत्मा सम छ । आत्मा ब्राह्मण पनि हैन, चाण्डाल पनि हैन, आत्मा गाई पनि हैन, कुकुर पनि हैन । ब्राह्मण, चाण्डाल आदि भेद औपाधिक हुन् । पण्डित ज्ञानीको दृष्टि उपाधिमा हुँदैन । सम परमात्मालाई उनीहरूले देखिरहेका हुन्छन् । सम ब्रह्ममा कुनै दोष छैन, कुनै गुण पनि छैन । ब्राह्मण चाण्डाल आदि, गाई कुकुर आदिमा कल्पना गरिएका गुणदोष परमार्थतः सम ब्रह्ममा केही पनि छैन । यो दृष्टि भएका ज्ञानीहरूको, शरीर देखिइरहेको मात्रै हो, उनका परमार्थ दृष्टिमा संसारै छैन, प्रपञ्चै छैन । उनलाई प्रिय भन्ने पनि हुँदैन, अप्रिय भन्ने पनि हुँदैन, त्यसो हुँदा हर्ष पनि, शोक पनि हुँदैन ।२०।

बाह्य स्पर्शे ष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।

स ब्रम्हयोगयुक्तात्मा सुख मक्षय मश्नुते ।२१।

वाह्यस्पर्शेषु असक्तात्मा आत्मनि यत् सुखं विन्दति । सः ब्रम्हयोग युक्तात्मा अक्षयं सुखम् अश्नुते ।

बाहिरका शब्दादिविषयमा मन नलगाउनेले आफैंमा भएको जुन सुख पाउँछ त्यो सुख आन्तर सुख हो । ब्रह्मयोगमा चित्त समाहित भएकाले पाउने सुख अक्षय सुख हो ।

सुख बाहिर पनि छ, भित्र पनि छ । बाहिरकै विषयसुखमा अलमलियो भने भित्री सुखको होश हुँदैन । बाहिरी विषयमा मन नपसेको बेला पनि सुखको अनुभव भइरहेकै छ, निदाएको बेलामा निद्रामा वाह्यविषयको सम्बन्ध हुँदैन तर सुख हुन्छ, यसको अनुभव सबैलाई समानरूपले हुन्छ । यो कुरामा विचार गर्ने बित्तिकै भित्र पनि सुख भएको प्रमाण मिल्छ, सुख विषयमा लाग्दा मात्र हैन, नलाग्दा पनि नहुने होइन रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ । वास्तवमा सुख भित्रकै हो, विषयसुख भित्रीसुखकै मात्रा हो, प्रकाश हो । बहिर्मुख बनेर शब्द आदि विषयमा लाग्दा जुन सुख हुन्छ, त्यो पनि आत्मसुख नै हो । तर अनित्य, विकारी विषयसंग र इन्द्रियसंग सम्बन्ध राखेको हुंदा, त्यो सुख आत्मसुखको रूपमा रहिरहेको भए पनि, सम्बन्ध छुट्ने बित्तिकै अनुभवतन्तु छुट्छ, सुखानुभव निरन्तर हुँदैन, विच्छिन्न बन्छ । दुःखको पनि अनुभव भइरहन्छ । योगयुक्त बनेर परमात्मामा नै सम्बन्ध राख्दा पाइने सुख, परमात्मा अक्षय, अविकारी, नित्य, व्यापक हुनाले, अक्षर, अविकारी, नित्य र व्यापक हुन्छ र सुखानुभव भइरहन्छ ।२१।

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःख योनय एवते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ।२२।

ये हि संस्पर्शजाः भोगा ते दुःख योनय एव, आद्यन्तवन्तः हे कौन्तेय तेषु बुधः न रमते ।

जुन इन्द्रियविषयसम्बन्धबाट हुने भोगहरू छन् ती सबै दुःख नै जन्माउने, आदि अन्त-वाला हुन् हे अर्जुन, तिनमा विद्वान् रमाउँदैन ।

बाहिर संसारमा भूतभौतिकमा एकजात पनि सुख छैन । भूतभौतिकमा हुने सुखको आस्वाद दुःख जन्माउने हुन्छ । त्यस्तो सुखास्वाद आदि अन्तवाला अर्थात् विषयेन्द्रियसंयोग भयो भने हुने, छुट्यो भने हराउने खालको हुन्छ । त्यसैले नित्य सुखको नित्य आत्मामा नै अनुभव गर्नुपर्छ । भूतभौतिकमा इन्द्रियसम्बन्धबाट हुने सुखास्वादमा विद्वान् लाग्दैन ।२२।

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीर विमोक्षणात्

काम क्रोधोद् भवं वेगं स युक्तः स सुखीनरः ।२३।

यः शरीर विमोक्षणात् प्राक्, इह एव कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति सः नरः युक्तः, सः सुखी ।

जसले शरीर छुट्नु भन्दा पहिले यहीं नै काम र क्रोधबाट उठेको वेगलाई सहन सकेको छ त्यो मानिस योगसिद्ध हो, त्यो मानिस सुखी हो ।

काम भनेको भोगेच्छा हो, तृष्णा हो । मन परेको व्यक्ति र वा विषय देखे, सुने, सम्झेमा जुन लालसा पैदा हुन्छ त्यो लालसाको नाम काम हो । यो तृष्णा, लालसा (काम)को वेग भनेको त्यसबाट हुने अन्तःकरणको क्षोभ हो, विचलन हो । मुख रसाउनु, आङ सिरिङ्ग हुनु, आँखा रसा-उनु, प्रसन्न हुनु, मुख फुक्नु आदि कामवेग उठ्नाका लक्षण हुन् ।

क्रोध भनेको द्वेष हो, रिस हो । मन नपरेको, रिस गर्ने व्यक्ति र वा विषय देख्दा, सुन्दा, सम्झँदा जुन उद्वेग, रिस उठ्छ, त्यसको नाम क्रोध हो, द्वेष हो । यसबाट चित्तमा जुन क्षोभ हुन्छ, विचलन हुन्छ, गडबडी र छटपटी हुन्छ त्यो क्रोधको वेग उठ्नु हो । मुख सुक्नु, आँखा कान आदि रातो हुनु, काम्नु, पसिना चिट्चिटाउनु आदि क्रोधवेग उठ्नाका लक्षण हुन् ।

कामक्रोध पैदा हुनु, तिनको वेग उठ्नु, वेगको लक्षण देखिनु अवस्था विशेष हुन् । अघिल्लो अवस्था उप्रान्त पछिल्लो अवस्था हुन्छ । सबै अवस्था एकै चोटि भए जस्तो लाग्छ, तर क्षणक्षणको मात्र भए पनि अन्तर हुन्छ । त्यसैले कामक्रोध उठे पनि, वेग नउठ्न सक्छ, वेग उठे पनि बाहिर शरीर इन्द्रियमा त्यसको लक्षण नदेखिन सक्छ । रिसाए पनि विचलित नहुने, भित्रभित्रै विचलित भए पनि बाहिर देखिन नदिने पनि व्यक्तित्व हुन्छन् । जुन व्यक्तित्व जति सभ्य, संस्कृत र परि-ष्कृत हुन्छ त्यो व्यक्तित्व त्यति नै वेग उठ्न नदिने, उठेको थाहा नदिने व्यक्तित्व हुन्छ ।

नउठ्नु एक अवस्था हो; नहुनु अर्को अवस्था हो; सहनु अर्को अवस्था हो । योगयुक्त नभई यी कुनै अवस्था पनि बुझिँदैन । योग जतिजति सिद्ध हुन्छ उति उति अघिल्ला अवस्थामा पुगिन्छ । काम क्रोध उठ्नाका, काम क्रोध वेग उठ्नाका अनन्त अनन्त निमित्त छन्, कुन बेला के कुराबाट काम क्रोध हुने हो त्यसको कुनै निश्चित पूर्वसूचना हुँदैन । त्यसैले योगीले सधैं यसमा होशियार रहनुपर्छ । शरीर रहेसम्म काम क्रोधउठ्ने, त्यसको वेगबढ्ने सम्भावना रहिरहेको हुन्छ । त्यसकारण, योगीले काम क्रोधलाई उठ्नै नदिनका लागि ज्ञानले भुटिदिनुपर्छ; उठेछन् भने वेगलाई बढ्न दिनु हुँदैन; वेगको प्रभावलाई कर्मेन्द्रियमा पुग्न दिनु हुँदैन । अर्थात् रिसाउँदै नरिसाउनु,

लालच गर्दै नगर्नू । त्यो हुन सकेन भने मन नबिगार्नू, पचाउनू । त्यो पनि हुन सकेन भने त्यसको प्रभावलाई कर्मेन्द्रियमा पुग्न नदिनू अर्थात् हात, गोडा, मुख आदि नचलाउनू । यति पनि भएन भने बिग्रयो, योगमार्गमा लाग्न सकिएन, साधना बढाउनु पर्‍यो ।

इन्द्रिय वृत्तिलाई बहिर्मुख हुन नदिई चित्तवृत्तिलाई अन्तर्मुख बनाएर योग गर्नेले आन्तर सुख पाउन थाल्छ, दीर्घकालसम्म नटुटाईकन दृढताका साथ तीव्र अभ्यास गर्दै गरेपछि सुखानुभव निर्बाध निरन्तर हुन थालेपछि योगसिद्धिमा काम क्रोधका वेग पनि उठ्दैनन्, वेगका लक्षण पनि देखिदैनन् । २३ ।

यो न्तः सुखोन्तराराम स्तथान्तज्योंतिरेव यः

स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्म भूतो धिगच्छति ।२४।

यः अन्तः सुखः अन्तरारामः तथा यः अन्तर्ज्योतिः सः योगी ब्रह्म भूतः ब्रह्म निर्वाणम् अधिगच्छति ।

जो भित्रकै आत्मसुखमा छ, जो भित्रभित्रै आत्मैमा रमाउंछ, त्यस्तै जसले आत्माकै ज्योति देख्छ, त्यो योगी ब्रह्मस्वरूप बनेर ब्रह्मानन्द प्राप्त गर्छ । २४ ।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाण मृषयः क्षीण कल्मषाः

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ।२५।

क्षीणकल्मषाः, छिन्नद्वैधाः, यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ऋषयः ब्रम्हनिर्वाणं लभन्ते ।

पाप नभएका, द्वैत संशय छिनेका इन्द्रियहरू वशमा भएका, सबै प्राणीको हितमा लागेका तत्त्वदर्शीहरुले ब्रह्मनिर्वाण प्राप्त गर्छन् । २५ ।

काम क्रोध वियुक्तानां यतीनां यत चेतसाम्

अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ।२६।

कामक्रोध वियुक्तानां, यतीनां, यत चेतसाम्, विदितात्मनां ब्रह्म निर्वाणम् अभितः वर्तते ।

काम क्रोध छुटेका, चित्त वशमा रहेका, आत्मा बुझेका यतिहरूको निम्ति जतासुकै ब्रह्म निर्वाण मोक्ष हुन्छ । २६ ।

ब्रह्म बाहेक त केही पनि छँदैछैन । आत्मा सदैव ब्रह्मात्मक नै छ । अतः ब्रह्म प्राप्तिको निमित्त कहीं जानुपर्ने पनि हैन, कुनै समय पर्खनुपर्ने पनि हैन, शरीर छुट्नु पर्ने पनि हैन । केवल बुझिदिए पुग्छ । काम र क्रोध आफैंले खडा गर्ने र आफैंले खडा गरेका विषयमा काम क्रोध गर्ने बानी छोडिदिनू । प्रीति पनि, प्रीतिहेतु पनि, प्रीति र प्रीति साधनलाई ज्ञान गराउने करण पनि आफै भित्र छ । मान्छे बाहिर सुख, सुखको साधन खोज्छ, भित्रको लाई बाहिर खोजेर कसरी पाउनु ? इन्द्रियबाट सुख लिन खोज्छ, इन्द्रियलाई भित्र फर्काएपछि पाइने सुख बाहिर दौडाएर कसरी पाउनू ?

स्पर्शान् कृत्वा बहि र्बाह्यां चक्षु चैवान्तरे भ्रुवोः
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तर चारिणौ ।२७।
यतेन्द्रियमनो बुद्धि र्मुनि र्मोक्षपरायणः
विगतेच्छा भय क्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ।२८।

बाह्यान् स्पर्शान् बहिः चक्षुः च एव भ्रुवोः अन्तरे, कृत्वा नासाभ्यन्तर चारिणौ प्राणा-पानौ समौ कृत्वा

यतेन्द्रिय मनोबुध्दिः मुनिः मोक्षपरायणः, विगतेच्छा भयक्रोधः यः सः सदा मुक्त एव ।

बाहिरी शब्द आदि विषयलाई बाहिरै छोडेर (बहिर्वृत्ति बन्द गरेर) आंखालाई आंखीभौंको मध्यमा लगाएर, नासाविवरबाट चल्ने प्राण र अपानलाई सम बनाएर ।२७।

इन्द्रिय मन बुद्धिलाई रोकेको, मननशील, मोक्षमा लागेको, इच्छा, डर र रिस छोडेको जो छ त्यो संधै मुक्त नै छ ।२८।

सच्चिदानन्द स्वरुप बोध सम्यग् दर्शन हो, तत्त्व साक्षात्कार हो । यसैको निमित्त शास्त्रहरूले अनेक साधन र साधनाको उपदेश गरेका छन् । जुनसुकै साधन र साधनाको अवलम्बन गरे पनि अन्त-र्मुख बनेर आफू भित्रै नपसी, ध्यान नगरी हुँदै हुन्न । यसलाई ध्यान योग भन्छन् । यो सबै योगहरूमा र साधनाहरूमा प्रधान हुनाले र भित्री अन्तरङ्ग साधना हुनाले यसलाई राजयोग भन्छन् । शुद्ध भएको चित्त राजयोगबाट नै उपासनामा समर्थ हुन्छ । यो राजयोगका आठ अङ्ग छन्, यसलाई अष्टाङ्ग योग भन्छन् ।

यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधि योगका आठ अङ्ग हुन् । अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह यिनलाई यम भन्छन् । अस्तेय भनेको नचोर्नु हो, ब्रह्मचर्य भनेको व्यभिचार नगर्नु हो, अपरिग्रह भनेको तृष्णा नगर्नु हो । नियम भनेको शौच (पवि-त्रता), सन्तोष, तपस्या, स्वाध्याय, (अध्यात्म शास्त्रको अभ्यास), ईश्वर प्रणिधान हुन् ।

योग साधनमा यम र नियमको प्राथमिक महत्व छ । यिनले योगविघ्नहरूलाई र वितर्कलाई हटाइदिन्छन् । रोगसंशयप्रमाद आलस्य आदि योगका विघ्न हुन् । यी विघ्न नहटीकन योग हुँदैन । यम नियम साधनाले खास गरेर ईश्वर प्रणिधानले विघ्नहरू हट्छन् । परम गुरु ईश्वरमा पूर्ण शरण परेर उहाँमा नै सर्व कर्मको अर्पण गर्नु ईश्वरप्रणिधान हो । ॐकार ईश्वरको मूलमन्त्र हो । ॐकारको जपसाधनाबाट पनि ईश्वर प्रसाद प्राप्त हुन्छ, इन्द्रियहरू अन्तर्मुख हुन्छन् । चित्त ऐना जस्तै हो, यसलाई सफा राखेमा योगसाधना, उपासना चल्छ । हिंसा, असत्य, चोरी, व्यभिचार तथा भोग्यविषय र भोगसाधनको उपार्जन वितर्क हुन् । वितर्क अनेक किसिमका छन् । जस्तै हिंसा आफैंले गरेको, गराएको ठीक ठानेको; लोभबाट भएको, क्रोधबाट भएको, मोहबाट भएको । चोरी, असत्य, व्यभिचार आदि सबै वितर्क यस्तै अनेक थरी हुन्छन् । यी सबैबाट बच्नुपर्छ । त्यसैको निमित्त अहिंसा, सत्य आदि यमनियमलाई व्रत नै बनाउनुपर्छ, जीवनको मर्यादा र अनु-शासन नै बनाउनुपर्छ । मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षाको भावनाबाट चित्तलाई सफा पारि राख्नु-

पर्छ । आफूभन्दा सम्पन्न सुखीसँग ईर्ष्या द्रोह हैन, मित्रता गर्नुपर्छ । विपन्न दुःखीसँग फुर्ति अभिमान नगरीकन करुणा गर्नुपर्छ । असल कामको, पुण्यकर्मको आलोचना हैन, अनुमोदन गर्नुपर्छ । खराब दुष्ट व्यक्तिको उपेक्षा गर्नुपर्छ । व्यवहारमा बस्दा यसरी मैत्री करुणा मुदिता र उपेक्षाको भावना बनाउनाले चित्तमा फोहोर पर्न सक्दैन र चित्त माझिन्छ; योगको निमित्त, ध्यानको निमित्त लायक बन्छ ।

ध्यानयोगका निमित्त इच्छा भय र क्रोध महाविघ्न हुन्; यिनले जहिले पनि बराल्छन् । हिंसा, चोरी, असत्य, व्यभिचार, विषयोपार्जन व्यग्रताहरु इच्छाको, भयको र क्रोधको वेगबाट हुन्छन् । काम क्रोध र भयको वेग नाशका, पतनका कारण हुन् । यिनलाई साधकले सँधै छोड्नु पर्छ । साधनावस्थामा जस्तै ध्यानका फल प्राप्त हुने अवस्थामा पनि काम क्रोध र भयको वेगले विचलित गराउने डर हुन्छ । ध्यान दृढ हुँदै जाँदा थरी थरीका योगसिद्धिहरु सिद्ध हुन थाल्छन्; दिव्य भोगहरू उपस्थित हुन्छन् । मुक्ति चाहने योगीले यिनमा पनि अलमलिनु हुँदैन, इच्छा भय क्रोधलाई छोड्नुपर्छ । यम र नियमका दश व्रतमा सँधै दृढ रहनुपर्छ । यो दृढताले ध्यान योग सिद्ध हुन्छ, ज्ञानोदयको भूमिका तयार हुन्छ ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोक महेश्वरम्
सुहृदं सर्व भूतानां ज्ञात्वा मां शान्ति मृच्छति ।२९।

यज्ञतपसां भोक्तारं, सर्वलोक महेश्वरं, सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिम् ऋच्छति ।

यज्ञहरुको, तपस्याहरुको भोग गर्ने, सबै लोकका महा अधिपति, सबै प्राणीका हितकारी हृदयावासी, मलाई जानेर शान्ति प्राप्त गर्छ ।२९।

समाधि दुइ किसिमको हुन्छ, सविकल्प र निर्विकल्प । सविकल्पका पनि धेरै भेद छन् । सविकल्पको मुख्य लक्षण चाहि सगुण साकार इष्ट देवको ध्यान भइरहनु हो । भगवान्‌बाट आज्ञा भएको छ, जसको भजन गरे पनि पुग्ने नारायण भगवान्‌मा नै हो । साक्षात् भगवान्‌के भजन भयो भने बाटो सोझो हुन्छ । अन्य देवताको भजन भयो भने बाटो घुमाउरो हुन्छ । पुग्ने त भगवान्‌मा नै हो, आफ्नो भावना मात्र अलमलिन्छ । त्यसैले ध्यान मायाधिपति, जगत्‌पति परमेश्वरके गर्नु बेस हुन्छ । सारा यज्ञको तपस्याको देवतारूपले फलभोक्ता भगवान् नै हुनुहुन्छ । सर्वलोकका अधिपति प्रभु हाम्रै हृदयमा अन्तर्यामी रूपले रहनु भएको छ । हामीले गरेका सारा कर्महरुको फलको अध्यक्ष अर्थात् भावनानुसारका फलको व्यवस्थापन उहाँबाट नै हुन्छ । हामीले गरेका सारा संकल्पको, ज्ञानको सदा साक्षी उहाँ नै हुनुहुन्छ । उहाँबाटै हाम्रो बुद्धि प्रेरित हुन्छ, प्रकाशित हुन्छ, यमनियमादि अष्टाङ्ग योगबाट उहाँलाई नै जान्ने लक्ष्य बनाउनुपर्छ । जगत्‌पति परमप्रभु भगवान्‌को ध्यान भजन सिद्ध भयो भने, हृदयावासी भगवान्‌को दर्शन मिल्यो भने जन्म मृत्युरुपी दुःखमय संसार छुट्छ, शान्ति प्राप्त हुन्छ ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्‌भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यास योगो नाम पञ्चमः अध्यायः ।५।

ॐ तत् सत् कर्मसंन्यास योग नामक पाँचौं अध्याय समाप्त भयो ।५।

यहाँ कर्म शब्दले कर्मयोगलाई र संन्यासशब्दले सांख्ययोगलाई बुझाएको छ। कर्मयोग र सांख्ययोग दुवैमा समभावकै आवश्यकता छ। दुवैको प्राप्तव्यमा पनि भेद छैन, दुवैको प्राप्तव्य निःश्रेयस नै हो। अधिकार अनुसार साधना गर्ने हो। कर्मयोगसाधनामा सफलता नभई सांख्ययोग-साधना सफल हुँदैन। त्यसकारण प्रथमतः कर्मयोगसाधना हुनुपर्छ। वर्णाश्रमधर्मानुसार आचारहरूको अनुष्ठानका साथै उपासना, योगाङ्गसाधना पनि, कर्मयोगसाधना भित्रै पर्छन्। तिनमा सिद्ध भएको पुरुषले परम पुरुषार्थ प्राप्त गर्छ भनी संकेतबाट अध्यायको उपसंहार भएको छ। यसरी कर्मयोग-साधनाबाट संन्यासयोगसाधनामा पनि सफलता प्राप्त हुने कुराको उपदेश भएकोले अध्यायको नाम कर्मसंन्यास योग रहेको छ। आत्मा कर्ता पनि, कारयिता पनि हैन; केवल कर्मसंस्कार चलिरहेको छ इत्यादि उपदेशबाट त्वं पदार्थ जीवात्माको स्वरूप बताएको अंशलाई प्रधानता दिएर मधुसूदन सरस्वतीले यो अध्यायको नाम 'स्वस्वरुप परिज्ञान' भन्ने राखेका छन्।

ॐ श्री परमात्मने नमः

षष्ठो ध्यायः – ध्यान योग

श्री भगवानुवाच – श्रीभगवान् कृष्णबाट मर्जो हुन्छ ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः
स संन्यासी च योगी च न निरग्नि र्नचाक्रियः ।१।

कर्मफलम् अनाश्रितः कार्यं कर्म यः करोति सः संन्यासी च योगी च । न निरग्निः न च अक्रियः ।

कर्मफलको आसरा नराखेर, कर्तव्य कर्म जसले गर्छ, त्यो संन्यासी पनि हो, योगी पनि हो । अग्नि छोडेर र कर्म छोडेर मात्र संन्यासी वा योगी हुने होइन । १ ।

यं संन्यास मिति प्राहु र्योगं तं विद्धि पाण्डव
न ह्यसंन्यस्त संकल्पो योगी भवति कश्चन ।२।

यं संन्यासम् इति प्राहुः तं योगं विध्दि, पाण्डव, हि असंन्यस्त संकल्पः, कश्चन योगी न भवति ।

जुनलाई संन्यास भन्ने गरेका छन्, त्यसलाई योग पनि हो भन्ने जान । किनभने, संकल्पको संन्यास नगर्ने कोही पनि योगी हुँदैन ।

कर्म, उपासना, ज्ञान । यो सामान्य क्रम हो । कर्मबाट शुद्ध भएको चित्तले उपासना गर्छ, उपासनाबाट स्वरूपज्ञान हुन्छ । यसो हुँदा, ध्यान अथबा उपासना सम्यग्दर्शनको अन्तरङ्ग साधन हो भने कर्म बाहिरङ्ग साधन हो, उपायको पनि उपाय हो । कर्म ध्यानको चाहिं साक्षात् उपाय हो । अतः कर्तव्यकर्मानुष्ठान योगको पनि, योगद्वारा ज्ञानको पनि उपाय हो । योगी हुनको निम्ति पनि, संन्यासी हुनको निम्ति पनि भगवदर्पण बुद्धिबाट अनासक्त भावले कर्तव्यकर्मानुष्ठान आवश्यक हुन्छ । कसैलाई कर्म बिनानै ज्ञान भयो भने पूर्वजन्मको कर्मसिद्धिको प्रभाव हो । गृहस्थाश्रमका कर्तव्यहरु छोडेर मात्र योगी वा संन्यासी हुँदैन । कर्मफलासक्तिको त्याग कर्मयोग, ध्यानयोग र समाधियोग सबैमा आवश्यक छ । ध्यान योगीले पनि, ज्ञानयोगीले पनि, संन्यासीले पनि सर्व कर्मफल त्याग गरेको हुन्छ । कर्मफलासक्ति छोडेर भगवदर्पण बुद्धिबाट कर्तव्य कर्म गऱ्यो भने कर्मयोगी पनि ध्यानयोगी हो; संन्यासयोगी हो । भेष र आश्रमसँगभन्दा संकल्पसंन्याससंग मतलब छ । संकल्प छोडेपछि प्रवृत्तिमार्ग र निवृत्तिमार्गको साम्य हुन्छ । प्रवृत्ति भनेको संकल्प गर्नु, इच्छा आसक्ति गर्नु हो; निवृत्ति भनेको त्यो नगर्नु हो । संकल्प छोडेपछि प्रवृत्तिलक्षण धर्मले पनि निवृत्तिलक्षण धर्मको समानता पाउँछ, दुवै मार्गको यौटै शान्ति भूमिकामा पर्यवसान हुन्छ । २ ।

आरुरुक्षो र्मुने र्योगं कर्म कारण मुच्यते
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण मुच्यते ।३।

योगम् आरुरुक्षोः मुनेः कर्म कारणम् उच्यते । योगारूढस्य तस्य एव शमः कारणम् उच्यते ।

योगमा चढ्न खोज्ने मुनिको लागि कर्म कारण (उपाय) हो भनिन्छ योगमा आरूढ भए पछि त्यही मुनिको शम (निवृत्ति) कारण हो भनिन्छ ।३।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारुढ स्तदोच्यते ।४।

यदा हि न इन्द्रियार्थेषु, न कर्मसु अनुषज्जते । सर्वसंकल्प संन्यासी योगारूढः तदा उच्यते ।

जब न इन्द्रियग्राह्य विषयमा, न कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ (आसवत हुन्छ), सबै संकल्पको संन्यास गरेको त्यो साधकलाई योगारूढ तब भनिन्छ ।

प्रवृत्ति र निवृत्तिको सांध बास्तवमा वैराग्य हो । जे जेमा वैराग्य उठ्छ, त्यो त्योमा लागिदैन, जे जेमा राग हुन्छ त्यो त्योमा लागिन्छ । प्रवृत्तिको र निवृत्तिको सजिलो अर्थ लाग्नु र नलाग्नु हो । वैराग्यको प्रकार र मात्रा अनुसार प्रवृत्ति घट्दै जाने र निवृत्ति बढ्दै आउने हो । यो लोक र परलोकका लौकिक र वैदिक समस्त विषयमा, फलमा, लोकमा पूर्ण वैराग्य हुनु वैराग्यको काष्ठा हो । यो वैराग्यले मन, चित्त बुद्धिलाई भित्रै फर्काउन मन लाग्छ, योगतिर मन फर्कन्छ, योगेच्छा जाग्छ । कर्महरूको उपयोगिता यही योगेच्छामा छ । निष्काम कर्म साधनाले चित्त माझिएपछि योगमा इच्छा जाग्छ । यो इच्छाले योगसाधनामा संलग्न हुँदाहुँदै साधनापरिपाकबाट समयमा योगारूड भइन्छ । योगारूढ अवस्थामा प्रमेय, प्रमाण, प्रमाता रूपी त्रिपुटीको भान नै नहुने हुनाले सारा कर्महरू शान्त हुन्छन् । योगमा चढ्ने इच्छा नउठुन्जेल कर्महरू नै प्रधान हुन्छन् । योगेच्छा उठेपछि योग प्रधान हुन्छ, कर्म अप्रधान हुन्छन्, पूर्णयोगारूढ स्थितिमा शम प्रधान हुन्छ । योगमा लाग्न थालेपछि कर्ममा आग्रह गर्नु हुँदैन । योग टुट्ने गरी, योग साधनामा विघ्न हुने गरी कर्मानुष्ठान गर्नु हुँदैन । योगको मात्रावृद्धिकै अनुपातमा कर्मको मात्रा घट्दै जान्छ, घटाउँदै लग्नुपर्छ, आग्रह छोड्दै जानुपर्छ ।४।

उद्धरे दात्मनात्मानं नात्मान मवसादयेत्
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु रात्मैव रिपुरात्मनः ।५।

आत्मना आमानम् उध्दरेत् आत्मानं न अवसादयेत् । हि आत्मा एव आत्मनः बन्धुः, आत्मा एव आत्मनः रिपुः ।

आफैंले आफूलाई माथि उठाउनुपर्छ, आफूलाई गिराउनु हुँदैन । किनभने, आफू नै आपनो बन्धु हो; आफू नै आफ्नो शत्रु हो । ५ ।

बन्धु रात्मा त्मन स्तस्य येना त्मैवा त्मना जितः
अनात्मन स्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रु वत् ।६।

तस्य आत्मनः आत्मा बन्धुः येन आत्मना आत्मा एव जितः । अनात्मनः तु आत्मा एव

शत्रुवत् वर्तेत ।

त्यो आत्माको आत्मा (देहेन्द्रियादि कार्यकरण संघात) बन्धु हुन्छ, जुन आत्माले आत्मालाई जितेको छ । आत्मालाई नजितनेको त आत्मा नै शत्रु हुन्छ ।

आत्मालाई बिगार्नु र सपार्नु अरूको हातमा छैन, आफ्नै हातमा छ । मनुष्यको आन्तर जगत्को अधिपति आफैं हो, बाहिर जगत्मा आफ्नै आन्तर जगत्को प्रभाव पर्छ र बाहिर जगत्मा आफ्नो आन्तर जगत्ले गरेको प्रतिक्रियाबाट नै आन्तरजगत् चल्छ । बाह्यजगत् र आन्तरजगत्को पारस्परिक प्रभावबाट मानिसको उन्नति र अवनति, उर्ध्वगति र अधोगति हुन्छ ।

इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न सकेन भने मानिसको अधोगति हुन्छ, इन्द्रियहरूलाई तहमा राख्न सकेको छ भने मानिसको उन्नति हुन्छ । इन्द्रियको असंयम आपत्तिको बाटो लाग्नु हो, इन्द्रियको संयम सुखको बाटो लाग्नु हो । इन्द्रियहरू मनको इशारामा चल्छन् । मन जता लाग्यो, इन्द्रिय त्यतै लाग्छन् । बुद्धिले मनलाई कब्जामा राख्नु पर्छ । योगतिर, संयमतिर मनलाई लगाउनुपर्छ । जसले बुद्धिद्वारा मनलाई कब्जामा राखेको छ त्यसको उद्धार हुन्छ । जसले छैन, त्यसको बरबाद हुन्छ, पतन हुन्छ । उद्धार गर्ने र पतन गर्ने कुन्जी बुद्धि हो । जसको बुद्धिले मनलाई वशमा राखेर धारणा ध्यानमा लगाउँछ त्यसको बुद्धि नै मित्र हुन्छ, बन्धु हुन्छ । त्यसैले बुद्धिलाई सत्संग, गुरुसेवा, असल शास्त्र चिन्तनबाट ठीक बनाउनुपर्छ र मनलाई योगमा लगाउनु पर्छ, योगमा आरूढ गराउनुपर्छ । ६ ।

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ।७।

शीतोष्ण सुख दुःखेषु तथा मानापमानयोः जितात्मनः प्रशान्तस्य आत्मा परम् समाहितः ।

चीसो तातो र सुख दुःखमा, त्यस्तै मान र अपमानमा शरीरेन्द्रिय आदि कार्य कारण संघातलाई आफ्नै अधीनमा राख्ने, अर्थात् विकृत हुन नदिने शान्तचित्तवाला योगीको परमात्मा समाधिमा चढ्ने हुन्छ । यस्तो योगीको आत्मा भनेको चित्त बेसरी समाधिस्थ हुन्छ । (परमात्मा – परम्, आत्मा) । ७ ।

ज्ञान विज्ञान तृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्म काञ्चनः ।८।

ज्ञान विज्ञान तृप्तात्मा, कूटस्थः, विजितेन्द्रियः, समलोष्टाश्म काञ्चनः, योगी युक्तः इति उच्यते ।

ज्ञानविज्ञानबाट तृप्त अन्तःकरण भएको, निर्लेप, अविकारी, इन्द्रिय वशमा राखेको, माटोको डल्लो, ढुङ्गो र सुन सम भएको योगी युक्त भनी कहिन्छ । ८ ।

सुहृन्मित्रार्युदासीन मध्यस्थ द्वेष्य बन्धुषु
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धि र्विशिष्यते ।९।

सुहृन्मित्रार्यु दासीन मध्यस्थ द्वेष्य बन्धुषु, साधुषु अपिच पापेषु समबुध्दिः विशिष्यते ।

सहृत– भलो चिताउने, मित्र– स्नेह गर्ने, अरि– रिस गर्ने, उदासीन– वास्ता नगर्ने, मध्यस्थ– दुवै थरीको हितैषी, द्वेष्य– मन नपरेको, बन्धु– नातादारमा, र साधुमा र पापीमा पनि समबुद्धि भएको योगी उत्तम हो, श्रेष्ठ हो ।

योगीको योगसिद्धि अनुसार दुइ अवस्था हुन्छ, युक्त र युञ्जान । युक्त भनेको योगसिद्धि भएको योगी हो । युक्त योगीको स्थिति माथिल्लो हुन्छ, उत्कृष्ट हुन्छ । चीसो तातो, सुख, दुःख, मान अपमान जे भए पनि युक्तलाई हुँदैन । उसको मन विकृत हुँदैन । उसको अन्तर निर्वात दीप जस्तै शान्त रहन्छ, चित्त पूर्णरूपमा समाधिमा स्थित रहेको हुन्छ, ऊ परमात्मासँगै रहेको हुन्छ । ज्ञान भनेको गुरूशास्त्रबाट भएको परोक्ष ज्ञान हो, विज्ञान भनेको स्वयं मननचिन्तन गरी आफ्नै अनुभवमा बढेको शास्त्रसंग विरोध नखाने निश्चयात्मक अपरोक्ष ज्ञान हो । परोक्षज्ञान श्रवण आदिबाट हुन्छ । अपरोक्ष ज्ञानको लागि मनन निदिध्यासन आवश्यक हुन्छ । युक्त पुरुषको मन ज्ञानविज्ञानबाट संतुष्ट हुन्छ । हर्षविषाद उसमा उठ्दै उठ्दैनन् । कुनै किसिमका घटनाको पनि उसमा प्रभाव पर्दैन, लेप लाग्दैन । उसका निम्ति सुहृत् मित्र अरि उदासीन मध्यस्थ, द्वेष्य बन्धु भन्ने केही हुँदैन, कोही हुँदैन । उसलाई कुटे पनि केही छैन मुसारे पनि केही छैन; दिए पनि लिए पनि फरक पर्दैन । कसैको सज्जनता दुर्जनतामा उसको दृष्टि जाँदैन । उसको बुद्धि सम हुन्छ, उसको बुद्धि समस्वरूप परमात्मामा नै हुन्छ । यस्तो स्थिति श्रेष्ठयोगीको हुन्छ, यस्ता योगीलाई युक्त भन्ने चलन छ, योगको परम सिद्धि स्थिति यही हो । यो स्थिति प्राप्त गर्न यमनियम आदि आठ योगाङ्गको सम्यक अनुष्ठान हुनुपर्छ ।

योगी युञ्जीत सतत मात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यत चित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ।१०।

योगीः रहसि स्थितः, एकाकी, यतचित्तात्मा, निराशीः, अपरिग्रहः आत्मानं सततं युञ्जीत ।

ध्यान गर्ने योगीले एकान्तमा रहेर, एक्लै अन्तःकरणलाई र शरीरलाई स्थिर बनाएर, तृष्णा छोडेर, संग्रह छोडेर आफूलाई सँधै ध्यानमा लगाउनू ।१०।

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिर मासन मात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नाति नीचं चैला जिन कुशोत्तरम् ।११।

शुचौ देशे न अत्युच्छ्रितं, न अतिनीचं, चैलाजिन कुशोत्तरम् आत्मनः स्थिरम् आसनं प्रतिष्ठाप्य ।

शुद्ध सफा ठाउँमा न धेरै अग्लो, न धेरै होचो, वस्त्र, चर्म, कुश बिछ्याएको (सबभन्दा मुनि कुश, त्यसमाथि चर्म, त्यसमाथि वस्त्र) आफ्नो स्थिर नहल्लने आसन बनाएर ।११।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्या सने युञ्ज्याद् योगमात्म विशुद्धये ।१२।

तत्र आसने उपविश्य यत चित्तेन्द्रियक्रियः, मनः एकाग्रं कृत्वा आत्मविशुद्धये योगं युञ्ज्यात् ।

त्यो आसनमा बसेर, चित्त र इन्द्रियका वृत्तिलाई रोकेर, मनलाई एकाग्र–अन्त नलाग्ने–बनाएर अन्तःकरण शुद्धिको लागि योग गरोस् ।१२।

समं काय शिरोग्रीवं धारयन् नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ।१३।

काय शिरोग्रीवं समम् अचलं धारयन्, स्थिरः, स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य, दिशः च अनवलोकयन् ।

जिउ, शिर र घाँटीलाई सीधा (पछाडिबाट हेर्दासम्म हुने गरी) र नहल्लिने गरी अडाएर, आपनो नाकको टुप्पालाई हेरिरहने भएर, यताउति कतै नहेरी स्थिर बनेर ।१३।

प्रशान्तात्मा विगतभी र्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ।१४।

प्रशान्तात्मा, विगतभीः, ब्रह्मचारि व्रते स्थितः, मनः संयम्य, मच्चित्तः, मत्परः युक्तः आसीत ।

शान्त चित्त, धैर्ययुक्त एवं ब्रह्मचारी नियममा रहने बनेर, मनलाई अडाएर, ममा चित्त लगाएर, मलाई नै सर्वोत्तम संझेर योग समाधिमा रहनू ।१४।

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियत मानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्था मधिगच्छति ।१५।

एवं सदा आत्मानं युञ्जन् नियतमानसः योगी मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिम् अधिगच्छति ।

यसरी सँधै आफूलाई योगमा लगाउने, तह लागेको चित्तवाला योगीले ममा रहेको निर्वाणमा (मोक्ष) हुने शान्ति प्राप्त गर्छ ।१५।

नात्यश्नतस्तु योगोस्ति नचैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ।१६।

योगः अत्यश्नतः तु न अस्ति, एकान्तम् अनश्नतः च न, अतिस्वप्नशीलस्य च न, अर्जुन, जाग्रतः च न एव ।

योग धेरै खाने पुरुषको पनि हुँदैन; एकदमै नखानेको पनि हुन्न; ज्यादै सुताहाको पनि हुन्न, हे अर्जुन, जागै रहनेको पनि हुन्न ।१६।

युक्ताहार विहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्त स्वप्नावबोधस्य योगोभवति दुःखहा ।१७।

युक्ताहारविहारस्य, कर्मसु युक्तचेष्टस्य, युक्तस्वप्नाव बोधस्य योगः दुःखहा भवति ।

ठिक्क ठिक्क आहार विहार गर्ने, कर्महरूमा ठिक्क ठिक्कसंग लाग्ने, ठिक्क ठिक्कसंग सुत्ने र जागारहनेको निम्ति योग दुःख छुटाउने हुन्छ ।१७।

यदा विनियतं चित्त मात्मन्येवा वतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्व कामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ।१८।

यदा विनियतं चित्तम् आत्मनि एव अवतिष्ठते तदा सर्व कामेभ्यः निः स्पृहः युक्त इति उच्यते ।

जब बहिर्वृत्ति रोकिएको चित्त आत्मामा (ध्येय वस्तुमा) नै स्थिर भएर (एकतानवृत्ति भएर) अड्छ सबै किसिमका विषयभोगतृष्णा विलाउँछ तब साधक युक्त भनिन्छ ।१८।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ।१९।

यथा निवातस्थः दीपा न इङ्गते, आत्मनः योगम् युञ्जतः योगिनः यतचित्तस्य उपमा सास्मृता ।

जसरी हावा नचलेको ठाउँमा रहेको दीपशिखा चल्दैन । आत्मयोग गर्ने योगीको एकतानवृत्तिवाला चित्तको उपमा (उदाहरण) त्यही हो । १९ ।

यत्रोपरमते चित्तं निरूध्दं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ।२०।

यत्र योगसेवया निरूध्दं चित्तम् उपरमते, यत्र च आत्मना आत्मानं पश्यन् आत्मनि तुष्यति ।

जहाँ योगाभ्यासबाट वहिर्वृत्ति रोकिएको चित्त अड्छ (वृत्ति शून्य हुन्छ); जहाँ शुद्ध चित्तद्वारा आफैंले आत्माको साक्षात्कार गरेर आत्म सन्तोष हुन्छ ।२०।

सुख मात्यन्तिकं यत् तद् बुद्धि ग्राह्य मतोन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ।२१।

यत् तत् अतीन्द्रियं बुध्दिग्राह्यम् आत्यन्तिकं सुखं वेत्ति, यत्र च एवं स्थितः अयं तत्त्वतः नचलति ।

जुन त्यो इन्द्रियको ग्रहणभन्दा परको बुद्धिले मात्र ग्रहण गरिने अनन्त अक्षय सुखको अनुभव हुन्छ, जहाँ स्थित भएको योगी तत्त्वबाट डग्दैन ।२१।

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ।२२।

यं लब्ध्वा च अपरं लाभं ततः अधिकं नमन्यते, यस्मिन्, स्थितः गुरुणा अपि दुःखेन न विचाल्यते ।

जुन सुख पाएपछि अरू लाभलाई त्यो भन्दा बढी मान्दैन, जुन सुखमा स्थित हुँदा महान् दुखले पनि विचलित गराइँदैन ।२२।

तं विद्याद् दुःख संयोग वियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्ण चेतसा ।२३।

तं दुःख संयोगवियोगं योगसंज्ञितं विद्यात्, सः योगः अनिर्विण्ण चेतसा निश्चयेन योक्तव्यः ।

त्यस्तो दुखसंयोग छुटाउनेलाई योग भन्ने नाम दिएको जान्नू । त्यस्तो योगको चित्त विरक्त नभएको साधकले निश्चय नै दृढता पूर्वक साधना गर्नुपर्छ ।२३।

संकल्प प्रभवान् कामाँ स्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ।२४।

संकल्प प्रभवान् कामान् सर्वान् अशेषतः त्यक्त्वा, मनसा एव इन्द्रिय ग्रामं समन्ततः विनियम्य ।

कल्पनाबाट उठ्ने विषयभोगेच्छा सबै लेपै नरहने गरी त्यागेर मनैले चक्षुरादिइन्द्रियसमूहलाई सबैतिरबाट रोकेर ।२४।

शनैः शनै रुपरमेद् बुध्या धृति गृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा नकिञ्चिदपि चिन्तयेत् ।२५।

शनैः शनैः उपरमेत्, धृति गृहीतया बुध्या मनः आत्म संस्थं कृत्वा किञ्चित् अपि न चिन्तयेत् ।

विस्तार विस्तार अलि अलि गरेर इन्द्रियहरूलाई विषयबाट छुटाउनू । धैर्ययुक्त बुद्धिद्वारा मनलाई आत्मामा नै (आफूमा नै) बस्ने बनाएर केही पनि नचिताउने गर्नू । (चित्तवृत्तिलाई उठ्न नदिनू) ।२५।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चल मस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यै तदात्मन्येव बशं नयेत् ।२६।

यतः यतः मनः चञ्चलम् अस्थिरं निश्चरति, ततः ततः नियम्य एतत् आत्मनि एव वशं नयेत् ।

जुन जुन निमित्तबाट मन चञ्चल, अस्थिर भएर निस्कन्छ त्यो त्यो निमित्तबाट खिचेर यो मनलाई आत्मामा नै बस्ने बनाउनू ।२६।

प्रशान्त मनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूत मकल्मषम् ।२७।

प्रशान्त मनसं, शान्तरजसम्, अकल्मषं, ब्रह्मभूतम्, एनं योगिनं उत्तमं सुखम् उपैति ।

अन्तःकरण स्थिर भएको, मोह आदि क्लेश हटेको, कर्मवासनामय मल फालिएको, ब्रह्म मात्रै छ भन्ने निश्चय भएको (जीवन्मुक्त) यो योगीलाई उत्तम सुख प्राप्त हुन्छ ।२७।

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्श मत्यन्तं सुख मश्नुते ।२८।

एवं सदा आत्मानं युञ्जन्, विगतकलमषः योगी सुखेन ब्रह्म संस्पर्शम् अत्यन्तं सुखम् अश्नुते ।

यसरी संधै आत्मयोग गर्ने मोह आदि क्लेश फालिएको, योगीले सजिलैसँग ब्रह्मप्राप्तिरूप सुखको अनुभव गर्छ ।२८।

योगसिद्धिका निमित्त अत्यन्त नियमित एवं सन्तुलित हुनुपर्छ । पवित्र स्थानमा, कुश त्यसमाथि, वस्त्र त्यसमाथि मृग आदि जङ्गली पशुको छाला ओछ्याएर सजिलो आसन बनाउनुपर्छ । आसनमा पलेंटी मारेर, ढोड नसालाई सीधा बनाएर, पूरक कुम्भक रेचक प्राणायाम गरेर, मनलाई श्वास गतिमा लगाएपछि, इन्द्रियहरूलाई बाहिर निस्कन नदिएर हृदयलाई केन्द्र बनाएर परम पुरुष अन्तर्यामी भगवान्को ध्यान गर्नुपर्छ । ध्यान जति तीव्र र दृढ हुन्छ सिद्धि त्यति नै चाँडो हुन्छ । योगबाट अशुद्धिहरू हराउँछन्; अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय कोशबाट आत्माको विवेक ज्ञान हुन्छ । योग सविकल्पबाट पनि माथि उठेर निर्विकल्प बनेपछि आनन्दमय कोशबाट पनि विविक्त आत्माको प्रत्यक्ष हुन्छ । पञ्चकोशको भान हुँदा पनि, नहुँदा पनि आत्माको यथावत् अस्तित्वको प्रत्यक्ष हुन्छ र अभौतिक, आत्मिक आनन्द प्राप्त हुन्छ ।

सर्व भूतस्थ मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ।२९

सर्वत्र समदर्शनः योग युक्तात्मा सर्व भूतस्थम् आत्मानं, सर्वभूतानि च आत्मनि ईक्षते ।

अनेक भेद वैषम्यले भरिएका समस्त भूतभौतिक प्रपञ्चमा, अद्वैत, भेदरहित, समपरमात्मा देखेको योगीले सबै भूतभौतिकमा आत्मा रहेको छ, सबै भूतभौतिक आत्मामा रहेका छन् भन्ने देख्छ ।२९।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्या हं न प्रणश्यामि सचमे न प्रणश्यति ।३०।

यः सर्वत्र मां पश्यति, सर्वं च मयि पश्यति तस्य अहं न प्रणश्यामि, सच मे न प्रणश्यति ।

जसले सर्वत्र म कृष्ण परमात्मालाई देख्छ; सर्वलाई म कृष्ण परमात्मामा देख्छ त्यसको निम्ति म नदेखिने हुन्न, मेरो निम्ति त्यो नदेखिने हुन्न ।३०।

सर्व भूतस्थितं यो मां भजत्येकत्व मास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोपि स योगी मयि वर्तते ।३१।

यः सर्वभूतस्थितं माम् एकत्वम् आस्थितः भजति सर्वथा वर्तमानः अपि सः योगी मयि वर्तते ।

जसले सर्वभूतमा रहेको मलाइ एकत्व भाव लिएर प्राप्त गर्छ सबै प्रकारबाट लोकयात्रा गरिरहँदा पनि त्यो योगी ममा नै स्थित हुन्छ ।३१।

आत्मौ पम्येन सर्वत्र, समं पश्यति यो र्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ।३२।

आत्मौ पम्येन सर्वत्र, सुखं वा यदि वा दुःखं समं यः पश्यति, अर्जुन, सः परमः योगी मतः ।

आफूसरह सर्वत्र सुख अथवा दुःख समरूपमा जसले देख्छ, हे अर्जुन, त्यो परम योगी मानिन्छ ।३२।

आत्माको, परमेश्वरको, प्रत्यक्ष गर्ने पद्धति अर्के छ । भूतभौतिक प्रपञ्च उपाधि हुन् । ती उपाधि जेको प्रकाशमा देखिएका छन्, त्यो परमात्मा हो । सबै भूतको सत्ता परमात्माकै सत्ता हो । प्रत्येक भूतभौतिकमा आत्मसत्ता परमात्म प्रकाश प्रकाशित भै रहेको छ । परमात्म प्रकाशमा नै सबै भूत प्रकाशित भैरहेका छन् । त्यसकारण जे जति देखिन्छन् ती सबै भूतमा नै आत्माको, परमेश्वर भगवान्को दर्शन गर्नुपर्छ । जतासुकै, सबैमा भगवान्लाई जसले देख्छ र भगवान्मा नै सबै भूतलाई देख्ने साधकको अगाडि संधै भगवान् हुनुहुन्छ, भगवान् मात्र हुनुहुन्छ । भगवान् नदेख्नाको कारण भूतको र भगवान्को पृथक् अस्तित्व मान्नु हो । भूत र भगवान् दुइ हुँदै हैनन् भन्ने पक्का हुनेले कहिल्यै पनि भगवान्लाई नदेखेको हुँदैन, भगवान्ले उसलाई नदेखेको पनि हुँदैन ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले भन्नुभो ।

यो यं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिंस्थिराम् ।३३।

मधुसूदन, त्वया यः अयं साम्येन योगः प्रोक्तः चञ्चलत्वात् एतस्य स्थिरां स्थितिम् अहं नपश्यामि ।

हे मधुसूदन हजुरबाट जुन यो समभावयोग हुकुम भो, मन चञ्चल भएकोले यसको

मचल्नें स्थिति म देख्दिन ।३३।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलबद् दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायो रिव सुदुष्करम् ।३४।

कृष्ण, हि मनः प्रमाथि, बलवत्, दृढम् तस्य निग्रहं वापोः इव सुदुष्करम् अहं मन्ये ।

हे श्रीकृष्णजी, किनभने मन चञ्चल, बराल्ने, बलियो र बशमा राख्न गाहारो छ त्यसलाई रोक्न वायुलाई रोक्नु जस्तै अत्यन्तै कठिन छ भन्ने म ठान्छु ।३४।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्‌बाट हुकुम हुन्छ ।

असंशयं महाबाहो, मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते । ३५।

असंशयं, महाबाहो, मनः दुर्निग्रहं चलम् कौन्तेय, तु अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते ।

निश्चय नै, हे महाबाहु, मन रोक्न गाहारो, चञ्चल छ। हे कुन्तीपुत्र, अभ्यासले र वैराग्यले रोकिन्छ ।३५।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्यो वाप्तु मुपायतः ।३६।

असंयतात्मना योगः दुष्प्राय इति मे मतिः वश्यात्मना तु यतता उपायतः अवाप्तुं शक्यः ।

मन वशमा नभएकोले योगसिद्धि प्राप्त गर्न गहारो छ भन्ने मेरो मत छ। तर अन्तःकरणलाई वशमा राख्नेले यत्न गर्दा उपायबाट योग प्राप्त गर्न सकिन्छ ।३६।

अर्जुन उवाच – अर्जुन भन्नु हुन्छ ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धि कां गतिं कृष्ण गच्छति ।३७।

अयतिः श्रध्दया उपेतः योगात् चलित मानसः योगसंसिध्दिम् अप्राप्य कृष्णः कां गतिं गच्छति ।

योगी भइनसकेको, श्रद्धाले लागेको साधक, योगबाट मन चलेको हुँदा, योगसिद्धि प्राप्त नगरी, हे कृष्ण, कुन गतिमा पुग्छ ? ।३७।

कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट श्छिन्ना भ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ।३८।

कच्चित्, उभयविभ्रष्टः अप्रतिष्ठ, ब्रह्मणः पथि विमूढः, महाबाहो, छिन्नाभ्रम् इव न नश्यति ।

कतै दुर्वतिर खस्केको, कहीं अड्न नसकेको, ब्रह्ममार्गमा अलमलिएको साधक, हे महाबाहु, फाटेको बादल जस्तै भएर त हराउंदैन ? । ३८ ।

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तु महंस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ।३९।

एतत् मे संशयं, कृष्ण, अशेषतः छेत्तुम् अर्हसि, त्वदन्यः अस्य संशयस्य छेत्ता न हि उपपद्यते ।

यो मेरो संशयलाई, हे कृष्ण प्रभु, पूरापूर छिनालिदिन योग्य होइबक्सिन्छ । हजुर बाहेक अरू कोही पनि यो संशय छिनाल्ने हुंदैन ।३९।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्‌बाट हुकुम भो ।

पार्थनैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।४०।

पार्थ न एव इह, न अमुत्र तस्य विनाशः विद्यते, हि कल्याणकृत् कश्चित् तात, दुर्गतं न गच्छति ।

हे अर्जुन, न यहाँ, न अन्त त्यस्ताको बिगार हुन्छ । किनभने, कल्याण गर्ने कोही पनि दुर्गतिमा पर्दैन ।४०।

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योग भ्रष्टो भिजायते ।४१।

योग भ्रष्टः, पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य, शाश्वतीः समाः उषित्वा, शुचीनां श्रीमतां गेहे अभिजायते ।

योगभ्रष्ट साधक पुण्यगर्नेहरूको लोकमा पुगेर त्यहाँ धेरै समयसम्म बसेर पवित्र श्रीमान्‌हरूको घरमा जन्मन आउँछ ।४१।

अथवा योगिना मेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ।४२।

अथवा धीमतां योगिनाम् एव कुले भवति । यत् ईदृशं जन्म एतत् हि लोके दुर्लभ तरम् ।

अथवा बुद्धिमान् योगीहरूको नै कुलमा जन्म हुन्छ । जुन यस्तो जन्म हो, यो निश्चय नै यो लोकमा धेरै दुर्लभ हुन्छ । ४२।

तत्र तं बुद्धि संयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ।४३।

तत्र पौर्वदेहिकं तं बुध्दिसंयोगं लभते । कुरुनन्दन, ततः भूयः संसिध्दौ यतते च ।

त्यो पछिल्लो जन्ममा पूर्वजन्ममा भएको बुद्धि पाउँछ । हे कुरुनन्दन, त्यसो हुनाले फेरि राम्रो सिद्धिको लागि प्रयत्न गर्छ ।४३।

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशो पि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मा तिवर्तते ।४४।

पूर्वाभ्यासेन तेन एव अवशः अपि सः ह्रियते हि । योगस्य जिज्ञासुः अपि शब्दब्रह्म अतिवर्तते ।

पूर्व जन्मको अभ्यासले गर्दा त्यही संस्कारले स्वभावतः त्यो योगी आकृष्ट हुन्छ । योगको ज्ञान गर्न मात्र चाहनेले पनि वैदिक कर्मलाई अतिक्रमण गर्छ (जित्छ) ।४४।

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी संशुद्ध किल्विषः ।
अनेक जन्म संसिद्ध स्ततो याति परां गतिम् ।४५।

प्रयत्नात् यतमानःतु संशुध्द किल्विषः योगी अनेक जन्म संसिध्दः ततः परां गतिं याति ।

कोशिशसाथ योगमा लागि रहँदा पापबाट शुद्ध भएको योगीले एकभन्दा बढी जन्म भए पनि पूर्णसिद्धि प्राप्त गर्छ र परम गति पाउँछ ।४५।

तपस्विभ्योधिको योगी ज्ञानिभ्यो पि मतो धिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्‌योगी भवार्जुन ।४६।

योगी तपस्विभ्यः अधिकः, ज्ञानिभ्यः अपि अधिकः मतः, कर्मिभ्यः च योगी अधिकः, तस्मात्, अर्जुन, योगी भव ।

योगी तपस्वीभन्दा ठूलो हो, ज्ञानीभन्दा पनि ठूलो मानिन्छ । कर्म गर्नेभन्दा योगी ठूलो हो, त्यसैले, हे अर्जुन, योगी बन ।४६।

योगिना मपि सर्वेषां मद्‌गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।४७।

सर्वेषां योगिनाम् अपि मद्‌गतेन अन्तरात्मना श्रध्दावान् यः मां भजते सः युक्ततमः मतः ।

सबै योगीहरूमध्ये पनि ममा लागेको अन्तरात्माले श्रद्धायुक्त भएर जसले मेरो भक्ति गर्छ, त्यो सबभन्दा युक्त मानिएको छ ।४७।

योग भनेको समस्तजीवको र परमात्माको एकत्वसंबन्ध हो । एकात्मबोध नै तत्वज्ञान हो । तत्त्व नबुझी छुट्टी मिल्दैन । आत्मदर्शन, परमात्मदर्शन नित्य छ, सनातन छ, सबैलाई सदा सर्वत्र भइरहेछ । त्यो बुझ्नु आवश्यक छ । अनित्य दुःख असत्य भ्रमजन्य मिथ्यावस्तुको कल्पना गर्दा, आफ्नै कल्पनामा आफैं जेलिंदा भवबन्धनमा परिएको हुन्छ । भवबन्धनको कारण मूलतः भाव नै हो । शरीरेन्द्रिय आदि भ्रमजन्य मिथ्यावस्तुको चकाचौंधमा भुलेर सदास्वप्रकाश वस्तु सधैं देखिरहेर

पनि नदेखेको जस्तो हुन्छ । स्वप्रकाश परमात्मवस्तुको प्रकाशलाई मिथ्यावस्तुको प्रकाश ठानिन्छ । यो अविवेक हो । विवेकज्ञान नभई अविवेकज्ञानबाट भएको दुःखकष्ट छुट्दैन । अविवेकबाट छ्यासमिस हुन्छ । विवेकबाट छुट्टिन्छ; यो आत्मवस्तु हो यो अनात्मवस्तु हो भन्ने आत्मानात्म-वस्तुविवेक हुन्छ । आत्माको र अनात्माको स्वरूपको यथार्थबोध हुँदा आत्मवस्तुमा नै अनात्मवस्तु देखिएको, अनात्मवस्तुको भनी मानिएको प्रकाश, आनन्द, सत्ता जम्मै आत्म वस्तुकै भएको बुझ्दा अनात्मवस्तु पूरै हराउँछ र आत्मानात्म वस्तु भन्ने भेद हराउँछ, एकमात्रै बन्छ । शास्त्रहरूको लक्ष्य यही स्थितिको प्राप्ति गराउनु हो । शास्त्रल माथि माथि उकाल्न कर्म, उपासना एवं ज्ञानको उपदेश गरेको छ। ज्ञान नभई त मुक्ति हुँदै हुँदैन। कर्मले पनि उपासनाले पनि ज्ञान प्राप्तिको निमित्त अनन्य उपायको रूपमा काम गर्छन् । चित्त शुद्ध नभई केही पनि बन्दैन । कर्मले चित्तलाई शुद्ध बनाउँछ । शुद्ध भएको चित्त उपासनामा लाग्न सक्ने हुन्छ । उपासनामा लागेको चित्तले विवेक गर्न सक्छ । वस्तुबोधमा उपासनाले सहायता गर्छ । उपासना र भक्ति एकै हो । उपासना वा भक्ति-लाई पूर्ण बनाउने प्रक्रियाको नाम योग हो । योग पनि एक किसिमको उपासना नै हो, भक्ति नै हो ।

योगका आठ अङ्ग छन्– यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि । यी आठको समष्टिलाई योग भन्छन् । यी आठ मध्ये यम, नियम, आसन, प्राणायाम एक किसिमका प्रक्रिया हुन्, पूर्वतयारी हुन् । प्रत्याहार बहिर्मुखता बन्द हुनु र अन्तर्मुखताको आरम्भ हुनु हो । इन्द्रियहरू बाहिर जाने मार्ग रोकिनु र भित्र पस्ने मार्ग खुल्नु 'प्रत्याहार' हो । योग प्रक्रियामा प्रत्याहारको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण स्थान छ । धारणा, ध्यान, समाधि यी तीन मुख्य योग हुन् । तीव्रताको, उत्कृष्टताको क्रमका हिसाबमा मात्र तीन नाम राखिएको हो । धारणाभन्दा ध्यान तीव्र र एकतान हुन्छ, त्यसैले उत्कृष्ट छ । ध्यानभन्दा समाधि बढी तीव्र र एकतान हुन्छ, त्यसैले उत्कृष्ट छ । ध्यानभन्दा समाधि (संप्रज्ञान) एकतान र तीव्र हुन्छ, सम्प्रज्ञान समाधिभन्दा असम्प्रज्ञान समाधि अझ उत्कृष्ट हुन्छ । योगको सर्वोत्कृष्ट भूमिका असम्प्रज्ञान समाधि हो । मूल उपासना यही हो । धारणा ध्यान समाधि– उपासना हुन् । उपासनाकाण्डको पूर्व सूत्र यहाँ तयार भएको छ ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठः अध्यायः ।

ॐ तत् सत् ··· ··· आत्मसंयम योग नाम भएको छैठौं अध्याय समाप्त भयो ।

यहाँ आत्मा शब्दको अर्थ शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि हो । संयम शब्दको अर्थ तह लगाउनु हो । शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धिलाई तह नलगाईकन कुनै साधना पनि चल्दैन । आत्मसंयम अध्यात्म साधनामा अपरिहार्य छ । कर्मयोग साधना नगरी ध्यानयोगको योग्यता प्राप्त हुँदैन । योगमा चढ्न खोज्नेले, ध्यानमा पस्न खोज्नेले फलासक्ति छोडेर आफ्नो वर्णाश्रम धर्मानुकूल कर्म गरेको हुनुपर्छ । यसबाट शुद्ध भएको चित्त ध्यानावस्थितियोग्य बन्छ । गीताका पहिला छ अध्यायलाई कर्मयोग-प्रधान काण्ड मानिएको छ र काण्डको अन्तिम यो अध्यायमा कर्मको सारस्वरूप योगको वर्णन भएको छ। कर्मबाट शुद्ध भएको चित्त ध्यान गर्न सक्ने बन्छ र भक्ति अर्थात् उपासना सम्भव हुन्छ ।

अब आउने सातदेखि बाह्र अध्यायसम्मको काण्ड उपासना प्रधान काण्ड हो । छैठौं अध्याय कर्मयोग प्रधान काण्डको उपसंहार अध्याय हो भने भक्तियोगको अर्थात् उपासनायोगको उपक्रमको लागि पूर्व तयारी गर्ने अध्याय हो । केही आचार्यहरुले यो अध्यायको नाम ध्यानयोग राखेका छन् । ध्यानयोग भने पनि कुरा फरक पर्दैन । ध्यानयोगलाई नै राजयोग अझ छोटकरीमा 'योग' भन्ने चलन छ । भिन्न भिन्न पथका दार्शनिक सम्प्रदायका आफापना मतमान्यता अरूकादेखि धेरै वा थोरै फरक फरक छन् । तर यो प्रक्रिया सबैलाई ग्राह्य छ, सालाखाला उस्तै छ, उही छ । जुनसुकै दर्शनले पनि, धर्मपथले पनि योगको उपकारकता, उपयोगिता र आवश्यकता उत्तिकै सकारेको छ ।

हाम्रो आर्य संस्कृति अनुसार प्रथमतः आफूलाई चिन्नुपर्छ, त्वंपदको अर्थ जीवात्माको स्वरूप जान्नुपर्छ । यसलाई 'त्वं पदार्थ विवेक' भन्छन् । आफूलाई जान्नेले उपासना गर्न सक्छ । उपासनाको सफलताबाट तत्पदार्थ परमेश्वरको स्वरूपज्ञान हुन्छ । यसलाई 'तत्पदार्थ विवेक' भन्छन् । गीताले पहिला छ अध्यायबाट त्वंपदार्थको जीवात्माको नित्य शुद्ध बुद्ध अविक्रिय स्वरूपको बोध गराउने लक्ष्य लिएको छ । कर्मकाण्डको काम चित्त शुद्ध बनाई जीवस्वरूप बुझ्न सक्ने बनाउनु हो ।

★

ॐ श्री परमात्मने नमः

सप्तमः अध्यायः – ज्ञान विज्ञानयोगः

श्री भगवानुवाच – श्रीकृष्ण भगवान्बाट मर्जी हुन्छ ।

मय्या सक्त मनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ।१।

पार्थ, मयि आसक्तमनाः, मदाश्रयः योगं युञ्जन् असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तत् श्रुणु ।

हे अर्जुन, ममा मन लगाएर, मेरो आसरा लिएर योग गर्नाले संशय नरहने गरी मेरो पूर्ण (विभूति–बल–शक्ति ऐश्वर्य आदिले सम्पन्न) स्वरूपलाई जसरी जान्नेछौ, त्यो सुन । १ ।

ज्ञानं ते हं सविज्ञान मिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोन्यज् ज्ञातव्य मवशिष्यते ।२।

अहं ते सविज्ञानम् इदं ज्ञानम् अशेषतः वक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा इह भूयः अन्यत् ज्ञातव्यम् न अवशिष्यते ।

म तिमीलाई विज्ञानसहित यो ज्ञान पूर्णरूपमा बताउँछु । जे जानेपछि फेरि अरू जान्नुपर्ने बाँकी रहँदैन । २ ।

मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।
यतता मपि सिद्धानां कश्चिन् मां वेत्ति तत्त्वतः ।३।

मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चित् सिध्दये यतति, यतताम् अपि सिध्दानां कश्चित् मां तत्त्वतः वेत्ति ।

मनुष्यहरुका हजारौंमा कसैले सिद्धिको लागि यत्न गर्छ; यत्नगर्ने सिद्धहरूमध्य कसैले मलाई यथार्थसंग जान्दछ । ३ ।

भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धि रेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृति रष्टधा ।४।

भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, खं, मनः, बुध्दिः, एवच अहंकार इति इयं मे प्रकृतिः अष्टधा भिन्ना ।

पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश (यिनका तन्मात्राहरु, सूक्ष्म रूप) मन (अहंकार), बुद्धि (महत्तत्त्व), अहंकार (अव्यक्त माया) यति, यो मेरो प्रकृति आठ प्रकारमा बाँडिएको छ । ४ ।

अपरेय मित स्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ।५।

इयम् अपरा । तु इतः अन्यां जीवभूतां मे परां प्रकृतिं विद्धि । हे महाबाहो, यया इदं जगत् धार्यते ।

यो (माथि बताइएको) प्रकृति अपरा हो । तर यसदेखि अर्को जीवात्मालाई मेरो परा प्रकृति भन्ने जान । हे महाबाहु, जुन परा प्रकृतिले यो जगत्लाई धारण गरेको छ । ५ ।

एतद् योनीनि भूतानि सर्वाणी त्युप धारण ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय स्तथा ।६।

सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि इति उपधारय । कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः तथा प्रलयः अहम् ।

सबै भूतका कारण यी परापर प्रकृति हुन् भन्ने निश्चय गर । सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टिको र प्रलयको कारण म हुं । ६ ।

मनुष्य आदि चर प्राणी जन्मेको, बाँचेको र मरेको साथै घटपट आदि अचर पदार्थ बनेको, रहेको र नाशिएको पनि देखिइरहेको छ । यो जन्म जीवन र मृत्यु अर्थात् सृष्टि स्थिति र लय जसबाट भइरहेका छन् त्यो ईश्वर हो, परमेश्वर हो । यो सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि स्थिति र लय चलाइ रहने ईश्वरतिर; आफ्नो भोगसाधनको र भोग्य विषयको सृष्टि स्थितिलय गर्ने, सर्वेश्वर, सर्व-नियन्ता सर्व शक्तिसम्पन्न परमप्रभुतिर मन लगाउन सामान्य मानिस चाहँदै चाहँदैन । हजारौं मानिस मध्ये कुनै एक मात्र परमेश्वरको भक्ति, उपासनामा लाग्ने कोशिश गर्छ । अरू सबै मोजमज्जामा नै, भोगमा नै, भोगसाधनको उपार्जन र संगृहमा नै आफ्ना सारा प्रयत्न लगाई रहन्छन् । यो भेडिया प्रवाह भित्रका हजारौं मानिसको बथानमा परमेश्वरको भक्तिमा लाग्न खोज्ने मानिस माथि उठ्छ, वास्तव मनुष्य श्रेणीमा उक्लन्छ । किनभने, केवल भोगमा मात्रै लाग्ने मानिसको तह पशुसरहकै हुन्छ, त्यस्तालाई मानिस भन्नु पर्ने आकारको आधारमा मात्रै हो । प्रवृत्तिबाट पनि मानिस बन्न परमेश्वरतिर उन्मुख बन्नुपर्छ ।

सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि स्थिति लय गर्ने ईश्वर हो । ईश्वरका दुइ प्रकृति छन् परा र अपरा । परा प्रकृति चेतन हो, क्षेत्रज्ञ हो । अपरा प्रकृति माया हो, क्षेत्र हो । यी दुई प्रकृतिसहित ईश्वर सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि स्थिति लय चलाइ रहन्छ । यी प्रकृति वास्तवमा भगवान्का शक्ति हुन्, पर-मेश्वर भगवान्देखि भिन्न वस्तु हैनन् । त्यसैले ईश्वर र प्रकृति भन्ने दुइ तत्त्वको मान्यता छैन, द्वैत बुद्धि छैन, अद्वैत नै हो । कारणको तत्त्व बुझेपछि कार्यको तत्त्व बुझिन्छ । जस्तो माटोको तत्त्व बुझियो भने माटोबाट बनेका सबै वस्तुको तत्त्व बुझिन्छ, सुनको तत्त्व बुझियो भने सुनका सबै मालको तत्त्व बुझिन्छ । त्यस्तै सर्व जगत्को कारण ईश्वरको तत्त्व बुझिएपछि सम्पूर्ण जगत्को तत्त्व बुझिन्छ । ईश्वरीय प्रकृतिबाट समस्त भूतभौतिक प्रपञ्चको सृष्टि स्थिति लय हुने हुनाले यो जगत्को अनुभवबाट यसको कारण मायाधिपति ईश्वरको तत्त्व बुझ्ने कोशिश गर्नुपर्छ । ईश्वरको अनन्य भक्ति, उपासना गर्नुपर्छ तत्वज्ञानको उपाय भक्ति, उपासना नै हो ।

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्व मिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।७।

मत्तः परतरं अन्यत् किञ्चित् न अस्ति । धनञ्जय, मयि सर्वम् इदं सूत्रे मणिगणाः इव प्रोतम् ।

मभन्दा अन्य कारण कुनै पनि छैन । हे धनविजयी अर्जुन, ममा सबै यो धागोमा मणिहरू झैं उनिएको छ । ७ ।

रसो ह मप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ।८।

अहम् अप्सु रसः, कौन्तेय, शशिसूर्ययोः प्रभा अस्मि, सर्ववेदेषु प्रणवः, खे शब्दः, नृषु पौरुषम् ।

म जलमा रस, हे अर्जुन, चन्द्रसूर्यमा प्रभा हुँ; सबै वेदमा प्रणव, (ॐकार) आकाशमा शब्दः, मनुष्यमा मनुष्यता म हुँ । ८ ।

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेज श्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्व भूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ।९।

पृथिव्यां च पुण्यः गन्धः, विभावसौ तेजः च अस्मि, सर्वभूतेषु जीवनं, तपस्विषु तपः च अस्मि ।

पृथिवीमा पुण्य गन्ध, अग्निमा तेज हुँ; सबै भूतमा जीवन र तपस्वीमा तप पनि हुँ । ९ ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धि र्बुद्धिमता मस्मि तेजस्तेजस्विना महम् ।१०।

पार्थ सनातनं मां सर्वभूतानां वीजं विध्दि । बुध्दिमतां बुध्दिः अस्मि, तेजस्विनाम् तेजः अहम् ।

हे अर्जुन, सनातन मलाई सबै भूतको बीज जान । बुद्धिमान्हरूको बुद्धि हुँ, तेजिलाको तेज म हुँ । १० ।

बलं बलवतां चाहं काम राग विवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामो स्मि भरतर्षभ ।११।

बलवतां च कामरागविर्जितं बलं च अहम् । भरतर्षभ, भूतेषु धर्माविरुध्दः कामः अस्मि ।

बलवान्हरूको काम (नपाएकोमा तृष्णा) र राग (पाएकोमा भोगसुख) छुटेको बल पनि म हुँ । हे भरत श्रेष्ठ, भूतमा धर्मसंग विरोध नखाने (शरीरादि धारणार्थ) भोग्य विषय हुँ । ११ ।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसा स्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ।१२।

ये च एव सात्त्विकाः भावाः ये च राजसाः तामसाः च तान् मत्त एव इति विद्धि न तु अहं तेषु ते मयि ।

जुन सात्त्विक जन्मेका पदार्थ छन् जुन राजस र तामस छन् तिनलाई मबाट भएका भन्ने जान । तर तिनमा म छैन, ती ममा छन् ।१२।

सम्पूर्ण जगत्‌को कारण ईश्वर मात्रै हो, ईश्वरदेखि अतिरिक्त अरू कुनै कारण छैन । मायाबाट (अव्यक्तबाट) बुद्धि, अहंकारका क्रमले स्थूल सूक्ष्म जगत्‌को सृष्टि हुन्छ, नामरूपमय प्रपञ्च देखिन्छ । प्रपञ्चमा वस्तु पृथक्‌पृथक् छन् । तर ती विविध वस्तुमा यौटै ईश्वरीयसत्ता प्रकाशमान छ । प्रत्येकमा परमेश्वर व्याप्त छ । मणिमालाका प्रत्येक मणिमा भित्र धागो रहे जस्तै परमेश्वर रहेको छ । प्रत्येक वस्तुको सार तत्त्व परमेश्वर हो । परमेश्वरसत्ताले नै वस्तुको अस्तित्व बनेको छ । पानीको सार तत्त्व रस हो, त्यही रसमा सबै जलतत्त्व अडेका छन्, रस भएन भने जल जल नै हुँदैन, त्यो रस परमेश्वर हो । त्यस्तै चन्द्र सूर्यमा साररूपले रहेको प्रभा, वेदमा साररूपले रहेको ॐकार, पृथिवीको साररूप पवित्र गन्ध, तेजको साररूप तातोपन, मनुष्यको साररूप सद्‌गुण परमेश्वर विभूति हुन् । रस आदिमा जल आदि अडेका छन्, ती रस आदि परमेश्वरमा अडेका छन् ।

सात्त्विक, राजस, तामस जति पदार्थ छन्, जति भाव छन् अर्थात् उत्पन्न भएका जति जम्मै वस्तु, भाव परमेश्वरबाटै भएका हुन् । मायाधिपति परमेश्वरको चमत्कारी कार्य जगत् हो । समस्त सृष्टि परमेश्वरमा नै अडेको छ तर परमेश्वर तिनमा अडेको छैन, लिप्त छैन, कूटस्थ छ, निर्विकार छ । मायाका दृष्टिबाट हेर्दा चिन्मात्र तत्त्व परमेश्वरका रूपमा र त्यही परमेश्वरमा जगत् देखिएको हो । यो जगत् देखिएको भए पनि वास्तव हैन । देखिंदा पनि यो अनृत नै हो, केवल मायाबाट देखिएको । यो परमात्म सत्तामा नै, परमात्म प्रकाशमा नै अडेको र देखिएको हो । यसका नामरूप कल्पित हुन् यसका सत्ता र स्फुरण ईश्वरीय हुन् ।

नामरूपात्मक प्रपञ्च तयार गर्ने गुणमय माया हो । मायाका गुण त्रयबाट मानिस अलमलिएको छ । मायालाई नछिचोलीकन मायातीत मायापतिलाई जान्न सकिदैन । मायापतिको शरण परेर उसको कृपा प्राप्त नभई मायालाई छिचोल्न सकिन्न । माया ईश्वरको प्रकृति हो, ईश्वरकै अधीनमा छ । ईश्वरको अनुग्रह प्राप्त भएमा मायालाई र मायामय जगत्‌लाई जानिन्छ र त्यसबाट हुने सुखदुःखादि द्वन्द्व शान्त हुन्छन् ।

त्रिभिर्गुणमयै र्भावै रेभिः सर्व मिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः पर मव्ययम् ।१३।

एभिः गुणमयैः त्रिभिः भावैः सर्वम् इदं जगत् मोहितम्, एभ्यः परम् अव्ययम् मां न अभिजानाति ।

यो गुणमय तीन भाव पदार्थले यो जगत् मोहित भएको छ; यिनभन्दा भिन्न अविकारी मलाइ जान्दैन । १३ ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।१४।

दैवी हि एषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । माम् एव ये प्रपद्यन्ते मायाम् एतां ते तरन्ति ।

शक्तिस्वरूप यो गुणमय मेरो मायालाइ पार गर्न गाहारो छ। (बुझ्न कठिन छ) । म परमेश्वरकै पूर्ण शरणमा जो पर्छन्, यो मायालाई तिनले तर्छन्, बुझ्छन् । १४ ।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
मायया पहृतज्ञाना आसुरं भाव माश्रिताः ।१५।

दुष्कृतिनः, मूढाः नराधमाः; मायया अपहृतज्ञानाः आसुरं भावम् आश्रिताः मां न प्रपद्यन्ते ।

दुष्कर्म गर्ने, मोहमा भुलेका, अधम प्रवृत्तिका, मायाले ज्ञान हरिएका, हिंसा आदि आसुरभाव लिएकाहरू मलाई पत्याउँदैनन् । १५ ।

मनुष्ययोनि सर्वश्रेष्ठ योनि हो । यो योनिमा अघिका कर्महरूको भोग पनि हुन्छ सायसाथै गरेका कर्महरूको फल पनि मिल्छ । मानिस आफ्नो कर्मलाई सत् बनाउन पनि सक्छ, असत् बनाउन पनि सक्छ । सत्कर्मबाट उद्धार हुन्छ, असत्कर्मबाट पतन हुन्छ । शास्त्रले गर्नुपर्छ भनिएका कर्म सुकृत (सत्कर्म) हुन्; शास्त्रले गर्नुहुन्न भनिएका कर्म दुष्कृत (असत्कर्म हुन्) । गर्नुपर्ने सत्कर्महरू नगर्ने गर्नु, नहुने असत्कर्महरु गर्ने मानिस अधम हुन्छ। यस्ता अधम मानिसहरू भगवान्मा श्रद्धा विश्वास गर्दैनन्, भगवान्को भक्ति गर्दैनन्, विषयभोगमा नै लिप्त, लुब्ध रहन्छन् । यिनीहरू अखण्ड ज्ञानमय आफ्नो स्वरूप देख्दैनन्, देह इन्द्रियलाई नै आफू सम्झे आसुर भाव लिन्छन् । मायाको आवरण शक्तिबाट स्वरूपको बोध नभएका र शरीरलाई नै आत्मा भन्ने बिक्षेर भएका नराधमहरु झन् झन् तल्ला योनिमा गिर्दैजान्छन् ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनो र्जुन ।
आर्तो जिज्ञासु रर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।१६।

भरतर्षभ, अर्जुन, आर्तः, जिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी च चतुर्विधाः सुकृतिनः जना मां भजन्ते ।

हे भरतश्रेष्ठ अर्जुन, दुःखमा परेको, ज्ञानको इच्छुक, धन चाहने र ज्ञानी समेत चार प्रकारका पुण्यात्मा मानिसहरू मेरो भक्ति गर्छन् । १६ ।

तेषां ज्ञानी नित्य युक्त एक भक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थ महं स च मम प्रियः ।१७।

तेषां नित्ययुक्तः, एक भक्तिः ज्ञानी विशिष्यते । हि ज्ञानिनः अत्यर्थम् अहं प्रियः, स च मम प्रियः ।

तिनमध्ये पनि नित्य योगमा रहने, एकत्व भक्ति भएको ज्ञानी बेस हो । त्यसकारण ज्ञानीको अत्यन्त म प्यारो छु, त्यो पनि मेरो प्यारो छ । १७ ।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ।१८।

एते सर्वे एव उदाराः, ज्ञानी तु आत्मा एव मे मतम् । स ही युक्तात्मा माम् एव अनुत्तमां गतिम् आस्थितः ।

यी सबै भक्तहरू उदार हुन्, असलचित्त भएका हुन् । ज्ञानी चाहिं आत्मा नै हो भन्ने मेरो मत छ । किनभने अन्तःकरणलाई एकोहोन्याइसकेको त्यो ज्ञानी सर्वोत्तम पद स्वरूप म परमेश्वरमा नै पूर्ण आश्रित हुन्छ । १८ ।

बहूनां जन्मना मन्ते ज्ञानबान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्व मिति स महात्मा सुदुर्लभः ।१९।

बहूनां जन्मनाम् अन्ते ज्ञानवान् सर्वं वासुदेवः इति मां प्रपद्यते । सः महात्मा सुदुर्लभः ।

धेरै जन्महरुको अन्तमा ज्ञानवान् वासुदेव सर्वमय हो भनेर मेरो शरण पर्छ । त्यस्तो महात्मा ज्यादै दुर्लभ हुन्छ । १९ ।

असत् कर्म नगर्ने, सत्कर्म गर्ने पुण्यात्मा हुन् । त्यस्ता परमात्माहरू परमेश्वर भगवान्मा भित्रैदेखि श्रद्धा विश्वास गर्छन् । पुण्यात्माहरू दुःख परेपनि भगवान्कै पुकारा गर्छन्;धन सम्पत्ति चाहिए पनि भगवान्संगै प्रार्थना गर्छन्; अज्ञान नाशको निम्ति, ज्ञान प्राप्तिको निम्ति पनि भगवान्कै शरण पर्छन्; तत्त्वज्ञान भैसकेर पनि भगवान्कै भक्ति गर्छन् । भगवान्को भक्ति जस्तो भए पनि बेश हो, तर सकाम भक्तिभन्दा निष्काम भक्ति बेस हो, अपराभक्तिभन्दा परा भक्ति ज्ञानरूपा भक्ति उत्तम हो । सकाम भक्तहरुको भक्ति इच्छा पूर्ति भएपछि शिथिल पनि हुन सक्छ, ज्ञानी भक्तको भक्ति एकनासको हुन्छ, ज्ञानीले प्रेमले नै भगवान्को प्रेम गर्छ । ज्ञानीको र भगवान्को सम्बन्ध शुद्ध प्रेममय हुन्छ । अनेक जन्मको साधना सिद्ध भएपछि ज्ञान रूपा भक्तिको उदय हुन्छ । भक्ति नगर्नु भन्दा भक्ति गर्नु, अरुको भक्ति गर्नु भन्दा भगवान्को भक्ति गर्नु बेस । भगवान्को भक्तिमा पनि ज्ञान रुपा भक्ति सबभन्दा बेस । ज्ञानी भक्तले जम्मै भगवान् नै हो भन्ने देख्छ । सम्पूर्ण जगत् वासुदेवमय देख्ने, वासुदेवदेखि भिन्न केही नदेख्ने भक्तको जन्मको अन्त भो । यस्तो ज्ञानी ब्रह्म नै बनिसकेको हुन्छ । यस्ता महात्मा अत्यन्त दुर्लभ हुन्छन् ।

कामै स्तै स्ते हृतज्ञानाः प्रपद्यन्ते न्य देवताः ।

तं तं नियम मास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ।२०।

स्वया प्रकृत्या नियताः, तैः तैः कामैः हृतज्ञानाः तं तं नियमम् आस्थाय अन्यदेवताः

प्रपद्यन्ते ।

आपनो प्रकृतिले बद्ध भएका, ती ती विषयभोगेरछाले ज्ञान हरिएकाहरु, त्यो त्यो नियम-मा अडेर अन्य देवताहरूलाई आराधना गर्छन् । २० ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितु मिच्छति ।

तस्य तस्या चलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ।२१।

यः यः यां यां: तनुं भक्तः श्रध्दया अर्चितुम् इच्छति तस्य तस्य ताम् एव श्रध्दाम् अहम् अचलां विदधामि ।

जस जसले जुन जुन स्वरूपको भक्ति गरेर श्रद्धासँग पूजा गर्न चाहन्छ त्यस त्यसको त्यही श्रद्धालाई म अचल बनाउँछु । २१ ।

स तया श्रद्धया युक्त स्तस्या राधन मीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ।२२।

सः तया श्रध्दया युक्तः तस्य आराधनम् ईहते । ततः मया एव विहितान् हि तान् कामान् लभते च ।

त्यो त्यही श्रद्धाले युक्त भएर त्यसैको आराधना गर्न थाल्छ । त्यसबाट मैले नै तयार पारिएका ती चाहेका कुरा पाउँछ । २२ ।

अन्तवत्तु फल तेषां तद् भवत्यल्प मेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ।२३।

अल्पमेधसाम् तेषां तत् फलम् तु अन्तवत् भवति, देवयजः देवान् यान्ति मद्भक्ताः माम् अपि यान्ति ।

सानो बुद्धि भएका तिनीहरूको त्यो फल नाश हुने हुन्छ । देवताको आराधना गर्नेहरू देवतालाई नै पाउँछन्, मेरो भक्ति गर्नेहरू मलाई नै पाउँछन् । २३ ।

अव्यक्तं व्यक्ति मापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भाव मजानन्तो ममा व्यय मनुत्तमम् ।२४।

अबुध्दयः, मम अव्ययम्, अनुतमं परं भावम् अजानन्तः मां व्यक्तम् आपन्नं अव्यक्तं मन्यन्ते (माम् अव्यक्तं व्यक्तम् आपन्नं मन्यन्ते ।)

अबुझहरू मेरो अव्यय, सर्वोत्तम, उत्कृष्ट भावलाई नजानेर मलाई अव्यक्त र व्यक्त भन्ने ठान्छन् । २४ ।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मा मज मव्ययम् ।२५।

अहं सर्वस्य न प्रकाशः अयं मूढः लोकः योगमाया समावृतः माम् अजम् अव्ययं न अभिजानाति ।

म सबैको निम्ति प्रकाश हुन्न । यो मूढ दुनियाँ योगमायाबाट बुद्धि ढाकिएको हुनाले मलाई अज र अव्यय भनेर चिन्दैन । २५ ।

भक्तिको उदय हुनु अवश्य नै पुण्यको फल हो । पुण्य नभएका दुष्कर्मी नराधमहरु केवल बाहिरकै भोग्य र भोगसाधनमै अलमलिइरहन्छन् । त्यस्ताको हृदयमा भगवान् परमेश्वरमा मात्र हैन, अन्य देवता प्रति पनि, कामनापूर्तिकै लागि पनि भक्ति उठ्दैं उठ्दैन । यस्ता नरहरू अधम हुन; पशु नै हुन्, अझ असुर हुन्, राक्षस हुन् । तिनको सङ्गतै गर्नुहुन्न । यस्ता नराधमभन्दा भक्ति गर्ने मानिस बेस हो । कामनाले नै किन नहोस्, भक्तिको त उदय भो । यस्ता सकाम भक्त प्रथमतः दुइ किसिमका हुन्छन् भगवद्भक्त र अन्य देवताभक्त ।

घर खेत, धन सम्पत्ति, आयु, स्वास्थ्य, शब्द, स्पर्श आदि भोगसाधन र भोग्य विषय प्राप्तिका निमित्त सर्वस्वरूप भगवान् तर्फ नलागीकन भेदबुद्धिले इन्द्र वरुण आदि देवताको भक्ति गर्ने एक थरी भक्त हुन्छन् । ती भक्तहरू तल्लो तहका भक्त हुन् । यस्ता भक्तहरू आपनो सात्त्विक, राजस वा तामस प्रवृत्ति अनुसार देवी देवताको, यक्ष राक्षसको वा भूतप्रेत आदिको पूजा आराधना गर्छन् । जस्तो किसिमको प्रवृत्ति छ, त्यस्तै किसिमको श्रद्धा हुन्छ । जे जस्तो पूजा आराधना गरे पनि घुमी फिरी भगवान्मै पुग्ने हो, जे जस्तो इच्छा गरे पनि त्यो इच्छा पूर्ण गरिदिने निष्कर्षमा भगवान् नै हो, जे जसको पूजा गरे पनि निष्कर्षमा ती आराध्यहरु भगवान्कै भिन्न भिन्न मूर्ति हुन् । यो तत्त्व नबुझ्दाको भक्ति निकृष्ट भक्ति हुन्छ, फल पनि निकृष्ट, विनाशी नै हुन्छ । यो तत्त्व बुझ्यो भने, सकामै भए पनि भक्ति उत्कृष्ट हुन्छ, उदार हुन्छ । अन्य भावले भक्ति गर्दा अन्यमा नै पुगिन्छ, भगवद्भावले भक्ति गर्दा भगवान्मा नै पुगिन्छ । सबै भगवान्कै स्वरूप हुन्, जसको पूजा आराधना गरे पनि भगवान्कै आराधना हो भन्ने भावलाई भगवद्भाव भन्नुपर्छ । भगवद्भाव भएको भक्तले जुन देवताको भक्ति गरे पनि फरक पर्दैन, भगवद्भक्तिमा नै परिणत हुन्छ ।

भगवान्को स्वरूप सर्वोपाधि शून्य छ, अविनाशी छ, सर्वोत्तम छ, निरतिशय अखण्ड ऐश्वर्यसम्पन्न छ । माया मायाधिपति भगवान्को वशमा छ । मायाको वशमा परेको पुरुषले मायालाई वशमा राख्ने परम पुरुषलाई कसरी बुझ्नू । मायाधिपति भगवान्को शुद्ध चित्तले आराधना उपासना नगरी मायाको गाढ पर्दाले छोपिएको पुरुषले भगवान्को स्वरूप बुझ्न सक्तैन र साक्षात् परमेश्वरको सगुण साकार विग्रहस्वरूप श्रीकृष्ण भगवान्लाई पनि सामान्य पुरुष सम्झन्छ, भौतिकदेहधारी ठान्छ, शरीराभिमानी मान्छ । तर सगुण साकार विग्रहधारण गर्दा श्रीकृष्ण भगवान्को निरतिशय अखण्ड ऐश्वर्यमा सर्वोपाधिशून्यतामा लेश मात्र पनि आँच आउँदैन, उहाँको तर्तै अखण्ड सर्वेश्वरत्व छ, सर्वात्मत्व छ, निरुपाधित्व छ, परमात्मत्व छ ।

वेदा हं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ।२६।

अर्जुन, अहं समतीतानि, वर्तमानानि च, भविष्याणि च भूतानि वेद मां तु कश्चन न वेद ।

हे अर्जुन, म बितेका, अहिलेका र पछि हुने सबै भूतलाई जान्दछु तर मलाई कोही जान्दैन । २६ ।

इच्छा द्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्व भूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ।२७।

भारत, इच्छाद्वेष समुत्थेन द्वन्द्वमोहेन सर्गे सर्वभूतानि संमोहं यान्ति परन्तप ।

हे अर्जुन, रागद्वेषबाट उठेका द्वन्द्वमोहले गर्दा सृष्टिमा सबै प्राणीहरु संमोहमा पर्छन् ।२७। (द्वन्द्वमोह भनेको सुख दुःखादि द्वन्द्वमा विपरीत बुद्धि— सुखलाई दुःख, दुःखलाई सुख, पवित्रलाई अपवित्र, अपवित्रलाई पवित्र, अनित्यलाई नित्य, नित्यलाई अनित्य मान्ने बुद्धि)

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्व मोह निर्मुक्ता भजन्ते मां दृढ व्रताः ।२८।

येषां तु जनानां पुण्य कर्मणां पापम् अन्तगतं । ते द्वन्द्वमोह निर्मुक्ताः मां दृढव्रताः भजन्ते ।

जुन जनहरूको बाहि पुण्यकर्म गर्ने भएको हुनाले पाप सिद्धिन्छ, तिनीहरु द्वन्द्वमोह (द्वैतमोह) छुटेका हुँदा मलाई पक्का नियम गरेर भजन गर्छन् । २८ ।

जरा मरण मोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद् विदुः कृत्स्न मध्यात्मं कर्मचाखिलम् ।२९।

ये माम् आश्रित्य जरामरणमोक्षाय यतन्ति । ते तत् ब्रह्म, कृत्स्नम् अध्यात्मम् अखिलं कर्म च विदुः ।

जसले मेरो आश्रय गरेर जरा र मरण छुटाउन यत्न गर्छन् तिनले त्यो ब्रह्म, सम्पूर्ण अध्यात्म र सारा कर्म बुझ्दछन् । २९ ।

साधि भूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाण काले पि च मां ते विदु र्युक्त चेतसः ।३०।

साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च मां ये विदुः, ते प्रयाणकाले अपि च मां ते युक्त चेतसः विदुः ।

अधिभूत र अधिदैव सहित एवं अधियज्ञ सहित मलाई जसले जान्दछन्, तिनीहरु प्राण छुट्ने समयमा पनि मलाई चित्त लगाएर जानिरहन्छन् । ३० ।

अखण्ड ऐश्वर्य, निरतिशय सच्चिदानन्द जस्तातस्तै हुनाले सगुण साकार विग्रह धारण गरे पनि, त्यो विग्रह अन्य जीवहरूको जस्तो कर्मसंस्कार जन्य नहुनाले, केवल लीलामय हुनाले श्रीकृष्ण

भगवान् जस्तातस्तै सर्वज्ञ होइबक्सन्छ, देशकाल आदि उपाधिले भगवान्को सर्वज्ञतामा कुनै अवरोध आउँदैन, भूत भविष्य वर्तमान जरमै झलझलाकार टडकारो हुन्छन्। रागद्वेषबाट बनिरहेका संस्कारबाट जन्मनेहरु चाहिं मोहमा पर्छन्; आफूलाई पनि, आफ्नै स्वरूप भगवान्लाई पनि यथार्थ जान्न सक्तैनन्। जसले मायापति भगवान्को अनन्य भक्ति गर्छ, त्यसले चाहिं ब्रह्म, अध्यात्म, अधिदैव, अधिभूत आदि सबैको ज्ञान प्राप्त गर्छ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे ज्ञानविज्ञान योगो नाम सप्तमः अध्यायः।

ॐ तत् सत् ज्ञानविज्ञान योग नामको सातौं अध्याय समाप्त भो।

यो अध्याय उपासना काण्डको शुरु अध्याय हो। उपासना सामान्यतः दुइ प्रकारको हुन्छ– सगुणोपासना र निर्गुणोपासना। उपाधिको कल्पना गर्दा सगुणत्वभान हुन्छ, उपाधिकल्पना छुट्दा निर्गुणत्वबोध हुन्छ। भान हुँदा पनि नहुँदा पनि उपाधि पृथक् वस्तु हैन, वस्तुतत्त्वदेखि अभिन्न हो, वस्तुतत्त्वकै चमत्कार हो, छवि हो, छटा हो। सोपाधि भने पनि, निरूपाधि भने पनि तत्त्व उही हो। यो बुझ्नु ज्ञानविज्ञानयोग हो। यसमा नै उपासनीय वस्तुको समग्र बोध हुन्छ। समग्र बोध भनेको कार्य, करण, फल, स्वभाव, लीला, रहस्य, प्रकृति आदि सहित भगवत्तत्त्वलाई बुझ्नु हो। यो अध्यायमा यस्तै ज्ञानविज्ञानको वर्णन भएको हुनाले यसलाई ज्ञानविज्ञान योग भनेको बुझिन्छ। 'तत्त्वमसि' भन्ने महावाक्यले 'तत्पद'को अर्थको र 'त्वं' पदको अर्थको अभेद बताएको छ। त्यो बुझ्न त्वं पदको वाच्य र लक्ष्य अर्थ जीवको तत्त्वज्ञान छ अध्यायले गराएको छ। दोस्रो छ अध्यायले तत् पदार्थको तत्त्वज्ञान गराउने उद्देश्य लिएको छ। उपासनाकाण्डको यो पहिलो अध्यायमा प्रधानतया तत्पदको वाच्य अर्थ जगत्को सृष्टिस्थितिलय गर्ने, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वकारणकारण, मायोपाधियुक्त ईश्वरको विषयमा उपदेश भएको छ।

मधुसूदन सरस्वतीले यो अध्यायको नाम 'ज्ञेयध्येय प्रतिपाद्य तत्त्व ब्रह्म निरूपण' भन्ने राख्नु भएको छ।

卐

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ अष्टमः अध्यायः– अक्षर ब्रह्म योगः

अर्जुन उवाच – अर्जुनले आज्ञा भयो ।

किं तद् ब्रह्म, किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्त, मधिदैवं किमुच्यते ।१।

पुरुषोत्तम, तत् ब्रह्म किम्, अध्यातमं किम्, कर्म किम्, अधिभूतं च किं प्रोक्तम्, अधिदैवं किम् उच्यते ।

हे पुरुषोत्तम, त्यो ब्रह्म के हो ? अध्यात्म के हो ? कर्म के हो ? अधिभूत पनि केलाई भनेको हो ? अधिदैव केलाई भनिन्छ ? ।१।

अधियज्ञः कथं कोत्र देहे स्मिन् मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयो सि नियतात्मभिः ।२।

मधुसूदन, अधियज्ञः कः कथम् अत्र, अस्मिन् देहे प्रयाणकाले च नियतात्मभिः कथं ज्ञेयः असि ।

हे मधुसूदन, अधियज्ञ भनेको कस्तो, को हो यहाँ ? यो शरीरमा हिंड्ने समयमा समाहित चित्तवालाहरूले कसरी जानिने होइबसिन्छ ? । २ ।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्बाट मर्जी हुन्छ ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावो ध्यात्म मुच्यते ।

भूत भावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ।३।

परमम् अक्षरं ब्रह्म, स्वभावः अध्यातमम् उच्यते, भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः ।

परम अक्षर तत्व ब्रह्म हो, स्वभाव अध्यात्म भनिन्छ, भूतभावको उत्पत्ति गर्ने विसर्गलाई कर्म भन्ने नाम दिइन्छ । ३ ।

अधि भूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधि दैवतम् ।

अधियज्ञो ह मेवात्र देहे देहभृतां वर ।४।

क्षरः भावः अधिभूतं, पुरुषः च अधिदैवतम्, देहभृतांवर, अहम् एव अत्र देहे अधियज्ञः ।

क्षर भाव अधिभूत हो, पुरुष अधिदैव हो, हे शरीरधारीमा श्रेष्ठ, म नै यो शरीरमा अधियज्ञ हुं । ४ ।

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ।५।

अन्तकाले च माम् एव स्मरन् कलेवरं मुक्त्वा यः प्रयाति सः मद्भावं याति अत्र संशयः न अस्ति ।

अन्तकालमा पनि मलाई नै संझँदै शरीर छोडेर जो हिंड्छ, त्यो मेरो भाव पाउँछ, यसमा संशय छैन । ५ ।

जगत्को सृष्टिस्थिति संहारकारण ईश्वर जीवदेखि भिन्न हैन । ब्रह्मवस्तु उपाधिरहित छ, बोध हुनुपर्ने, साक्षात्कार हुनुपर्ने यही तत्त्वको हो । माया रूपी उपाधिको कल्पना गर्दा मायोपाधिक ब्रह्मको नै 'ईश्वर' भन्ने नाम हुन्छ । अविद्यारूपी उपाधिको कल्पना गर्दा अविद्योपाधिक ब्रह्मलाई 'जीव' भनिन्छ । ईश्वर र जीव परमार्थमा उपाधि मुक्त छन् तापनि ईश्वरले मायोपाधिद्वारा सर्वजगत्को सृष्टि गर्छ, मायारूपी उपाधि यसको वशमा हुन्छ र यो सर्वज्ञ हुन्छ । जीव अविद्यारूपी उपाधिको वशमा परेको कारणबाट अल्पज्ञ हुन्छ । मायोपाधिवाला ब्रह्मलाई सर्वज्ञ ईश्वर भनेको मायोपाधिको कारणबाट हो र अविद्योपाधिवाला ब्रह्मलाई अल्पज्ञ जीव भनेको अविद्योपाधिको कारणबाट हो । आखिर परमार्थमा दुवै 'ज्ञ' हुन्, चेतन हुन्, यसमा सर्व र अल्प लागेको उपाधि भेदले हो । उपाधि केवल कल्पित हो, मिथ्या हो । त्यसैले सर्वज्ञमा रहेको 'सर्व' लाई पनि अल्पज्ञमा रहेको 'अल्प'लाई पनि केवल कल्पना, मिथ्या हो भन्ने निश्चय गरेर फालिदिनुपर्छ । 'सर्व' र 'अल्प' हराउने बित्तिकै 'ईश्वरत्व' र 'जीवत्व' पनि हराउँछ, 'ज्ञ' मात्र बाँकी रहन्छ । 'ज्ञ' 'ज्ञ' मा भेद छैन, एकत्व छ भन्ने ब्रह्मात्मैकत्वबोध हुन्छ । यौटा भएकोमा भेद छैन, उही हो भन्नु पनि व्यर्थ हुन्छ र अद्वैत मात्र, एकत्व मात्र अखण्ड एक रस हुन्छ ।

वेदका महावाक्यहरूले अखण्ड एक रसको प्रतिपादन गर्छन् । महावाक्य अनन्त छन् । तिनमध्ये 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'अयमात्मा ब्रह्म' भन्ने चार महावाक्यको बढी प्रसिद्धि छ । चारै महावाक्यले 'सर्वज्ञ ईश्वर र अल्पज्ञजीव यौटै हुन्' भन्ने अर्थ बताउँछन् । 'तत्', 'ब्रह्म' को अर्थ सर्वज्ञ ईश्वर हो । 'त्वम्', 'अहं', 'प्रज्ञानं', 'अयमात्मा' को अर्थ अल्पज्ञ जीव हो । कहाँ सर्वज्ञ ईश्वर, कहाँ अल्पज्ञ जीव, यिनको कसरी अभेद भन्ने प्रश्न सामान्यतः उठ्छ । यो प्रश्नको समाधान गर्न मायोपाधिले गर्दा र अविद्योपाधिले गर्दा उही 'ज्ञ' ब्रह्मलाई सर्वज्ञ र अल्पज्ञ भनेको हो भन्ने बुझ्नुपर्छ । सर्वज्ञ ईश्वरको उपाधि माया मिथ्या हो, यो छैन, ईश्वर 'ज्ञ' मात्रै हो भन्ने बुझ्नलाई 'तत्पदार्थ शोधन' भन्छन् । यसरी उपाधि पन्छाइएको 'ज्ञ' लाई शोधित अथवा शुद्ध तत्पदार्थ भन्छन् । अल्पज्ञ जीवको उपाधि अविद्या मिथ्या हो, यो छँदै छैन, जीव 'ज्ञ' मात्रै हो भन्ने बुझ्नलाई 'त्वं पदार्थ शोधन' भन्छन् । यसरी उपाधि पन्छाइएको 'ज्ञ' लाई शोधित अथवा शुद्ध त्वं पदार्थ भन्छन् ।

निरुपाधिब्रह्म केवल बोधगम्य छ । साक्षात्करणीय ब्रह्म निरुपाधि ब्रह्म हो । मायोपाधि ब्रह्म ईश्वर हो, उपास्य हो । उही ब्रह्म मायासहित हुँदा ईश्वर हुन्छ, यसबाट जगत्को सृष्टिस्थितिसंहार चलिरहन्छ । जगत्को सृष्टिस्थिति संहारकारणत्व ब्रह्मको तटस्थ लक्षण हो, सच्चिदानन्द-

मयत्व ब्रह्मको स्वरूप लक्षण हो। जे जस्तो उपाधिको कल्पना गर्दा पनि सच्चिदानन्दमय स्वरूप जस्तातस्तै छ, सदातन छ, सनातन छ। त्यसैले यो स्वरूप हो, स्वरूपको बोध गर्ने हो, साक्षात्कार गर्ने हो। जगत्को सृष्टि स्थिति र लय जसबाट हुन्छ; जो सर्वगुणले, सर्वविभूतिले, सर्वैश्वर्यले, सर्व ज्ञान बल क्रियाले, सर्वशक्तिले सम्पन्न छ, त्यो सगुण ब्रह्म हो। सगुणब्रह्मको उपासनाबाट सगुणब्रह्मको (मायोपहित ब्रह्मको) प्रसादद्वारा मायाको, अज्ञानको आवरण हट्छ, जन्म सुख दुःख आदि विक्षेपको अन्त हुन्छ, सर्वानर्थको उच्छेद हुन्छ। त्यसैले मायो पहित सगुणब्रह्मको, षडैश्वर्य-सम्पन्न भगवान्‌को उपासना सर्वोत्तम उपासना हो। यसबाट जीवब्रह्मको एकत्वबोध भएको छ भने 'जानु आउनु भन्ने कुरै रहँदैन, शरीरपात हुनु मात्रै बाँकी छ। प्रारब्ध समाप्त हुने बित्तिकै शरीरपात हुन्छ। एकात्मबोधले ब्रह्मत्व प्राप्ति भैसकेकै छ, ब्रह्मै हो; तातो ढुङ्गोमा पानीको बूँद आफैं हराए झैं प्राणादिसंघात स्वरूप सूक्ष्म शरीर हराउँछ, बिलाउँछ। यो सद्यो मुक्ति हो।

जीवब्रह्मको अभेदबोध नभएका उपासकहरूको सद्योमुक्ति हुँदैन, क्रममुक्ति हुन्छ। हिरण्य गर्भ (सूत्रात्मा) विराट् जस्ता सोपाधि सगुण ब्रह्मका उपासकहरु अर्चिरादि मार्गद्वारा उर्ध्वगति हुँदै ब्रह्मलोकमा पुग्छन् र ब्रह्माको साथसाथै मुक्त हुन्छन्। ब्रह्म परम अक्षर हो, यसको साक्षात्कारबाट 'सद्यो मुक्ति' तुरुन्तै मुक्ति हुन्छ।

अध्यात्म भनेको स्वभाव हो, परा प्रकृति हो। यो उपाधि रहित शुद्ध त्वंपदार्थ जीव हो। आत्मामा अर्थात् देहमा अन्तरात्मभावले रहँदा त्यही परब्रह्मलाई अध्यात्म भनेको हो। यो उपाधि-रहित जीव परब्रह्मको उपाधि नभई आफ्नै भाव भएको हुँदा 'स्वभाव' भनिएको हो। यो वस्तुतत्व नै भएकोले यसको उपासना हैन बोध हुन्छ। शुद्ध त्वंपदार्थरूप आत्मवस्तुको मात्र ज्ञान भएको छ, ब्रह्मसँग अभेद बोध भइसकेको छैन भने त्यस्ताको क्रम मुक्ति हुन्छ। विसर्ग भनेको यज्ञ आदि कर्म हो र अधिभूत भनेको नश्वर वस्तु हुन्। कर्म र नश्वर वस्तुमा भावना गर्नु हुन्न, यस्तोमा भावना दृढ भयो भने मर्ने बेलामा पनि चित्त तिनैमा गएर अड्छ र अधोगति हुन्छ। सबैको चक्षु-रादि सबै करणमा शक्तिसञ्चार गर्ने, सूर्यमण्डलान्तर्वर्ती, हिरण्य गर्भ अधिदैव हो; सबै यज्ञहरुको अधिष्ठाता, सर्वशरीरान्तर्यामी विष्णु अधियज्ञ हो। शरीर त्याग समयमा, प्राण प्रयाणकालमा जसले अधिदैव अथवा अधियज्ञ स्वरूप परमात्माको स्मरण गर्छ, त्यसको अधोगति हुँदैन, उर्ध्व-गति हुन्छ। अन्तकालमा जस्तो भावना भो, त्यस्तै किसिमको गति हुन्छ। जीवन कालमा, सद्दे अवस्थामा जेको भावना गर्ने गरेको छ, जेको अभ्यास गर्ने गरेको छ, अन्तकालमा त्यही भावना फुर्छ। त्यसैले सद्दे अवस्थामा नै सारसउँदो बेलामा नै असल भावना गर्ने गर्नुपर्छ, भगवद्भाव गर्ने गर्नुपर्छ। यस्तो भगवद्भावलाई पहिले नै दृढ बनाउनुपर्छ, त्यसको निमित्त सदासर्वदा नित्य निरन्तर अभ्यास गर्नुपर्छ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं त मेवैति कौन्तेय सदा तद्भाव भावितः।६।

यं यं वा अपि भावं स्मरन् अन्ते कलेवरं त्यजति हे कौन्तेय, सदा तद्भाव भावितः तं तम् एव एति।

शास्त्र र शस्त्र

आत्मबोध र कर्तव्यपालन

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मा मनुस्मर युध्यच
मय्यर्पितमनोबुद्धि र्मामेवैष्यसंशयम् ८/७

जुन जुन भावलाई सम्झेर अन्तकालमा शरीर छोड्छ, हे अर्जुन, सधैं त्यो भावबाट भावित (अभ्यस्त) भएकोले त्यही त्यही भाव प्राप्त गर्छ । ६ ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पित मनोबुद्धि र्मामेवैष्यस्यसंशयः ।७।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर, युध्य च । मयि अर्पित मनोबुद्धिः माम् एव एष्यसि असंशयः ।

त्यसैले सबै कालमा मलाई सम्झिरहू र युद्ध गर । ममा मनबुद्धि अर्पण गर्ने तिमी ममा नै आउने छौ, संशय छैन । ७ ।

अभ्यास योग युक्तेन चेतसा नान्य गामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्था नुचिन्तयन् ।८।

अभ्यासयोग युक्तेन, नान्य गामिना चेतसा अनुचिन्तयन् पार्थ परमं दिव्यं पुरुषं याति ।

अभ्यासयोगमा संलग्न (ध्येयाकारवृत्ति चलिरहने), अन्त नलाग्ने चित्तले ध्यान गरिरहने पुरुषले हे अर्जुन, परम दिव्य पुरुषलाई प्राप्त गर्छ । ८ ।

कविं पुराण मनुशासितार मणो रणीयांस मनुस्मरेद् यः ।
सर्वस्य धातार मचिन्त्यरूप मादित्य वर्णं तमसः परस्तात् ।९। २०६०

कविं, पुराणम्, अनुशासितारम्, अणोः अणीयांसम्, सर्वस्य धातारम्, अचिन्त्य रूपम्, आदित्यवर्णं, तमसः परस्तात्, यः अनुस्मरेत् ।

सर्वज्ञ, पुराण, शासिता, अणुभन्दा झन् अणु, सबैको धारणा गर्ने, अचिन्त्य रूप भएका, सूर्य वर्ण भएका, तमभन्दा परका दिव्य पुरुषलाई जसले निरन्तर स्मरण गर्छ । ९ ।

प्रयाणकाले मनसा चलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवो र्मध्ये प्राण मावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुष मुपैति दिव्यम् ।१०।

प्रयाणकाले मनसा अचलेन, भक्त्या युक्तः, योगबलेन च एव भ्रुवोः मध्ये प्राणं सम्यक् आवेश्य च स तं परं पुरुषं दिव्यम् उपैति ।

हिंड्ने समयमा मनलाई नहल्लाईकन, भक्तिले युक्त भएर, योगबलले समेत आँखिभुईंको बीचमा प्राणलाई राम्ररी राखेर योग गर्ने त्यसले त्यो परम दिव्य पुरुषलाई प्राप्त गर्छ । १० ।

प्रेमले, द्वेषले वा डरले नै किन नहोस् सद्भावमा नै मन लगाउने गर्नुपर्छ । कुमालकोटीले थुनेको कीरो अघिल्तिर भुनभुनाइरहने कुमालकोटीमा नै डरले मन लगाइरहँदा रहँदै जिउँदै नै कुमालकोटीमा बदलिन्छ भन्ने लोक प्रसिद्धि छ । नन्दिकेश्वर भक्तिले महादेवको भावना गर्दागर्दै अर्को शरीर नलिईकन नै महादेवको रूपमा बदलिएको भन्ने योगशास्त्र प्रसिद्धि छ । त्यस-कारण मानिसले जुन वेला पनि भगवान्को भजन चिन्तन गर्ने गर्नुपर्छ । बाहिरी इन्द्रियहरुबाट कर्म

भइरहे पनि भित्री इन्द्रिय मन बुद्धिलाई भगवान्‌मा लगाउनुपर्छ। कर्मको र उपासनाको, भक्तिको विरोध छैन। उही पुरुषले उही समयमा कर्म पनि भक्ति पनि गरिरहन सक्छ। यिनले परस्परको अन्न उपकार गर्छन्। भक्ति चल्दै रहँदा आसक्ति घट्दै जान्छ, कर्म चल्दै रहँदा चित्त सफा हुँदै आउँछ। आसक्ति घट्नाले वर्णाश्रमका कर्महरू ठीकसँग चल्छन्, आसक्तिबाट विचलन हुँदैन। चित्त सफा हुनाले बाह्य वस्तुमा वैराग्य र भगवान्‌मा अनुराग बढ्दै आउँछ। जीवनकालमा गरेको यस्तो अभ्यासले मरणकालमा पनि यस्तै स्मरण हुन्छ, भगवद्‌भावना चलिरहन्छ।

मरणकालमा सामान्यतः बहुसंख्यक मानिस बेहोश हुन्छन्। बाहिर बेहोश हुँदैमा अन्तर्जगत्‌मा चिन्तन, भावना चल्न छोडेको हुन्छ भन्ने छैन। होशको बेलामा जीवनकालमा जेजेको अभ्यास गरेको छ त्यसैको सम्झना, चिन्तना, भावना चलिरहन्छन्, सुतेको मानिसले बाहिर बेहोश भए पनि सपना देखिरहे जस्तै। बेहोश हुने क्षणमा जेको भावना गरेको छ, त्यो भावनाले पनि बेहोशी अवस्थामा काम गर्न सक्छ। बेहोश भैसकेकोमा पनि बाहिर वरपर भएका कुराकानी कामकाज र वातावरणले पनि बेहोश मानिसको भित्र प्रभाव पार्न सक्छ। त्यसैले मरणासन्नको वरपर असल कामकुराहरू गर्ने, भजन कीर्तन गर्ने, आध्यात्मिक ग्रन्थ गीता भागवत आदिको पाठ गर्ने गर्नुपर्छ। मरणकालमा यस्तो अवसर मिल्नु पनि पुण्यकै प्रभाव हो।

आफ्नो उद्धार गर्नुपर्ने आफैंले हो। कर्म गरिरहँदा पनि भगवद्‌भाव गरिरहने बानी बसाल्नुपर्छ। भगवान् परम पुरुष हो, यो सधैं छ, सर्वत्र छ। भगवान् सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको अधिपति हो। कर्म अनुसारको फलको व्यवस्था भगवान्‌बाट चलिरहेछ, यो सूक्ष्ममा सबभन्दा सूक्ष्म छ, ठूलोमा सबभन्दा ठूलो छ। वास्तवमा यसको परिमाण नै छैन, अपरिमेय छ। शास्त्रले र गुरुले सिकाए बमोजिमको परम पुरुष भगवान्‌को नै भावना गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ। मन अन्त लाग्यो भने पनि फर्काई भगवान्‌मा नै लगाइरहनुपर्छ। यसरी अभ्यास गर्दा गर्दै चित्तको भगवद्‌वृत्ति नै चलिरहने हुन्छ। जीवनकालमा गरेको अभ्यासले अन्तकालमा पनि यस्तै भगवद् वृत्ति हुन्छ। योगसिद्ध पुरुषले चित्तलाई प्राणलाई मूलाधारदेखिको ऊर्ध्व गामी सुषुम्णा नाडीलाई उठाउँदै हृदयकमलमा स्थिर गर्छन्। त्यहाँबाट क्रमले आँखी भुईंको मध्यको आज्ञाचक्रमा प्राणलाई अडाएर परम पुरुषको समाधिमा स्थित भएर प्राण छोड्ने योगीले परम पुरुषलाई नै प्राप्त गर्छन्।

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये।११।

यत् अक्षरं वेदविदः वदन्ति, यत् वीतरागाः यतयः विशन्ति, यत् इच्छन्तः ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये।

जुन अक्षर परमात्मालाई वेदवेत्ताहरूले स्तुति गर्छन्, जुन तत्वमा राग छुटेका यतिहरू प्रविष्ट हुन्छन्, जुन तत्त्वलाई चाहेर ब्रह्मचर्य गर्छन् त्यो अक्षर पद तिमीलाई संक्षेपले बताउँछु।११।

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्।१२।

सर्वं द्वाराणि संयम्य, मनः हृदि निरुध्य च, मूर्ध्नि आत्मनः प्राणम् आधाय योगधारणाम् आस्थितः।

सबै द्वारहरू (इन्द्रियहरू) वशमा राखेर, मनलाई हृदयकमलमा अडाएर, शिर कमलमा आपनो प्राण राखेर योग गरेर बसेको । १२ ।

ओं मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मा मनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ।१३।

ओम् इति एकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् माम् अनुस्मरन्, देहं त्यजन् यः प्रयाति सः परमां गतिं याति।

ओम् भन्ने यो एक अक्षर भएको, ब्रह्मलाईं बताउने मन्त्रको उच्चारण गर्दै, मेरो निरन्तर स्मरण गर्दै, शरीर छोडेर जो जान्छ त्यो परम गतिमा पुग्छ । १३ ।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।१४।

सततम् अनन्यचेताः यः मां नित्यशः स्मरति, पार्थ, तस्य नित्य युक्तस्य योगिनः अहं सुलभः।

निरन्तर एकचित्त भएर जसले संधै मलाई सम्झन्छ । संधै लागि परेको त्यो योगीलाई म सजिलैसँग पाइने हुन्छु । १४ ।

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालय मशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धि परमां गताः ।१५।

परमां संसिध्दिं गताः महात्मानः माम् उपेत्य पुनः दुःखालयम् अशाश्वतं जन्म न आप्नुवन्ति ।

परम सिद्धि पाएका महात्माहरु मलाई पाएपछि फेरि दुःखको घर, अनित्य, जन्म हुने लोकमा आउँदैनन् । १५ ।

आज्ञाचक्र दुइ पाते कमल रूपी छ । त्यसमा प्राणलाई स्थित गर्न प्रथमतः सबै इन्द्रियलाई वहिर्विषयमा जान नदिई अन्तर्मुख बनाउनु पर्छ । चित्तलाई हृदयकमलमा स्थिर गराउनुपर्छ । हृदयकमलमा मन रोकिएपछि ऊर्ध्वगामी नाडीबाट प्राणलाई भ्रूमध्यमा राखेर ॐकारवाच्य परमात्माको ध्यान गर्नुपर्छ । आज्ञाचक्रका वरिपरि सात कोश छन् । तिनमध्ये सातौं उन्मनी कोशमा प्राण पसेपछि शिरको सहस्रदलकमलमा पुग्छ । प्राणको साथसाथै मन पनि त्यहीं पुगेर अड्छ । त्यहाँ ब्रह्मरन्ध्रबाट प्राणचित्तादिको संघात स्वरूप सूक्ष्मशरीर तालु फुटेर बाहिर निस्कन्छ र सूर्य मण्डललाई पनि छेडेर माथि उक्लन्छ । योगसाधनाद्वारा भ्रूमध्यबाट वा शिरको ब्रह्मरन्ध्रबाट प्राण छोड्ने काम योगसिद्ध पुरुषहरुबाट मात्रै सम्भव हुन्छ । भीष्मले, द्रोणले, विदुरले यस्तै योगसाधना-

बाट प्राण छोड्नु भएको प्रसङ्गको वर्णन छ। यस्तो प्राणत्याग असामान्य हो र असाधारण योगी महापुरुषहरूबाट मात्रै सम्भव हुन्छ।

भगवान्‌को नित्यस्मरण परमपदप्राप्तिको उपाय हो। परमेश्वर परमप्रभुको स्मरण, कीर्तन, ध्यान लेऐ गर्नुपर्छ, श्रद्धापूर्वक आदरभावले गर्नुपर्छ, जीवनभरी गर्नुपर्छ। परम प्रभु भगवान्‌मा र परम अक्षर परब्रह्ममा कुनै भेद छैन। परम प्रभुको वाचक पद, शब्दमय प्रतिमा, स्मरण गराइदिने प्रतीक, मुख्य नाम 'ॐ' हो। यसलाई प्रणव पनि भन्छन्; अक्षर ब्रह्मको नाम भएको हुनाले अक्षर ब्रह्म पनि भन्छन्; अद्वैत ब्रह्म बुझाउने हुनाले, एक अक्षर मात्र हुनाले एकाक्षर ब्रह्म पनि भन्छन्। नामको र नामीको घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ। नाम सम्झ्यो भने नामीको सम्झना हुन्छ। नामको कीर्तन गऱ्यो भने नामी अभिमुख भैहाल्छ। कुनै समूहमा कुनै नाम लिएर बोलायो भने त्यो नामवाला पुरुष तुरुन्तै ठाठो हुन्छ, बोलाएतिर फर्कन्छ र आफैंलाई बोलाएको हो भन्ने पक्का भयो भने बोलाउनेको सामुन्ने पर्छ। भगवान्‌को नामकीर्तनबाट भगवान्‌को अभिमुखीकरण हुन्छ। अनन्य चित्तले, शुद्धभावले भगवान्‌लाई सम्झेर भगवान्‌को नाम उच्चारण गऱ्यो भने भगवान्‌को दर्शन मिल्छ। परब्रह्म परमात्मा प्रभुको स्मरण गरेर ॐ को मनले मात्रै वा मुखले समेत जप गर्दै, कीर्तन गर्दै गर्नाले परम गति प्राप्त हुन्छ, भगवान्‌को साक्षात्कार हुन्छ, भगवन्मयता हुन्छ। यो जगत् नश्वर छ। यो दुःखै दुःखको खानी हो, घर हो। सूक्ष्मदृष्टि हुँदा दुःखलाई नै, केही क्षण पछि नै दुःखमा बदलिनेलाई नै सुख ठानिएको हो। मानिसको सबभन्दा ठूलो मुर्खाइँ हो दुःखलाई सुख मान्नु, दुःख भएको ठाउँमा सुखको खोजी गर्नु। यो तुच्छ जगत्‌लाई उपेक्षा नगरी हुँदै हुन्न। भगवत्प्राप्ति भयो भने दुःख छुट्छ, दुःखालय जन्म छुट्छ, तुच्छ संसार फेरि फर्कंदैन, नश्वर संसारमा फर्कनु पर्दैन।

> आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो र्जुन।
> मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म नविद्यते।१६।

अर्जुन, आब्रह्मभुवनात् लोकाः पुनरावर्तिनः। कौन्तेय, माम् उपेत्य तु पुनर्जन्म न विद्यते।

हे अर्जुन, ब्रह्मलोकसम्म सबै लोक फेरि फेरि फर्किनुपर्ने स्वभावका छन्। हे कुन्ती पुत्र, मलाई पाएपछि चाहिं पुनर्जन्म हुँदैन।१६।

> सहस्रयुग पर्यन्त महर्यद् ब्रह्मणो विदुः।
> रात्रिं युगसहस्रान्तां ते होरात्रविदोजनाः।१७।

ते अहोरात्रविदः जनाः यत् ब्रह्मणः अहः, सहस्रयुगपर्यन्तम्, रात्रिं युग सहस्रान्तां विदुः।

ती अहोरात्रको हिसाब जान्नेहरू जुन् ब्रह्माको दिन हो त्यो मनुष्यको हजार चतुर्युगसम्मको हुने र रात हजार चतुर्युगसम्मको हुने भन्न जान्दछन्।१७।

फर्कनुनपर्ने भगवत् प्राप्ति भएको छ भने, भगवत्तत्व साक्षात्कार भएको छ भने मात्रै हो। भगवत्तत्व साक्षात्कार भएको छ, ब्रह्मात्मैकत्व बोध समेत भएको छ भने सद्योमुक्ति नै हुन्छ। ब्रह्मात्मैकत्व बोध भएको छैन भने सद्योमुक्ति हुँदैन। समष्टि सूक्ष्म शरीरोपाधिवाला हिरण्य गर्भ-

को, समष्टिस्थूलशरीरोपाधिवाला विराट् पुरुषको उपासना सिद्ध भएको छ भने, शुद्ध त्वंपदार्थ पराप्रकृतिको बोध भएको छ भने, शुद्ध तत्पदार्थ ईश्वरको बोध भएको छ भने ब्रह्मलोक अर्थात् हिरण्य गर्भलोक प्राप्ति हुन्छ, ब्रह्माको आयु सकिंदा परब्रह्मको र आत्माको एकत्व बोध हुन्छ र ब्रह्मासंगसंगै मुक्ति हुन्छ। केवल सत्कर्म सिद्धिबाट मात्र हिरण्य गर्भलोक पुगेकाहरू चाहि, एकत्व ज्ञान नभएको हुनाले, पुण्य सकिएपछि फेरि कर्मलोकमा नै फर्कन्छन्। त्यस्तै ब्रह्मलोक सम्मका सबै लोक पुनरावृत्तिवाला छन्।

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
राव्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्त संज्ञके।१८।

अहरागमे अव्यक्तात् सर्वाः व्यक्तयः प्रभवन्ति। राव्यागमे तत्र एव अव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते।

ब्रह्माजीको दिन उदाउँदा अव्यक्तबाट (ब्रह्माजीको स्वप्नावस्थाबाट) सबै दृश्य जगत्को सृष्टि हुन्छ; रात परेपछि, त्यही अव्यक्तमा (निद्रामा) बिलाउँछन्। १८।

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।
राव्यागमे वशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे।१९।

पार्थ, सः एव अयं भूतग्रामः भूत्वा भूत्वा राव्यागमे अवशः प्रलीयते, अहरागमे प्रभवति।

हे अर्जुन, यो त्यही भूतसमूह भई भई रात पर्दा अवश्य हराउँछ, दिन उदाउँदा प्रकट हुन्छ। १९। यो ब्रह्माको नित्य सृष्टि प्रलय हो।

पर स्तस्मात् तु भावो न्यो व्यक्तो व्यक्तात् सनातनः।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न बिनश्यति।२०।

तु तस्मात् अव्यक्तात् अन्यः अव्यक्तः सनातनः परः भावः। यः सः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति।

तर त्यो अव्यक्तदेखि अन्य अव्यक्त सनातन परम भाव हो। जुन त्यो भाव सबै भूत नासिंदा पनि नासिंदैन। २०।

अव्यक्तो क्षर इत्युक्त स्त माहुः परमां गतिम्।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम।२१।

अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः। तम् परमां गतिम् आहुः। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् मम परमं धाम।

त्यो अव्यक्त अक्षर भनी भनिएको हो। त्यसलाई परम गति भन्छन् जुनमा पुगेपछि फर्कंदैनन्, त्यो मेरो परम धाम हो। २१।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्य स्त्वनन्यया ।
यस्यान्तः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ।२२।

सः परः पुरुषः तु अनन्यया भक्त्या लभ्यः । भूतानि यस्य अन्तःस्थानि येन इदं सर्वं ततम् ।

त्यो परम पुरुषलाई त अनन्य भक्तिले मात्र पाउन सकिन्छ । भूतहरु जसका भित्र रहेका छन्, जसले यो सबै व्याप्त छ (त्यो परपुरुष यस्तो छ ।) । २२ ।

हिरण्य गर्भ (ब्रह्मा), बिराट् आदि जम्मै कारणोपाधि, कार्योपाधि आदि उपाधिको कल्पना गर्दा उपाधिकै कारणबाट भएका हुन् । सत् वस्तु यस्ता उपहित र उपाधिबाट पर छ, कल्पनातीत छ । ब्रह्मा, ब्रह्मलोक लगायत सम्पूर्ण जगत्को विनाश हुँदा पनि यसको विनाश हुँदैन, सृष्टि हुँदा पनि यसको सृष्टि हुँदैन । अनन्तकोटि ब्रह्मा, अनन्तकोटि ब्रह्माण्ड बनिरहन्छन्, बिग्रिरहन्छन् । सत् बस्तुमा कुनै प्रतिक्रिया हुँदैन, कुनै प्रभाव हुँदैन, कुनै विकार हुँदैन । मूलकारण जुन अव्यक्त माया हो, त्यो भन्दा पनि यो सत् तत्त्व पर छ, श्रेष्ठ छ, मायातीत छ । माया र मायिक सृष्टि जम्मै त्यही सत्तत्त्वको प्रकाशमा भासमान भएका छन् । त्यो सत् तत्त्व अव्यक्त मायाभन्दा पनि अव्यक्त छ । यो परम अव्यक्त हो । यो सजातीय विजातीय स्वगत भेद रहित छ, परम अक्षर हो । यो आवृत्ति तथा विकृतिले रहित छ, परम गति हो । उपाधिले अस्पृष्ट स्वयं ज्योति छ, परम धाम हो । यही अक्षरब्रह्म हो ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।२३।

योगिनः यत्र कालेतु प्रयाताः अनावृत्तिम् आवृत्तिं च एव यान्ति, भरतर्षभ, तं कालं वक्ष्यामि ।

ध्यानयोगी र कर्मयोगीहरु जुन कालमा जाँदा नफर्कने र फर्कने स्थानमा पुग्छन्, हे भरत-श्रेष्ठ, त्यो काल बताउनेछु । २३ ।

अग्नि ज्योंति रहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ।२४।

अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्लः, षण्मासाः, उत्तरायणम् तत्र प्रयाता ब्रह्मविदः जनाः ब्रह्म गच्छन्ति ।

अग्नि, ज्योति, अहः, शुक्ल पक्ष, छ महिनावाला उत्तरायण कालाभिमानी देवता हुन् । तिनको मार्गमा जाने ब्रह्मवेत्ताहरु ब्रह्मलोक जान्छन् । २४ ।

धूमो रात्रि स्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योति र्योगी प्राप्य निवर्तते ।२५।

धूम, रात्रि, त्यस्तै कृष्णपक्ष, छ महिनावाला दक्षिणायन कालाभिमानी देवता हुन् । तिनको मार्गमा जाने योगी चन्द्रमाको ज्योतिमा पुगेर फर्कन्छ । २५ ।

शुक्ल कृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्य नावृत्ति मन्यया वर्तते पुनः ।२६।

जगतः शुक्ल कृष्णे एते हि गती शाश्वते मते । एकया अनावृत्ति याति अन्यया पुनः आवर्तते ।

योगीहरुको शुक्ल र कृष्ण यी दुइ मार्ग पहिलेदेखिका मानिएका छन् । यौटा शुक्ल मार्गले जाने फर्कदैन, अर्को कृष्णमार्गबाट जाने फेरि फर्किन्छ । २६ ।

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ।२७।

पार्थ एते सृती जानन् कश्चन योगी न मुह्यति । तस्मात्, अर्जुन, सर्वेषु कालेषु योग युक्तः भव ।

हे अर्जुन, यी दुइ मार्ग जान्ने कुनै योगी पनि मोहित हुंदैन । त्यस कारण हे अर्जुन, सबै कालमा योगयुक्त बन । २७ ।

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत् सर्व मिदं विदित्वा योगी परं स्थान मुपैति चाद्यम् ।२८।

वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु च एव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् । तत् सर्वम् इदं विदित्वा अत्येति योगी परम् आद्यं स्थानम् उपैति ।

वेदपाठमा, यज्ञानुष्ठानमा, तपस्यामा, दानमा जुन पुण्यफल बताइएको छ त्यो सबैलाई यो ज्ञान पाएपछि जित्छ र योगीले उत्तम पहिलो स्थान प्राप्त गर्छ । २८ ।

सद्गति दुइ किसिमका छन्, क्रममुक्ति, र पुनरावृत्ति । ब्रह्मको र आत्माको एकत्व साक्षात्कार स्वरूप सम्यक ज्ञान हुनेहरुको जानु आउनु भन्ने नै हुंदैन, प्राणादि संघात स्वरूप सूक्ष्म शरीर कहीं जाँदै जाँदैन, ब्रह्ममा नै लीन हुन्छ । यो सद्यो मुक्ति हो । हिरण्य गर्भ आदिको उपासना वा ज्ञान मात्र सिद्ध भएकाहरू – एकत्व साक्षात्कार नभएकाहरू – सद्योमुक्त हुंदैनन् । अर्चि आदि मार्गबाट ब्रह्मलोक पुग्छन्, ब्रह्मलोकमा नै ब्रह्माको, हिरण्यगर्भको साहचर्यको प्रभावले तिनीहरुलाई सम्यक् ज्ञान हुन्छ र ब्रह्माजी मुक्त हुंदा तिनीहरूको पनि मुक्ति हुन्छ । यो मुक्तिलाई क्रम मुक्ति भन्छन् । यो शुक्ल गति हो यसलाई उत्तर गति एवं उत्तरायण पनि भन्छन् । शुक्ल गति हुने योगीको अन्नमय स्थूल शरीरबाट उडेको प्राणादि संघातरूप सूक्ष्मशरीर कालाभिमानी देवताहरू कहाँ पुगेर तिनीहरू मार्फत हिरण्य गर्भ लोकमा पुग्छन् । शुक्ल गतिमा अग्नि, ज्योति, दिन, शुक्ल, माघादि आषाढान्त षण्मासाभिमानी देवताहरु कालाभिमानी देवता हुन् ।

अर्को मार्ग कृष्ण मार्ग हो । तत्त्वमसि जस्ता महावाक्यतिर फर्कंदै नफर्कंका ब्रह्मात्मैकत्व साक्षात्कार नभएका, शुद्ध तत्पदार्थको, शुद्ध त्वं पदार्थको पनि बोध नभएका. हिरण्य गर्भ आदि उपाधिमा अभिमान नगर्ने, उपहित तत्त्वको उपासनामा पनि नलागेका, यज्ञ याग आदि पुण्य कर्म गरेका सत्कर्मीहरूको कृष्ण गति हुन्छ । यसैलाई दक्षिण गति वा दक्षिणायन पनि भन्छन् । यस्ता सत्कर्मीहरु सामान्यतः चन्द्राभिमानी देव लोकमा, अधिक पुण्यका प्रभावले ब्रह्म लोकसम्म पनि पुग्छन् । तर तिनीहरूको त्यहाँबाट मुक्ति हुँदैन । पुण्यको भोग सकिएपछि कर्मलोकमा नै तिनीहरु फर्कन्छन् । कृष्ण गति हुने साधकहरुको अन्नमय स्थूल शरीरबाट निस्केको सूक्ष्म शरीर कालाभिमानी देवताहरु मार्फत आफ्नो पुण्य अनुसारको लोकमा पुग्छ, त्यहाँको अनुकूल शरीर लिएर पुण्य भोग हुन्छ । कृष्ण गतिमा धूम, रात्रि, कृष्ण पक्ष, श्रावणादि पौषान्त षण्मासाभिमानी देवताहरू कालाभि-मानी देवता हुन् ।

पुरुषले सत् साधना गर्नु पर्छ । कर्मबाट, उपासनाबाट, ज्ञानबाट हुने फल बुझ्नुपर्छ । यी सबै कुराको ज्ञान हुनु पनि ठूलो पुण्य हो । सद्योमुक्ति, (क्रममुक्ति) शुक्ल गति, कृष्ण गति आदिको रहस्य बुझ्यो भने पनि वेदाध्ययन, यज्ञाचरण, दान वितरण, तपश्चरणबाट हुने पुण्य फल भन्दा बढी पुण्य प्राप्त हुन्छ । जानेपछि, कुरो बुझेपछि साधना गर्न सजिलो हुन्छ । सम्यक् ज्ञानकै लक्ष्य लिएर साधनालाई अधि बढाउन सकिन्छ ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योग शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे अक्षर ब्रह्मयोगोनाम अष्टमः अध्यायः ।

ॐ तत् सत् अक्षर ब्रह्मयोग नामको आठौं अध्याय समाप्त भो ।

सगुण ब्रह्म, निर्गुण ब्रह्म तथा ब्रह्मवाचक ॐकारलाई अक्षर ब्रह्म भन्छन् । यी तीनै अक्षर-ब्रह्मको यो अध्यायमा उपदेश भएकोले यो अध्यायको नाम अक्षरब्रह्मयोग रहेको छ । सगुणो पास-नामा, ध्येय ब्रह्मोपासनामा ब्रह्मलाई मायोपाधियुक्त हुँदा 'ईश्वर', सूक्ष्मोपाधियुक्त, समष्टि अन्तः करणोपाधियुक्त हुँदा 'हिरण्यगर्भ' वा 'सूत्रात्मा', स्थूलोपाधि युक्त समष्टि पिण्डोपाधियुक्त हुँदा 'विराट्' भन्ने चलन छ । सगुणोपासना क्षेत्रमा स्थूलोपाधियुक्तको भन्दा सूक्ष्मोपाधियुक्तको, सूक्ष्मो-पाधियुक्तको भन्दा मायोपाधि–कारणोपाधि युक्तको उपासनालाई माथिल्लो स्तरको मानिन्छ । वास्तवमा उपाधि कल्पना मात्र भएकोले वस्तु एकै हो भन्ने बुझ्ने क्षमता भएका उत्तम साधकले मायोपहित ईश्वरलाई उपासनाद्वारा बुझेपछि उपाधि नहुंदाको चिदानन्दघन स्वरूपलाई पनि बुझ्न सक्छन् र तिनको निम्ति ध्येय ब्रह्म नै ज्ञेय ब्रह्म पनि बन्छ । त्यस्तो क्षमता नभएका साधकले मायोपहित जगज्जन्मादि कारण ईश्वरको भक्ति उपासना गरिरहँदा रहँदै परम सिद्धि प्राप्त गर्छन् । परमार्थमा वस्तु अद्वैत छ, त्यसैमा द्वैतको कल्पना पनि हुन्छ, लय पनि हुन्छ । भेद दृष्टिबाट, भेद बुद्धिबाट गरेको भक्ति उपासनाबाट जस्तो उपास्यमा श्रद्धा भक्ति भएको छ त्यही किसिमको अल्प फल, निम्नफल प्राप्त हुन्छ । पारमार्थिक तत्त्व बुझेर गरेको उपासनाले सोझै वा क्रमैले ढीलो वा चाँडो स्तर उक्लेर पनि ज्ञानोदयद्वारा परम सिद्धि दिन्छ । विषयभोगमा नै लागिरहनेहरुको झन्झन् अधोगति हुन्छ । कर्ममार्गमा नै लागिरहनेहरु पुनरावृत्ति हुने पद प्राप्त गर्छन्, माथि उक्लने र ओर्लिने गरिरहन्छन् । यो कर्मकाण्डोपासना अधिभूतोपासना हो । हिरण्यगर्भको, अन्तर्यामी

सूत्रात्माको उपासना अधिदैवोपासना, अधियज्ञोपासना हो। यो अर्चिरादिमार्ग हो, यसबाट क्रम मुक्ति हुन्छ । सच्चिदानन्दघन परम पुरुष परमेश्वरको उपासनाबाट, साक्षात्कारबाट सद्योमुक्ति हुन्छ। आठौं अध्यायमा यस्तै उपासनाहरुको उपदेश भयो र ध्येय ब्रह्म विद्याको निरूपण भयो।

यसको नाम शङ्कराचार्यले 'तारक ब्रह्मयोग' मधुसूदन सरस्वतीले 'अक्षर परब्रह्म विवरण', श्रीधरस्वामीले 'महापुरुषयोग' भन्ने राखेका छन्।

ॐ श्री परमात्मने नमः

अथ नवमः अध्यायः – राजविद्या राजगुह्ययोगः ।

श्री भगवानुवाच – श्रीभगवान् कृष्णबाट मर्जी भयो ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यास्य नसूयवे
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज् ज्ञात्वा मोक्ष्यसे शुभात् ।१।

अनसूयवे ते इदं विज्ञानसहितं गुह्यतमं ज्ञानं प्रबक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे ।

असूया (अनेकोमा दोषबुद्धि) नगर्ने तिमीलाई विज्ञान सहित सबैभन्दा गुह्य ज्ञान बताउनेछु, जे जानेर तिमी अशुभबाट मुक्त हुनेछौ । १ ।

राजविद्या राजगुह्यं पवित्र मिद मुत्तमम्
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तु मव्ययम् ।२।

इदं राजविद्या, राजगुह्यं, पवित्रम्, उत्तमम्, प्रत्यक्षावगमं, धर्म्यं, कर्तुं सुसुखम् अव्ययम् ।

यो ज्ञान राजविद्या (विद्यामा राजा) राज गुह्य (गुह्यको राजा) हो; पवित्र, उत्तम, प्रत्यक्ष थाहा हुने, धर्मानुकूल, गर्न सजिलो, अव्यय छ । २ ।

अश्रद् दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्यु संसार वर्त्मनि ।३।

परन्तप, अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः पुरुषाः माम् अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तन्ते ।

हे शत्रुलाई पीडा दिने अर्जुन, यो धर्मको श्रद्धा नगर्ने पुरुषहरु मलाई नभेटीकन मृत्युयुक्त संसार मार्गमा फर्किरहन्छन् । ३ ।

मया तत मिदं सर्वं जगदव्यक्त मूर्तिना
मत्स्थानि सर्व भूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।४।

इदं सर्वं जगत् अव्यक्त मूर्तिना मया ततम् । सर्वभूतानि, मत्स्थानि अहं तेषु न च अवस्थितः ।

यो सबै जगत् अव्यक्त मूर्ति मैले व्याप्त छ । सबै भूत ममा छन् म तिनमा अडेको छैन ।४।

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योग मैश्वरम्
भूत भृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूत भावनः ।५।

भूतानि मत्स्थानि न च, मे ऐश्वरं योगं पश्य भूत भावनः मम आत्मा भूतभृत् न च भूतस्थः ।

भूतहरु ममा रहेका छैनन् पनि । मेरो ईश्वरीय योग हेर, बुझ । भूतको अधिष्ठान भएको

मेरो आत्मा भूतको भरण गर्ने भएर पनि भूतमा छैन । ५ ।

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानी त्युपधाहय ।६।

सर्वत्रगः महान् वायुः यथा नित्यम् आकाशस्थित सर्वाणि भूता न तथा मत्स्था न इति उपधारय ।

सर्वत्र जाने महान् वायु जसरी सधैं आकाशमा रहेको छ, सबै भूत त्यसै गरी ममा नै रहेका छन् भन्ने निश्चय गर ।

ब्रह्मविद्या सबै विद्याहरूको, सबै रहस्यहरूको राजा हो । यसको महिमा अरू सबै विद्याको भन्दा ठूलो छ, सर्वोपरि छ । यसमा कुनै प्रकारको अशुद्धि छैन, कुनै किसिमको त्रुटि छैन । परिपूर्णको यो विद्या स्वयं परिपूर्ण छ । आत्मा सधैं प्रत्यक्ष भएकोले र ब्रह्म आत्मा नै भएकोले ब्रह्म विद्या प्रत्यक्षमय छ । यसको फल प्रत्यक्ष छ, तुरुन्तै प्राप्त हुन्छ । यसको साधनामा, यसको प्राप्तिमा लाग्ने वित्तिकै नै शान्ति र आनन्द हुन थाल्छ । गुरुको, शास्त्रको वचन र आफ्नो अनुभवबाट ब्रह्म साक्षात्कार हुने वित्तिकै ब्रह्मभाव हुन्छ, जन्म मरण आदि सारा अनर्थ छुट्छन्, समस्त द्विक्षेर हराउँछन्, सारा संशय अज्ञान बिलाउँछन् । एक चोटि जानेपछि कहिल्यै पनि हराउँदैन; सदा शान्त, आनन्द, परिपूर्ण, परात्माको भाव भासित भै रहन्छ, प्रकाशित भइरहन्छ । आत्म साधना भएकोले, आत्म विद्या भएकोले यसको साधना सबभन्दा सजिलो छ ।

परब्रह्म मात्र छ, परब्रह्मदेखि भिन्न छँदैछैन । ब्रह्मादेखि कीटपतङ्ग, झारपातसम्म जेजति देखिन्छन् । ती जम्मैको एकमात्र अधिष्ठान परब्रह्म परमात्मा नै हो; अधिष्ठानस्वरूप परब्रह्मको ज्ञान नहुँदा स्थूलसूक्ष्ममय द्वैतप्रपञ्च देखिएका हुन् । मानिसको बुद्धिमा केही न केही फुरिरहने हुन्छ, सत्य परमार्थ वस्तु परब्रह्मको ज्ञान भएन भने मिथ्या वस्तुको स्फुरण हुन्छ । डोरीको ज्ञान भएन भने सर्प, माला लठ्ठी देखिन्छन् । जे देखिए पनि दृष्टि डोरीमा नै परिरहेको छ, डोरीमा नै देखिइरहेको छ । डोरोमा फुरेका सर्प, माला वा लठ्ठी छँदैछैनन्; तिनको पृथक अस्तित्व छँदै छैन; सबैमा डोरीको सत्ता नै फुरेको छ । किनभने, डोरीदेखि बाहेक अरू वस्तु त्यहाँ छँदै छैनन् । डोरीको सत्ता नै सर्वत्र व्याप्त छ, देखिएका जति जम्मै डोरीमा नै छन् ।

ब्रह्म सर्वाधिष्ठान हो, अधिष्ठान स्वरूप परब्रह्मको ज्ञान न हुँदा ब्रह्मा आदि भूत देखिएका हुन् । अधिष्ठानस्वरूप ब्रह्मको सत्ता मात्र फुरेको छ । यसरी फुरेका वस्तुहरू 'विवर्त' मात्र हुन्, भान मात्र हुन् । अधिष्ठान बाहेक अर्को कुनै पनि वस्तु बनेकै छैन । विवर्त हुँदा, मिथ्या वस्तु फुर्दा अधिष्ठानवस्तु अव्यक्त हुन्छ तापनि अधिष्ठानवस्तुकै सत्ता विवर्तमा व्याप्त हुन्छ । फुरेका जति जम्मै ब्रह्मसत्तामा नै अडेका छन् । अरू वस्तु बन्दै नबनेकाले तिनमा ब्रह्म छँदै छैन । सबै भूत ममा छन् । तिनमा म छैन भनेको यही हो ।

भगवान् श्रीकृष्ण साक्षात् सच्चिदानन्दमय ब्रह्म होइबक्सिन्छ । उहाँकै सच्चिदानन्दमय भावले सम्पूर्ण जगत् व्याप्त छ । अधिष्ठानस्वरूप उहाँमा नै फुरेको हुनाले जम्मै भूत उहाँमा नै रहेका छन् । भूत मिथ्या भएकाले तिनमा सत्य अधिस्ठान ब्रह्ममय श्रीकृष्ण होइबक्सिन्न । समस्त

भूत भगवान्मा नै रहेका छन् भनेको पनि ती भूतहरू देखिइरहुन्जेलसम्मका लागि हो । भूत मिथ्या विवर्त भएको हुनाले अधिष्ठानस्वरूप श्रीकृष्णको सच्चिदानन्दमय परब्रह्मभावको ज्ञान हुने बित्तिकै हराइहाल्छन् । त्यसैले व्यवहारस्थितिमा जम्मै जगत् भगवान्ले व्याप्त छ; जम्मै भूतभौतिक द्वैत प्रपञ्च भगवत्सत्तामा अडेको छ; परमार्थ स्थितिमा द्वैत प्रपञ्च नरहने हुनाले भूतभौतिक प्रपञ्च भगवत्सत्तामा रहेका छैनन्, अर्थात् छँदै छैनन् । एकमात्र सच्चिदानन्दघन परब्रह्म परमात्म स्वरूप श्रीकृष्णको भगवद् भाव मात्रै छ । अब छोटकरीमा–

श्रीकृष्ण भगवान् सच्चिदानन्दमय परब्रह्म परमात्मा नै हुनुहुन्छ । जगत् छँदैछैन । उहाँको परमात्मभावको साक्षात्कार नहुँदा मिथ्या जगत् विवर्तरूपमा देखिएको हो । मिथ्या विवर्तरूप, सर्व भूत भगवान् ब्रह्ममा नै अडेका छन्, मिथ्या भूतमा भगवान् ब्रह्म अड्नु भएको हैन । भगवान्को ब्रह्मभावको साक्षात्कार भएपछि मिथ्या विवर्त, भूतभौतिक जम्मै हराउने हुनाले भूतभौतिक छँदै छैनन् । त्यसैले भूत भौतिक भगवान्मा अडेका पनि हैनन् ।

साँच्चि कुरा यही हो, यति हो । कर्म, उपासना, ज्ञान जम्मैको उपदेश यही ब्रह्म विद्या बुझाउनको लागि, साधकमा यो ब्रह्मविद्या बुझ्ने, ग्रहण गर्ने योग्यता, अधिकार भर्नको लागि हो । चाँडो होस् वा ढीलो, एकै जन्ममा होस् वा अनेक जन्म लागोस्, ब्रह्मविद्या नै प्राप्त गर्ने उद्देश्य बनाउनुपर्छ । जेजस्तो साधना गर्दा पनि ब्रह्मविद्या प्राप्तिको मार्गमा नै अघि बढ्ने प्रयत्न गर्नुपर्छ । मनुष्यजीवनको सार्थकता, सफलता यसैमा छ । यो कुरा पत्याउनुपर्छ । यो कुरामा भित्रदेखि आदर गर्नुपर्छ, यसैमा उत्साह गर्नुपर्छ । श्रद्धा र विश्वास पक्का छ भने, दृढ भयो भने उपाय आफैं प्राप्त हुन्छ । भगवान्को कृपाबाट बाटो खुल्छ । परमार्थवस्तुको साक्षात्कार हुन्छ । हानिको, विनाशको, अनर्थको, जन्ममरण रूप संसार दुःखको कारण प्रथमतः अश्रद्धा हो, भगवान्का उपदेशमा अविश्वास हो; असूया हो, नभएको खोट देखाउनु, दोषदृष्टि गर्नु हो । त्यसैले भगवान्को उपदेशमा दोष दृष्टि गर्नु हुँदैन, श्रद्धा र विश्वास गर्नुपर्छ । मुक्तिको बाटो खुल्छ ।

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्
कल्पक्षये पुन स्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ।७।

कौन्तेय, कल्पक्षये सर्व भूतानि मामिकां प्रकृतिं यान्ति । कल्पादौ पुनः तानि अहं विसृजामि ।

हे कुन्तीपुत्र, कल्प प्रलय हुँदा सबै भूत मेरो प्रकृतिमा (अपरा प्रकृतिमा) प्राप्त हुन्छन् । कल्पको आदिमा फेरि तिनलाई म सृष्टि गर्छु । ७ ।

प्रकृतिं स्वा मवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः
भूतग्राममिमं कृत्स्न मवशं प्रकृतेर्वशात् ।८।

प्रकृतेः वशात् अवशम् इमं कृत्स्नं भूतग्रामं स्वां प्रकृतिम् अवष्टभ्य पुनः पुनः विसृजामि ।

प्रकृतिका बलबाट (अविद्यादि दोषबाट) पराधीन रहेको यो सम्पूर्ण भूत समुदायलाई आफ्नो

प्रकृति मायालाई लिएर फेरिफेरि सृष्टि गरिरहन्छु । ८ ।

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय

उदासीनवदासीन मसक्तं तेषु कर्मसु ।९।

धनञ्जय, उदासीनवत् आसीन, तेषु कर्मसु असक्तं मां तानि कर्माणि न च निबध्नन्ति ।

हे धनञ्जय, उदासीन जस्तो भएर रहेको, ती कर्ममा लिप्त नभएको मलाई ती कर्मले बाँध्दैनन् । ९ ।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ।१०।

मया अध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं सूयते । अनेन हेतुना, कौन्तेय जगत् विपरिवर्तते ।

म अध्यक्ष भएको प्रकृतिबाट चराचर सहित जगत्को सृष्टि हुन्छ । यसै हेतुले, हे कुन्तीपुत्र, जगत्को परिणाम भइरहन्छ । १० ।

गाग्री भित्रको आकाश, गोल्फू भित्रको आकाश, भिउँट भित्रको आकाश फरक हैन, उही हो । गाग्री, गोल्फू, भिउँट नहुँदा आकाश मात्र छ, यी सबै नष्ट हुंदा पनि आकाश मात्र छ । त्यसै कारण यी गाग्रीहरु हुँदा पनि आकाश मात्र हो । गाग्री, गोल्फू, भिउँट उपाधि हुन् । यिनको भेदले आकाशको भेद हुँदैन । त्यस्तै जीव, हिरण्यगर्भ, ईश्वर सबै परब्रह्म नै हुन् । उपाधि भेदले यिनमा भेद आउँदैन । चेतन परब्रह्म हो । चेतनका स्थावर जङ्गमजातका शरीर कल्पको आदिमा अपरा प्रकृतिबाट निस्कन्छन्, कल्पको अन्तमा प्रकृतिमा नै लीन हुन्छन् । समस्त जगत्को सृष्टिस्थितिलय-रूप कर्मको भगवान् परब्रह्ममा कुनै लेप हुँदैन, भगवान् गुणकर्मरहित हुनुहुन्छ । उहाँको सामीप्यमा चैतन्यसत्तामा प्रकृति नै सबै गर्ने गराउने बन्छ । संकल्पात्मक प्रकृतिबाट जगत् चक्र चलिरहन्छ, चेतनमा त्यसको लेप हुँदैन । त्यो प्रकृतिले सहित मान्दा भगवान्लाई जगत्को कारण मानिएको हो ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनु माश्रितम्

परं भाव मजानन्तो मम भूत महेश्वरम् ।११।

मम भूत महेश्वरं परं भावम् अजानन्तः मूढाः मां मानुषीं तनुम् आश्रितं अवजानन्ति ।

मेरो भूत महेश्वररूप परम भावलाई नजान्ने मूढहरु म परमात्मालाई मनुष्य शरीर लिएको भनी अपमान गर्छन् ।

मोघाशा मोघ कर्माणो मोघ ज्ञाना विचेतसः

राक्षसी मासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।१२।

मोघाशाः, मोघकर्माणः, मोघज्ञानाः, विचेतसः मोहिनी राक्षसीम्, आसुरीं च एव

प्रकृतिं श्रिताः ।

नचाहिंदो फोस्रो आशा गर्ने, खेर जाने कर्म गर्ने, नचाहिंदो ज्ञान भएका विवेकहीनहरू मोह गर्ने राक्षसी र असुरी प्रकृति स्वभाव भएको व्यवहार गर्छन् ।१२।

समस्त भूतभौतिक वस्तुहरूको, ब्रह्मादेखि कीटपतङ्गसम्मका सम्पूर्ण प्राणीहरूको अधिष्ठान स्वरूप परमात्मा परमेश्वर उही हो । आकार प्रकार, रूप स्वरूपका भेदले शरीरका अनन्त भेद छन् । ती त्यस्ता भेदबाट नै अनन्त भूतभौतिक प्रपञ्च र अनेक प्राणीको भान भैरहेको छ । जे जतिको भान भए पनि, भासित फरक फरक भए पनि भान एकै हो, भान गर्ने चेतन उही हो, चैतन्य उही हो । भासित सबैमा उही भूतमहेश्वर परब्रह्मको परमभाव छ । यो भाव नबुझ्दा मोह भैरहेको छ । त्यही मोहले गर्दा मनुष्यावतार धारी भगवान्को अपमान गर्छन् मूढहरु । श्रीकृष्ण साक्षात् परमात्मा होइबक्सिन्छ, मनुष्य हैन, मनुष्यरूपको लीला हो ।

त्यस्ता मूढहरूको बुद्धि नै बिग्रेको हुन्छ । तिनको प्रवृत्ति देहात्मवादी हुन्छ । तिनको त्यो त्यस्तो स्वभाव राक्षसको असुरको स्वभाव हो । राक्षसी तथा आसुरी स्वभाव लिनेहरुले जे गरे पनि काम लाग्दैन । खेर जाने वस्तुमा तिनको तृष्णा हुन्छ । तिनले गरेका लौकिक र वैदिक कर्म सबै निष्फल हुन्छन् । तिनले पढे गुनेको, जाने सुनेको पनि काम लाग्दैन । त्यसकारण, प्राणी मात्रमा स्वयं भगवान् नै परमात्मभावमा रहनुभएको छ भन्ने सम्झी कसैको पनि हेलाँ गर्नु हुँदैन । मनुष्यशरीरमा अवतरित हुनु भएका राम, कृष्ण, बुद्धि आदि भगवान्लाई अपमान गर्नु हुँदैन, भक्ति गर्नुपर्छ ।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृति माश्रिताः
भजन्त्यनन्य मनसो ज्ञात्वा भूतादि मव्ययम् ।१३।

पार्थ, महात्मानः तु दैवीं प्रकृतिम् आश्रिताः अव्ययम्, भूतादिं ज्ञात्वा अनन्य मनसः मां भजन्ति ।

हे अर्जुन, महात्माहरू चाहिं दैवी प्रकृति लिएका हुंदा अविकारी जगत् पितालाई बुझेर एक चित्त भई मलाई भज्छन् ।१३।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढ व्रताः
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्य युक्ता उपासते ।१४।

सततं मां कीर्तयन्तः, दृढ व्रताः यतन्तः च, मां भक्त्या नमस्यन्तः च नित्ययुक्ता उपासते ।

सधैं मेरो कीर्तन गर्दै, दृढ नियमी बनेर साधना गर्दै, मलाई भक्तिले ढोग्दै सधैं लागि परेर उपासना गर्छन् ।१४।

ज्ञान यज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखम् ।१५।

ज्ञानयज्ञेन च अपि अन्ये एकत्वेन पृथक्त्वेन, बहुधा विश्वतोमुखं यजन्तः माम् उपासते ।

कोही परमात्मा मात्र हो भन्ने ज्ञानयज्ञ रूपी एकत्वले, कोही, सूर्य चन्द्र आदि पृथक् रूपमा भगवान् रहेको छ भन्ने पृथकत्वले, कोही त्यही भगवान् धेरै रूप र किसिमले विश्वभरी छ भन्ने भावले मेरो उपासना गर्छन् ।

भगवान्को, परमात्माको उपासनाका किसिम धेरै छन् । उपासनाको उपदेश गर्ने शास्त्र र धर्म दर्शन थरी थरी छन् । योगदर्शनले समाधिबाट उपासनाको, उपनिषद्हरुले अभेदबुद्धिबाट उपासनाको, भक्तिशास्त्रले नवधा भक्तिबाट उपासनाको उपदेश गरेका छन् । साधकले आफापनो रूचि अनुसारको प्रकारबाट उपासना गरे हुन्छ । परम पुरुषार्थ मोक्ष नै हो । मोक्षको सन्निकट उपाय उपासना हो ।

उपासना भनेको आफ्नो इष्टदेवको सान्निध्यमा रहिरहनु हो । सान्निध्यमा रहिरहने भौतिक रूपले, भौतिक शरीरले हैन; ध्यानले, भक्तिले मान्छे जे सम्झन्छ, जे ध्याउँछ, त्यसैको सान्निध्यमा रहन्छ । जेको सान्निध्यमा रह्यो, चित्तले त्यही रूप लिन्छ, त्यही भाव बन्छ । जुन भाव दृढ भयो मान्छे त्यही भावमय हुन्छ । त्यसैले मनुष्यको व्यक्तित्व निर्माणमा उपासनाको, ध्यानभावनाको सर्वाधिक महत्त्व छ । भौतिक रूपमा, बाहिरका शरीरको आकार प्रकारमा मात्र मान्छे छैन । मान्छे त भित्र छ, भावमय शरीरमा छ, ध्यानमय व्यक्तित्वमा छ । नश्वर भावमय विनाशी वस्तुको चिन्तन ध्यान गर्ने मानिस ती वस्तुसँगै मर्छ । अभौतिक सनातन परमात्माको भावना गर्ने, चिन्तन ध्यान गर्ने मानिस सनातन परमात्मासँगै रहन्छ; अमृत बन्छ, मृत्युलाई जित्छ । अतः मानिसले भूतभौतिकको, भोग्यविषय तथा भोगसाधनको ध्याउन्ना गर्नु हुँदैन, उपासना गर्नु हुँदैन । परमात्माको उपासना गर्नुपर्छ ।

परमात्मा एक छ कोही यही एकत्वभावले उपासना गर्छन् । परमात्माले नै सूर्यचन्द्रादि अनेक पृथक पृथक रूप लिएको छ, कोही यही पृथक्त्वभावले पृथक् पृथक् देवी देवताको उपासना गर्छन् । कोही परमात्मा सबतिर मुख भएको विश्वमूर्ति सर्वस्वरूप छ भन्ने भावले अनेक प्रकारसँग अनेक मूर्ति भगवान्को उपासना गर्छन् ।

अहं क्रतु रहं यज्ञः स्वधा ह मह मौषधम् ।
मन्त्रो ह महमेवाज्य मह मग्नि रहं हुतम् ।१६।

अहं क्रतुः, अहं यज्ञः, स्वधा अहम्, अहम् औषधम्, अहं मन्त्रः, अहम् एव आज्यम्, अहं अग्निः अहं हुतम् ।

म क्रतु (देवताध्यान रूपी अन्तःकरणवृत्ति) हुँ, म यज्ञ, म स्वधा (पितृयज्ञको देवता) हुँ, म औषध (अन्न, चरु) हुँ, म मन्त्र, म घिउ, म अग्नि, म होम हुँ ।१६।

पिता ह मस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्र मोङ्कार ऋक् साम यजु रेवच ।१७।

अहम् अस्य जगतः पिता, माता, धाता, पितामहः, वेद्यं पवित्रम्, ओङ्कारः, ऋक्, साम, यजुः एव च ।

म यो जगत्को पिता, माता, धाता, र पितामह हुं । जान्नुपर्ने कुरा, पवित्र, ओंकार, ऋग्वेद, सामवेद र युजुर्वेद म हुं ।१७।

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी, निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं, निधानं बीजमव्ययम् ।१८।

गतिः, भर्त्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणं, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानं, निधानं बीजम् अव्ययम् ।

गति, पोषण गर्ने, स्वामी, साक्षी, वासस्थान आधार, दुःख हटाइदिने शरण, भलो चिताउने सुहृत्, सृष्टि स्थिति प्रलयको अधिष्ठान, निधि (जम्मा हुने स्थान), चलिरहने बीज म हुं ।१८।

तपाम्यह महं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सद सच्चाह मर्जुन ।१९।

अहं तपामि, अहं वर्षं निगृह्णामि, उत्सृजामि च, अमृतं च एव मृत्युः च, सत्, असत् च अहम् अर्जुन ।

म ताप दिन्छु, म वर्षालाई रोक्छु (पानी खिच्छु), र छोड्छु; अमृत तथा मृत्यु म हुं; सत् तथा असत् – कारण र कार्य म हुं, हे अर्जुन ।१९।

परमप्रभु परमात्मा परमेश्वर नै जगत्मा जताततै हुनुहुन्छ, जे सुर्कै हुनुहुन्छ । जे देखे पनि, जे छोए पनि, जे सम्झे पनि वस्तु परमात्म भाव नै हो । जे को सत्ता पनि परमात्म सत्ता हो । परमात्माको मूर्ति अव्यक्त छ । अनेक मूर्तिमा, अनन्त स्वरूपमा परमात्म भाव प्रकट भएको छ । सारा जगत् परमात्माले व्याप्त छ । 'मया तत मिदं सर्वं जगद व्यक्त मूर्तिना' यही सत्यलाई कृष्ण परमात्मा परम प्रभुबाट स्पष्ट पारिरहिबक्सिएको छ । विश्वमूर्ति, विश्वरूप, सर्वस्वरूप परमात्माको नै अनेक साधन, साधना, विधि पद्धतिबाट उपासना चलिरहेको छ । यज्ञ, स्वधा, अन्न सबै परमात्मा नै हुन्, अर्थात् सबैमा परमात्म सत्ता व्याप्त छ । उपासनाका बाहिरी भौतिक तथा भित्री आध्यात्मिक जति साधन, साधना, विधि, पद्धति तथा प्रकारहरु छन्, जम्मै नै परमात्ममय हुन् । यो तत्व बुझ्नुपर्छ । अनेक प्रकारसँग विश्वतोमुख परमात्माको उपासना अविच्छिन्न रूपमा चलिरहन्छ ।

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञै रिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्र लोक मश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ।२०।

त्रैविद्याः, सोमपाः, पूतपापाः मां यज्ञैः इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते, ते पुण्यं सुरेन्द्रलोकम् आसाद्य दिवि, दिव्यान् देव भोगान् अश्नन्ति ।२०।

भगवान्‌ले भन्नुहुन्छ

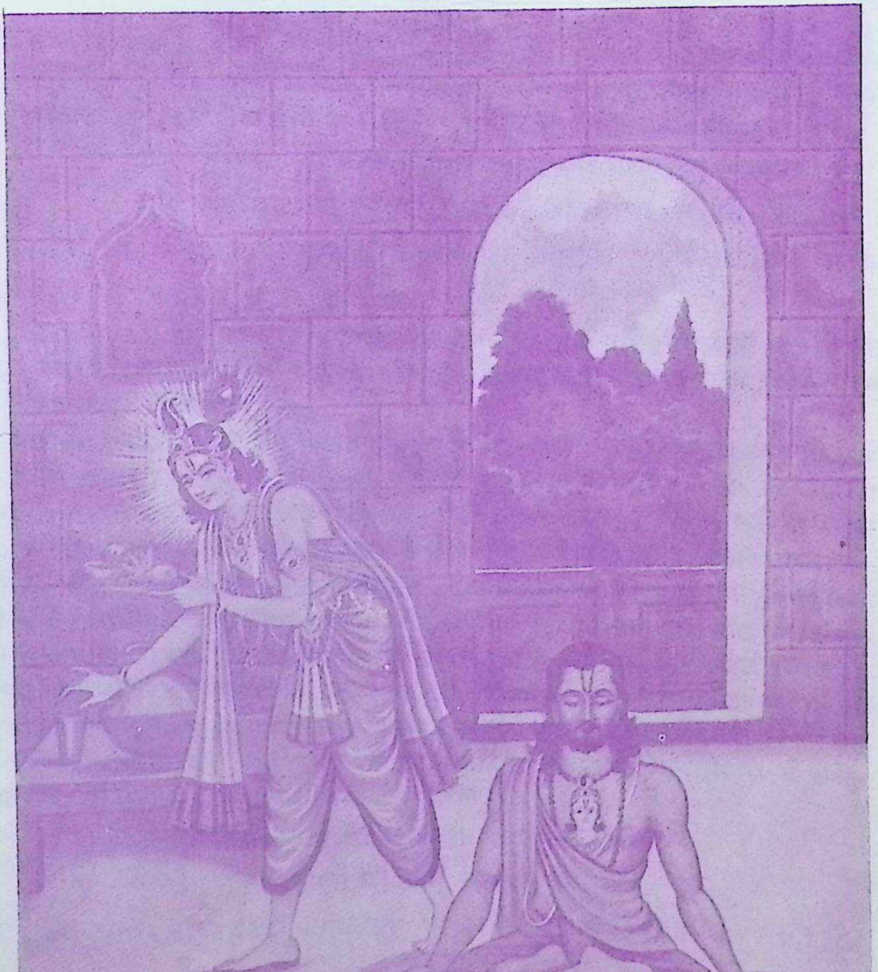

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

तीन वेद तथा उद्गाता, होता र अध्वर्यु कर्म जान्नेहरू, सोमयज्ञ गर्ने, पाप पखाल्ने कर्मिष्ठहरुले मलाई अग्निहोत्रादि यज्ञहरुबाट पूजा अर्चना गरेर स्वर्गपदको प्रार्थना गर्छन् । तिनीहरू पुण्यले पाइने देवताका राजा इन्द्रको लोकमा पुगेर स्वर्गमा स्वर्गीय देवभोगहरू भोग्छन् ।२०॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्म मनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ।२१।

ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्ये क्षीणे मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ एवं त्रयीधर्मम् अनुप्रपन्नाः कामकामाः गतागतं लभन्ते ।

ती याज्ञिकहरु त्यो महान् स्वर्गलोकको भोग गरेर पुण्य सकिएपछि यही मृत्युलोकमा पस्छन् । यसरी वैदिक कर्मकाण्डको मात्र भर परेकाहरु, विषयभोगमा नै इच्छा राख्ने हुनाले आउनु जानुको भवचक्रमा परिरहन्छन् ।२१।

जताबाट जसरी जे लिए पनि वास्तव तत्त्व परमात्मभाव नै हो । कर्मकाण्डसम्बन्धी सबै साधन, विधि, साधक तथा वस्तु परमात्मभावदेखि भिन्न हुँदै हैनन् । समझको फेरले यो नबुझ्दा दुःख भएको छ, संसार बनेको छ । काम्य कर्ममा लागेका कर्मकाण्डीहरु वैदिक कर्म गरिरहेका हुन्छन्, अग्निहोत्र आदि यज्ञबाट म परमात्माकै आराधना गरिरहेका हुन्छन् । किनभने परमात्मादेखि भिन्न, परमात्मभाव नभएको त केही पनि छैन । तर तिनीहरुले त्यो बुझेका छैनन्, स्वर्गपदको प्रार्थना गर्छन् । लौकिक पनि, वैदिक पनि भोग भनेको भोगै हो । 'कामना राखे पछि अशुद्धि भइहाल्छ । विषयभोगका उपाय लौकिक भए पनि, वैदिक भए पनि, मृत्युलाई, विनाशलाई टार्न सक्तैनन् । थोरै कालको वा धेरै कालको जे जस्तो भए पनि भोग्यवस्तु र लोक स्थायी हुँदैनन् । नित्य हुँदैनन् । पुण्य सकिएपछि पुण्यफल पनि सकिन्छ । त्यसकारण, जहाँसम्म भोगेच्छा जाँदैन त्यहाँसम्म संसार छुट्दैन, मोक्ष मिल्दैन । स्वर्ग पाए पनि काम लाग्दैन, नाश हुन्छ, मर्त्यलोकमा नै फर्कनुपर्छ । भोगेच्छा छोड्नुपर्छ, सर्वत्र परमात्मभावको दर्शन गर्नुपर्छ ।

अनन्या श्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।२२।

अनन्याः चिन्तयन्तः मां येजनाः पर्युपासते नित्याभियुक्तानां तेषाम् अहं योगक्षेमं वहामि ।

अन्त नलागीकन चिन्तनमनन गर्दै मेरो जुन जनहरु सबैतिरबाट उपासना गर्छन्, सर्वतोभावले लागिरहने तिनीहरुको योग क्षेमको जिम्मा म लिन्छु ।

परमप्रभु परमेश्वरमा सदा चित्त लगाएर उपासना गर्नेहरुको जिम्मा उनै परम प्रभु भगवान्ले नै लिनुहुन्छ । भगवान्का उपासकलाई के छैन, के चाहिन्छ, भगवान्ले नै सबै जुटाइदिनुहुन्छ । तिनसंग के छ त्यसको रक्षा पनि भगवान्ले नै गर्नु हुन्छ । भगवद्भक्तको आवश्यकता पूरा गरि दिने चिन्ता भक्तले लिनु पर्दैन, भगवान्ले नै मिलाइ दिनुहुन्छ । जीवले पूर्ण विश्वास गर्न सक्तैन; आफैं अघि सर्छ । विषयप्राप्तिको प्रयत्नमा समय गैहाल्छ; भजन हुन, उपासना चल्न पाउँदैन,

बन्धन झनझन भस्किन्छ । दुःख सागरमा डुब्नु र उत्रनु परिरहन्छ । सर्वेश्वर, सर्वस्वरूप जगत्पालक परमप्रभु परमेश्वरमा पूर्ण विश्वास गरेर विषय चिन्तनमा नलागेर भगवदुपासनामा लाग्न सक्यो भने भजन, उपासना चल्छ । जुटाउने र जोगाउने भारा भगवान्ले नै बोक्नुभइहाल्छ; बन्धन झनझन खुस्किन्छ, दुःखसागरमा डुब्नु र उत्रनु रूपी भवसागरमा पर्नुपर्दैन । बिषयचिन्तन गर्दा गुम्छ मात्रै, हानि मात्रै हुन्छ । भगवच्चिन्तन गर्दा केही पनि गुम्दैन, लाभ मात्रै हुन्छ "योगक्षेमं बहाम्यहम् ।"

ये प्यन्य देवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

ते पि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ।२३।

ये अपि अन्यदेवता भक्ताः श्रध्दया अन्विताः यजन्ते ते अपि, कौन्तेय, माम् एव अविधि पूर्वकम् यजन्ति ।

जो उपासकहरू अन्य देवताको भक्ति गरेर श्रद्धाले युक्त भई याग गर्छन्, पूजा गर्छन्, तिनले पनि, हे कौन्तेय, मलाई नै अविधिपूर्वक पुजेका हुन्छन् ।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभु रेव च ।

न तु मा मभिजानन्ति तत्त्वेना तश्च्यवन्ति ते ।२४।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः एव च । तु माम् तत्त्वेन न अभि जानन्ति अतः ते च्यवन्ति ।

म नै सबै यज्ञयाग पूजाआजाहरूको भोक्ता र स्वामी हुँ । तर तिनले मलाई जस्ताको तस्तो चिनेनन् त्यसैले चुकेका छन् ।२४।

यान्ति देवव्रता देवान् पितृन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनो पि माम् ।२५।

देवव्रताः देवान् यान्ति, पितृव्रताः पितृन् यान्ति, भूतेज्या भूतानि यान्ति, मद् याजिनः अपि मां यान्ति ।

देवतामा लागेका भक्तहरुले देवतालाई पाउँछन् । पितृमा लागेकाहरुले पितृलाई पाउँछन् । भूतको पूजा गर्नेहरु भूतमा नै पुग्छन्, मेरा पूजकहरु ममा नै पुग्छन् ।२५।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृत मश्नामि प्रयतात्मनः ।२६।

पत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं यः मे भक्त्या प्रयच्छति प्रयतात्मनः भक्त्युपहृतं तत् अहम् अश्नामि ।

पात, फूल, फल, जल जसले मलाई भक्तिसंग जे चढाउँछ, चित्त पवित्र भएकाले भक्तिसँग चढाएको त्यो वस्तु म ग्रहण गर्छु ।२६।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरूष्व मदर्पणम् ।२७।

यत् करोषि, यत् अश्नासि, यत् जुहोषि, यत् ददासि, यत् तपस्यासि तत् मदर्पणं कुरुष्व ।

जे गर्छौ, जे भोग्छौ, जे होम्छौ, जे दान गर्छौ, जे तपस्या गर्छौ, हे अर्जुन, त्यो ममार्पण गर ।२७।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोग युक्तात्मा विमुक्तो मा मुपैष्यसि ।२८।

एवं शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः मोक्ष्यसे । संन्यास योग युक्तात्मा विमुक्तः माम् उपैष्यसि ।

यसो भए शुभ र अशुभ फल (धर्म अधर्म पुण्य पाप) रूपी कर्म वासनामय बन्धनबाट मुक्त हुनेछौ । संन्यासयोगले युक्त अन्तःकरणवाला तिमी विमुक्त भएर ममा नै पुग्नेछौ ।२८।

भगवान् सर्वस्वरूप होइबक्सिन्छ । सूर्य, चन्द्र, इन्द्र आदि देवताहरू पनि उहाँकै विभूति हुन् । समस्त यज्ञको देवता रूपले ग्रहण गर्ने भगवान् नै होइबक्सिन्छ । यज्ञ गर्ने, यज्ञका द्रव्य, यज्ञ जम्मै जम्मैको अधिपति श्रीकृष्ण परमात्मा नै होइबक्सिन्छ । मानिसलाई कर्म अनुसार फलको व्यवस्था परम प्रभुबाट नै हुन्छ । यो तथ्य यथार्थ रूपमा नबुझ्नु नै मानिसको भूल हो, चूक हो । भगवान्‌को यो वास्तव थिति नबुझेर भेद भावनाबाट गरेका पूजा आराधना विधि नपुगेका, अज्ञान युक्त हुन् । उसैका वस्तु उसैको आफू, घुमी फिरी उसैकहाँ पुग्छ; तर उसलाई भुलेर, उसलाई पन्छाएर, उसदेखि भिन्नको कल्पना गरेर, हुँदै नभएको भेद खडा गरेर यज्ञयाग गर्नु कस्तो अज्ञान । परमात्माको आराधनाको निम्ति न बढी खर्च लाग्छ, न बढी दुःख कष्ट हुन्छ । इन्द्रिय मनलाई संयम गरेर भक्ति गरे हुन्छ, शुद्धभावले प्रेम गर्नुपर्छ । पात चढाए पनि हुन्छ, फूल चढाए पनि, फल चढाए पनि, जल चढाए पनि हुन्छ, वस्तु खोज्नु पर्दैन । कर्म, उपकर्मको, लछारो पनि छैन । आफूले सधैं गर्ने शुद्ध व्यवहार जम्मै, प्राणधारणका कर्म जम्मै – जो स्वतः चलिरहेका छन् – चढाइदिए हुन्छ, अर्पिदिए हुन्छ । कस्तो सजिलो ! कस्तो दयालु ! उहाँमा नै लागौं, उहाँकै शरण पारौं जय भगवान् ।

समो हं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ।२९।

अहं सर्व भूतेषु समः मे द्वेष्यः न अस्ति, प्रियः न अस्ति । ये तु मां भक्त्या भजन्ति मयि ते तेषुच अपि अहम् ।

म सारा प्राणीमा सम छु, मेरो द्वेष्य छैन, प्रिय छैन । जसले भक्तिसँग मेरो भजन (सेवन) गर्छन् ती ममा छन्, तिनमा पनि म छु ।२९।

अपिचेत् सुदुराचारो भजते मा मनन्यभाक्

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ।३०।

सुदुराचारः अपि अनन्यभाक् मां भजते चेत् सः साधुः एव मन्तव्यः हि सः सम्यक् व्यवसितः ।

अति दुराचारी व्यक्ति पनि अन्त नलागीकन मेरो भक्ति गन्यो भने त्यसलाई साधु नै मान्नुपर्छ । किनभने, त्यसले असल काममा ठीक निश्चयसँग लागेको छ ।३०।

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच् छान्ति निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।३१।

क्षिप्रं धर्मात्मा भवति, शश्वत् शान्ति निगच्छति । कौन्तेय, प्रतिजानीहि मे भक्तः न प्रणश्यति ।

त्यो छिटै धर्मात्मा हुन्छ, निरन्तर शान्ति पाउँछ । हे कुन्तीपुत्र, पक्का पत्यार गर, मेरो भक्ति गर्ने पुरुष कहिल्यै बिग्रन्न ।३१।

परम प्रभु भगवान् सबैमा सम होइबक्सिन्छ । करुणापारावार, दयानिधान भगवान् पूर्ण आनन्दमय होइबक्सिन्छ, पूर्ण प्रेममय होइबक्सिन्छ । उहाँको आनन्द उहाँको प्रेम सबैमा समभावले बर्षिरहेको छ । ग्रहण गर्ने योग्यता चाहिन्छ, अनुभव गर्ने विशेषता चाहिन्छ, आत्मसात् गर्ने शक्ति चाहिन्छ । त्यो योग्यता, त्यो विशेषता, त्यो शक्ति भक्तिले भर्छ; निष्काम, निश्छल भक्तिबाट प्राप्त हुन्छ । पहिले के के गन्यो, त्यसको भन्दा अब के गर्दछ यसैको हिसाब किताब हुन्छ भक्तिको जगत्मा । धेरै धेरै दुराचार गरिसकेको भए पनि अब राम्ररी भगवान्को भक्ति गर्ने दृढ निश्चय भयो भने, अन्त कतै मन नदिईकन परमप्रभु, सर्वकारणकारण, जगत् पिताको भक्ति गर्न थालियो भने कुबाटो छुट्यो, सुबाटो लाग्यो । मानिस धर्मात्मा बन्छ । पापवासनाहरू उठ्दैनन् । बराबर शान्ति प्राप्त हुन्छ । मूल कुरो, परमेश्वरको भक्ति जसरी पनि गर्नुपर्छ, बिगार हुँदै हुँदैन, पक्का छ । भक्ति गन्यो, सप्रियो । धन्य प्रभु, धन्य दयालु ।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्या स्तथा शूद्रा स्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।३२।

हि मां व्यपाश्रित्य, पार्थ, ये अपि पापयोनयः स्युः स्त्रियः, वैश्याः तथा शूद्राः ते अपि परां गतिं यान्ति ।

निश्चय नै मेरो आड भरोस गरेपछि, हे अर्जुन, नराम्रो कुलमा जन्मेका भए पनि, स्त्री, वैश्य र शूद्रहरूले पनि परम गति प्राप्त गर्छन् ।३२।

किं पुन र्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षय स्तथा ।

अनित्य मसुखं लोक मिमं प्राप्य भजस्व माम् ।३३।

पुण्याः ब्राह्मणाः, तथा भक्ताः राजर्षयः किं पुनः । अनित्यम्, असुखम्, इमं लोकं प्राप्य मां भजस्व ।

पुण्य कुलमा जन्मेका ब्राह्मणहरु तथा राजर्षि भक्तहरुले त फेरि किन नपाउलान् ! अनित्य, सुख नभएको यो लोकमा आएपछि मेरो भक्ति गर ।३३।

भक्तिसाधनामा जातपातको, ऊँचनीचको, स्त्रीपुरुषको भेद छैन । भक्ति सबैले गर्नुपर्छ, गर्नुहुन्छ । यो संसार अनित्य छ, यहाँका सारा बस्तु अनित्य छन् । भोग, भोगसाधन जम्मै नश्वर छन् । आज, अहिले छ, भोलि भरे नहुन सक्छ । आज, अहिले रमाइलो छ; भोलि, भरे नरमाइलो सैहाल्छ । सुख ठान्यो, दुःखै हुन्छ । भोगविषय र भोगसाधनमा सुख छँदैछैन । सुख छ भन्ने ठानेको भ्रम मात्र हो । यो मनुष्यलोकमा जन्म भएको दुःख हटाउनको लागि हो, मृत्यु जित्नको लागि हो, भोग गर्नको लागि मात्र हैन । यो लोकमा बाहिर दुःख मात्रै छ, मृत्यु मात्रै छ । बाहिर खोजिरहने हो भने दुःख मात्रै भेटिन्छ, मृत्यु मात्रै हुन्छ; दुःख माथि दुःख थपिन्छ, मृत्यु पछि मृत्यु हुन्छ । बाहिरका वस्तु बाहिरै छोडिदिएर भित्र पस्नुपर्छ । बाहिरकोमा, नश्वरमा, दुःखमयमा, विराग र भित्रकोमा, अभौतिकमा, अनश्वरमा, आनन्दमयमा, भगवान्‌मा अनुराग हुनुपर्छ । भगवद् भक्तिले दुःख छुट्छन्, मृत्यु नष्ट हुन्छ । अरू देवादिलोकमा भक्ति साधना चल्दैन, भक्ति साधना गर्ने यही मनुष्यलोकमा हो । यो मनुष्यलोक पाउनु भाग्य हो । यो भाग्यको सफलता र सार्थकता भगवद्‌भक्तिमा छ । मान्छे भयौ, भगवान्‌को भक्ति गर । म फलानो जातको, भक्ति गर्नु हुने हो कि नहुने हो, विकल्प नगर । भक्ति जसले पनि गर्नु हुन्छ, गर्नुपर्छ । धन हुनु नहुनुको पनि यसमा मतलब छैन । यज्ञ याग, दान महादान, आदि कर्म गर्न धन वैभव चाहिएला । कर्मकाण्डमा वस्तुको आवश्यकता पर्ला । भगवद् भक्तिमा भाव चाहिन्छ, समर्पण चाहिन्छ । भगवान्‌को भजन गर, कति महान् उपदेश, कति दयामय आदेश ,भजस्व माम्' ।

मन्मना भव मद्‌भक्तो मद् याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्त्वैव मात्मान मत्परायणः ।३४।

मन्मनाः भव यद्‌भक्तः मद् याजी मां नमस्कुरु एवम् आत्मानं युक्त्वा मत्परायणः माम् एव एष्यसि ।

ममा मन लगाउने बन । मेरो भक्ति गर्ने, मेरो पूजा आराधना गर्ने, र मलाई नै नमस्कार गर्ने बन । यसरी ममा आत्मालाई लगाएर मेरै शरण पर्ने तिमी मलाई नै प्राप्त गर्नेछौ ।३४।

जे जे गरिन्छ, जे जे हुन्छ त्यो त्यो जम्मै भगबान्‌मा लगाइदिनुपर्छ । शरीरले, मनले, वचनले जे जे हुन्छन् ती जम्मै भगबान्‌कै निमित्त भन्ने सम्झनुपर्छ । यो संसारमा आएर जे जति पाइएको छ त्यो जम्मै भगवान्‌को हो, भगवत्कृपाबाटै प्राप्त भएको हो । परम प्रभुबाटै पाइएका, परम प्रभुबाटै भएका शरीर इन्द्रिय मन बुद्धि र तिनका क्रिया प्रतिक्रियाहरु जम्मै परम प्रभुमा नै सुम्पिदिनुपर्छ, चढाइदिनुपर्छ । पूर्ण भगवत्परायण बन्नुपर्छ । सर्वोपाधिविवर्जित, नित्य शुद्ध बुद्ध परमात्माको भक्तिले आत्मा सर्वोपाधिविवर्जित नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त परमात्मस्वरूप नै बन्छ । 'त्वं' र 'तत्' 'अहं' र 'ब्रह्म' योटै हुन्छ ।

जीवात्मा र परमात्मा योटै हो, ब्रह्म हो। अज्ञान दशामा जीवात्मा अविद्योपाधि युक्त हुँदा 'अल्पज्ञ' र ईश्वर मायोपाधि सहित हुँदा सर्वज्ञ मानिएको हो। सामान्यतः 'त्वं' पदले 'अहं' पदले अविद्योपाधिक अल्पज्ञ आत्मालाई र 'तत्' पदले, 'ब्रह्म' पदले मायोपाधिक सर्वज्ञ आत्मालाई बुझाउँछन्। यिनलाई 'त्वं'पद वाच्यार्थ र तत्पद वाच्यार्थ भन्छन्। 'त्वं' 'तत्' नै हो, 'अहं' 'ब्रह्म' नै हो भन्ने सत्यको सम्पूर्ण शास्त्रले स्पष्ट घोषणा गरेका छन्। अतः अविद्योपाधि पनि, मायोपाधि पनि मिथ्या हुन्, 'अल्प' र 'सर्व' कल्पित हुन्। दुवै 'ज्ञ' मात्रै हुन्। तसर्थ, 'त्वं' पदको र 'तत्' पदको वाच्यार्थमा रहेको 'अल्प' भन्ने र 'सर्व' भन्ने भागलाई त्यागेर दुवै पदको लक्ष्य अर्थ 'ज्ञ' मात्रै लिनुपर्छ। 'ज्ञ' को चेतनको एकत्व, अभेद, अद्वैत स्वसिद्ध छ। अपरा भक्ति पूर्वक सम्पन्न परा भक्तिले आत्मैकत्वको, ब्रह्मात्मैकत्वको बोध हुन्छ।

श्रीमद्भगवद् गीतालाई काण्डत्रयात्मक माने जस्तै भाग द्वयात्मक मान्न पनि सकिन्छ। नौ अध्यायसम्मको भाग पूर्वार्ध्द हो, दशदेखि अट्ठाह्र अध्यायसम्मको भाग उत्तरार्ध्द हो। पूर्वार्ध्दको उपसंहार पनि उत्तरार्ध्दको उपसंहार पनि यही "मन्मना भव ..." भन्ने मन्त्रबाट भएको छ। यो मन्त्र गीताको महामन्त्र हो। यसरी विचार गर्दा भक्तिलाई कर्मबाट र ज्ञानबाट छुट्याउन नमिल्ने देखिन्छ। कर्ममा भक्ति चाहिन्छ। ज्ञानमा पनि भक्ति चाहिन्छ। कर्म भक्ति युक्त हुनुपर्छ। कर्मबाट भक्ति प्राप्त हुन्छ। भक्तिबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ। ज्ञान प्राप्त गर्नमा भक्ति साधन हुन्छ, ज्ञान प्राप्त भए पछि भक्ति बानी हुन्छ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योग शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे राजविद्या राजगुह्ययोगो नाम नवमः अध्यायः।

ॐ तत् सत् राजविद्याराज गुह्ययोग नामको नवौं अध्याय समाप्त भो।

सम्पूर्ण उपासनाको, समस्त विद्याको पर्यवसान तत्त्वज्ञानमा हुन्छ, ब्रह्मविद्यामा हुन्छ। तसर्थ ब्रह्मविद्या विद्याहरुमा राजा हो; गुह्यहरुमा, उपासनाहरुमा, योगहरुमा राजा हो। यो नवौं अध्यायमा भगवान्बाट त्यही ब्रह्मविद्याको उपदेश भएको हुनाले यसको नाम राजविद्याराजगुह्य योग भन्ने रहेको छ। ब्रह्मको लक्षण दुइ किसिमले गरिन्छ– (१) जगत्को सृष्टिस्थितिलय जसबाट हुन्छ त्यो ब्रह्म हो; (२) सन्मात्र, ज्ञानघन, आनन्दघन अद्वैत तत्त्व ब्रह्म हो। पहिलो किसिमको लक्षणलाई तटस्थ लक्षण भन्छन्; दोस्रो किसिमको लक्षणलाई स्वरूप लक्षण भन्छन्। जगत्को सृष्टिस्थितिलय ब्रह्मबाट हुने हो, तापनि जगत्को सृष्टिस्थितिलयसँग ब्रह्मको साक्षात् सम्बन्ध छैन, त्यसैले तटस्थ हो। सृष्टिस्थितिलयसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध उपाधि मायासँग छ। यो माया उपाधि भएको ब्रह्म ईश्वर हो; 'तत्त्वमसि' महावाक्यमा तत् पदको वाच्यअर्थ हो। अब यो नवौं अध्यायमा त्यही ईश्वर तत्त्वको, सन्मात्र, चिद्घन, आनन्दघन ब्रह्मको विषयमा उपदेश भएको छ। स्वरूपलाई जान्नुपर्छ, बुझ्नुपर्छ, साक्षात्कार गर्नुपर्छ। त्यसकारण सच्चिदानन्दघन ईश्वर ब्रह्मलाई उपासना गरेर मात्र पुग्दैन, अनुभवमा चढाउनु पर्ने हुन्छ। तसर्थ यसलाई 'ज्ञेय ब्रह्म' भन्ने चलन छ। तटस्थ लक्षणवाला तत्पद वाच्यार्थ ब्रह्म प्रधानतया ध्येय, उपासनीय हुन्छ; स्वरूप लक्षणवाला ब्रह्म प्रधानतया ज्ञेय, अनुभवनीय हुन्छ। यही ज्ञेयब्रह्म विद्या नवौं अध्यायको मुख्य विषय भएकोले यसलाई राजविद्या राजगुह्ययोग भनिएको हो। 卐

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ दशमः अध्यायः– विभूति योगः ।

श्री भगवानुवाच – श्रीकृष्ण भगवान्बाट हुकुम हुन्छ ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत् ते हं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ।१।

भूयः एव, महाबाहो, मे परमं वचः शृणु । यत् प्रीयमाणाय ते हितकाम्यया अहं वक्ष्यामि ।

फेरि पनि, हे महाबाहु, मेरो महत्वपूर्ण कुरा सुन । जुन कुरा प्रेम गर्ने तिमीलाई हितको इच्छा राखेर म वताउनेछु ।१।

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादि हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ।२।

मे प्रभवं सुरगणाः महर्षयः न विदुः हि अहम् देवानां महर्षीणां च सर्वशः आदिः ।

मेरो प्रभाव र आविर्भावलाई देवगणले र महर्षिहरुले पनि जान्दैनन् । किनभने म देवताहरुको र महर्षिहरुको पनि सबै प्रकार कारण हुँ, ज्येष्ठ हुँ ।२।

भगवान् सबैको आदिपुरुष, आदि कारण अनादि हुनुहुन्छ । ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ति सबै कुराबाट भगवान् नै श्रेष्ठ र ज्येष्ठ हुनुहुन्छ । देवता ऋषि मुनिहरु पनि भगवान्बाटै जन्मेका हुन् । पछि जन्मनेले अघि हुनेको आविर्भाव र प्रभाव जान्न सकेको हुँदैन । कारणले कार्यको इदमित्य गरेको हुन्छ, कार्यले कारणको इदमित्थ गर्ने संभावना नै छैन । देवताहरुले ऋषिमुनिहरुले जे जानेका छन्, त्यो भगवत्कृपाको नै परिणाम हो ।

यो मा मज मनादिं च वेत्ति लोक महेश्वरम् ।
असंमूढ; स मर्त्येषु सर्व पापैः प्रमुच्यते ।३। २०६० असोज

यः माम् अजम्, अनादिं च लोक महेश्वरं वेत्ति सः मर्त्येषु असंमूढः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

जसले मलाई नजन्मने, कुनै कारण नभएको, समस्त लोकको महेश्वर परमात्मा भन्ने जान्दछ त्यो मनुष्यमा मोहरहित हो र सबै पापबाट मुक्त छ ।३।

बुद्धिर्ज्ञान मसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभय मेव च ।४।

बुद्धिः, ज्ञानम्, असंमोहः, क्षमा, सत्यं, दमः, शमः, सुखं, दुःखं, भवः अभावः, भयंच अभयम् एव च ।

बुझ्ने शक्ति, ज्ञान (आत्मा आदिको), मोह नहुनु (विवेक), क्षमा (अपकारलाई सहन शक्ति), सत्य, इन्द्रिय संयम, चित्त संयम, सुख, दुःख, उत्पत्ति अभाव नाम भय, अभय पनि ।४।

अहिंसा समता तुष्टि स्तपो दानं यशो यशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग् विधाः ।५।

अहिंसा, समता, तुष्टिः, तपः दानं, यशः, अयशः, (इति) भूतानां पृथग् विधाः भावाः मत्तः एव भवन्ति ।

अहिंसा (प्राणीलाई पीडा नगर्नु), समभाव, सन्तोष, तपस्या (दुःख सहने शक्ति), दान, जस, अपजस, यस्ता प्राणीका भिन्नभिन्न प्रकारका भावहरु मबाट नै हुन्छन् ।५। उत्तम गुण प्राप्तिका लागि भगवान्कै शरण परेर भजन गर्नुपर्छ ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनव स्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ।६।

सप्त, चत्वारः, पूर्वे महर्षयः तथा मनवः मद्भावाः मानसाः जाताः येषां लोक इमाः प्रजाः ।

भृगु आदि सात, सनक आदि चार पहिला महर्षिहरु त्यस्तै स्वायम्भुव आदि चौध मनु मेरो भावना गर्छन् । मनबाट जन्मेका हुन्, जसको यो लोक र यो दुनियां सन्तति हो ।

आदिकारण, आदिपुरुष भगवान् नै हुनुहुन्छ । सबै व्यक्ति, सबै भाव भगवान्बाटै भएका हुन् । भगवान्को भावबाट, संकल्पबाट हिरण्यगर्भ ब्रह्मा प्रजापतिको प्रादुर्भाव भयो । हिरण्यगर्भको संकल्पबाट मानस सृष्टि भृगु, वसिष्ठ, क्रतु, मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह सात तथा अझ पहिलो सनक, सनन्दन, सनातन, सनत्कुमार चार महर्षिहरु प्रकट हुनु भो । त्यसपछि त्यसैगरी चौध मनुको प्रादुर्भाव भो । सनकादिहरुले गृहस्थी नै गर्नुभएन, निवृत्ति प्रधान संन्यास मार्ग, श्रमण मार्ग चलाउनु भो । मनुबाट सन्तान जन्मे, प्रवृत्ति प्रधान मार्ग चल्यो । यो लोक र यो दुनियाँ तिनैको हो । ती सात ऋषि, चार ऋषि, चौध मनु प्रभुकै भावनाबाट भावित छन्, प्रभुकै सदा उपासना गर्छन् । यसरी उपासनाबाटै सृष्टि चलेको हो र अडेको छ । त्यसैले उपासनाको लोकमा अतिशय महिमा छ । निवृत्ति प्रधान तथा प्रवृत्ति प्रधान मार्गमा उत्तिकै प्राधान्य छ । जुन मार्गमा पनि उपासना प्रथम तथा चरम कर्तव्य हो । भगवत्तत्व विश्वतो मुख छ, विश्वरूप छ । भगवद्भाव गर्नुपर्छ, एकत्वबाट उपासना गरे पनि हुन्छ, पृथक्त्वबाट उपासना गरे पनि हुन्छ । पृथक्त्वबाट उपासना गर्दा सारा पृथक्लाई भगवान्कै विभूति सम्झनुपर्छ, धारणाध्यानलाई तीव्र पार्नको लागि पृथक वर्ग वर्गमा, पृथक् सर्ग सर्गमा श्रेष्ठ श्रेष्ठलाई लिनुपर्छ । यही सत्य विभूतियोगको मूल मर्म हो ।

एतां विभूतिं, योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सा विकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ।७।

एतां मम विभूतिं, योगं च यः तत्त्वतः वेत्ति सः अविकम्पेन योगेन युज्यते अत्र न संशयः ।

यो मेरो विभूतिलाई र योगलाई जसले राम्ररी यथार्थ सँग बुझ्दछ त्यो अचल उपासना रूपी योगले युक्त हुन्छ यस कुरामा शङ्का छैन ।७।

हिरण्यगर्भका क्रमले यो सारा जगत्को विस्तार भएको हो । यो विस्तार यो नानाविध सृष्टि जम्मै भगवान् परमेश्वरको विभूति हो, महिमा हो, चमत्कार हो । यो बुझ्नु विभूति बुझ्नु हो । भगवान् सर्वसमर्थ हुनुहुन्छ, पूर्ण ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पन्न हुनुहुन्छ, योगेश्वरेश्वर, महायोगेश्वरेश्वर हुनुहुन्छ । जजसमा जे भाव, ऐश्वर्य, सामर्थ्य, ज्ञान तथा यसका विपरीत कुराहरु छन् जम्मै भगवान्बाटै चलेका छन्, प्रवृत्त छन्, सर्वत्र भगवान्कै योग छ, भगवान मात्रै हो । यो बुझ्नु योग बुझ्नु हो । यसरी जसले विभूतिको र योगको यथार्थ ज्ञान गर्छ त्यसले उपासनाको, योगको सिद्धि प्राप्त गर्छ । योग, उपासना कर्मिष्ठको निम्ति पनि, भक्तको निम्ति पनि, ज्ञानीको निम्ति पनि अत्यन्त आवश्यक हो ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भाव समन्विताः ।८।

अहं सर्वस्य प्रभवः, मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा बुधाः भावसमन्विताः मां भजन्ते ।

म नै सबैको सृष्टिकर्ता हुँ, मबाट नै सबै चलेको छ भन्ने बुझेर विद्वान्हरुले भावयुक्त भएर म परमात्माको भजन (उपासना) गर्छन् ।

समस्त जगत् परमात्माबाटै भएको हो । समस्त क्रिया भगवान् परमात्माबाटै चलेको छ । नामरूपात्मक नानाविध जगत् प्रकट हुनु भगवान् परमात्माको विभूति हो । स्थिति, नाश, कर्म, कर्मफल, कर्मफलोपभोग चलिरहेको भगवान् परमात्माको योगबाट हो ।

यो जगत् परमात्माबाटै भएको हो, समस्त प्रवृत्ति परमात्माबाटै भएको छ भन्ने पक्का बुझ्नेहरु आफैंमा भावमग्न हुन्छन् र परमात्मोपासनामा तल्लीन बन्छन् ।८।

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ।९।

मच्चित्ताः मद्गतप्राणाः परस्परं मां बोधयन्तः कथयन्तः च तुष्यन्ति च रमन्ति च ।

ममा चित्त लगाएका, ममा जीवन लगाएका उपासकहरु परस्पर मेरो (परमात्माको) बोध गराउँदै र कुरा गर्दै खुशी रहन्छन्, रमाइरहन्छन् ।

तेषां सतत युक्तानां भजतां प्रीति पूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मा मुपयान्ति ते ।१०।

सतत युक्तानां प्रीति पूर्वकं भजतां तेषां तं बुध्दियोगं ददामि येन ते माम् उपयान्ति ।

नित्य लागिरहने, निष्काम बनेर प्रेमपूर्वक भजिरहने तिनलाई म त्यो बुद्धियोग (परमात्म तत्त्व बुझ्ने योग, समाधिनिष्ठा) दिन्छु जसबाट तिनीहरु परमात्मालाई आत्मरूपले प्राप्त गर्छन् ।१०।

तेषा मेवानुकम्पार्थ महमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ।११।

तेषाम् एव अनुकम्पार्थम् अहम् आत्मभावस्थः भास्वता ज्ञानदीपेन अज्ञानजं तमः नाशयामि ।

तिनैमाथिको दयाको लागि अन्तर्यामी रूपमा आत्म रूपले रहेको म प्रोज्ज्वल ज्ञानदीपले अविवेक जन्य अन्धकार नास्छु । ११ ।

भक्ति, जसको अर्को नाम उपासना हो साधना मार्गीको जीवनमा सिद्धि प्राप्त गराउनको लागि अमोघ उपाय हो । यसले, उपासनाले, साधकलाई कर्ममार्गबाट माथि उठाउँछ, विषयाभिमुखवृत्तिलाई अन्तर्मुख बनाउँछ, अनित्यप्रवण (अनित्य वस्तुतिर मात्र झुकेको) बुद्धिलाई नित्याभिमुख बनाउँछ । उपासना शरीर समर्थ हुँदा पनि, असमर्थ हुँदा पनि चलिरहने साधना हो; भित्र-भित्रै परिपक्क हुँदै, दृढ हुँदै, समुज्ज्वल बन्दै अज्ञानान्धकारलाई हटाउने ज्योति हो ।

उपासनाका साधकहरु उपास्यमा नै चित्तलाई अडाउँछन्, ध्यान गर्छन्, समाहित गर्छन् । धारणा ध्यान समाधि चलिरहँदा साधकको चित्त उपास्य भगवदाकार नै भइरहन्छ, अन्तः केन्द्रित भइरहन्छ । समाधिबाट ब्यूँझँदा व्युत्थानमा पनि उपासक आफ्नो चित्तलाई भगवान्मा नै केन्द्रित तुल्याउँछन् । भगवान् नै उनीहरुको आनन्दको र सन्तोषको मूल बिन्दु, मूल केन्द्र हुनुहुन्छ । भगवान्‌को गुणगान गर्नु, चरित्र सम्झनु सम्झाउनु, कथाकीर्तन गर्नु गराउनु उपासकको जीवनी हुन्छ, जीवन प्रक्रिया बन्छ । यसरी सदा भगवान्मा आश्रितहरुलाई, प्रेमले भगवान्को उपासना गर्नेहरुलाई मोक्षोपाय, ज्ञान योग, भगवान्ले नै बक्सनुहुन्छ । भगवान्ले नै अज्ञान अन्धकार हटाउने झलझलाकार नित्य ज्ञान ज्योति खुलाइदिनुहुन्छ ।

अनन्य भगवद्भक्ति, भगवत् प्रीतिको उपाय हो, भगवत्प्रीतिबाट परमतत्वको यथार्थज्ञान पाउने बाटो खुल्छ । भगवान्को प्रसादले अविवेकजन्य तथा अनर्थजनक मोहान्धकार हटाउने ज्ञान-ज्योति उदाउँछ ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले आज्ञा गर्नु भो ।
परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्य मादिदेव मजं विभुम् ।१२।

भवान् परं ब्रह्म, परं धाम, परमं पवित्रम् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यम् आदिदेवम् अजं विभुम् ।

हजुर परब्रह्म, परमधाम, तेज, परम पवित्र होइबक्सिन्छ । शाश्वत पुरुष, दिव्य, आदिदेव, अज, व्यापक हुनुहुन्छ भनेर ।१२।

आहु स्त्वा मृषयः सर्वे देवर्षि र्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ।१३।

त्वाम् सर्वे ऋषयः, देवर्षिः नारदः तथा असितः देवलः व्यासः स्वयं च एव मे ब्रवीषि।

हजुरलाई सबै ऋषिहरुले देवर्षि नारद, त्यस्तै असित, देवल, व्यासहरुले भन्नु भएको छ। हजुर आफैंले मलाई हुकुम हुन्छ ।१३।

सर्व मेत दृतं मन्ये यन् मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन् व्यक्ति विदु र्देवा न दानवाः ।१४।

केशव, यत् मां वदसि एतत् सर्वं ऋतं मन्ये । भगवन् ते व्यक्ति नहि देवाः न दानवाः विदुः ।

हे केशव प्रभु, जे मलाई आज्ञा भो, यो सबै सत्य मानेको छु । हे भगवान्, हजुरको आविर्भाव र प्रभावको विषय न त देवताले न त दानवले जानेका छन् ।

स्वय मेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ।१५।

पुरुषोत्तम, भूतभावन, भूतेश, देवदेव, जगत्पते त्वं स्वयम् एव आत्मना आत्मानं वेत्थ।

हे पुरुषोत्तम। हे जगत्का पोषक, हे जगत्का अधिपति, हे देवदेव, हे जगत् पालक हजुर आफैं मात्र आफैंले आफूलाई जानिबक्सिन्छ ।१५।

वक्तु मर्हस्य शेषेण दिव्या ह्यात्म विभूतयः ।

याभि र्विभूतिभि र्लोका निमां स्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ।१६।

दिव्याः आत्म विभूतयः अशेषेण वक्तुम् अर्हसि हि । त्वं याभिः विभूतिभिः इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि ।

दिव्य आफ्ना विभूतिहरु जो हुन् समग्ररूपमा बताउन हजुर नै समर्थ होइबक्सिन्छ । हजुर जुन विभूतिले यी लोक ढाकेर रहिबक्सेको छ ।१६।

कथ विद्यामह योगिं स्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योसि भगवन् मया ।१७।

योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् कथं विद्याम् । भगवन् मया केषु केषु च भावेषु चिन्त्यः असि ।

हे योगी हजुरको चिन्तन संधै गर्दा हजुरलाई कसरी बुझ्न सक्छु साथै हे भगवान् म कुन कुन भावमा, विभूतिमा हजुरको चिन्तन ध्यान गर्न सक्छु ।

विस्तरेणात्मनो योग विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्ति हि शृण्वतो नास्ति मे मृतम् ।१८।

जनार्दन, आत्मनः योगं विभूतिं च विस्तरेण भूयः कथय । हि अमृतं शृण्वतः मे तृप्तिः

नास्ति ।

हे जनार्दन प्रभु, आफ्नो योग र विभूतिका कुरा विस्तारसँग फेरि फेरि मर्जी होस् । किनभने, हजुरबाट अमृत उपदेश सुन्न पाउँदा म अघाउँदिन ।१८।

श्री भगवानुवाच – श्रीभगवान् कृष्णबाट मर्जी बक्स्यो ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्म विभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ।१९।

हन्त, दिव्या हि आत्म विभूतयः कुरु श्रेष्ठ, प्राधान्यतः कथयिष्यामि, मे विस्तरस्य अन्तः न अस्ति ।

हुन्छ, दिव्य मेरा विभूतिहरु छन् । हे कुरु श्रेष्ठ, मुख्य मुख्य रूपमा तिमीलाई भन्नेछु । मेरो विभूतिको विस्तारको सीमा नै छैन ।१९। भगवान्को योग भनेको संक्षेपमा

अह मात्मा गुडाकेश सर्वभूताशय स्थितः ।

अह मादिश्च मध्यं च भूताना मन्त एवच ।२०।

गुडाकेश अहं सर्वभूताशयस्थितः आत्मा । भूतानाम्, आदिः च मध्यं च अन्त एव च अहम् ।

हे गुडाकेश (जितनिद्र अर्जुन) म सर्व भूतको अन्तर हृदयमा रहेको आत्मा हुँ । भूतहरुको आदि पनि, मध्य पनि, अन्त पनि म नै हुँ ।

भगवान् श्रीकृष्ण परमात्मा आफ्नो योग र विभूति बताउँदै होइबक्सिन्छ । अर्जुनले योगको र विभूतिको विस्तार बुझ्न चाहनुभएको छ । योग भनेको वास्तवमा एकत्व हो, अद्वैत हो; सर्वोपाधिविवर्जित समस्त भेद शून्य आत्मा हो । समस्त भेद प्रपञ्च आत्मामा छँदै छैन । जेलाई भूत भन्ने गरेको छ त्यो भूत हुँदै होइन, आत्मा मात्रै हो । भूतको सृष्टि पनि, स्थिति पनि, संहार पनि आत्मा हो । अर्थात् सृष्टि स्थिति संहार नै आत्मा हो । सृष्टिमा पनि भूत आत्मा नै हो, स्थितिमा पनि भूत आत्मा नै हो, संहारमा पनि आत्मा नै हो । भूतको छेउ टुप्पो माझ जम्मै आत्मा हो, भूतको आदि, मध्य र अन्त आत्मा मात्रै हो; भूत भूत नै हैन, आत्मा मात्रै हो । त्यही आत्मा परमात्मा हो, त्यही परमात्मा आफू हो, भगवान् हो, कृष्ण हो । योग भनेको सूत्ररूपमा यही हो, मूलरूपमा यही हो । यो बुझेपछि समस्त भूतको अधिष्ठान स्वरूप आत्माको ध्यान गर्नुपर्छ । यसरी ध्यान गर्ने शक्तिको उदय नहुँदा परमात्मभाव गरेर सगुण साकार विष्णु आदि विभूतिमा ध्यान गर्नुपर्छ ।

आदित्याना महं विष्णु र्ज्योतिषां रवि रंशुमान् ।

मरीचि र्मरुता मस्मि नक्षत्राणा महं शशी ।२१।

अहम् आदित्यानां विष्णुः, ज्योतिषाम् अंशुमान् रविः, मरुतां मरीचिः अस्मि, अहं नक्षत्राणां शशी ।

म द्वादश आदित्यमा विष्णु हुँ, तेज दिनेहरु मध्ये तेजिलो सूर्य, मरुत् नामक देवता मध्ये

मरीचि, नक्षत्रहरु मध्ये म चन्द्र हुँ ।२१।

भगवान् ध्येय विभूतिहरुको उपदेश गरिबक्सिवँछ । आदित्यका उपासकहरुले विष्णुमा मेरो ध्यान गर्नू । ज्योतिश्चक्रका उपासकले सूर्यमा, मरुत्‌का उपासकले मरीचिमा, नक्षत्रका उपासकले चन्द्रमामा मेरो उपासना गर्नु बेस हुन्छ । यही किसिमसँग भिन्नभिन्न वर्गमा भिन्न भिन्न ध्येय वस्तुको उपदेश गर्दै त्यसमा भगवद् बुद्धि गर्ने र उपासना गर्ने उपदेश भएको छ ।

वेदानां सामवेदो ऽस्मि देवाना मस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मन श्चास्मि भूताना मस्मि चेतना ।२२।

वेदानां सामवेदः अस्मि, देवानां वासवः अस्मि, इन्द्रियाणां मनः च अस्मि, भूतानां चेतना अस्मि ।

वेदहरुमा सामवेद हुँ, देवताहरुमा इन्द्र हुँ, इन्द्रियहरुमा मन हुँ, भूतमा चेतना हुँ, (बुद्धि-वृत्ति हुँ ।) होश हुँ ।२२।

रुद्राणां शङ्कर श्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ।२३।

रुद्राणां शङ्करः च अस्मि, यक्षरक्षसां वित्तेशः, वसूनां पावकः च अस्मि अहं शिखरिणां मेरुः ।

रूद्रहरुमा शङ्कर हुँ, यक्षराक्षसहरुमा कुबेर हुँ, वसुहरुमा पावक हुँ, टाकुरावाला पर्वतहरु मध्ये मेरू हुँ ।

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीना महं स्कन्द; सरसा मस्मि सागरः ।२४।

पुरोधसां च मुख्यं वृहस्पतिं मां विद्धि, पार्थ, अहं सेनानीनां स्कन्दः, सरसां सागरः अस्मि ।

पुरोहितहरुका मुख्य वृहस्पति मलाई जान । हे अर्जुन, सेनापतिहरुमा म स्कन्द हुँ, जलाशय मध्ये सागर हुँ ।२४।

महर्षीणां भृगुरहं गिरा मस्म्येक मक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञो ऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ।२५।

अहं महर्षीणां भृगुः, गिराम् एकम् अक्षरम् अस्मि, यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि, स्थावराणां हिमालयः अस्मि ।

म महर्षिहरुमा भृगु हुँ, वाणीहरुमा (मन्त्रहरूमा) एक अक्षर ॐ हुँ, यज्ञहरुमा जपयज्ञ हुँ, स्थावरहरुमा हिमालय हुँ ।२५।

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः, सिद्धानां कपिलो मुनिः ।२६।

सर्व वृक्षाणाम् अश्वत्थः, देवर्षीणां च नारदः, गन्धर्वाणां चित्ररथः, सिध्दानां कपिलः मुनिः ।

सबै रुखहरुमा पिपल हुँ, देवर्षिहरुमा नारद, गन्धर्वहरुमा चित्ररथ, सिद्धहरुमा कपिल मुनि हुँ ।२६।

उच्चैःश्रवस मश्वानां विद्धि मा ममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ।२७।

अश्वानाम् मांम् अमृतोद्भवम् उच्चैः श्रवसं विध्दि । गजेन्द्राणाम् ऐरावतं, नराणां च नराधिपम् ।

घोडाहरुमा मलाई अमृत मथनमा निस्केको उच्चैः श्रवा नामको घोडा भन्ने जान । गजराज-हरुमा ऐरावत, मानिसहरुमा नराधिप राजा जान ।२७।

आयुधाना महं वज्रं धेनूना मस्मि कामधुक् ।
प्रजन श्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणा मस्मि वासुकिः ।२८।

अहम् आयुधानां वज्रं, धेनूनां कामधुक् अस्मि, प्रजनः च कन्दर्पः अस्मि सर्पाणां वासुकिः अस्मि ।

म हतियारहरुमा वज्र, दुहुनी गाईहरुमा कामधेनु, प्रथम सन्तान जन्माउने कामदेव हुँ, सर्पहरुमा वासुकि हुँ ।२८।

अनन्त श्चास्मि नागानां वरुणो यादसा महम् ।
पितृणा मर्यमा चास्मि यमः संयमता महम् ।२९।

नागानाम् अनन्तः च अस्मि, अहं यादसां वरुणः अस्मि । पितृणाम् अर्यमा च अस्मि, अहं संयमतां यमः ।

नागहरुमा अनन्त हुँ, म जलबासीहरुमा वरुण, पितृहरुमा अर्यमा हुँ । म दण्ड गर्ने (तह लाउनेहरुमा) यम हुँ ।२९।

प्रल्हाद श्चास्मि दैत्यानां कालः कलयता महम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रो हं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ।३०।

दैत्यानां प्रल्हादः च अस्मि, अहं कलयतां कालः, अहं मृगाणां च मृगेन्द्रः, पक्षिणां वैनतेयः च ।

दैत्यहरुमा प्रल्हाद हुँ, म गणना गर्नेमा काल हुँ, म वनजन्तुमा मृगराज सिंह, पक्षीहरुमा

नराणां च नराधिपम्

वैदिक विधिबाट अभिषिक्त क्षत्रियराजदम्पती
श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव,
श्री ५ बडा महारानी ऐश्वर्यराज्यलक्ष्मी देवीशाह ।

[illegible]

विनतापुत्र गरुड हुँ ।३०।

पवनः पवता मस्मि रामः शस्त्र भृता महम् ।
झषाणां मकर श्चास्मि स्रोतसा मस्मि जान्हवी ।३१।

पवतां पवनः अस्मि, अहं शस्त्र भृतां रामः, झषाणां मकरः च अस्मि, स्रोतसां-जान्हवी अस्मि ।

पवित्र गर्नेमा पवन(वायु)हुँ । म शस्त्रधारीमा राम सीतापति, माछाहरुमा गोही हुँ, खोला-हरुमा गङ्गा हुँ ।३१।

सर्गाणा मादि रन्तश्च मध्यं चैवा ह मर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदता महम् ।३२।

अर्जुन, अहं सर्गाणाम् आदिः अन्तः च मध्यं च एव । विद्यानाम् अध्यात्म विद्या, अहं प्रवदतां वादः ।

हे अर्जुन, म सृष्टिहरुको आदि अन्त र मध्य नै हुँ । विद्यामा अध्यात्मविद्या, छलफलहरुमा तत्त्व निर्णय गर्ने वाद हुँ ।३२।

अक्षराणा मकारो स्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अह मेवाक्षयः कालो धाता हं विश्वतो मुखः ।३३।

अक्षराणाम् अकारः अस्मि, सामासिकस्य च द्वन्द्वः, अहम् एव अक्षयः कालः, अहं विश्वतोमुखः धाता ।

अक्षरहरुमा (वर्णहरुमा) 'अ' कार हुँ, समासमा द्वन्द्व हुँ । म नै अक्षय काल, म विश्वतोमुख विधाता हुँ ।

समास भनेको अनेक पद मिलेर बनेको एक पद हो । समास छ किसिमको छ– तत्पुरुष, बहुब्रीहि, कर्मधारय, अव्ययीभाव, द्विगु, द्वन्द्व । यिन मध्ये द्वन्द्व समास श्रेष्ठ छ, त्यसमा भगवद्भाव गर्नू । 'द्वन्द्व' भनेको रहस्य अर्थ पनि हो । रहस्य अर्थ भनेको भित्री साररूप गहन अर्थ, तात्पर्यार्थ हो । विद्वान् विद्वान्, भक्त भक्त, गुरु शिष्यहरु मन्त्रको अर्थ वा गूढ अर्थ, तत्त्व बुझ्नका निमित्त सँगै बसेर शास्त्र चर्चा गर्छन् र तत्त्वार्थ निकाल्छन् । त्यस्ता तत्त्वार्थहरुमा पनि रहस्यमय गूढ अर्थ श्रेष्ठ हुन्छ । त्यो भगवान्को विभूति हो । भगवान् विश्वतोमुख धाता होइबक्सिन्छ । कर्मफलको स्थिति मिलाउनेलाई धाता भन्छन् । भगवान् विश्वतोमुख हुनुहुन्छ, जुन प्राणीको मुख पनि भग-वान्कै मुख हो । प्राणीका मुखमा परेको भगवान्कै मुखमा परेको हो । विना भेदभाव सबै प्राणी-लाई समान देख्नु विश्वतोमुख भगवान्को ध्यान गर्नु हो ।३३।

मृत्युः सर्वहरश्चाह मुद्भवश्व भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्री र्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ।३४।

अहं मृत्युः सर्वहरः च, भविष्यताम् उद्भवः च, नारीणां कीर्तिः श्रीः वाक् च स्मृतिः, मेधा, धृतिः, क्षमा ।

म मृत्यु सर्वसंहार गर्ने हुं । कल्याण हुनेवालाहरुको कल्याणहेतु हुं । नारीमा कीर्ति, श्री, वाणी र स्मृति, धारण गर्ने बुद्धि, धैर्य, क्षमा म हुं ।३३। कीर्तिहरुको प्राप्ति हुंदा मानिस आफूलाई कृतार्थ सम्झन्छ ।

वृहत् साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसा महम् ।
मासानां मार्गशीर्षो ह मृतूनां कुसुमाकरः ।३५।

तथा साम्नां वृहत् साम, अहं छन्दसां गायत्री, अहं मासानां मार्गशीर्षः, ऋतूनां कुसुमाकरः ।

वेदका सामहरुमा वृहत् साम हुं, म वेद ऋचाहरुका र पद्यहरुका छन्दहरुमा गायत्रीछन्द हुं, महिनामा मङ्सिर र ऋतुहरुमा वसन्त ऋतु हुं ।३५।

द्यूतं छलयता मस्मि, तेजस्तेजस्विना महम्
जयो स्मि व्यवसायो स्मि सत्त्वं सत्त्ववता महम् ।३६।

छलयतां द्यूतम् अस्मि, अहं तेजस्विनां तेजः, जयः अस्मि, व्यवसायः अस्मि, अहं सत्त्ववतां सत्त्वम् ।

छलीहरुमा जुवा हुं । म तेजस्वीको तेज हुं, जय हुं, निश्चय हुं, उद्यम हुं, सत्त्ववान्हरुका सत्व हुं ।३६।

वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः
मुनीना मप्यहं व्यासः कवीना मुशना कविः ।३७।

वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि, पाण्डवानां धनञ्जयः, अहं मुनीनाम् अपि व्यासः, कवीनाम् उशना कविः ।

वृष्णिहरुमा वासुदेव कृष्ण हुं । पाण्डवहरुमा अर्जुन, म मुनिहरुमा पनि व्यास हुं, कवि विद्वान्हरुमा शुक्राचार्य कवि हुं ।३७।

दण्डो दमयता मस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं चानवता महम् ।३८।

दमयतां दण्डः अस्मि, जिगीषतां नीतिः अस्मि, गुह्यानां मौनं च एव अस्मि, अहं ज्ञानवतां ज्ञानम् ।

दण्ड दिनेहरुको दण्ड हुं, जित्न चाहनेहरुको नीति हुं । गुह्य कुराहरुमा मौन पनि हुं, म ज्ञानीहरुको ज्ञान हुं ।३८।

यच् चापि सर्वभूतानां बीजं तदह मर्जुन
न तदस्ति विना यत् स्यान् मया भूतं चराचरम् ।३९।

अर्जुन, यत् च अपि सर्व भूतानां बीजं तत् अहम् । यत् मया विना स्यात् तत् चराचरं भूतं न अस्ति ।

हे अर्जुन, समस्त भूतको जुन बीज हो, त्यो म हुं । जुन म विनाको होस्, त्यो चर अथवा अचर भूत कुनै छैन ।३९।

नान्तो स्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूते र्विस्तरो मया ।४०।

परन्तप, मम दिव्यानां विभूतीनां अन्तः न अस्ति । एषः विभूतेः विस्तरः तु मया उद्देशतः प्रोक्तः ।

हे शत्रुपीडक अर्जुन, मेरा दिब्य विभूतिहरुको पार पाउनै सकिंदैन। यो बिभूतिको विस्तारको मैले एक छेउ मात्र भनेको हुं ।४०।

यद् यद् विभूति मत् सत्त्वं श्रीमदूर्जित मेव वा
तत् तदेवा वगच्छ त्वं मम तेजों श संभवम् ।४१।

यत् यत् सत्त्वं विभूतिमत्, श्रीमत् ऊर्जितम् एव वा तत् तत् एव त्वं मम तेजोंश संभवम् अवगच्छ ।

जुन जुन वस्तु वैभवले युक्त, शोभा, ऐश्वर्यले युक्त, तेजले, शक्तिले युक्त हुन्छ त्यो त्यो वस्तुलाई तिमी मेरै तेजको अंशबाट भएको भन्ने बुझ ।४१।

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्या ह मिदं कृत्स्न मेकांशेन स्थितो जगत् ।४२।

अथवा अर्जुन, एतेन बहुना ज्ञातेन किम् ? अहम् इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन विष्टभ्य स्थितः ।

अथवा हे अर्जुन, यो धेरै कुरा जानेर के काम ? म यो सम्पूर्ण जगत्‌लाई एक अंशले सर्वभूतात्मरूपी एक पादले, दृढताका साथ धारण गरेर रहेको छु ।४२।

उपासनाको प्रसङ्गमा परमप्रभु, परमात्मा, विश्वेश्वर, विश्वरूपका अनन्त अनन्त विभूतिहरुमा भगवद् बुद्धि गर्नुपर्छ। कुनै ध्येयमा चित्त स्थिर गरी ध्यान गर्नुपर्छ, त्यसैमा सम्पूर्ण चित्तवृत्तिहरुलाई सोहोरेर एकोहोरोसंग लगाउनुपर्छ, ध्येयको मात्र भान हुन्छ। अभ्यास बढ्दै जांदा ध्याता, ध्यान, ध्येय (ध्यान गर्ने, ध्यानवृत्ति र ध्यान गरिएको तत्त्व) को भेद हराउँछ, एकै हुन्छ। यो अवस्थालाई त्रिपुटीलय भन्ने चलन छ। उपासनाको माथिल्लो स्थिति उच्चतम कोटि यही हो। उपासनाको अर्को नाम भक्ति हो। यो स्थितिमा हृदय ग्रन्थि खुल्छ; चित् र अचित् ग्रन्थि अर्थात्

आत्मा र अनात्माको अविवेकरूपी गाँठो, सुर्क्याउनी फुस्किन्छ, विवेकोदय हुन्छ। यसबाट सबै विकल्पहरु बिलाउँछन् शान्ति हुन्छ, सुख हुन्छ।

ध्यानलाई केन्द्रित गर्न कुनै भगवद्‌रूपमा चित्त अडाउनुपर्छ, यस्तो रूपलाई ध्येयरूप भन्छन्। सबै परमात्मा मात्रै हो, परमात्मादेखि पृथक् केही पनि छैन। यसलाई प्रत्यक्ष गर्न समाधिमा, निर्विकल्प समाधिमा सम्भव हुन्छ। तर शुरूमा कुनै ध्येयमा चित्त लगाउनुपर्छ। चित्त लगाउन, चिन्तन गर्न सजिलो पर्ने मुख्य मुख्य केन्द्र विष्णु, सूर्य, चन्द्र आदि भगवद् विभूति हुन्। जम्मैको ध्यान गर्नुपर्ने हैन; भिन्ना भिन्नै मान्नु चाहिं हुँदै हुँदैन, आफूलाई इष्ट रूपको चिन्तन गर्नुपर्छ, ध्यान गर्नुपर्छ। समस्त चराचर जगत् भगवान्मै आधारित छ। अनन्तकोटि ब्रह्माण्डबाट भगवान्को विशालता, असीमता सीमित हुँदैन। अपरिच्छिन्न असीम भगवान्को लवलेशले नै यो विश्वब्रह्माण्ड अडेको छ, टिकेको छ, यो सारा ब्रह्माण्ड असीम भगवान्मा मेरू पर्वतमा तिल जस्तो, तोरी जस्तो मात्रै हो। अपरिच्छिन्न प्रभुमा परिच्छिन्न जगत्को तुलना नै हुँदैन, गणना नै हुँदैन। परिच्छिन्नलाई देखेर आधार स्वरूप अपरिच्छिन्नलाई जान्ने बुझ्ने प्रयास र अभ्यास हुनुपर्छ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्‌गवद्‌गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवाद विभूतियोगो नाम दशमः अध्यायः।

ॐ तत् सत् विभूतियोग नामक दशम अध्याय समाप्त भो।

ईश्वरोपासना सिद्धिको लागि सर्वत्र भगवद्‌भाव भावनात्मक भगवद्‌भक्ति हुनुपर्छ। सर्वत्र भगवद्‌भाव भावनाका लागि प्रपञ्चका नाना पदार्थमा पनि भगवद्‌भाव गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रत्येकमा विधिपूर्वक उपासना असम्भव भएको हुँदा वर्ग वर्गका अतिविशिष्ट तत्त्वमा प्रतीक विधानबाट भगवद्‌भाव गर्नु उत्तम उपाय हो। यस्ता प्रतीकलाई भगवान्कै विभूति अर्थात् वैभव भन्ने पक्का भएपछि त्यो विभूतिमा भगवद्‌भाव भावना हुन्छ। जुनसुकै वस्तुको पनि समग्रबोधका लागि विस्तारमा त्यो वस्तु के के हो र हुन सक्छ भन्ने र सार रूपमा त्यो वस्तु के मात्र हो र निखारमा के मात्र हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्ने हुन्छ। भगवत्तत्त्वको, ईश्वरतत्त्वको विषयमा समग्रबोधका लागि पनि यस्तै विस्तारको र सारको बोध आवश्यक छ। विस्तार विभूति हो, भने सार योग हो भन्न पनि सकिन्छ। वास्तवमा भगवत्तत्त्वको विस्तार र सार बुझ्ने क्षमता कुनै मानिसमा पनि छैन, ईश्वरतत्त्वको करोड करोड अंशको एक अंश पनि यथार्थ बुझ्न कोही सक्तैन, केवल त्यसको छवि, आभाको दर्शन मात्र भगवत्कृपाबाट भक्तले पाउन सक्छ। भगवद् भक्तिका लागि पनि भगवान्कै अहैतुक कृपाको निश्छल प्रार्थना आवश्यक हुन्छ। सर्वस्वरूप भगवान्को भावनाको लागि विभिन्न भगवद् विभूतिहरुको निर्देश भएकोले यो अध्यायको नाम विभूतियोग रहेको हो।

ॐ श्री परमात्मने नमः

अथ एकादशः अध्यायः – विश्वरुप दर्शन योगः ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले आज्ञा भयो ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्य मध्यात्म संज्ञितम् ।
यत् त्वयोक्तं वच स्तेन मोहो यं विगतो मम ।१।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यम् अध्यात्म संज्ञितं यत् वचः त्वया उक्तं तेन मम अयं मोहः विगतः ।

ममाथि दयाको निमित्त परम गुह्य अध्यातमले युक्त जुन वचन हजुरबाट मर्जी भो त्यसबाट मेरो यो मोह गयो ।

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमल पत्राक्ष माहात्म्य मपिचाव्ययम् ।२।

हे कमल पत्राक्ष, त्वत्तः भूतानां भवाप्ययौ, अव्ययम् माहात्म्यम् अपि च मया विस्तरशः श्रुतौ ।

हे कमल पत्र जस्ता नजर भएका प्रभु, हजुरबाट भूतको उत्पत्ति प्रलय र हजुरको अव्यय महात्म्य पनि विस्तार पूर्वक सुन्न पाएँ ।२।

एव मेतद् यथात्थ त्व मात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टु मिच्छामि ते रूप मैश्वरं पुरुषोत्तम ।३।

परमेश्वर त्वम् आत्मानं यथा आत्थ एतत् एवम् । पुरुषोत्तम ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टुम् इच्छामि ।

हे परमेश्वर, हजुरले आफूलाई जस्तो हुकुम भो । यो जस्ताको तस्तो सत्य हो । हे पुरुषोत्तम, हजुरको ईश्वरीय रूपको दर्शनको इच्छा छ ।३।

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टु मिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मान मव्ययम् ।४।

प्रभो यदि तत् मया द्रष्टुं शक्यम् इति मन्यसे, योगेश्वर ततः मे त्वम् अव्ययम् आत्मानं दर्शय ।

हे प्रभु, यदि त्यो ईश्वरीयरूप मैले दर्शन पाउन सकिन्नेँ हो भन्ने ठानिबक्सिन्छ भने, हे योगपति, तब मलाई हजुर आफ्नो अव्ययस्वरूपको दर्शन बक्सियोस् ।४।

अर्जुन उत्तमोत्तम शिष्य हुनुहुन्छ । दश अध्यायसम्ममा पाएका आध्यात्मिक उपदेशको सार पूर्ण रूपमा उहाँले ग्रहण गर्नुभएको छ । छैठौं अध्यायसम्मका कुराबाट 'आतमा कर्ता भोक्ता हो' भन्ने

किसिमको मोह हट्यो, जीवात्मा अकर्ता अभोक्ता हो, उपाधिरहित हो भन्ने पक्का भएको छ, र शुद्ध त्वं पदार्थको ज्ञान भएको छ। सातौंदेखि दशौं अध्यायसम्ममा भएको आध्यात्मिक उपदेशबाट जगत्को सृष्टिस्थितिलय मायोपाधिक ईश्वरबाट हुन्छ, तर ईश्वर मायोपाधिमा अभिमान नभएको हुनाले कर्मलेपरहित छ। कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानी जीवहरुलाई कर्मफलको व्यवस्था गर्दा ईश्वरले कसैमाथि प्रेम वा द्वेष गर्दैन भन्ने यथार्थ ज्ञान सातौंदेखि नवौं अध्यायसम्मको उपदेशबाट प्राप्त भएको छ। भगवान्को विभूतिको विषयमा पनि ज्ञान भएको छ। भगवान्को मायोपाधिक सर्वेश्वर, जगत्सृष्टिस्थितिकारणकारण, जगदाधार ईश्वरीय मायामय रूपको दर्शन गर्ने इच्छा अर्जुनलाई भएको छ।

श्री भगवानुवाच – श्रीभगवान् कृष्ण चन्द्रबाट हुकुम भो।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।५।

पार्थ, नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च मे रूपाणि शतशः, अथ सहस्रशः पश्य ।

हे अर्जुन, नाना किसिमका, दिव्य, थरीथरी रङ र आकारका, मेरा रूपहरु शयौं अनि हजारौं प्रकारबाट हेर ।५।

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्य दृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ।६।

आदित्यान्, वसून्, रुद्रान्, अश्विनौ तथा मरुतः पश्य । भारत, बहूनि अदृष्ट पूर्वाणि आश्चर्याणि पश्य ।

आदित्यहरुलाई, वसुहरुलाई, रुद्रहरुलाई, अश्विनीकुमारहरुलाई त्यस्तै मरुत्हरुलाई हेर। धेरै पहिले नदेखेका आश्चर्यहरु हेर ।६।

इहै कस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टु मिच्छसि ।७।

गुडाकेश इह मम देहे, एकस्थं सचराचरम् कृत्स्नं जगत्, यत् च अन्यत् द्रष्टुम् इच्छसि अद्य पश्य ।

हे निद्राजयी अर्जुन, यहाँ मेरो शरीरमा चर अचरले सहित सम्पूर्ण जगत्लाई र अरू जे हेर्न चाहन्छौ त्यो जम्मै विश्व ब्रह्माण्ड मेरो एउटै अवयवमा आज हेर ।

न तु मां शक्यसे द्रष्टु मनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योग मैश्वरम् ।८।

अनेन एव स्वचक्षुषा मां द्रष्टुं नतु शक्यसे, ते दिव्यं चक्षुः ददामि मे ऐश्वरं योगं पश्य।

यही तिम्रा (प्राकृत) चर्मचक्षुले म (अप्राकृत) ईश्वर स्वरूपलाई देख्न सक्तैनौ। तिमीलाई दिव्य चक्षु दिन्छु, मेरो ईश्वरीय योग हेर, देख।८।

संजय उवाच – संजयले धृतराष्ट्रलाई भन्नु भो।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूप मैश्वरम्।९।

एवम् उक्त्वा ततः राजन् महायोगेश्वरः हरिः पार्थाय ऐश्वरं परमं रूपं दर्शयामास।

यसो भर्जी भएर, हे महाराज, महायोगेश्वर हरि प्रभुले अर्जुनलाई ईश्वरीय परम रूपको दर्शन बक्सियो।९।

अनेक वक्त्र नयन मनेकाद्भुत दर्शनम्।

अनेक दिव्या भरणं दिव्यानेको द्यतायुधम्।१०।

अनेक वक्त्र नयनम्, अनेकाद्भुत दर्शनम्, अनेक दिव्याभरणं, दिव्या नेकोद्यता युधम्।

अनेक मुख र आँखा भएको, अनेक अद्भुत कुराहरु देखिने, अनेक दिव्य अलंकारहरुले सिंगारिएको, उजाइएका अनेक दिव्य हात हतियारले सजिएको।१०।

दिव्य माल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्।

सर्वाश्चर्यमयं देव मनन्तं विश्वतो मुखम्।११।

दिव्य माल्याम्वरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्, सर्वाश्चर्यमयं, देवम्, अनन्तं विश्वतो मुखम्।

दिव्य मालाहरु र पोशाकहरु पहिरेको, दिव्य चन्दनहरु लेपन गरिएको, सम्पूर्ण आश्चर्यले भरिएको, देदीप्यमान, पारै पाउन नसकिने, सर्वत्र मुख भएको जतासुकै फर्किएको सर्व स्वरूप।११।

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद् युगपदुत्थिता।

यदि भाः सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः।१२।

दिवि सूर्य सहस्रस्य युगपत् उत्थिता भाः यदि भवेत् सा तस्य महात्मनः भासः सदृशी स्यात्।

आकाशमा हजार सूर्यको एकै चोटि उदाएको तेज यदि भयो भने त्यो तेज, त्यो प्रकाश ती सर्वात्मा सर्वेश्वरको तेज जस्तो हुँदो हो।१२।

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्त मनेकधा।

अपश्यद् देवदेवस्य शरीरे पाण्डव स्तदा।१३।

तदा पाण्डवः देवदेवस्य शरीरे तत्र जगत् कृत्स्नम् एकस्थम्, अनेकधा प्रविभक्तम् अपश्यत्।

त्यो बेला अर्जुनले देवदेव महाप्रभुको शरीरमा त्यहाँ जगत् जम्मा जम्मै एकै स्थानमा रहेको एवं अनेक प्रकारले पृथक् पृथक् भएको देख्नुभो।

ततः स विस्मया विष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलि रभाषत ।१४।

ततः सः विस्मया विष्टः, हृष्टरोमाः धनञ्जयः, शिरसा देवं प्रणम्य कृताञ्जलिः अभाषत ।

त्यसो हुँदा, ती आश्चर्यले चकित भएका, रोमाञ्चले युक्त अर्जुनले शिरले देबलाई दण्डवत् प्रणाम पूर्वक, हात जोडेर बिन्ति गर्न थाल्नुभो ।१४।

अर्जुनको इच्छा अनुसार ईश्बरीय रूपको दर्शन भगवान्बाट आफ्नै शरीरमा बक्सियो । ईश्वर भनेको समस्त जगत्को सृष्टिस्थितिलयकारण, सर्वैश्बर्यसम्पन्न, मायोपहित, मायापति चेतन हो । समस्त जगत्को कारणशरीर माया हो, यही अपरा प्रकृति अव्यक्त हो । यसबाट जन्मेका बुद्धि आदि सात सूक्ष्म प्रकृति समष्टि सूक्ष्म शरीर हो । यसबाट जन्मेका समस्त महा भूतभौतिक प्रपञ्च विकृति हो, यो समष्टिस्थूल शरीर हो । समष्टि कारणशरीर माया हो । मायोपहित चैतन्य ईश्वर हो । परापर प्रकृतिसम्पन्न, क्षराक्षरातीत पुरुषोत्तम तत्त्वको पनि भगवान् श्री कृष्णका कृपावाट परमभक्त अर्जुनले यही ईश्वरीय रूपमा दर्शन पाउनुभएको छ । सूक्ष्म प्रकृति स्वरूप समष्टि सूक्ष्मशरीरोपहित चैतन्यलाई सूत्रात्मा अथवा हिरण्यगर्भ भन्छन्, जगत्को सृष्टिकर्ता ब्रह्मा यही हिरण्य गर्भ तत्त्व हो। महाभूत भौतिक प्रपञ्चमय स्थूल विकृतिस्बरूप समष्टिस्थूल शरीरोपहित चैतन्यलाई विराट् भन्छन् । यहाँ अर्जुनले भगवत्कृपाबाट प्राप्त दिव्य चक्षु, समाहित बुद्धिवृत्तिबाट ईश्वरको, यसैमा सूत्रात्मा हिरण्यगर्भको, यसैमा विराट् स्वरूपको दर्शन पाउनुभएको छ । समष्टि स्थूल जगत्, विश्वब्रह्माण्ड, समष्टि सूक्ष्म जगत्, समष्टिकारण जगत् जम्मै भगवान्मै अर्जुनले देखिरहनुभएको छ । क्षेत्र क्षेत्रज्ञाधिपति, परावर प्रकृतिका अध्यक्ष, क्षरा क्षरातीत पुरुषोत्तम प्रभुको दर्शन पाउनु भएको छ अर्जुनले । सगुणब्रह्मको पूर्ण साक्षात्कार अर्जुनलाई भएको छ । त्यसैको वर्णन अब हुन्छ अर्जुनबाट, श्रीकृष्णबाट, संजयबाट । सगुणब्रह्मको दर्शनबाट निर्गुणब्रह्मको ज्ञान हुन्छ ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनबाट आज्ञा भयो ।

पश्यामि देवाँ स्तव देव देहे सर्वा स्तथा भूत विशेष सङ्घान् ।
ब्रह्माण मीशं कमलासनस्थ मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ।१५।

देव, तव देहे, देवान् सर्वान्, तथा भूत विशेष सङ्घान्, ब्रह्माणम्, ईशं, कमलासनस्थम् ऋषीन् च सर्वान्, दिव्यान् उरगान् च पश्यामि ।

हे देव, हजुरका शरीरमा देवताहरु सबैलाई त्यस्तै थरी थरी भूतगणलाई, कमलासनमा बस्ने ब्रह्मालाई, शिवलाई ऋषिहरु सबैलाई दिव्यनागहरुलाई पनि देखिरहेछु ।१५।

अनेक बाहूदर वक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतो नन्त रूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुन स्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ।१६।

अनेक बाहूदर वक्त्र नेत्रं सर्वतः अनन्तरुपं त्वां पश्यामि । विश्वेश्वर विश्वरुप, न अन्तं

न मध्यं न पुनः तव आदिं पश्यामि ।

अनेक बाहु, पेट, मुख, आँखाले युक्त सर्वत्र अनन्तरूपले युक्त हजुरलाई देख्छु । हे विश्वेश्वर, हे विश्वरूप न अन्त न माझ, न हजुरको आदि देख्छु ।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद् दीप्तानलार्कद्युति मप्रेयम् ।१७।

किरीटिनं, गदिनं, चक्रिणं च तेजोराशिं, सर्वतः दीप्तिमन्तम् त्वां दुर्निरीक्ष्यं, समन्तात् दीप्तानलार्कद्युतिम्, अप्रमेयम् पश्यामि ।

किरीट पहिरेको, गदा लिएको, चक्र लिएको, तेजको राशि, सर्वतिर झलझलाफार, हजुरलाई हेर्न नसकिने, सर्वतिर दन्केको आगो र सूर्य जस्तो तेजिलो, यस्तै हो भनी बुझ्न नसकिने रूपको देखिरहेको छु ।१७।

त्वम क्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्व मव्ययः शाश्वत धर्म गोप्ता सनातन स्त्वं पुरुषो मतो मे ।१८।

त्वं परमं वेदितव्यम् अक्षरम् त्वम् अस्य विश्वस्य परं निधानम्, त्वम् अव्ययः शाश्वत धर्म गोप्ता, त्वं सनातनः पुरुषः मे मतः ।

हजुर ज्ञेय परमतत्त्व अक्षर, हजुर यो विश्वको परम आश्रय, हजुर नित्य तथा सनातन धर्मरक्षक, हजुर सनातन पुरुष होइबक्सिन्छ भन्ने मेरो निश्चय छ ।१८।

अनादिमध्यान्त मनन्तवीर्य मनन्तबाहुं शशि सूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्त हुताश वक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् १९।

अनादिमध्यान्तम्, अनन्तवीर्यम्, अनन्तबाहुं, शशिसूर्य नेत्रम्, त्वां दीप्त हुताश वक्त्रं, स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं पश्यामि ।

आदि मध्य अन्त नभएको, अनन्त वीर्यवाला, अनन्त बाहु भएको, चन्द्र सूर्य नेत्रवाला, हजुरलाई दन्केको आगोवाला मुख भएको, आफ्नो तेजले यो विश्वलाई नै तपाउने रूपमा देख्छु ।१९।

द्यावा पृथिव्यो रिद मन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वा द्भुतं रूप मुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ।२०।

द्यावा पृथिव्योः इदम् अन्तरं हि सर्वाः दिशः च त्वया एकेन व्याप्तम् । तव इदम् उग्रम् अद्भुतं रुपं दृष्ट्वा महात्मन् लोकत्रयं प्रव्यथितम् ।

आकाश पृथ्वीको यो मध्यभाग र सारा दिशाहरु पनि हजुर यौटैले व्याप्त छन् । हजुरको यो उग्र अद्भुत रूप देखेर, हे महात्मा, तीनै लोक आत्तिएको छ ।२०।

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति
केचिद् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्ती त्युक्त्वा मर्हाष सिद्ध संघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ।२१।

त्वां अमी हि सुरसंघाः विशन्ति, केचिद् भीताः प्राञ्जलयः गृणन्ति । स्वस्ति इति उक्त्वा मर्हाषसिध्द संधाः त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः स्तुवन्ति ।

हजुरमा यी देवगणहरु (मनुष्यरूपधारी) पसिरहेका छन्, कोही डरले हात जोडेर स्तुति गरिरहेका छन्, मर्हाषसिद्ध गणहरु कल्याण होस् भन्दै ठूला स्तुतिले हजुरको स्तुति गर्छन् ।२१।

रुद्रादित्या वसवो य च साध्या विश्वे श्विनौ मरूत श्चोष्मपाश्च
गन्धर्वयक्षासुर सिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिता श्चैव सर्वे ।२२।

रुद्रादित्याः, वसवः, ये च साध्याः, विश्वे, अश्विनौ, मरुतः च ऊष्मपाः च गन्धर्व यक्षासुर सिध्द संघाः सर्वे विस्मिताः च एव त्वां वीक्षन्ते ।

रुद्र, आदित्य, वसु, जो यी साध्यहरु, विश्वेदेवहरु, मरुत्हरु, ऊष्मपाहरु पनि, गन्धर्व, यक्ष, असुर, सिद्धका गणहरु पनि सबै देव विशेषहरु आश्चर्य चकित भएर हजुरलाई हेरिरहेका छन् ।२२।

रूपं महत् ते बहुवक्त्र नेत्रं महाबाहो बहुबाहूरू पादम्
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिता स्तथा हम् ।२३।

महाबाहो, बहुवक्त्रनेत्रं, बहुबाहूरुपादम्, बहूदरं, बहुदंष्ट्रा करालं ते महत् रूपं दृष्ट्वा लोकाः तथा अहं प्रव्यथिताः ।

हे महाबाहु, धेरै मुख र आँखा भएको, धेरै बाहु, तिघ्रा र गोडा भएको, धेरै पेट भएको, धेरै कठोर दाहा भएको, हजुरको महान् रूप देखेर सबै दुनियाँ त्यस्तै म डरले आत्तिएका छौं ।२३।

नभः स्पृशं दीप्त मनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्त विशाल नेत्रम्
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ।२४।

नभः स्पृशं, दीप्तम्, अनेक वर्णं, व्यात्ताननं, दीप्त विशाल नेत्रम्, त्वां दृष्ट्वा हि प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं, शमं च, विष्णो, न विन्दामि ।

स्वर्गसम्म आकाश छाक्ने, धपधपाउँदो, अनेक वर्ण (रङ्ग) भएको, मुखहरु बाएको, चम्कने ठूल्ठूला आँखा भएको, हजुरलाई देखेर मन आत्तिएको म धैर्य पनि, शान्ति पनि, हे व्यापक प्रभु पाउँदिन ।२४।

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानल सन्निभ नि
दिशो न जाने नलभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ।२५।

दंष्ट्राकरालानि, कालानल सन्निभानि ते मुखानि दृष्ट्वा एव दिशः न जाने शर्म च न लभे देवेश, जगन्निवास, प्रसीद ।

भयङ्कर दाह्राहरु भएका, कालाग्निसमान, हजुरका मुखहरुलाई देखेर दिशाको ज्ञान पनि हुँदैन, चैन पनि पाउन्न । हे देवेश, हे जगदाधार, खुशी हुनु होस् ।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवा वनिपाल संघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्र स्तथासौ सहास्मदीयै रपि योधमुख्यैः ।२६।

त्वाम् असी च धृतराष्ट्रस्य सर्वे पुत्राः अवनिपाल संघैः सह एव, भीष्मः, द्रोणः, तथा असौ सूत पुत्रः, अस्मदीयैः अपि योध मुख्यैः सह ।

हजुरमा नै धृतराष्ट्रका सबै यी छोराहरु राजगणहरुका साथ साथै भीष्म पितामह, द्रोणाचार्य तथा यी कर्ण र हामी तर्फका मुख्य योद्धाहरु समेत ।

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद् विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितै रुत्तमाङ्गैः ।२७।

त्वरमाणाः दंष्ट्राकरालानि, भयानकानि ते वक्त्राणि विशन्ति । केचित् चूर्णितैः उत्तमाङ्गैः दशनान्तरेषु विलग्नाः संदृश्यन्ते ।

हत पताउँदै, बडाबडा बङ्गारा भएका, डरलाग्दा, हजुरका मुखमा पसिरहेछन् । कोही चाहिँ फुटेका टाउका सहित दाह्राका अन्तरमा अड्किएका देखिन्छन् ।२७।

यथा नदीनां बहवोम्बुवेगाः समुद्रमेवा भिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ।२८।

यथा नदीनां बहवः अम्बुवेगाः समुद्रम् एव अभिमुखाः द्रवन्ति तथा अभी नरलोकवीरा अभिविज्वलन्ति तव वक्त्राणि विशन्ति ।

जसरी नदीहरूका धेरै जल प्रवाहहरु समुद्रतिर लागेर दौडन्छन्, त्यसै गरी यी नरलोकका बीरहरु जाज्वल्यमान, हजुरका मुखतिर पसिरहेछन् ।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्ध वेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका स्तवा पि वक्त्राणि समृद्ध वेगाः ।२९।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गाः नाशाय समृध्द वेगाः विशन्ति तथा एव नाशाय लोकाः तव अपि वक्त्राणि समृध्द वेगाः विशन्ति ।

जसरी खूब बलेको बत्तीको ज्वालामा पुतलीहरु नाश हुनको लागि वेगसँग पर्छन् त्यसैगरी दुनियाँ हजुरका मुखहरूमा वेगसँग पसिरहेछन् ।२९।

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल् लोकान् समग्रान् वदनै ज्वर्लद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं भास स्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ।३०।

लोकान् समग्रान् ज्वलद्भिः वदनैः समन्तात् ग्रसमानः लेलिह्यसे । जगत् समग्रं तेजोभिः आपूर्य, विष्णो तव उग्राः भासः प्रतपन्ति

सारा लोकलाई बल्दा मुखले सबैतिरबाट गाँस हाल्दै लपलपाउनुहुन्छ । सारा जगत्लाई आफ्नो तेजले ढाकेर, हे विष्णु हजुरका उग्रतेजले डढाउँछन् ।

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातु मिच्छामि भवन्त माद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ।३१ ।

आख्याहि मे कः भवान् उग्ररुपः नमः अस्तु ते, देववर प्रसीद । भवन्तम् आद्यं विज्ञातुम् इच्छामि तव प्रवृत्तिं नहि प्रजानामि ।

मलाई आज्ञा होस्, उग्ररूपवाला हजुर को हुनुहुन्छ ? नमस्कार छ हजुरलाई, हे देववर प्रसन्न हुनुहोस् । श्रेष्ठ आदिपुरुष हजुरलाई चिन्न चाहन्छु । हजुर के गर्न चाहनुहुन्छ, बुझेको छैन ।३१।

श्री भगवानुवाच — श्रीकृष्ण भगवान्बाट हुकुम भयो ।

कालो स्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तु मिह प्रवृत्तः ।
ऋतेपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे ये वस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ।३२।

लोक क्षयकृत् प्रवृध्दः कालः अस्मि लोकान् समाहर्तुम् इह प्रवृत्तः । त्वाम् ऋते अपि प्रत्यनीकेषु ये योधाः प्रत्यवस्थिताः सर्वे न भविष्यन्ति ।

लोकको क्षय गर्ने ठूलो महाकाल हुँ । लोकलाई यहाँ सोहोर्न लागिरहेछु । तिमी बाहेक पनि रण क्षेत्रमा जुन लडाकाहरु खडा छन्, तो सबै रहने छैनन् ।

महाकालको पकडबाट जगत्मा कोही पनि पर हुँदैन । कीटपतङ्गदेखि लिएर हिरण्यगर्भ ब्रह्मासम्म कालका अधीनमा छन् । महाकालस्वरूप परमेश्वरमा यो जगत् सोहोरिइरहेको छ, त्यही परमेश्वरबाट निस्कि पनि रहेको छ । अभिमान कसैले पनि गर्ने प्रयोजन छैन । कुनै व्यक्तिको वा व्यक्तिहरुको गर्नु र नगर्नुमा कुनै अर्थ छैन । कसैले गरे पनि, नगरे पनि हुने कुरो नभई छोड्दैन; नहुने कुरो हुँदै हुँदैन । यसको हिसाब किताब अभिमान गर्नेहरुका हातमा छैन । यो हिसाब किताब आफ्नो ढङ्गसँग चलिरहेको छ । यो परमेश्वरीय विधानमा व्यक्तिहरु निमित्त बन्छन् । आफूलाई निमित्तमात्र मान्नु ठीक हो, कर्ता मान्नु बेठीक हो । महाभारत युद्ध हुनु र नहुनुमा, भीष्म द्रोण आदि मर्नु र बाँच्नुमा अर्जुनको कर्तृत्वको र अकर्तृत्वको कुनै मतलब नै छैन ।

तस्मात् त्व मुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।३३।

तस्मात् त्वम् उत्तिष्ठ, यशः लभस्व, शत्रून् जित्वा समृध्दं राज्यं भुङ्क्ष्व, मया एव एते पूर्वम् एव निहताः, सव्यसाचिन्, निमित्त मात्रं भव ।

त्यसकारण, तिमी उठ, जस पाऊ, शत्रुहरुलाई जितेर, वैभवशाली राज्यको भोग गर । मैले नै यिनीहरु अघि नै मारिइसकेका छन् । हे सव्यसाची अर्जुन, तिमी निमित्तमात्र बन ।३३।

व्यक्ति व्यक्तिको परस्पर सम्बन्ध सामान्य कुरा हो । व्यक्ति समुदायसँग सम्बद्ध कुराहरु सामान्य मात्रै हुँदैनन्, स्थूल मात्रै हुँदैनन् । सामूहिक कुराहरु आफ्नै किसिमको विधानबाट चल्छन् । सूक्ष्मरूपमा, मूलरूपमा हुने कुरा भैसकेको हुन्छ । पछि स्थूल व्यक्तिहरुबाट स्थूलरूपमा सम्पन्न हुन्छ, दृश्य रूपमा आउँछ । व्यक्ति जम्मै पीठो पिस्ने हुन्, मकै पिस्ने हैनन् । भैसकेका कुरामा व्यक्तिविशेष निमित्त मात्रै हुन्छन् । यो ईश्वरीय विधानलाई बुझेर कर्तृत्व भोक्तृत्वको अभिमान नगरी, ईश्वरीय खटन सम्झेर काम गर्नेहरु बुद्धिमान् हुन्, सुखी हुन्छन् ।

द्रोणंच भीष्मंच जयद्रथंच कर्णं तथा न्यानपि योधवारान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ।३४।

द्रोणं च, भीष्मं च, जयद्रथं च, कर्णं तथा अन्यान् अपि योधवीरान् मया हतान् त्वं जहि, मा व्यथिष्ठाः, युध्यस्व, रणे सपत्नान् जेतासि ।

द्रोण पनि, भीष्म पनि, कर्ण त्यस्तै अरू पनि वीर लडाकाहरु मैले मारिएका छन्, तिनैलाई तिमी हान (मार), आकुल नबन, लड, युद्धक्षेत्रमा शत्रुहरुलाई जित्नेछौ ।३४।

संजय उवाच – संजय आज्ञा हुन्छ ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलि र्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ।३५।

एतत् केशवस्य वचनं श्रुत्वा कृताञ्जलिः वेपमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः एव कृष्णं सगद्गदं, भीत भीतः प्रणम्य आह ।

यो केशवको वचन सुनेपछि, हात जोडेका, काम्केका, किरीटी अर्जुनले नमस्कार गरेर फेरि पनि, कृष्ण भगवान्‌सँग, भकभकाउँदै, डराई डराई नुहेर, ढोगेर विन्ति गर्न लाग्नु भो ।३५।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले विन्ति गर्नु भो ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्ध संघाः ।३६।

स्थाने, हृषीकेश, तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति अनुरज्यते च, रक्षांसि भीतानि दिशः द्रवन्ति, सर्वे सिध्द संघाः च नमस्यन्ति ।

ठीक हो, हजुरको कीर्तनबाट जगतै प्रसन्न हुन्छ, प्रेममग्न बन्छ; राक्षस भूतप्रेतहरु डराएर जतातता भाग्छन्, सबै सिद्धहरु ढोग्छन् ।

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणो प्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत् तत् परं यत् ।३७।

महात्मन्, गरीयसे, ब्रह्मणः अपि आ दकर्त्रे ते कस्मात् च न नमेरन् । अनन्त, देवेश, जगन्निवास, त्वम् सत्, असत्, यत् परम् अक्षरं तत् ।

हे परमात्मा, गुरुका पनि गुरु, ब्रह्माजीको पनि आदिसृष्टि गर्ने हजुरलाई किन नढोग्नू ! हे देवताका अधिपति, हे जगन्निवास प्रभु, हजुर नै सत्, असत् र परम अक्षर तत्त्व होइबक्सिन्छ ।

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया; ततं विश्व मनन्तरूप ।३८।

त्वम् आदिदेवः पुराणः पुरुषः, त्वम् अस्य विश्वस्य परं निधानम् वेत्ता वेद्यं च परं च धाम असि, अनन्तरुप त्वया विश्वं ततम ।

हजुर आदिदेव पुराण पुरुष, हजुर नै यो विश्वको परम आधार, ज्ञाता, ज्ञेय, परम धाम (प्राप्तव्य) होइबक्सिन्छ । हे अनन्तरूप, विश्वरूप प्रभु, यो विश्व हजुरबाटै ढाकिएको छ ।३८।

वायु र्यमो ग्नि र्वरुणः शशाङ्कः प्रजापति स्त्वं प्रपितामह श्च ।
नमो नमस्ते स्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोपि नमो नमस्ते ।३९।

वायुः यमः, अग्निः वरुणः, शशाङ्कः, प्रजापतिः, प्रपितामहः च त्वम् । ते सहस्र कृत्वः नमः नमः अस्तु पुनः च भूयः अपि ते नमः नमः ।

वायु, यमराज, अग्नि, वरूण, चन्द्रमा, कश्यप आदि प्रजापति, सृष्टिकर्ता ब्रह्मा, ब्रह्माका पनि सृष्टि कर्ता परमात्मा बराजू हजुर होइबक्सिन्छ । हजुरलाई हजार वार नमस्कार, नमस्कार होस्; फेरि पनि फेरि पनि हजुरलाई नमस्कार, नमस्कार ।३९।

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्या मित विक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततो सि सर्वः ।४०।

पुरस्तात नमः, अथ ते पृष्ठतः नमः अस्तु, सर्व ते सर्वत एव नमः अस्तु; अनन्त वीर्य, अमित विक्रमः त्वं सर्वं समाप्नोषि ततः सर्वः असि ।

अगाडि नमस्कार, अनि हजुरको पछाडि नमस्कार, हे सर्व हजुरलाई सबैतिर नमस्कार । हे अनन्तवीर्य, अपार वीर्यवाला प्रभुले सबै व्याप्त गरिबक्सेको छ त्यसैले सर्व होइबक्सिन्छ ।

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वा पि ।४१।

तव इदं, महिमानम् अजानता मया प्रमादात् प्रणयेन वा अपि सखा इति मत्वा प्रसभं हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे इति यत् उक्तम् ।

हजुरको यो विश्वरूप, यस्तो महिमा नबुझेको मैले घमण्डबाट, प्रमादबाट अथवा प्रेमबाट पनि साथी दौतरी भन्ने ठानेर, हठले हे कृष्ण, हे यादव, हे सखा भनेर जे भनें ।

यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि विहार शय्यासन भोजनेषु ।

एको थवाप्यच्युत तत् समक्षं तत् क्षामये त्वा महमप्रमेयम् ।४२।

यत् च विहार शय्यासन भोजनेषु अवहासार्थम्, हे अच्युत, एकः अथवा अपि उत तत् समक्षम् असत्कृतः असि तत् अहम् अप्रमेयं त्वां क्षामये ।

जुन डुल्दा, सुत्दा, वस्दा, खाँदा ठट्टा गर्नको खातिर, हजुरको पछाडि, एक्लै, अथवा हजुरकै अगाडि, अरूका समक्ष पनि अनादर गरें त्यो म पत्तो लाउन नसकिने परात्पर हजुरसँग क्षमा माग्छु ।४२।

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समो स्त्यभ्यधिकः कुतो न्यो लोकत्रये प्यप्रतिमप्रभाव ।४३।

चराचरस्य लोकस्य पिता असि, त्वम् अस्य पूज्यः च गुरुः गरीयान्, अप्रतिम प्रभाव, लोक त्रये अपि त्वत्समः अन्यः न अस्ति अभ्यधिकः कुतः ।

चराचर जगत्को पिता होइबक्सिन्छ, हजुर नै यो जगत्को गुरु, गुरुका पनि गुरु होइबक्सिन्छ । तुलना नै नहुने प्रभाववाला हे प्रभु, तीनै लोकमा हजुरसरहको नै कोही छैन, बढी ठूलो कहाँ ?

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वा महमीश मीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ।४४।

तस्मात् प्रणम्य, कायं प्रणिधाय, ईशम्, ईड्यम् त्वाम् अहं प्रसादये । पिता पुत्रस्य इव, सखा सख्युः इव, देव प्रियः प्रियाय सोढुम् अर्हसि ।

त्यसकारण, ढोगेर, शरीरलाई नुहाएर (झुकाएर), मालिक स्वामी, पूजनीय हजुरलाई म प्रसन्न गराउँछु । बाबुले छोरालाई, साथीले साथीलाई झैं, मेरा प्यारा हजुरले, हजुरको प्यारो मलाई हे देवता क्षमा, सहन गरिबक्सनेछ ।४४।

अदृष्टपूर्वं हृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ।४५।

अदृष्ट पूर्वं दृष्ट्वा हृषितः अस्मि, भयेन च मे मनः प्रव्यथितं, देव तत् एव रूपं मे दर्शय, देवेश, जगन्निवास प्रसीद ।

पहिले नदेखेको यो विश्वरूपको दर्शन पाएर खुशी भएको छु, डरले मेरो मन आतिएको पनि छ । हे देवता, त्यही रूपको मलाई दर्शन बक्सियोस्, हे देवताहरूका स्वामी, जगतै भरी रहनुभएका, जगदाधार प्रभु, प्रसन्न बन्नु होस् ।

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ।४६।

किरीटिनं गदिनं, चक्रहस्तं त्वाम् अहं तथैव द्रष्टुम् इच्छामि। सहस्र बाहो, विश्वमूर्ते, तेन एव चतुर्भुजेन रुपेण भव ।

किरीट धारी, गदाले युक्त, हातमा चक्र भएको हजुरलाई म त्यस्तै दर्शन गर्न चाहन्छु । हे हजारौं बाहु भएका विश्वमूर्ति प्रभु, त्यही चतुर्भुज रूपले युक्त दनिबक्स्योस् ।४६।

श्री भगवानुवाच – श्रीभगवान् कृष्णबाट मर्जी भयो ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शित मात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन् मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ।४७।

मया प्रसन्नेन तव अर्जुन, तेजोमयं विश्वम्, अनन्तम्, आद्यं, यत् त्वदन्येन न दृष्ट पूर्वम् इदं परं रुपम् आत्म योगात् दर्शितम् ।

मैले प्रसन्न भएर तिमीलाई, हे अर्जुन, तेजस्वी विश्व ब्रह्माण्डमय अन्त (पार) पाउन नसकिने, परमश्रेष्ठ, जुन् तिमी बाहेक अरुले पहिले नदेखेको यो परम रूपको आपनो योगबाट दर्शन दिएको हुँ ।४७।

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियामिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलाके द्रष्टुं त्वादन्येन कुरुप्रबीर ।४८।

न वेदयज्ञाध्ययनैः, न दानैः, न च क्रियाभिः, न उग्रैः तपोभिः, कुरुप्रवीर, नृलोके त्वदन्येन एवं रुपः अहं द्रष्टुं शक्यः ।

न वेदयज्ञाध्ययनले, न दानहरुले, न कर्मानुष्ठानले, न उग्रतपस्याहरुले हे कुरुश्रेष्ठ, यो नरलोकमा तिमी बाहेक अरुले यस्तो रूपको मलाई देख्न सक्छ । अर्थात् कुनै साधन अनुष्ठानबाट पनि मेरो विश्वरूप देख्न सक्तैन ।४८।

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुन स्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ।४९।

मम ईदृक् घोरम् इदं रुपं दृष्ट्वा ते व्यथा मा, मा च विमूढ भावः व्यपेत भीः, प्रीत-मनाः पुनः त्वं तत् एव मे इदं रुपं प्रपश्य ।

मेरो यस्तो घोर यो रूप देखेर तिमी नडराऊ, तिमी न अलमलिऊ । डर पर्याँकेर, प्रसन्न मन गरेर फेरि तिमी त्यही मेरो यो रूप राम्ररी दर्शन गर ।४९।

संजय उवाच – संजयले भन्नु भो ।

इत्यर्जुनं वासुदेव स्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपु र्महात्मा ।५०।

बासुदेवः इति अर्जुनं तथा उक्त्वा स्वकं रुपं भूयः दर्शयामास। महात्मा पुनः सौम्यवपुः भूत्वा भीतम् एनं आश्वासयामास च।

बासुदेव भगवान्‌ले यसरी अर्जुनलाई त्यस्तो हुकुम भएर आफ्नो रूप (चतुर्भुजको) दर्शन बक्सियो। परमात्मा प्रभुले फेरि सुन्दर शान्त विग्रह (द्विभुज कृष्ण रूप) भएर डराएका यो अर्जुनलाई फुल्याइबक्सियो।५०।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले आज्ञा भयो।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः।५१।

जनार्दन, तव सौम्यम् इदं मानुषं रुपं दृष्ट्वा इदानीम्, सचेताः, प्रकृतिं गतः अस्मि।

हे जनार्दन हजुरको यो शान्त सुन्दर मनुष्य रूप देखेर म अब मन ठीक भएको र आफ्नो स्थितिमा आएको छु।

मनुष्यरूपधारी द्विबाहु श्रीकृष्णसंग सदा मित्रभावले व्यवहार गरिरहेका अर्जुनलाई तिनै कृष्ण साक्षात् भगवान् हुनुहुन्छ भन्ने प्रत्यक्ष साक्षात्कार भएको रहेनछ, त्यतातिर मन गएको रहेनछ। चतुर्भुज भगवन् विष्णुले श्री कृष्णको रूपमा मनुष्यावतार लिनुभएको हो, मनुष्य शरीरधारी श्रीकृष्ण स्वयं चतुर्बाहु भगवान् विष्णु हुनुहुन्छ भन्ने कुरा अर्जुनलाई थाहा नभएको पनि हैन। स्वयं श्रीकृष्णबाट, व्यास नारद आदि अनेकौं ऋषि महर्षिहरुबाट सयौं प्रसङ्गमा यो कुरा अर्जुनले सुन्नु भएको थियो, जान्नुभएको थियो। त्यसको प्रत्यक्ष साक्षात्कार, मिलान गर्ने सौभाग्य अर्जुनलाई प्राप्त भएको रहेनछ। श्री कृष्णसंग अभिन्न मित्रता थियो, चौबीसै घण्टा जस्तो साथसाथै, बस्ने खाने सुत्ने हिड्ने, काम गर्ने आदि सारा व्यवहार चल्थे। श्रीकृष्णलाई श्रीकृष्णकै रूपमा, हैसियतमा अर्जुन प्रेम गर्नुहुन्थ्यो। ध्यानमा उपासनामा अर्जुन शंख चक्र गदा पद्मधारी, मुकुट कुण्डल आदिले सुशोभित चतुर्बाहु भगवान् विष्णुको ध्यान गर्नुहुन्थ्यो। ध्येय भगवान् विष्णुलाई ध्येय, उपास्य भगवान् विष्णुकै रूपमा भक्ति गर्नुहुन्थ्यो। भगवान् जगद्‌व्यापक, हुनुहुन्छ, विश्वब्रह्माण्ड जम्मै नै भगवान्‌का अङ्ग प्रत्यङ्ग हुन्, भगवान्‌कै विभूति हुन् भन्ने पनि अर्जुनले सुन्नु जान्नु भएको थियो। आफ्नो ध्येय चतुर्बाहु भगवान् नै विश्वब्रह्माण्डविग्रह विश्वरूप हुनुहुन्छ, विराट्‌ब्रह्म हुनुहुन्छ भन्ने प्रत्यक्ष साक्षात्कार गर्ने प्रयत्न भएको थिएन। श्रीकृष्णलाई, चतुर्बाहु भगवान् विष्णुलाई, विश्वब्रह्माण्डविग्रह विराट् ब्रह्मलाई अर्जुनले जान्नु भएको थियो। यो ज्ञान सम्भवतः भिन्न भिन्नमा, पृथक् पृथक्‌मा सीमित थियो, केन्द्रित थियो; अभिन्न रूपमा, एक रूपमा, अनन्य रूपमा प्रत्यक्ष साक्षात्कार भएको थिएन। अहिले भगवत्कृपा भो, एक रूपमा प्रत्यक्ष दर्शन पाउनुभो। द्विभुज श्रीकृष्ण, चतुर्भुज भगवान्, सहस्रभुज विश्वरूपको अनन्यत्व एकत्व साक्षात्कार श्रीकृष्णबाट गराइदिइबक्स्यो।

मनुष्यरूपधारी श्रीकृष्णबाट उपदेशको प्रसङ्गमा भक्त अर्जुन माथि कृपा गरेर सहस्रबाहु विश्वरूप ग्रहणगरिबक्स्यो। विश्वरूपको दर्शन पाएर, विश्वरूपधारी प्रभुबाट ज्ञान पाएर सन्तुष्ट बनेका

अर्जुन त्यही उग्र रूपमा मनलाई समाहित गर्न नसक्दा आत्तिनुभो, डराउनुभो। अर्जुनले सधैं उपासना गरिने, ध्यान गरिने उपास्य देव, इष्ट देव चतुर्बाहु भगवान् हुनुहुन्थ्यो। उहाँले विश्वरूप प्रभुलाई आफ्नै उपास्य चतुर्भुजरूपको दर्शन दिने प्रार्थना गर्नु भो 'तदेव मे दर्शय देव रूपम्' भनेर। परम कृपालु भगवान्ले त्यही चतुर्बाहु आफ्नो स्वरूपको दर्शन बक्स्यो। उपासनाको स्थितिमा आएका अर्जुनलाई अझ व्युत्थानको स्थितिमा ल्याएर द्विभुज श्रीकृष्णरूपको दर्शन बक्सियो; उही परममित्र श्रीकृष्णको रूप लिएर फुल्याउनुभो।

एघारौं अध्यायमा श्रीकृष्णले श्रीकृष्णरूपलाई विश्वरूप, विश्वरूपलाई चतुर्भुजरूप र चतुर्भुजरूपलाई पुनः द्विभुज श्रीकृष्णको रूपमा दर्शन बक्सेको छ। अर्जुनले भगवान्को तीन स्वरूपको दर्शन पाउनुभएको छ; मनुष्यरूपधारी श्रीकृष्णको, विश्वब्रह्माण्डरूपधारी सगुण ब्रह्मको, जगत्को जन्मादिकारण मायोपाधिक मायापति परमेश्वरको, आफ्नो इष्टदेव उपास्य चतुर्भुज भगवान्को अनन्यता, एकता, अभेदको साक्षात्कार पाउनुभएको छ।

मनुष्यजीवनमा उपासनाको नै सबभन्दा ठूलो महिमा छ। जुनसुकै स्थितिबाट पनि उपासनाको स्थितिमा नै आउनुपर्छ। व्युत्थानको व्यवहारस्थितिबाट उपासनाको स्थितिमा उक्लिइन्छ। उपासनाको स्थितिबाट माथिको स्वरूपस्थितिमा रहेर पनि उपासनामा नै ओर्लिनुपर्छ। वसिष्ठ, वामदेव, शङ्कराचार्य आदि सबै महात्माहरुले ज्ञानको महिमा, ज्ञानबाट मात्रै मुक्ति हुने सत्यको एकै स्वरले घोषणा गर्नुभएको छ; साथै उपासनाको, परभक्तिको उपादेयता र महत्ता गाउनुभएको छ।

उहाँहरुले स्वयं उपासना गरिरहेर, पर भक्ति (अनन्य भक्ति) गरिरहेर उदाहरणबाट उपदेश गर्नुभएको छ, उपासनालाई कहिल्यै पनि छोड्न नहुने कुरा बताउनु भएको छ। भगवान्ले दिव्यशक्ति बक्सियो, दिव्यचक्षु, योगदृष्टि निगाह भयो। अर्जुनले कसैले नदेखेको भगवान्को योग प्रभावको दर्शन पाउनुभो, कृतकृत्य हुनुभो; तर उपासनास्थितिमै ल्याइदिने, उपास्य शान्त सुन्दर रूपकै दर्शन दिने प्रार्थना गर्नुभो। भगवान् श्रीकृष्णले उपासनाकै र उपास्यकै महत्त्व बुझाउन उपास्य रूपकै दर्शन बक्सियो। व्युत्थानमा हुँदा पनि स्वरूपबाट नडगेर, उपास्यदेवको भक्ति गरेर, उनै उपास्यको पूजा अर्चनाको रूपमा कर्म हुनुपर्छ, व्यवहार चल्नुपर्छ भन्ने शिक्षा यो प्रसङ्गबाट प्राप्त भयो।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान् कृष्णबाट मर्जी भो।

सुदुर्दर्श मिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शन काङ्क्षिणः ।५२।

यत् सुदुर्दर्शम् इदं मम रूपं दृष्टवान् असि देवाः अपि अस्य रूपस्य नित्यं दर्शन काङ्क्षिणः।

जुन् दर्शन पाउन अति गाहारो यो मेरो रूप देखेका छौ, देवताहरु पनि यो रूपको सधैं दर्शन पाउने इच्छा गरिरहन्छन्।५२।

नाहं वेदै र्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।५३।

अहं न वेदैः, न तपसा, न दानेन, न च इज्यया एवंविधः द्रष्टुं शक्यः मां यथा दृष्टवान् असि ।

मलाई न वेदहरुबाट, न तपस्याबाट, न दानबाट, न यज्ञयागबाट त्यस्तो रूपमा दर्शन पाउन सकिन्छ मलाई जस्तो रूपमा तिमीले दर्शन पायौ ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अह मेवंविधो र्जुन ।
ज्ञातुं, द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ।५४।

अर्जुन, भक्त्या तु अनन्यया, एवंविधः अहं, परन्तप, ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च शक्यः ।

हे अर्जुन, अनन्यभक्तिले चाहिं यस्तो रूपको मलाई, हे शत्रुपीडक, जान्न, देख्न र त्यही रूपमा प्रवेश गर्न सकिन्छ ।५४।

मत्कर्मकृन् मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ।५५।

मत्कर्मकृत्, मत्परमः, मद्भक्तः, सङ्गवर्जितः सर्वभूतेषु निर्वैरः यः स माम् एति पाण्डव ।

मेरो कर्म गर्ने, मभा नै लाग्ने, मेरै भक्ति गर्ने, अन्यत्र आसक्ति छुटेको (अभिमान नभएको) सबै भूतमा वैरभाव नभएको जो हुन्छ त्यसले मलाई प्राप्त गर्छ हे अर्जुन ।५५।

निःश्रेयस, परमकल्याण स्वरूप मोक्षका निमित्त साधकले गर्नुपर्ने साधनाको सम्पूर्ण सार यो श्लोकमा भगवान्‌बाट उपदेश भएको छ । श्रीमद्‌भगवद्‌गीताशास्त्रले उपदेश गरेको साध्यको, साधनको र साधनाको सार यहाँ सङ्‌ग्रहीत भएको छ । गीताशास्त्रको परम साध्य मनुष्यको निःश्रेयस, परम कल्याण हो । यसको साधन कर्मयोग, भक्तियोग (उपासनायोग) र ज्ञानयोग हो । साधना यिनैको अनुष्ठान हो । अनुष्ठान गर्ने पद्धति, प्रकार, विधि शास्त्रहरुले बताएका छन् । भगवान् श्रीकृष्णले सर्वोत्तम युक्ति, अनुष्ठान गर्ने जुक्तिको उपदेश गर्नुभएको छ ।

कर्म जति गरिन्छन्, ती जम्मै भगवान् परमेश्वर श्रीकृष्ण परमात्माकै निमित्त गर्नू, उहाँमै लागिरहनू, उहाँलाई नै पाउन प्रयत्न गरिरहनू । सारा बाहिरी तथा भित्री इन्द्रियले, सम्पूर्ण प्रकारले, सम्पूर्ण उत्साहले उही भगवान्‌को भक्ति, उपासना, आराधना गर्नू । अन्त कहीं पनि, केहीमा पनि, कत्ति पनि आसक्ति, अभिमान नगर्नू । कुनै प्राणीमा पनि, आफूलाई अत्यन्त अत्यन्त अहित गर्नेमा पनि, अलिकति पनि वैरभाव नलिनू । निःश्रेयस परमकल्याण प्राप्त हुन्छ । यो जुक्ति बाट गरिएको कर्मयोगले र ध्यानयोगले शुद्ध जीवात्माको स्वरूप बुद्धिन्छ । यो जुक्तिबाट गरिएको

उपासनायोगले, भक्तियोगले शुद्ध परमेश्वरको स्वरूपदर्शन हुन्छ। यसरी अभेदभावलाबाट गरिएको ज्ञानयोगले अखण्ड आनन्दैकघन परब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ। कर्मयोग र ध्यानयोगबाट 'त्वं' पदार्थ जीवात्माका अशुद्धि, भ्रम हराउँछन्। उपासनायोग, भक्तियोगबाट तत्पदार्थ परमात्मा परमेश्वरमा भएको उपाधि भ्रम हराउँछ। ज्ञानयोगबाट उपाधिरहित जीवात्माको, उपाधिरहित ईश्वरको आत्मतत्त्वमात्रको बोध हुन्छ, आत्मा र परमात्माको एकत्वसाक्षात्कार हुन्छ। यही ज्ञानयोगबाट सम्पूर्ण कर्मसंस्कार क्षीण भएको हुँदा अखण्ड सच्चिदानन्दघन मात्र हुन्छ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशः अध्यायः।

ॐ तत् सत् विश्वरूपदर्शनयोग नामक एकादश अध्याय समाप्त भो।

यो अध्यायमा भगवान्ले भक्त अर्जुनलाई दिव्य दृष्टि निगाह भएर सर्वकारणकारण, सर्वाधिपति, सर्वनियन्ता, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, महामायाधिपति ईश्वरको विश्वरूपको दर्शन बक्सेको छ। महाकालस्वरूप विश्वरूप मायापति भगवान्बाट नानात्वमय अनन्त द्वैतप्रपञ्चप्रवाह प्रवाहित पनि भइरहन्छ; महाकालस्वरूप विश्वरूप भगवान्मा नै सम्पूर्ण द्वैतप्रपञ्चको विलय पनि भइरहन्छ। यो हुन्छ र यो हुँदैन भन्ने कुनै निश्चय छैन। भगवान्को विश्वरूप सर्वाश्चर्यमय छ, सृष्टिमा पनि, स्थितिमा पनि, संहारमा पनि यसकै चमत्कार चम्किरहेको छ, यसकै आभा आभासित भइरहेको छ। अणु अणुदेखि लिएर महान् महान्सम्म पनि यही विश्वरूपका झिलका हुन्। समग्र विभूति यसैका फिलिङ्गा हुन्, छविमय अङ्ग हुन्, अवयव हुन्, छटा हुन्। जहाँ पनि, जसमा पनि यही छ। यही दर्शन पाउन खोज्नुपर्छ, गर्न सक्नुपर्छ। उपासनासिद्धिको परिपक्व स्थितिमा यही दर्शन हुन्छ। उपासना गर्नेले यो विषय ध्यानमा राख्नुपर्छ। यिनै कुराहरूको उपदेश भएकोले यो अध्यायको नाम विश्वरूपदर्शनयोग रहेको छ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ द्वादशः अध्यायः— भक्ति योगः ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले आज्ञा भयो ।

एवं सततयुक्ता ये भक्ता स्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षर मव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।१।

एवं सततयुक्ताः ये भक्ताः त्वां पर्युपासते ये च अपि अव्यक्तम् अक्षरं तेषां योगवित्तमाः के ।

यसरी सधैं लागिपसेर जुन भक्तहरु हजुरको सर्वैतिरबाट उपासना गर्छन् । जुन अरू भक्तहरु वचन, मनको अविषय भएको, अक्षर तत्वको, परम ब्रह्मको उपासना गर्छन् । ती दुइ किसिमका भक्तहरुमध्ये कुनचाहिं किसिमका भक्तहरू अधिक योगवेत्ता हुन् ?

भक्ति भनेको भजन हो, सेवा हो, उपासना हो । अरू सबै कुरालाई छोडेर आफ्नो सेवनीय, भजनीय इष्टवस्तुमा मात्र मन लगाएर राखीरहनुको नाम उपासना हो । उपासनामा चिन्तनको धारणा, ध्यान र समाधि भनी तीन तह मानिएको छ । उपास्यमा चित्त अडाउने पहिलो स्थितिको नाम धारणा हो । त्यो स्थितिलाई दीर्घकालसम्म दृढ बनाउनु ध्यान हो । अझ उपास्यमा पूर्ण मग्न भइरहनु समाधि हो । यी तीन चिन्तनतारतम्यको एकमुष्ट नाम उपासना हो ।

उपासना जेको पनि हुन्छ । तर विनश्वर भूतभौतिक वस्तुमा गरिने चिन्तन प्रवाहलाई उपासना भनिंदैन । अभौतिक अनश्वर तत्त्वमा लगाइएको शान्त अविचल चित्तवृत्तिको समान प्रवाहलाई मात्र उपासना भनुपर्छ । यस्तो उपासना सगुण ब्रह्मको पनि, साकार उपास्यको पनि हुन्छ, निर्गुण ब्रह्मको पनि, उपास्यको पनि हुन्छ । भगवान् श्रीकृष्णबाट गीतामा सर्वत्र भक्ति, अनन्य चिन्तन, उपासना, चित्तधारणा, आदि भिन्न भिन्न शब्दबाट र भङ्गीबाट उपासनाको महत्त्व बताइबक्सेको छ । सर्वरूप ईश्वरको उपासनाको निमित्त विश्वरूपको दर्शन पनि भगवान्‌बाट बक्सियो । 'मेरै कर्म गर्नें, ममा नै लागिरहने मेरै भक्ति गर्ने' भन्ने हुकुम भयो । अझै पनि अर्जुनमा जिज्ञासा उत्पन्न भएको छ । श्रीकृष्णले मर्जी भएको 'म' को अर्थ स्वयं श्रीकृष्ण द्विभुज पनि, ईश्वर पनि, निरूपाधि ब्रह्म पनि हुन्छ । कुन चाहिंको उपासना गर्नु बेस हो भन्ने जान्न अर्जुनले चाहनुभएको देखिन्छ ।

श्री भगवानुवाच – श्री कृष्ण भगवान्‌बाट आज्ञा भयो ।

मय्या वेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयो पेता स्ते मे युक्ततमा मताः ।२।

मयि मनः आवेश्य, ये मां नित्ययुक्ताः उपासते श्रध्दया परया उपेताः ते मे युक्ततमाः मताः ।

ममा मन पसाएर, जो मलाई निरन्तर लागिरहेर, उपासना गर्छन्, परम श्रद्धाले युक्त भएका ती भक्तहरु मेरो विचारमा बढी युक्त छन् ।

उपासनाको महत्त्व छ, सगुण वा निर्गुण जुन रूपको उपासना गरे पनि साध्य उही हो। सगुणोपासनामा परमश्रद्धा र निरन्तर चिन्तन आवश्यक हुन्छ। सगुणोपासकका सारा क्रियाहरु ध्येय, उपास्यकै निमित्त हुन्छन्। आफूलाई पूर्ण समर्पित गरेर परमश्रद्धाले निरन्तर भक्ति गर्ने सगुण ब्रह्मका उपासकहरु ठीक हुन्। किनभने, विचलन हुने, विघ्न हुने, भ्रष्ट हुने डर सगुणोपासनामा कम हुन्छ।

ये त्वक्षर मनिर्देश्य मव्यक्तं पर्युपासते।
सर्वत्रग मचिन्त्यं च कूटस्थ मचलं ध्रुवम् ।३।

ये तु अनिर्देश्यं, सर्वत्रगम्, अचिन्त्यं च, कूटस्थम्, अचलं, ध्रुवम्, अक्षरं पर्युपासते।

तर जो बताउन नसकिने, बुद्धिले नसमाइने, व्यापक, चित्तले नसम्झिने, कूटस्थ(उपाधि शून्य) निष्क्रिय, स्थिर, नित्य अक्षर निर्गुणब्रह्मको पूर्ण उपासना गर्छन् ।३।

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ।४।

इन्द्रियग्रामं संनियम्य, सर्वत्र समबुध्दयः सर्वभूतहिते रताः ते माम् एव प्राप्नुवन्ति।

इन्द्रियहरुलाई वशमा राखेर सर्वत्र समबुद्धि भएका, सबै प्राणीको हितमा रमाउने ती उपासकहरु मलाई नै प्राप्त गर्छन् ।४।

क्लेशो धिकतर स्तेषा मव्यक्तासक्त चेतसाम्।
अव्यक्ता हि गति र्दुःखं देहवद्भि रवाप्यते ।५।

अव्यक्तासक्त चेतसां तेषां क्लेशः अधिकतरः। हि देहवद्भिः अव्यक्ता गतिः दुःखम् अवाप्यते।

निर्गुण ब्रह्मोपासकहरुको साधना बढी कठोर हुन्छ। किनभने, शरीर धारीहरुले अव्यक्त निर्गुण स्थिति गाह्रोसँग पाइन्छ ।५।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।६।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य, मत्पराः अनन्येन एव योगेन मां ध्यायन्त उपासते।

तर जो सबै कर्महरु ममा समर्पण गरेर, ममा नै लागेर, अन्त नलाग्ने योगले मेरो ध्यान गर्दै उपासना गर्छन् ।६।

तेषा महं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात्।
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशित चेतसाम् ।७।

पार्थ, मयि आवेशित चेतसां तेषाम् अहं मृत्युसंसार सागरात् समुध्दर्ता न चिरात् भवामि।

परम गति

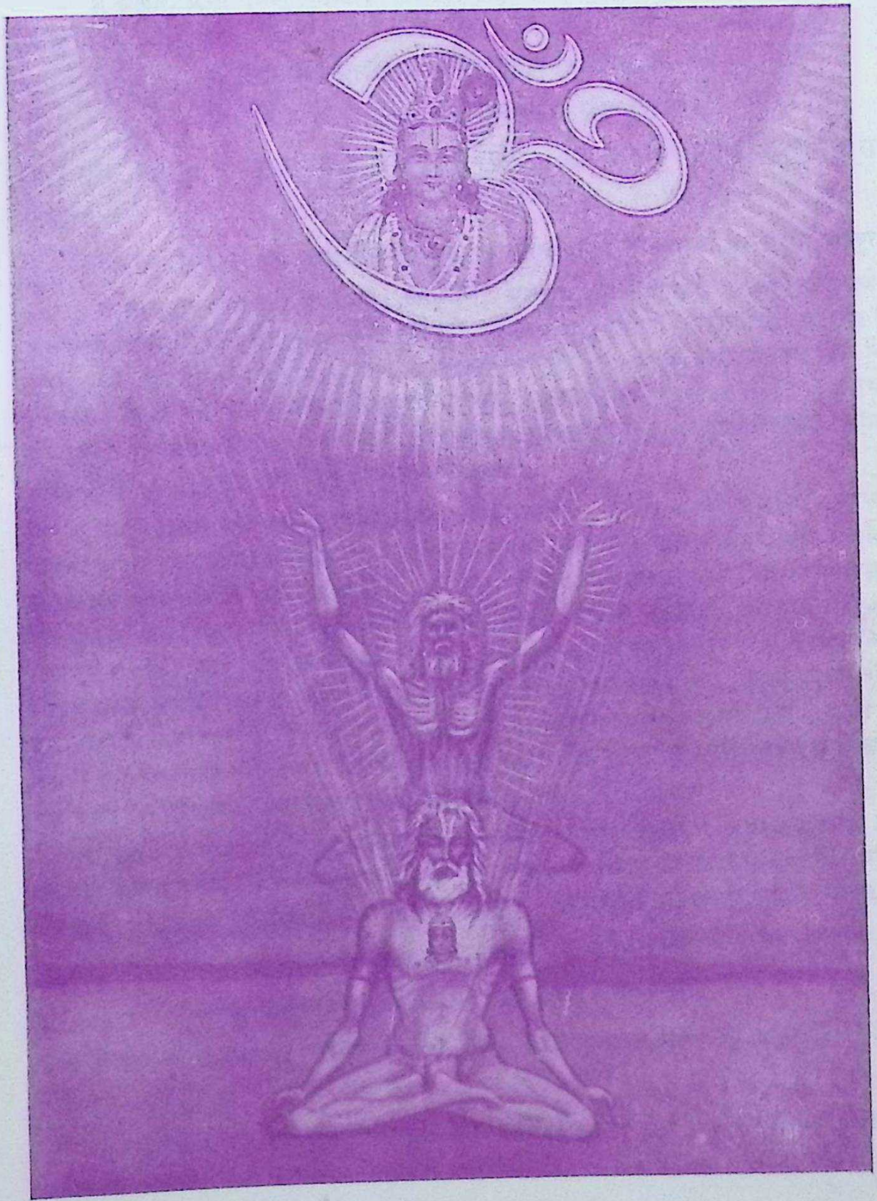

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥

हे अर्जुन, ममा चित्त लगाउने तिनीहरुलाई म मृत्युसंसारसागरबाट समुद्धार गर्ने चाँडै नै हुनेछु ।७।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ।८।

मयि एव मनः आधत्स्व, मयि बुध्दि निवेशय, अत ऊर्ध्वं मयि एव निवसिष्यसि न संशयः ।

ममा नै मन अडाऊ, ममा नै बुद्धि बसाऊ, यसभन्दा पछि ममा नै बस्ने छौ, शङ्का छैन ।८।

वास्तव तत्त्व परब्रह्म मात्रै हो; जान्नु गर्ने, बुझ्नुपर्ने तत्त्व परब्रह्म नै हो। यो सर्वधर्मशून्य, सर्वोपाधिविर्वजित छ। यो वचन मन बुद्धिको अविषय छ। यसको उपासना आत्मादेखि भिन्न कुनै कुरा पनि सर्वथा नदेख्नु हो। यस्तो उपासना सगुणोपासनाभन्दा बढी कठिन छ। निर्विषयमा चित्तलाई स्थिर गरेर सम्पूर्ण अनात्मवस्तुको अध्यास हटाउन निकै निकै गाहारो छ। प्रथमतः निर्गुणोपासना गर्नुभन्दा सगुणोपासना गर्नु बेस हुन्छ, सगुणोपासनाले निर्गुणोपासनाको सोपान तयार हुन्छ, निर्गुणोपासनामा आरोहण गर्न सकिने हुन्छ।

सगुणोपासनामा क्रमैले माथि माथि उक्लन पाइने हुन्छ। एकै चोटि माथि उक्लन नसक्नेले शुरुमा भगवान्‌को मूर्ति, प्रतिमा, चित्र आदिमा भगवद्बुद्धि गरेर उपासना गरे हुन्छ। मूर्तिको पनि, प्रतिमाको पनि ध्यान गर्दा अग्त मन लगाउनु हुँदैन। भगवान्‌को पाउदेखि एकेक अङ्गको ध्यान गर्दै सम्पूर्ण अवयवको ध्यान गर्ने, अनि सम्पूर्ण स्वरूपको ध्यान गर्ने गर्दा चित्तलाई झन् झन् स्थिर गराउन सजिलो हुन्छ। चिरकालसम्म निरन्तर भक्तिपूर्वक ध्यान गर्दागर्दै मूर्ति नै चेतन भगवान्‌को विग्रह बन्छ, भक्तले सगुण भगवान्‌को दर्शन पाउँछ। प्रत्यक्ष सगुण भगवान्‌को स्वरूपको उपासना दृढ भएपछि भगवान्‌मा नै विश्वरूप, सर्वेश्वर, मायापति सगुण ब्रह्मको प्रत्यक्ष दर्शन पाइन्छ। यसरी सगुणोपासना गर्नेहरूलाई स्वयं परमेश्वर भगवान्‌ले उद्धार गरिबक्सिन्छ। सगुणब्रह्मोपासकहरु परमेश्वरभक्तिको प्रसादबाट परमपदमा प्राप्त हुन्छन्।

सर्वेश्वर मायापति सगुणब्रह्मको उपासनामा दृढता प्राप्त गर्न पनि मन चित्त बुद्धि जम्मै उहाँमा नै लगाइदिनु पर्छ। कार्यकारणसंघात जम्मैलाई परमेश्वरमा नै लगाउनुपर्छ। यसरी भक्ति गर्नेलाई मृत्युयुक्त संसाररूपी सागरबाट भगवान् परमप्रभुले अविलम्ब उद्धार गरिबक्सिन्छ।

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मा मिच्छाप्तुं धनञ्जय ।९।

अथ चित्तं मयि स्थिरं समाधातुं न शक्नोषि ततः धनञ्जय अभ्यासयोगेन माम् आप्तुम् इच्छ ।

यदि चित्तलाई ममा स्थिरसँग अडाउन सक्तैनौ भने, हे धनञ्जय, अभ्यासयोगबाट मलाई प्राप्त गर्न खोज।

अभ्यासे प्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धि मवाप्स्यसि ।१०।

अभ्यासे अपि असमर्थः असि मत्कर्मपरमः भव, मदर्थम् कर्माणि कुर्वन् अपि सिध्दिम् अवाप्स्यसि ।

अभ्यासमा पनि असमर्थ छौ भने मेरो कर्म गर्ने बन। मेरा निमित्तको कर्म गर्नाले पनि सिद्धि पाउनेछौ ।१०।

अथैत दप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योग माश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ।११।

थ एतत् अपि मद्योगम् आश्रितः कर्तुम् अशक्तः असि ततः यतात्मवान् सर्वकर्म-फल त्यागं कुरु ।

अनि यसो पनि मेरो योगमा आश्रित भई गर्न सक्तैनौ भने तब चित्त नबिगारीकन सर्व-कर्मफलत्याग गर ।११।

श्रेयो हि ज्ञान मभ्यासाज् ज्ञानाद् ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्याग स्त्यागा च्छान्ति रनन्तरम् ।१२।

ज्ञानम् अभ्यासात् श्रेयः हि, ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते, ध्यानात् कर्मफल त्यागः, त्यागात् अनन्तरं शान्तिः ।

ज्ञान अभ्यासभन्दा बेस, ज्ञानभन्दा ध्यान ठूलो छ (फरक छ), ध्यानभन्दा कर्मफलत्याग हितकर छ, त्यागभन्दा पछि शान्ति हुन्छ ।१२।

निर्गुणब्रह्मोपासनामा योग्यता सगुणब्रह्मोपासनाले दिन्छ । विश्वेश्वर विश्वरूप सगुणब्रह्ममा एकै चोटि चित्त स्थिर गर्न नसक्नेले मूर्ति, प्रतिमा आदि आलम्बनमा चित्त स्थिर गर्ने अभ्यास गरे हुन्छ । कुनै ध्येयमा, कुनै आलम्बनमा चित्तलाई स्थिर गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ, चित्त अन्त गयो भने फेरि त्यताबाट खिचेर ध्येयमा नै लगाउनुपर्छ । यसो गर्दागर्दै चित्तको अन्त दौडने बानी छुट्छ, एकै आलम्बनमा स्थिर रहने बानी बस्छ । योभन्दा पनि अझ पहिले भगवान्का निमित्त कर्म गर्ने बानी बनाउनुपर्छ, भगवान्कै श्रवण, कीर्तन, स्मरण आदि भक्ति भावमय कर्म गर्नुपर्छ । आफूले गरेका सारा कर्महरुको फल भगवान्मा नै चढाइदिनुपर्छ । सर्वकर्मफलसमर्पणसाधनाबाट, भग-वान्का निमित्त कर्म गर्ने साधना चल्छ, यो साधनाबाट अभ्यास योगसाधना चल्छ, यसको सिद्धिबाट धारणाध्यान समाधिरूपी संयमसाधना सिद्ध हुन्छ, यसबाट सगुणब्रह्मोपासना चल्छ । यसैबाट निर्गु-णोपासना हुन्छ, परमपद प्राप्ति हुन्छ ।

श्रवण मनन पूर्वक चित्तलाई एकाग्र गराउने अभ्यास मात्र भन्दा ज्ञान हितकर हो । निश्च यात्मक ज्ञानभन्दा ज्ञानपूर्वक ध्यान असल हो । ज्ञानपूर्वक ध्यानभन्दा कर्मफलत्याग असल हो। जसलाई तत्त्वज्ञान भैसकेको छ त्यसको निमित्त पनि ध्यान उपासना र कर्मफलत्याग बेस हुन्छ; अरू

केही गर्न नसक्ने, नजान्नेको निमित्त कर्मफलत्याग आत्मोद्धारको पहिलो र सजिलो उपाय हो। त्यसबाट ध्यान बन्छ र ज्ञान हुन्छ; जसबाट परम शान्ति मिल्छ। कर्मफलत्याग चलिरहेको, भक्ति बनिरहेको ज्ञान कल्याणकारक हो।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ।१३।

सर्वभूतानाम् अद्वेष्टा, मैत्रः, करुणः एव च निर्ममः, निरहङ्कारः, समदुःखसुखः क्षमी ।

सबै प्राणीमा द्वेषभाव नराख्ने, मित्रभाव गर्ने, करूणाभाव लिने, ममता छुटेको, अहङ्कार हटेको, दुःखसुखलाई समान देख्ने, सहनशील ।१३।

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पित मनोबुद्धि र्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।१४।

सततं संतुष्टः, योगी, यतात्मा, दृढनिश्चयः, मयि अर्पितमनोबुध्दिः यः मद्भक्तः स मे प्रियः ।

सँधै सन्तुष्ट, योगी, जितेन्द्रिय, दृढ निश्चयवाला, ममा मन बुद्धि अर्पित भएको जो मेरो भक्त हो त्यो मेरो प्यारो छ ।१४।

यस्मान् नोद्विजते लोको लोका न्नोद्विजते च यः।
हर्षा मर्ष भयोद्वेगै र्मुक्तो यः सच मे प्रियः ।१५।

यस्मात् लोकः न उद्विजते, लोकात् यः न उद्विजते च, हर्षामर्ष भयोद्वेगैः मुक्तः यः सच मे प्रियः ।

जसबाट दुनियाँ दिक्क हुँदैन (झर्किंदैन), दुनियाँबाट पनि जो झर्कंदैन खुशी, डाहा, डर र विषादबाट मुक्त जो छ त्यो मेरो प्यारो हो ।१५।

अनपेक्षः शुचि र्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारम्भ परित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।१६।

अनपेक्षः, शुचिः, दक्षः, उदासीनः, गतव्यथः, सर्वारम्भपरित्यागी यः मद्भक्तः सः मे प्रियः ।

केही इच्छा नभएको, पवित्र, कर्तव्य निर्णयमा समर्थ, निष्पक्ष, दुःख हटेको, सबै कर्मको आरम्भ छोडेको जो मेरो भक्त हो त्यो मेरो प्रिय हुन्छ ।१६।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति।
शुभाशुभ परित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ।१७।

यः न हृष्यति, न द्वेष्टि, न शोचति, न काङ्क्षति, शुभाशुभ परित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ।

जो खुशी हुँदैन, द्वेष गर्दैन (रिसाउँदैन), शोक गर्दैन, इच्छा गर्दैन, शुभ र अशुभ दुवैको परित्याग गर्ने भक्तिमान् जो हो त्यो मेरो प्रिय हुन्छ ।१७।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्ण सुख दुःखेषु समः संगविवर्जितः ।१८।

शत्रौ च मित्रेच समः, तथा मानापमानयोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः, सङ्ग विवर्जितः ।

शत्रुमा र मित्रमा सम रहने, त्यस्तै मान र अपमानमा, चीसो तातो, सुख दुःख जस्ता द्वन्द्वमा समभाव हुने, आसक्ति अहंकार छुटेको ।१८।

तुल्यनिन्दास्तुति मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमति र्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ।१९।

तुल्य निन्दास्तुतिः, मौनी, येन केनचित् सन्तुष्टः, अनिकेतः, स्थिरमतिः भक्तिमान् मे प्रियः नरः ।

निन्दा र स्तुतिमा उस्तै अविकृत रहने, वचन तह लागेको, जे सुकैमा सन्तुष्ट, घरद्वारमा वास्ता नभएको, स्थिर बुद्धि भएको भक्तिमान् मेरो प्यारो मनुष्य हो ।१९।

ये तु धर्म्यामृत मिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्ता स्ते तीव मे प्रियाः ।२०।

ये तु धर्म्यामृतम् इदं यथोक्तं श्रद्दधानाः मत्परमाः भक्ताः पर्युपासते त मे अतीव प्रियाः ।

जसले धर्मानुकूल, अमृतपद दिने, यो मैले बताएका कुराहरुको श्रद्धा गरेर, ममा समर्पित भएर जस्ताको तस्तो परिपालन गर्छन् तिनीहरु मेरा अत्यन्त प्यारा हुन्छन् ।२०।

सगुणब्रह्मोपासना निर्गुणब्रह्मोपासनाभन्दा सुकर छ । सगुणब्रह्मोपासनामा चित्त स्थिर गराउन सकिएन भने अभ्यास गर्नु बेस हुन्छ । राम्ररी अभ्यास गर्न चित्तलाई कुनै मूर्ति प्रतिमा आदिमा भगवान्को प्रतीक मानेर चित्तलाई लगाइरहन नसकिउन्जेल भगवान्को निमित्त बनेर कर्म गर्नु सजिलो हुन्छ । यस्तो निमित्तभावलाई दृढ बनाउन नसकुन्जेल गरिएका कर्महरुको फल भगवान्मा चढाउनु बेस हुन्छ । यसरी क्रमिक विभिन्न उपायहरुको अवलम्बन गर्दै अघि बढ्न पाइने हुनाले सगुणब्रह्मोपासना ब्रह्मात्मैकत्वज्ञान भै नसकेकाहरुको लागि बढी असल हो, बढी ठीक हो, युक्ततम हो । यो उपासनाका साधकले प्राणीमात्रमा द्वेष भाव नगर्ने, मित्रभाव गर्ने आदि साधना गर्नुपर्छ ।

तत्त्वज्ञान प्राप्त गरेका ब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्कार गरिसकेका निर्गुणब्रह्म, परम अक्षर तत्त्वका उपासकहरुको अनात्मदर्शन हराइसकेको हुन्छ । उनीहरु आत्माबाहेक केही देख्दै देख्दैनन् । त्यसैले उनीहरु स्वभावतः द्वेष नगर्ने, मित्रता, करुणा गर्ने हुन्छन् । यिनै ज्ञानी भक्त भगवान् श्रीकृष्ण पर-

मात्मा परम प्रभुका अतीव प्रिय हुन् । यी भक्तहरु पूर्ण अभेददर्शी हुन्, श्रीकृष्ण प्रभुदेखि, अक्षर-ब्रह्मदेखि आफूलाई भिन्न देख्दैनन् । श्रीकृष्ण प्रभु नै यिनका आत्मा हुनुहुन्छ, यिनले पनि श्रीकृष्ण प्रभुलाई आत्मा देखेका छन् । आत्मा सबभन्दा प्यारो छ । अतः यी ज्ञानी भक्त श्रीकृष्ण परमात्माका र श्रीकृष्ण परमात्मा यी ज्ञानी भक्तका परमप्रेमको, सर्वोच्च आनन्दको आलम्बन, निधान हुनुहुन्छ ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे भक्तियोगो नाम द्वादशः अध्यायः ।

ॐ तत् सत् भक्तियोग नामक द्वादश अध्याय समाप्त भो ।

यो द्वादश अध्याय उपासनाकाण्डको उपसंहार अध्याय हो । र साथै ज्ञानकाण्डको उपक्रमको लागि तयारी गर्ने अध्याय हो । यसमा मुख्य रूपमा परा भक्तिको, ज्ञानरूपा भक्तिको उपदेश भएकोले यसको नाम भक्तियोग रहेको छ । ईश्वरोपासनाको प्रसङ्गमा अभ्यास योग, ध्यानयोग, ईश्वरार्थक कर्मयोग, फलत्यागयोग अपर भक्तियोग सहायक हुन्छन् । सगुणोपासनामा र निर्गुणोपासनामा उपासनीय ईश्वर उही हुने भएकोले परिणाममा उही हो र उही सिद्धि हुन्छ । जुन उपासनामा पनि मुख्य कुरो, साधकमा अद्वेष, सर्वभूतमा मित्रता, करूणा, आदि साधनसम्पत्ति हुनै पर्छ, यो नभई सिद्धि मिल्दै मिल्दैन । यी साधन सिद्ध गर्ने योगी ज्ञानमार्गको पक्का अधिकारी बन्छ, त्यसको पाइलो न त अड्छ, न त पछाडि वा अन्यत्र लाग्छ । हामी सिद्ध, सिद्ध भन्छौं; सिद्ध भनेको कुनै चमत्कार देखाउने मात्र नभई अद्वेष आदिको साधना पूर्ण गरेका महात्मा हुन् । अद्वैत तत्त्वको बोध भएपछि यी साधनसम्पत्तिलाई यत्न पूर्वक कर्तव्य भावले साध्नुपर्ने हुँदैन; स्वभावै बन्छ, आफैं चल्छ; प्रयत्न नगरीकनै अद्वेष, मित्रता, करूणा, अनहंकार, निर्ममता, समता, क्षमा आदि सिद्ध भएर चलिरहन्छन् । उपासनायोग सिद्धिको, भक्तियोगसिद्धिको लक्षण यही हो ।

ॐ श्री परमात्मने नमः

अथ त्रयोदशः अध्यायः – क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विभाग योगः ।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्‌बाट हुकुम भो ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्र मित्यभिधीयते ।
एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।१।

कौन्तेय इदं शरीरं क्षेत्रम् इति अभिधीयते । एतत् यः वेत्ति तं क्षेत्रज्ञः इति तद्विदः प्राहुः ।

हे अर्जुन, यो शरीर क्षेत्र भनी भनिन्छ । यसलाई जसले जान्दछ त्यसलाई क्षेत्रज्ञ भनी त्यो विषय जान्नेहरु भन्छन् ।१।

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो र्ज्ञानं यत् तज् ज्ञानं मतं मम ।२।

भारत, मां सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञं च अपि विद्धि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः यत् ज्ञानं तत् ज्ञानं मम मतम् ।

हे भारत, मलाई सबै क्षेत्रमा रहने क्षेत्रज्ञ पनि जान । क्षेत्रक्षेत्रज्ञको जुन ज्ञान हो, त्यो ज्ञान हो भन्ने मेरो मत छ ।२।

कर्तृत्व भोक्तृत्वरूपी सांसारिक व्यवहारमा भोग्यविषय र भोक्ताको ज्ञान प्रत्येक मनुष्यलाई नित्य निरन्तर भइ नै रहन्छ । शब्दस्पर्श आदि विषय भोग्य हुन् । कान छाला आदि बाह्य तथा मन आदि आन्तर इन्द्रिय भोगसाधन हुन्, करण हुन्; देहेन्द्रियको संघातस्वरूप स्थूलसूक्ष्मकारण-शरीर भोगायतन हुन् । इच्छा द्वेष सुख दुःख आदि अन्तरिन्द्रियका वृत्ति हुन् । यी जम्मैको मूल कारण अविद्या हो, यसैलाई अव्यक्त पनि भन्छन् । यिनमा चैतन्यको छवि दि[illegible] यिनलाई आफू र आफ्नो भन्ने सम्झने चिदाभास भोक्ता हो । यही भोक्तालाई प्रमाता पनि भन्छन् । अन्तरिन्द्रियको वृत्तिलाई प्रमाण भन्छन् । इन्द्रियको पकडमा आउने अर्थात् देखिने, संझिने, चिताइने जति जम्मै प्रमेय हुन् । प्रमाता, प्रमाण र प्रमेयलाई त्रिपुटी भन्ने चलन छ । यिनमध्ये चेतन आत्मा मात्रै हो, अन्य सबै अचेतन हुन् । अचेतन जतिलाई गीतामा क्षेत्र भनिएको छ । क्षेत्रमा जसको प्रभावबाट चैतन्यच्छाया पर्छ र क्षेत्र ज्ञानमा चढ्ने हुन्छ त्यो चेतनलाई क्षेत्रज्ञ भन्छन् ।

ब्रह्मादेखि लिएर रुखलहरासम्म अनन्त शरीर छन् । प्रत्येक शरीर क्षेत्र हो । सबै शरीरलाई प्रकाश दिने क्षेत्रज्ञ नै हो । भिन्न भिन्न शरीर भिन्न भिन्न क्षेत्र हुन्, तिनलाई व्यष्टि क्षेत्र भन्छन् । भिन्नभिन्न व्यष्टि क्षेत्ररूपी उपाधिले गर्दा क्षेत्रज्ञ जीवात्मा पनि भिन्न भिन्न जस्तो लाग्छ । तर हैन, ब्रह्मादि स्तम्ब पर्यन्त क्षेत्रमा रहने क्षेत्रज्ञ उही हो । यति मात्र हैन, सर्वक्षेत्रमा रहने प्रकाश दिने क्षेत्रज्ञ नै सर्वोपाधिविवर्जित सदसदतीत, परब्रह्म परमात्मा हो । क्षेत्र पनि, परमात्मादेखि भिन्न हैन, परमात्मामा नै देखिएको आभास हो । क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ भगवान् परमेश्वरका दुइ प्रकृति हुन्-

अपरा र परा ।

यसै केही फरक नहुँदा पनि, भेद नहुँदा पनि, एउटै मात्र हुँदा पनि सुख दुःखमय संसारमा विचित्रता हुनाको कारण अज्ञान हो । ज्ञानले अभेद हुन्छ, अज्ञानले भेद हुन्छ । मार्ग दुइ चलेका छन्, श्रेयो मार्ग र प्रेयो मार्ग । ज्ञान मार्ग श्रेयो मार्ग हो, असंसारको बाटो हो । अज्ञानमार्ग प्रेयो मार्ग हो, संसारको बाटो हो । श्रुति स्मृति समस्त शास्त्रमा यही बताइएको छ । नीति र अनुभूतिले पनि यही सिद्ध गरेका छन् ।

देहेन्द्रियादिलाई आत्मा मान्ने अज्ञानी पुरुष धर्म अधर्मले लिप्त भएर भोगको संसारमा जन्मने र मर्ने भइरहन्छ । देहेन्द्रियादि उपाधि हो, आत्मा त्यसले अस्पृष्ट छ भन्ने बुझेका ज्ञानी पुरुष रागद्वेषरहित हुँदा धर्माधर्मबाट अलिप्त भएकोले जन्ममरणमा पर्दैनन् । यसउसले परमार्थमा ईश्वर नै, परमात्मा नै अविद्याबाट भएको उपाधिभेदबाट संसारी जस्तो लाग्छ । भ्रम हुँदैमा वस्तुमा विकार हुँदैन । परमात्मालाई शरीरोपहित जीव ठान्दैमा, अज्ञ शरीरलाई नै आत्मा ठान्दैमा परमात्मामा शरीरेन्द्रियादि उपाधिको दोषरूप जन्म मृत्यु जरा दुःख आदिको स्पर्श हुँदैन । स्थाणु भनेको रूखको नढालिएको ठूटो । स्थाणुलाई पुरुष भन्ने ठान्दैमा स्थाणुमा पुरुषको सक्रियता सर्दैन । त्यस्तै परमात्मालाई जीव ठाने पनि, शरीरेन्द्रियादि ठाने पनि परमात्मामा जन्म मृत्यु जरा व्याधि आदिको, सुख दुखको, रागद्वेषादिको, धर्माधर्मको स्पर्श हुँदैन । स्वप्नमा देखेका कुराहरुले व्यवहारमा काम दिँदैनन्, स्वप्नमा मरेको कुकुर विपनामा बाँचेकै पनि हुन्छ । त्यस्तै व्यवहारमा ठानेको कुराले परमार्थमा स्पर्श गर्दैन ।

अविद्या भनेको दोष हो, अँध्यारो हो । अँध्यारोमा अज्ञान हुन्छ, देखिदैन, नभएको (विपरीत देखिन्छ, ठम्मिदैन, संशय हुन्छ । यिनलाई अग्रहण, विपरीत ग्रहण र संशय भन्छन् । यी जम्मै अज्ञान हुन् । अँध्यारो दोष जाने बित्तिकै अग्रहण, विपरीत ग्रहण, संशय सबै हराउँछन्, सम्यग्दर्शन हुन्छ । अँध्यारो उज्यालोले मात्र हट्छ । विवेक उज्यालो हो, यसले अविद्यातिमिर हट्छ । विद्या प्रकाश हो, यसले अविद्याबाट आरोपित क्रिया, करण, कारक फल आदि आत्माका हुन् भन्ने अज्ञान हट्छ । यो हटेपछि कुनै कर्तव्य शेष हुँदैन । प्रारब्ध मात्र चल्छ ।

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ।३।

तत् क्षेत्रं यत् च, यादृक् च, यद्विकारि, यतः च यत् स च यः यत्प्रभावः च तत् समासेन मे शृणु ।

त्यो क्षेत्र जे हो, जस्तो हो; जे बिकारवाला छ; जेबाट जे हुन्छ; त्यो कुरा र त्यो क्षेत्रज्ञ जे हो, जे प्रभाववाला छ, त्यो कुरा छोटकरीमा मबाट सुन ।

क्षेत्रको र क्षेत्रज्ञको यथार्थ ज्ञान नै सम्यक् ज्ञान भएकोले क्षेत्रका बिषयमा र क्षेत्रज्ञका विषयमा सबै कुरा जान्नु आवश्यक छ । क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ भास्य र भासक हुन् । अज्ञ क्षेत्र क्षेत्रज्ञमा नै अविद्यादोषबाट देखिएको हो डोरीमा सर्प देखिए जस्तै । डोरीको सम्यक् ज्ञान हुन डोरीको सत्यत्वका साथै सर्पको मिथ्यात्त्व पनि बुझ्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै 'ज्ञ' लाई बुझ्नका लागि 'ज्ञ' मा देखि-

एको क्षेत्रलाई पनि यथार्थ बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

ऋषिभि र्बहुधा गीतं छन्दोभि र्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदै श्चैव हेतुमद्भि र्विनिश्चितैः ।४।

ऋषिभिः बहुधा, विविधैः छन्दोभिः पृथक्, ब्रह्मसूत्रपदैः च एव विनिश्चितैः हेतुमद्भिः गीतम् ।

ऋषिहरुले धेरै प्रकारबाट, विविध वेदवाक्यहरूले बेग्लाबेग्लै, ब्रह्मबोधक उपनिषद् आदिले तथा निश्चित युक्तियुक्त शास्त्रवाक्यहरुले गान गरिएको । (क्षेत्र र क्षेत्रज्ञका विषयमा बताइएका कुराहरुका सार संक्षेप सुन) ।४।

महाभूता न्यहङ्कारो बुद्धि रव्यक्त मेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रिय गोचराः ।५।

महा भूतानि, अहङ्कारः, बुध्दिः, अव्यक्तम् एव च, दश एकं च इन्द्रियाणि, इन्द्रियगोचराः पञ्च च ।

महाभूतका कारण सूक्ष्मतन्मात्रा, अहङ्कार, बुद्धि, अव्यक्त (ईश्वर शक्ति माया) एघार इन्द्रिय, पाँच इन्द्रियविषयहरु ।५।

क्षेत्र, क्षेत्रको प्रकार र क्षेत्रको परिणाम संक्षेपमा यिनै हुन् । मुख्य क्षेत्र परमात्माको मायाशक्ति हो । यो कसैबाट भएको हैन, स्वयं ईश्वरको शक्ति हो । यो ईश्वरको अधीनमा छ तर संपूर्ण जगत् चाहि यो मायाको अधीनमा छ । त्यसैले यो माया, सर्वकारणको कारण, सर्वशक्तिको शक्ति हो । यसलाई अव्याकृत प्रकृति पनि भन्छन् । यहाँ अव्यक्त भनेको यही शक्तिलाई हो, क्षेत्र यही हो ।

अव्यक्तबाट बुद्धि, बुद्धिबाट अहङ्कार, अहङ्कारबाट पाँच तन्मात्रा र एघार इन्द्रिय, तथा पाँच तन्मात्राबाट पाँच स्थूल विषय, स्थूल भूत हुन्छन् । यिनमध्ये एघार इन्द्रियबाट र पाँच स्थूल विषयबाट कुनै कार्यको पनि उत्पति हुँदैन, त्यसैले यो सोह्र पदार्थ विकृति (कार्य) मात्रै हुन्, व्याकृत मात्र हुन् । बुद्धि, अहङ्कार र पञ्च तन्मात्रा आफापना प्रकृतिका (कारणका) विकार (परिणाम) हुन् भने आफापना विकृतिका (कार्यका) प्रकृति कारण पनि हुन् ।

अव्यक्त समेत चौबीस तत्त्व क्षेत्र हो । अव्यक्त केवल प्रकृति हो; बुद्धि, अहङ्कार, पञ्चतन्मात्रा सात तत्त्व प्रकृति विकृति हुन् । एघार इन्द्रिय तथा स्थूल भूत, सोह्र तत्त्व विकृति मात्रै हुन् ।

'तत् क्षेत्रं यच्च'— को उत्तर — अव्यक्तम् क्षेत्र अव्यक्त हो ।
'यादृक्च' — को उत्तर — प्रकृति, प्रकृतिविकृति र केवल विकृति तीन प्रकार छन् ।
'यद्विकारि' — को उत्तर — अव्यक्तको विकार बुद्धि, बुद्धिको विकार
'यतश्चयत्' अहङ्कार, अहङ्कारको विकार, एघार इन्द्रिय र पञ्चतन्मात्रा, पञ्चतन्मात्राको विकार, पञ्च स्थूल विषय ।

सातौं अध्यायमा भगवान्ले अपरा प्रकृति भनी आज्ञा भएको यहाँको क्षेत्र अन्तर्गत अव्यक्त, बुद्धि, अहंकार र पञ्चतन्मात्रा समेत आठ तत्व हुन्। मुख्य अपरा प्रकृति भनेको, मुख्य क्षेत्र भनेको, माया भनेको परमात्माको योनि भनेको उही तत्त्व हो। यसैबाट सम्पूर्ण जड सृष्टि, अचित् सृष्टि हुन्छ। सृष्टि परमार्थमा मायाको विलास मात्र हो। चमत्कार मात्र हो, अझ परमार्थमा चित् प्रकाशबाट 'चित्' मा नै देखिएको चमत्कार हो, लीला हो, विलास हो। भगवद् भक्तिले यो रहस्य बुझ्ने सामर्थ्य दिन्छ, दृष्टि दिन्छ।

इच्छा द्वेषः सुखं, दुःखं, संघात श्चेतना धृतिः।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकार मुदाहृतम् ।६।

इच्छा, द्वेषः, सुखं, दुःखं, संघातः चेतना, धृतिः। एतत् सविकारं क्षेत्रं समासेन उदाहृतम्।

इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, देहेन्द्रियसमुदाय, होश, धृति (देहेन्द्रियादिधारक शक्ति) क्षेत्रका धर्म हुन्। यसरी विकार समेत क्षेत्रका विषयमा संक्षेपले उदाहरण समेत बताएँ।६।

आत्मा निर्विशेष, निर्धर्मक, निर्गुण छ। अतः रागद्वेष, सुख दुःख आदि आत्माका हैनन्, क्षेत्रज्ञका हैनन्, क्षेत्रकै हुन्। दशौं अध्यायको विभूतियोगमा भगवान्ले भूतमा चेतनालाई आफ्नो विभूति मानिबक्सेको छ। सो अनुसार पनि चेतना भूतको हो भन्ने सिद्ध हुन्छ। त्यहाँ भूत भनेको र यहाँ संघात भनेको उही तत्त्व हो।

संघात भनेको भोगायतन हो। भोग भनेको सुख, दुःखको अनुभव हो। जहाँ अभिमान हुँदा सुखदुःखानुभव हुन्छ, त्यो भोगायतन हो। स्थूल शरीरबाट मात्र पनि, इन्द्रियबाट मात्र पनि भोग चल्दैन। मन, चित्त पनि चाहिन्छ। पन्ध्रौं अध्यायको नवौं श्लोकमा यही भोगायतनको वर्णन भएको छ। अतः देह इन्द्रिय मन चित्तको एक समष्टि छ, त्यो संघात हो, त्यो भोगायतन हो। त्यसमा जुन प्रकाश, ज्ञान अभिव्यक्त हुन्छ त्यो अन्तःकरणवृत्तिलाई, होशलाई चेतना भन्छन्।

भोगायतन जुन संघात हो त्यसमाका ज्ञानेन्द्रिय र अन्तःकरण अरूभन्दा शुद्ध छन्, सत्त्वप्रधान छन्। त्यसैले यिनीहरु ज्ञानमा करण, साधन, मानिएका हुन्। स्थूल शरीरभन्दा इन्द्रिय, इन्द्रियभन्दा मन, मनभन्दा बुद्धि सत्त्वप्रधान छन्। बुद्धिको त अर्को नाम नै सत्त्व हो। तेस्रो अध्यायको बयालीसौं श्लोकमा– स्थूलभूत, शरीरभन्दा इन्द्रिय पर, इन्द्रियभन्दा मन पर, मनभन्दा बुद्धि पर, बुद्धिभन्दा आत्मा पर भन्ने आज्ञा भएको छ। पर भनेको श्रेष्ठ, सत्त्वप्रधान भनेको हो। आत्मा चित्तत्त्व गुणातीत छ, प्रकाशमय छ। आत्माको बुद्धिमा आभास पर्छ, त्यसैलाई चिदाभास भन्छन्, बुद्धिमा परेको आभास मनमा सर्छ, मनमा परेको आभास इन्द्रियमा सर्छ, इन्द्रियमा परेको आभास पूरा संघातमा व्याप्त हुन्छ। आगोको राप पर्दा फलाम आगो जस्तै तातो हुन्छ र फलामले पनि पोल्छ। वास्तवमा पोलेको फलामले हैन, फलाममा परेको आगोको रापले पोलेको हो। आगोको रापको र फलामको विवेकज्ञान नहुँदा फलामले पोलेको भान हुन्छ। त्यस्तै चिदात्माको आभास पर्दा चिदाभासयुक्त बुद्धि पनि चेतन हुन्छ।

बुद्धिमा परेको चिदाभास मन, इन्द्रियका बाटो गरी घटपट आदि जुन जुन जड वस्तुमा

पर्छ, त्यो त्यो प्रकाशित हुन्छ । प्रकाशित भएको वस्तु इन्द्रिय मनको बाटो गरी बुद्धिमा प्रतिफलित हुन्छ र ज्ञात हुन्छ । यसरी ज्ञात हुने, जानिने, जति जम्मै वस्तुलाई भास्य भन्छन्, जड भन्छन् । भास्य, जड जति जम्मै क्षेत्र हुन्, त्यसैले अव्यक्त लगायत जम्मै क्षेत्र हुन् । यिनमा सोझै वा परम्पराले जुन चित्को आभास पर्छ त्यो चित् क्षेत्रज्ञ हो, 'ज्ञ' हो, भासक हो, आत्मा हो ।

अमानित्व मदम्भित्व महिंसा क्षान्ति रार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्य मात्मविनिग्रहः ।७।

अमानित्वम् अदम्भित्वम्, अहिंसा, क्षान्तिः, आर्जवम्, आचार्योपासनं, शौचं, स्थैर्यम्, आत्मविनिग्रहः ।

बडप्पन नहुनु, ढोंगी नहुनु, अहिंसा, क्षमा, इमानदारी, आचार्यको सेवाटहल, शुद्धता, स्थिरता, इन्द्रियनिग्रह ।७।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्य मनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधि दुःख दोषानुदर्शनम् ।८।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्, अनहंकारः एव च, जन्म मृत्यु जरा व्याधिदुःख दोषानुदर्शनम् ।

शब्दादि विषयमा वैराग्य हुनु, अहङ्कार नहुनु, जन्म मृत्यु वृद्धत्व र रोगरूपी दुःखदोषमा राम्ररी विचार गर्नु ।८।

असक्ति रनभिष्वङ्गः पुत्रदार गृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्व मिष्टानिष्टो पपत्तिषु ।९।

असक्तिः, पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वङ्गः नित्यं च इष्टानिष्टो पपत्तिषु समचित्तत्वम् ।

विषयहरुमा रूचि नहुनु, छोराछोरी, स्वास्नी, घरखेत आदिमा लम्पट नहुनु, सँधै इष्ट वा अनिष्टको प्राप्ति हुंदा समचित्त रहनु ।९।

मयि चानन्ययोगेन भक्ति रव्यभिचारिणी ।
विविक्त देश सेवित्व मरति र्जन संसदि ।१०।

मयि च अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः, विविक्तदेश सेवित्वम् जनसंसदि अरतिः ।

ममा, अन्त नलागीकन, निरन्तर भक्ति गर्नु, एकान्तस्थानमा बस्नु, मानिसहरुका जमघट मन नपर्नु ।१०।

अध्यात्म ज्ञान नित्यत्वं तत्त्व ज्ञानार्थ दर्शनम् ।
एतज् ज्ञान मिति प्रोक्त मज्ञानं यदतो न्यथा ।११।

अध्यात्मज्ञान नित्यत्वं, तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्, एतत् ज्ञानम् इति प्रोक्तम् यत् अतः अन्यथा अज्ञानम् ।

सधैं अध्यात्म ज्ञानको विषयमा लागिरहनु, तत्त्वज्ञानको उद्देश्य अर्थात् मोक्षलाई लक्ष्य गर्नु समेत यिनलाई ज्ञान भनिएको छ, यसदेखि अन्य अज्ञान हो ।११।

ज्ञान शब्दको मूल अर्थ चित्तत्त्व हो, आत्मा हो । विषय प्रकाश गर्ने बुद्धिवृत्तिलाई पनि ज्ञान भन्छन् । अनात्माको र आत्माको यथार्थ ज्ञानलाई पनि ज्ञान भन्छन्, यसलाई तत्त्वज्ञान वा विवेकज्ञान भन्ने चलन छ । त्यस्तो तत्त्व ज्ञानको उदय हुनमा सहायता गर्ने साधनलाई पनि यहाँ 'ज्ञान' भनिएको हो । क्षेत्रको र क्षेत्रज्ञको यथार्थ ज्ञान नै तत्त्वज्ञान हो भनी यसै अध्यायको दोस्रो श्लोकमा भनिएको छ । त्यहाँ त्यसलाई 'ज्ञान' मात्र भनिएको छ । त्यो ज्ञान प्राप्त गर्नको निम्ति साधकले साधना गर्नुपर्ने 'अमानित्व' आदिलाई ज्ञानप्राप्तिसाधन भएकोले यहाँ ज्ञान भनिएको छ । अमानित्व आदिले तत्त्वज्ञान प्राप्त गराउँछन्, तत्त्वज्ञान प्राप्त भएपछि पनि तत्त्व ज्ञानीमा अमानित्व आदि गुण, स्वाभाविकरूपमा रहेका हुन्छन् । अर्थात् तत्त्वज्ञानको, अध्यात्म साधनाको मार्गमा अमानित्व आदि कहिल्यै पनि छुट्दैनन् । तत्त्वज्ञानोदय हुनुभन्दा पहिले कर्तव्य, साधनको रूपमा यिनको साधना चल्छ । तत्त्वज्ञान भएपछि सिद्ध स्वभाव (बानी) के रूपमा अमानित्व आदि चल्छन् । यसमा अलिकति विपरीत भयो भने अज्ञान मार्ग हुन्छ ।

ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज् ज्ञात्वा मृत मश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन् नासदुच्यते ।१२।

यत् ज्ञेयं, यत् ज्ञात्वा अमृतम् अश्नुते तत् प्रवक्ष्यामि । तत् अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् न असत् उच्यते ।

जुन जान्नु पर्ने हो, जुन जान्दा अमृत प्राप्त हुन्छ त्यो जान्नुपर्ने तत्त्व बताउँछु । त्यो तत्त्व आदि नभएको पर ब्रह्म हो, त्यो न सत् भनिन्छ न असत् नै भनिन्छ ।

यहाँ ज्ञेय भनेको इन्द्रिय तथा बुद्धिवृत्तिबाट प्रकाशित हुने स्वभावको जडलाई, क्षेत्रलाई भनेको हैन । यो तेह्रौं अध्यायको दोस्रो श्लोकमा 'क्षेत्रको र क्षेत्रज्ञको ज्ञान नै सम्यक्ज्ञान हो' भनिएको छ र तेस्रो श्लोकमा क्षेत्रको बारेमा र 'त्यो क्षेत्रज्ञ जे हो र त्यसको प्रभाव जस्तो हो त्यो सुनाउने' प्रतिज्ञा भएको छ । क्षेत्रको विषयमा पाँचौं र छैठौं श्लोकमा बताइयो, अब क्षेत्रज्ञको विषयमा आज्ञा हुँदैछ ।

क्षेत्रज्ञ भनेको परब्रह्म नै हो । त्यसको कुनै कारण पनि छैन, कार्य पनि छैन । परब्रह्माभिन्न क्षेत्रज्ञलाई 'सत्' भन्न पनि मिल्दैन, असत् भन्न पनि मिल्दैन, त्यो सद्सत्देखि अतीत छ, श्रेष्ठ छ, पर छ । त्यो बुझ्नुपर्ने क्षेत्रज्ञ परब्रह्म विशेषरहित, गुणधर्मवर्जित नामरूपातीत, सर्वकरणा ग्राह्य छ । क्षेत्रज्ञ साक्षात् परब्रह्म हो, निष्प्रपञ्च, अद्वैत वस्तु हो । यसमा कुनै विशेषण, गुण धर्मको स्पर्श छैन, त्यसैले यसलाई स्थूल हैन, अणु हैन, छोटो हैन, लामो हैन, इत्यादि, जे भने पनि 'हैन' 'हैन' मात्र भन्नुपर्छ, 'नेति नेति । त्यसो भएको हुँदा क्षेत्रज्ञ 'सत् हैन', 'असत् हैन' ।

क्षेत्रज्ञ परब्रह्मलाई 'छ' भन्न पनि सकिन्न, 'छैन' भन्न पनि पाइन्न । किनभने यो वस्तु तत्त्व चक्षु आदि बहिःकरणको र मन आदि अन्तःकरणको विषय छैन । जेलाई इन्द्रियले ग्रहण गर्छ त्यसलाई मात्र 'छ' वा 'छैन' भन्न सकिन्छ । अतीन्द्रिय क्षेत्रज्ञलाई 'छ' भन्न पनि सकिँदैन, छैन भन्न पनि सकिँदैन । यसमा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आदि कुनै प्रमाणको पनि पहुँच पुग्दैन । उपनिषद् वेदान्त प्रमाणको मात्र सहारा लिनुपर्ने हुन्छ । यो क्षेत्रज्ञ परब्रह्ममा गुण पनि छैन, क्रिया पनि छैन । कुनै नाम र रूपका आधारमा पनि यसलाई छ वा छैन भन्न सकिन्न, यो नामरूपरहित छ । निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् । ब्रह्मा पर्यन्तको वाणी पनि, मन पनि यो क्षेत्रज्ञ परब्रह्म तत्त्वमा पुग्न सक्तैनन्, नपुगीकन फर्कन्छन् । यसलाई जान्नुपर्छ, बुझ्नुपर्छ ।

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोक्षि शिरो मुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल् लोके सर्व मावृत्य तिष्ठति ।१३।

सर्वतः पाणि पादं, सर्वतो क्षिशिरो मुखं, सर्वतः श्रुतिमत् तत् लोके सर्वम् आवृत्य तिष्ठति ।

सर्वत्र हातपाउ भएको, सर्वत्र आँखा, शिर, मुख भएको, सर्वत्र कान भएको त्यो क्षेत्रज्ञ सम्पूर्ण प्राणीमा सबै व्याप्त गरेर रहेको छ ।

क्षेत्रज्ञ निर्विशेष, निरुपाधि, परब्रह्म परमात्मा नै हो । तर अनादि अविद्यादोषले गर्दा जगत् देखिएको छ । जगत्मा नाना प्राणी देखिएका छन् । प्राणी प्राणीका हस्तपादादि अवयव, कान आँखा आदि देखिएका छन् । व्यक्तिव्यक्तिका सुख दुःख आदि बुझिएका छन् । यिनलाई थान्को लगाउनुपर्ने छ, यिनको रहस्य बुझ्नुपर्ने छ । त्यसको निमित्त निर्विशेष, निष्प्रपञ्च परमात्मामा विशेषको, प्रपञ्चको, गुणधर्मको कल्पना गरिन्छ । यसरी कल्पना गर्नुको शास्त्रीय नाम 'अध्यारोप' हो । कुरो बुझाइसकेपछि निषेध गर्ने, अपवाद गर्ने उद्देश्यले परमात्मामा नभएका कुराहरुको आरोप गरिन्छ, मिथ्याकल्पना गरिन्छ । जगत्, जीव तथा ईश्वरको व्याख्या हुन्छ, वर्णन हुन्छ । कर्म उपासनाको उपदेश भएको हुन्छ ।

जगत् भनेको क्षेत्र हो । सम्पूर्ण जगत्को मूल उपादान अव्यक्त हो, अव्याकृत शक्ति हो, माया हो । यो र यसका समग्रसृष्टि समष्टि क्षेत्र हो । यसको अभिमान गर्दा परमात्मा समष्टि क्षेत्रज्ञ कहिन्छ, यो ईश्वर हो । प्राणी प्राणीको क्षेत्र व्यष्टि क्षेत्र हो, यसमा अविवेक गर्दा परमात्मा व्यष्टि क्षेत्रज्ञ कहिन्छ, यो जीव हो । वास्तवमा यो पनि जम्मै मिथ्या कल्पना हो । तर तत्त्व बुझ्ने क्रम चाहिं यही हो ।

व्यष्टि क्षेत्र जीवात्माले अविद्यादोष हटाउन चित्त शुद्धिको लागि अनासक्त रूपमा वर्णाश्रमधर्मानुसार नित्य नैमित्तिक कर्म गर्नुपर्छ । सबै मिथ्या हो भन्ने बुझ्न प्रथमतः सर्वाधिपति, मायापति, सर्वेश्वरको उपासना गर्नुपर्ने हुन्छ । यो उपास्यब्रह्म सविशेष ब्रह्म हो । सकल प्राणीका हस्तपादादि अवयव आँखा कान आदि इन्द्रिय यसका उपाधि हुन् । आरोपित यो उपाधिबाट सर्वेश्वर मायापतिलाई जान्न सकिन्छ । एघारौं अध्यायमा भगवान्ले अर्जुनलाई दर्शन वक्सेको विश्वरूप यही समष्टि क्षेत्रोपाधिवाला मायापति ईश्वरको, उपास्य ब्रह्मको, सविशेष ब्रह्मको स्वरूप हो । यो

श्लोकमा यही क्षेत्रज्ञको वर्णन भएको छ ।

सर्वेन्द्रिय गुणा भासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितम् ।
असक्तं सर्व भृच् चैव निर्गुणं गुण भोक्तृ च ।१४।

सर्वेन्द्रिय गुणाभासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितं; असक्तं सर्वभृत् च एव निर्गुणं, गुणभोक्तृ च ।

त्यो क्षेत्रज्ञ सबै इन्द्रियगुणबाट आभासित हुने, सबै इन्द्रियले रहित, सम्बन्ध सम्पर्करहित र सर्वाधार छ, त्यो निर्गुण छ, गुणभोक्ता पनि छ ।

क्षेत्र जड स्वभाववाला हो, जडमा क्रिया हुँदैन; क्रिया देखियो भने चेतनको प्रभावको अनुमान गर्नुपर्छ । आँखा कान आदि ज्ञानेन्द्रिय, हात गोडा आदि कर्मेन्द्रिय, मन बुद्धि आदि जडमा जुन दर्शन श्रवण आदि व्यापार हुन्छन् त्यो चित् परमात्माको प्रभाव हो । यसबाट 'चित्' को क्षेत्रज्ञको अनुमान हुन्छ । 'चित्'ले नै 'क्षेत्रज्ञ'ले नै दर्शन श्रवण संकल्प विकल्प आदि गरे जस्तो लाग्छ । तर त्यसो हैन । बुद्धिवृत्तिमा परेको चिदाभासको र बुद्धिवृत्तिको विवेकज्ञान नहुनाले त्यस्तो लागेको हो । चित् सँग, क्षेत्रज्ञ सँग यसको कुनै सम्बन्ध छैन । यो सबन्द्रिय विवर्जित छ । त्यसैले यसमा गुणक्रियाको कुनै सम्बन्ध छैन, इन्द्रियआदि उपाधिको यसमा कुनै सम्पर्क छैन । देखिएका जति जम्मैको आधार यही हो, सम्पूर्ण क्षेत्र यसैमा देखिएको हो । अविद्यादोषबाट डोरीमा देखिएको सर्प मिथ्या हो तर त्यसको आधार पनि डोरी नै हो । त्यस्तै अविद्या दोषले गर्दा परमात्मामा देखिएको क्षेत्र मिथ्या हो, तर त्यसको आधार पनि परमात्मा नै हो । यसमा सत्त्व आदि गुणको स्पर्श छैन, सत्त्व आदि गुण र तिनका परिणाम सुखदुःखादिको अधिष्ठानस्वरूप आधार यही हो, भासक, प्रकाशक यही हो ।

बहिरन्त श्च भूताना मचरं चर मेव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ।१५।

भूतानां बहिः, अन्तः चः अचरं, चरम् एव च; सूक्ष्मत्वात् तत् अविज्ञेयं; तत् दूरस्थम् अन्तिके च ।

त्यो क्षेत्रज्ञ बाहिर पनि, भित्र पनि हो; अचर पनि हो, चर पनि हो । सूक्ष्म भएको हुनाले त्यसलाई जान्न कठिन छ; त्यो टाढा पनि रहेको छ, नजीकै पनि छ ।

त्यो ज्ञेय तत्त्व बाहिर पनि छ, भित्र पनि छ, शरीरमा मात्र सीमित छैन । पिण्ड शरीरमा मात्र सीमित नभएको हैन, ब्रह्माण्ड शरीरमा पनि सीमित छैन । त्यो असीम तत्त्व ब्रह्माण्डभित्र पनि छ, ब्रह्माण्ड बाहिर पनि छ, सीमारहित, देशजन्य परिच्छेदरहित छ ।

एकादश इन्द्रिय र स्थूल विषय विकृति मात्र हुन् । यिनबाट अरु परिणाम नहुने हुनाले प्रकृति हैनन् । त्यसैले प्रकृतिको गणना गर्दा अपरा प्रकृतिमा पञ्चतन्मात्रा, बुद्धि, अहंकार र अव्यक्त आठको मात्र गणना भो । केवल विकृतिलाई बाहिर भन्छन्, प्रकृतिलाई भित्र भन्छन् । ज्ञेय क्षेत्रज्ञ बाहिर पनि, भित्र पनि अर्थात् विकृति पनि, प्रकृति पनि हो । चराचर पनि हो । विकृति-प्रकृतिमय क्षेत्र जम्मै ज्ञेय क्षेत्रज्ञ नै हो, पुरुष पनि ज्ञेय क्षेत्रज्ञ नै हो, त्यसदेखि अतिरिक्त केही छैन ।

साराका सारा त्यसैको आभास हो । यसो भएपछि त्यो त सँधै जानिनु पर्ने ? अवश्य हो, त्यो सँधै जानिनु पर्ने हो, तर सूक्ष्म अर्थात् अतीन्द्रिय भएकोले त्यो नजानिएको हो । वास्तवमा देखे जाने जति जम्मै त्यही परमात्मा हो । तर इन्द्रिय कल्पित उपाधिमा मात्र, अविद्या दोषदृष्ट मिथ्या वस्तुमा मात्र अड्छन्। त्यसैले त्यसलाई अनुपहित, उपाधि रहित स्वरूपमा देख्न नसकेको हो, टाढा जस्तो भएको हो । विवेकीको निम्ति, विद्वान्को निम्ति त्यो सँधै प्रत्यक्ष छ, नजीक छ ।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्त मिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ।१६।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तम् इव च स्थितम् तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च, ग्रसिष्णु, प्रभविष्णु च ।

भिन्नाभिन्न (पृथक् पृथक्) नभएर पनि प्राणीहरुमा भिन्नभिन्न जस्तो पृथक्पृथक् जस्तो भएर रहेको छ । त्यो ज्ञेय परमात्मा प्राणी मात्रको भरण गर्ने, लय गर्ने र उत्पत्ति गर्ने वाला हो ।

त्यो क्षेत्रज्ञ परमात्मा आकाश जस्तै सर्वत्र एकै छ। तर प्राणीप्राणीमा पृथक् पृथक् रहे- जस्तो भान हुन्छ । उपाधिभूत प्राणीलाई भिन्न भिन्न मानेर प्राणी प्राणीमा भिन्ना भिन्नै रहे जस्तो लाग्छ । तर वास्तवमा सर्वत्र परमात्मा यौटै छ। व्यष्टि उपाधिको, प्राणिकर्मवासनाजन्य पिण्ड शरीरको कल्पना गर्दा उपाधि दृष्टिले भिन्नभिन्न जस्तो लागेको हो । समस्त प्राणीको अधिष्ठान यही परमात्मा हो। मायाद्वारा यो जगत्को सृष्टिस्थितिलय त्यही परमात्माबाट भैरहेको हो । त्यसैको शरण परेमा, त्यसैको भक्ति गरेमा, मायाको चमत्कार बुझिने हुन्छ, मायापतिको तत्त्व बुझिन्छ ।

ज्योतिषा मपि तज् ज्योति स्तमसः पर मुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञान गम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ।१७।

तत् ज्योतिषाम् अपि ज्योतिः, तमसः परम् उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं सर्वस्य हृदि विष्ठितम् ।

त्यो क्षेत्रज्ञरूप परमात्मा ज्योतिहरुको पनि ज्योति हो, अज्ञानले अस्पृष्ट छ भनिन्छ । ज्ञान, ज्ञेय तथा ज्ञान साधना प्राप्य, त्यो तत्त्व सबैको हृदयमा विशेषरूपले बसेको छ ।१७।

आत्मा ज्ञानस्वरूप छ, ज्ञानस्वरूप चिन्मय हुनाले स्वप्रकाश छ, प्रकाशमात्र छ । समस्त दृश्य पदार्थ चैतन्यबाट नै आलोकित हुन्छन् । आत्मज्योतिको साक्षात्कार नहुँदा त्यही ज्योतिबाट ज्योतित भएकालाई नै ज्योति भन्ने गरेको हो । जस्तो सूर्य उज्यालो छ, चन्द्र उज्यालो छ, ताराहरु उज्याला छन्, आगो उज्यालो छ, बत्ती उज्यालो छ, यिनको उज्यालो परेका वस्तु उज्याला छन् । यी जम्मै बाह्य उज्यालाहरु आत्मज्योति नै हो, आत्मज्योतिले नै यी ज्योतित भएका छन् । मूल ज्योति आत्मा हो ।

सूर्य चन्द्र आदि बाह्य ज्योतिहरु आन्तर ज्योतिबाट ज्योतिवाला हुन्छन्, ज्ञानमा चढ्छन् । घटपट आदि बाहिरी वस्तु सूर्य चन्द्र आदिको प्रकाशबाट उज्याला हुन्छन्, जानिन्छन्, । सूर्य चन्द्र आदिको प्रकाश केले उज्याला हुन्छन् ? आँखा आदि इन्द्रियका उज्यालाले त्यो बाह्य

प्रकाश प्रकाशित हुन्छ । आँखा आदि इन्द्रियको वृत्ति पनि ज्योति हो । त्यो परेन भने सूर्यचन्द्र आदि ज्योति प्रकाशित हुँदैनन्, जानिँदैनन् । त्यसैले घटपट आदि बाह्य बस्तुलाई उज्यालो बनाउने सूर्य चन्द्र आदि ज्योति हुन् भने, ती ज्योतिलाई उज्यालो बनाउने ज्योति इन्द्रियवृत्ति हुन् । ती इन्द्रियवृत्तिहरुमा पनि मनको ज्योति परेन भने ती उज्याला हुँदैनन्, उज्यालो दिन नसक्ने हुन्छन् । यसो हुँदा इन्द्रियवृत्तिलाई उज्यालो बनाउने ज्योति चित्तवृत्ति हो । चित्तवृत्तिमा बुद्धिको उज्यालो परेन भने चित्तवृत्ति स्वयं उज्यालो हुँदैन, अरुलाई कसरी उज्यालो दिन्छ । बुद्धि पनि स्वयं उज्यालो छैन, आत्माबाट उज्यालो भएको छ । आत्मा चाहिं आफ्नै उज्यालोबाट उज्यालो छ, त्यसैले यो आत्मा स्वयं ज्योति हो, परम ज्योति हो । ज्योतिहरूको पनि ज्योति हो ।

दृश्य वस्तु, सूर्य चन्द्र आदि, आँखा कान आदि इन्द्रिय, चित्त, बुद्धि यी तह तहका ज्योति हुन्; यी सबै ज्योति आत्मज्योतिबाट प्रकाशित हुन्छन् । । उज्यालो कसलाई भन्ने ? अँध्यारो जसले हटाउँछ, त्यसैलाई उज्यालो भन्नुपर्छ । मूल अँध्यारो अज्ञान हो, अज्ञान नहटी केही पनि उज्यालो हुन्न । अज्ञान हटाउन ज्ञानले मात्रै सक्छ । ज्ञान आत्मा हो । आत्मालाई बुझ्न इन्द्रिय–चित्त–बुद्धिलाई बहिर्मुख हैन, अन्तर्मुख बनाउनुपर्छ । बुद्धिमा सदा आत्माको प्रकाश परिरहेकै छ । बाहिरतिरै निस्किरहेकोले बुद्धिले नबुझेको मात्र हो । बाहिर ननिस्कीकन भित्र फर्कने बित्तिकै आत्मप्रकाश झलझलाकारै छ, पाइहालिन्छ, बोध भइहाल्छ । आत्माको ज्योतिलाई पहिले ग्रहण गर्ने बुद्धि नै हो, हृदय नै हो । त्यसमा परेको प्रकाशले नै चित्तबुद्धि इन्द्रिय आदि अन्तर्जगत् र सूर्य चन्द्र आदि बहिर्जगत् प्रकाशित भैरहेका छन्, बुद्धिमा नै चित् ज्योति विशेष रूपले प्रतिबिम्बित हुन्छ । यसमा हेर्ने बित्तिकै, यसमा खोज्ने, उपासना गर्ने बित्तिकै बोध हुन्छ, मुक्ति मिल्छ ।

मुक्ति भनेको कुनै नौलो, नपाइएको कुरो हैन; पाइरहेको, भइरहेकै कुरो हो । भुलिएको छ, याद गर्नु छ; बिर्सिएको छ, सम्झिनुपर्छ; नबुझिएको छ, बुझ्नुपर्छ । सारा साधना यसैका निमित्त हुन् । कर्म, भक्ति, उपासना ज्ञान आदि जुन साधनाको पनि, जुन मार्गको पनि, जुन योगको पनि लक्ष्य यही हो । कुमार्ग छोडेर सुमार्गमा लाग्नको निम्ति जुन जस्तो योगमा पनि, साधनामा पनि, अन्तःशुद्धि नै प्रथम सोपान हो । रागद्वेष आदि मूल अशुद्धि हुन् । यिनलाई पखाँल्न, मन चित्तलाई तह लगाउनुपर्छ, भोगवासना छुट्नुपर्छ । यसकै निमित्त साधन र साधना शास्त्रको उपदेश भएको हो । प्रथमतः बहिर्मुखताबाट अन्तर्मुखतासिद्धिको निमित्त साधना गर्नुपर्छ, भोगमुख नभई भगवन्मुख हुनुपर्छ, आफैंमा पस्नुपर्छ । मुक्ति प्राप्तिको सबभन्दा अन्तरतम, निकटतम साधना ज्ञान साधना हो । ज्ञान साधना भनेको यसै अध्यायको सातौंदेखि एघारौंसम्मका श्लोकमा बताइएका अमानित्व आदि हुन् । यो नभई बोध हुँदैन, अज्ञान जाँदैन । अँध्यारो हराउँदैन– 'अज्ञानं यदतो न्यथा' स्वयं भगवान्‌बाट यही आज्ञा भएको छ । यो ज्ञान साधना सिद्ध भएमा – नपाएको केही छैन, नजानिएको केही छैन – बुझिन्छ, पाइरहिएको जानिरहिएको बुझिन्छ, ज्ञान गम्यम् ।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः

मद्‌भक्त एतद् विज्ञाय मद्‌भावायो पपद्यते ।१८।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं च समासतः उक्तम् । मद्भक्तः एतत् विज्ञाय मद्‌भावाय

उपपद्यते ।

यसरी, क्षेत्रका विषयमा, त्यस्तै ज्ञान साधनका विषयमा, ज्ञेय परमात्मस्वरूप क्षेत्रज्ञका विषयमा पनि छोटकरीमा बताएँ। मेरो भक्तले यो बुझेपछि मेरो भाव अर्थात् परमात्मभाव प्राप्त गर्छ ।

ज्ञान साधनामा भगवद्भक्ति सबभन्दा ठूलो छ। विना भगवद्भक्ति अहंभाव छुट्दैन । अहंभाव नछुटी ज्ञान साधनामा एक पाइलो पनि चल्दैन । सर्वान्तर्यामी भगवान् वासुदेव श्रीकृष्णलाई सर्वेश्वरेश्वर सम्झेर उहाँमा नै आफूलाई पूर्ण समर्पित गरिदिनुपर्छ । सर्वात्मभाव भगवान्मा नै समर्पण गर्नुपर्छ अर्थात् मैले केही गरेको छैन, जे जति भैरहेका छन् ती जम्मै जम्मै भगवान्बाट हुन्, भगवान्का हुन्, भगवान् नै हुन् भन्ने भाव लिनुपर्छ। अरू त के, खाएको, हेरेको, सुनेको जस्ता सामान्य क्रियाकारणहरु पनि भगवान्मा नै छोडिदिनुपर्छ, सुम्पिदिनुपर्छ। यस्तो भक्तिले ज्ञान साधना सिद्ध हुन्छ, सम्यक् ज्ञान हुन्छ, परमात्मभाव हुन्छ ।१८।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणाँ श्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ।१९।

प्रकृतिं पुरुषं च एव उभौ अपि अनादी विध्दि । विकारान् च गुणान् च एव प्रकृतिसंभवान् विध्दि ।

प्रकृति (अव्यक्त) र पुरुष (जीव) समेत दुवैलाई अनादि जान। विकारलाई (बुद्धि आदि कार्यलाई) र गुणलाई (बुद्धि आदिका वृत्तिहरुलाई) प्रकृतिबाट भएका भन्ने जान ।१९।

कार्यकरण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृति रुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतु रुच्यते ।२०।

कार्यकरण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते, सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते ।

कार्य र करणको उत्पत्तिमा कारण प्रकृति भनिन्छ र सुखदुःखहरुको भोगमा कारण पुरुष कहिन्छ ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोस्य सदसद्योनि जन्मसु ।२१।

पुरुषः प्रकृतिस्थः हि प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते । सदसद्योनि जन्मसु कारणम् अस्य गुणसङ्गः ।

पुरुषले प्रकृतिमा रहंदा प्रकृतिजन्य गुणहरुको भोग गर्छ। सत् असत् जुनिमा जन्महरुको कारण यसको गुणसँग भएको संसर्ग हो ।२१।

उपद्रष्टा नुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चा प्युक्तो देहेस्मिन् पुरुषः परः ।२२।

उपद्रष्टा, अनुमन्ता, भर्ता, भोक्ता, महेश्वरः, परमात्मा इति च अपि उक्तः परः पुरुषः अस्मिन् देहे ।

देखिरहने, हेरिरहने, भरण गरिरहने, ज्ञान गरिरहने, महान् ईश्वर परमात्मा पनि भनिने परम पुरुष यही देहमा छ ।२२।

संसार, प्रकृति, पुरुष, ईश्वर, परमात्मा जस्ता प्रपञ्च आत्माका अध्यारोप हुन् ; बाहिर हेरिरहेको साधकलाई भित्र हेराउने उपाय हुन् । बहिर्मुख, आत्म बोध नभएको वद्ध संसारीले संसारलाई नै हेरेको हुन्छ । त्यो जस्लै संसारलाई शुरूमा नै अपवाद अर्थात् निषेध गर्दा उसले बुझ्दैन, पत्याउँदैन । जान्न खोजेकै छैन, बुझ्न चाहेकै छैन भने त त्यसको साधना मार्गमा कुरै उठ्दैन । जान्न बुझ्न खोजेको छ, भोगमा दुःख देख्यो, विषयभोग दुःखबाट छुट्टी लिन खोज्यो भने त्यो साधना मार्गको बटुवा हुन्छ। त्यसलाई अधिकार अनुसार त्यो बाटोमा डोऱ्याइदिनुपर्छ, बढाइ-दिनुपर्छ । त्यसलाई उसले देखिरहेको संसारको, भोगको, जन्ममृत्युको, जीवात्माको कुरो बुझाइ-दिनुपर्छ । त्यो बुझाइदिने क्रममा– गुरुका दृष्टिमा हुँदै नभएको भए पनि– संसार आदिलाई भएकै मानेर, सत्य नै ठानेर तिनको व्याख्यान तथा प्रतिपादन गर्नुपर्छ । यसो गर्दा तत्त्वज्ञानी गुरुले– मिथ्यासंसारलाई व्यावहारिक सत्यको रूपमा हेरेको हुन्छ। गुरुले आफूले देखेको बुझेको पारमार्थिक सत्य चेलोलाई देखाउन, बुझाउनका लागि चेलोले देखिरहेको संसारलाई सत्य जस्तै गरेर प्रतिपादन गर्नुपर्छ, व्याख्या गर्नुपर्छ । यसो गर्नुलाई अध्यारोप गर्नु भन्छन् । ब्यूँझेको मानिसले आफूले देखेको सपनालाई 'सपना हो' नभनीकन बताएको जस्तो; इन्द्रजाल, चटक बुझेकोले आफूले देखेको इन्द्र-जाललाई, चटकलाई इन्द्रजाल हो, चटक हो नभनीकन व्याख्या गरेको जस्तो हो अध्यारोप गर्नु भनेको । अध्यारोपबाट व्याख्या गरिबक्सेको हो भगवान्ले "प्रकृतिं पुरुषं चैव" ।

भगवान् ईश्वरका दुइ प्रकृति छन्– अपरा र परा । अपरा प्रकृति अव्याकृत मायाशक्ति हो, परा प्रकृति चिन्मय जीव हो, पुरुष हो । जीव कसैबाट जन्मेको हैन, कसैलाई जन्माउँदैन पनि । माया चाहिँ कसैबाट जन्मेको हैन, तर जन्माउँछ । बुद्धि मायाको साक्षात् कार्य हो। अरू अहंकारादि विकार अर्थात् कार्य मायाबाटै बुद्धि आदि प्रकृति मार्फत भएका हुन् । इच्छा द्वेष आदि गुण पनि प्रकृतिप्रसूत नै हुन्, पुरुषका हैनन् । यिनै दुइलाई ईश्वरीय चिदचित् शक्ति भन्छन् । यिनै दुइ शक्तिद्वारा ईश्वर ईश्वर बन्नुभएको छ। ईश्वरको ईशनशक्ति नै यी प्रकृति हुन् । यिनद्वारा ईश्वर जगत्को सृष्टिस्थितिलयको कारण बन्नुहुन्छ । सातौं अध्यायमा पनि परमेश्वर स्वरूप श्रीकृष्ण भगवान्बाट आज्ञा भएको छ ब्रह्माण्डका समस्त भूतभौतिक प्रपञ्चमय संसारको कारण प्रकृति नै हो, चिदचित् शक्ति नै हो।

व्यवहार भन्नु, प्रपञ्च भन्नु, संसार भन्नु कर्तृत्व तथा भोक्तृत्व हो । कर्तृत्वमा हेतु प्रकृति हो, भोक्तृत्वमा हेतु जीव हो, पुरुष हो । चिदाभासको प्रभाव स्वरूप प्रकृति क्रियाशील हुन्छ र सृष्टि गर्छ । प्रकृतिबाट बुद्धि आदि सात कार्य र सुख दुःख मोहात्मक सत्त्वरजतम अविर्भूत हुन्छन् । कार्यजातका र कारणजातका तेइस तत्त्व एवं इच्छा द्वेष सुख दुःखहरु प्रकृतिका परिणाम हुन्, प्रकृतिबाट आविर्भूत भएका हुन् । बुद्धिमा परेको चिदाभास बुद्धिदेखि पृथक् हो भन्ने विवेक नहुँदा पुरुषले बुद्धिलाई आफू नै र बुद्धिमा उठेका सुख दुःखादि वृत्तिलाई आफ्नै भन्ने अभिमान गर्छ ।

सुखदुःखादि वृत्तिमा भएको यही आसक्ति गुणसङ्ग हो। बन्धनको र जन्ममृत्यु तथा सुखदुःखादि भोग रूपी संसारको कारण यही गुणसङ्ग हो।

गुणसङ्गले गर्दा सर्वात्मा सर्वेश्वर, सर्वस्वतन्त्र, सदा बुद्धमुक्त नित्य सच्चिदानन्द स्वरूप परमात्मामा अनेक धर्मको आरोप गरिन्छ। गुणसङ्गको स्वरूप र प्रकार अनुसार यो कल्पना भिन्न भिन्न किसिमको हुन्छ। गुणसङ्गको स्वरूप र प्रकारलाई सामान्यतः चार किसिमको मान्न सकिन्छ। (१) आत्माको नित्यतालाई पूरै बिर्सेर देहेन्द्रियादि संघातलाई मात्रै प्रधानता दिनु, (२) शरीर-देखि भिन्न आत्मालाई मानेर पनि बुद्धि आदिको संघातलाई नै प्रधानता दिनु, (३) नित्य आत्मा-लाई र बुद्धि आदिलाई उत्तिकै प्रधानता दिनु, (४) नित्य आत्मा बुद्धिको केवल साक्षी हो भनी बुद्धि आदिलाई कुनै प्रधानता नै नदिनु।

पहिलो किसिमको गुण सङ्गीले आत्मालाई नै जन्मने, मर्ने, सुख दुःखको भोग गर्ने 'भोक्ता' सम्झन्छ र बुद्धीन्द्रियादि संघातमा मात्रै लटपटिन्छ, पृथक आत्मालाई मान्नै सक्तैन। दोस्रो किसिमको गुणसंगीले बुद्धीन्द्रियादि संघातदेखि भिन्न आत्मालाई मान्छ तर कर्तृत्व, सुखित्वदुःखित्वात्मक भोक्-तृत्व आदिलाई आत्माकै मानेर सुखदुःखादिमा अलमलिइ नै रहन्छ। तेस्रो किसिमको गुणसङ्गीले आत्मालाई अकर्ता, नित्य मान्छ, तर बुद्धीन्द्रियादिको पनि पृथक् अस्तित्व मान्छ र अद्वैत आत्मा-लाई नमानेर द्वैतमा अलमलिन्छ, र आत्मालाई भोक्ता मान्छ। चौथो किसिमको गुणसंगीले कर्तृत्व भोक्तृत्व आदि गुण धर्म हुन्, आत्मामा यिनको कुनै पनि कत्ति पनि संबन्ध छैन; कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी आदि हुने बुद्धीन्द्रियादि संघात मात्रै हो, बुद्धीन्द्रियादि संघातलाई असङ्ग भएर हेरि रहने आत्मा हो भन्ने मानेर गुणलाई र गुणधर्मलाई पूरै उपेक्षा गर्छ, त्यसमा पूरै उदा-सीन बन्छ। यिन मध्ये पहिलो किसिमको गुणसङ्गी अधमाधम हो, दोस्रो किसिमको गुणसङ्गी अधम हो, तेस्रो किसिमको गुणसङ्गी मध्यम हो, चौथो किसिमको गुणसङ्गी उत्तम हो। चौथो किसिमको गुणसङ्ग अन्य गुणसङ्गहरुमा उत्तम भए पनि उपादेय हैन, त्याज्य हो। यो गुणसङ्ग पनि त्याग्नुपर्छ।

नित्य चैतन्य स्वरूप आत्मा छ। यही आत्मसत्ताको प्रभावबाट सुख दुःखादि बुद्धिवृत्ति उठ्छन्। त्यसो हुँदा आत्मा भोक्ता जस्तो ठानिन्छ। आत्मसत्ताको प्रभावबाटै बुद्धीन्द्रियादि संघात अडेको छ, त्यसो हुँदा यो आत्मा भर्ता जस्तो ठानिन्छ। आत्मसत्ताकै प्रभावबाट बुद्धीन्द्रियादि प्रवृत्त हुन्छन्। बुद्धीन्द्रियादिको सदा द्रष्टा साक्षी आत्माले बुद्धीन्द्रियादिको प्रवृत्तिमा कुनै निषेध गर्दैन, तटस्थ भइरहन्छ। त्यसो हुँदा आत्मा अनुमन्ता जस्तो ठानिन्छ। आत्मसत्ताकै प्रभावबाट बुद्धीन्द्रि-यादि प्रकाशित हुन्छन् र त्यो प्रकाशले अरूलाई प्रकाशित गर्छन्, द्रष्टा बन्छन् त्यसैले आत्मसत्ता-को आभास पाएर बुद्धि मन इन्द्रियहरूले देख्ने भएको हुँदा आत्मा द्रष्टाको पनि द्रष्टा, अन्तरतम द्रष्टा उपद्रष्टा जस्तो ठानिन्छ।

यो शरीरको क्षेत्रज्ञ– भोक्ता, भर्ता, अनुमन्ता उपद्रष्टा जस्तो लागे पनि सर्वात्मा र स्वतन्त्र मायाधिपति नै भएको हुँदा महेश्वर हो। यो क्षेत्रज्ञ आत्मा उपद्रष्टा, अनुमन्ता, भर्ता, भोक्ताको साथ साथै महेश्वर हो, परम आत्मा हो, पर पुरुष हो।

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानो ऽपि न स भूयो ऽभिजायते ।२३।

यः पुरुषं, प्रकृतिं च गुणैः सह एवं वेत्ति सः सर्वथा वर्तमानः अपि भूयः न अभिजायते ।

जसले पुरुष, प्रकृति र साथसाथै गुणहरुलाई बुझ्दछ, त्यो साधक, देहेन्द्रियादि व्यापार सबै प्रकारले चलिरहे पनि, फेरि जन्मदैन ।

जन्मको कारण कर्मसंस्कार हो । पहिलेका अनेक कर्मसंस्कारहरुमध्ये कुनै कर्मसंस्कारबाट सत् असत् एवं सदसत् कुनै योनिमा जन्म हुन्छ । त्यो योनिमा त्यही जन्मको देहसँग संयोग गराउनै कर्मसंस्कारहरु प्रारब्ध कर्मको रूपमा चालू हुन्छन् । अरू पूर्वसंस्कार सञ्चित रूपमा रहन्छन् । चालू जन्ममा कर्महरु भइरहने नै भए । तिनको संस्कार पनि बन्दै जान्छन् । यसो हुँदा सामान्यतः कर्मसंस्कारलाई तीन प्रकारको मानिएको छ– सञ्चित, अनागत, र प्रारब्ध । उद्बोधको अवसर नआई फल जन्माउनु तर्फ लाग्दै नलागेका जन्म जन्मका पूर्व कर्मसंस्कारहरु सञ्चित हुन् । पूर्व देहपातको समयमा जुन किसिमको संस्कार अभिव्यक्त हुन्छ, त्यही अनुरूपको भोगको निम्ति लायक शरीरलाई जुन कर्मसंस्कारसमूहले जन्माउँछ, त्यो कर्मसंस्कार प्रारब्ध हो । त्यो प्रारब्ध भोग गर्दा जुन कर्मसंस्कार बन्छन् ती कर्मसंस्कारलाई अनागत भन्छन् ।

प्रकृति पुरुषको, क्षेत्र क्षेत्रज्ञको रहस्य तत्त्व जसले बुझ्छ त्यो तत्त्वज्ञानी हो । तत्त्वज्ञानले सबै कर्मसंस्कारका बीजलाई डढाइदिन्छ । त्यसो हुँदा ज्ञानीका संचित र ज्ञानोदयपूर्व चालू जन्मका अनागत कर्मसंस्कारहरु ज्ञानबाट भस्म हुन्छन् । ज्ञानोदय भएपछि चालू जन्ममा भएका कर्मका संस्कार नै बन्दैनन् । चालू जन्म गराउने कर्मसंस्कारसमूहले फल जन्माउन थालिसकेका हुनाले ती प्रारब्ध संस्कारको यही शरीरले भोग गर्छ । त्यो संस्कार सकियो, सबै सकियो । अब जन्मको कारण नै छैन, ज्ञानी पुनः जन्मँदैन ।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मान मात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ।२४।

आत्मनि आत्मानम् आत्मना केचित् ध्यानेन पश्यन्ति; अन्ये सांख्येन योगेन, अपरे कर्मयोगेन च ।

आफ्नै बुद्धिमा आफ्नो आत्मालाई शुद्ध चित्तबाट कोही ध्यानद्वारा, कोही सांख्ययोगबाट, अरू कोही कर्मयोगबाट आत्मदर्शन साधना गर्छन् ।

अन्ये त्वेव मजानन्तः श्रुत्वा न्येभ्य उपासते ।
ते ऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ।२५।

अन्ये तु एवम् अजानन्तः अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते । ते अपि च श्रुतिपरायणाः मृत्युम् अतितरन्ति एव ।

अर्का थरी चाहिं यस्ता योगहरु नजान्दा अरूबाट सुनेर उपासना गर्छन् । तिनीहरूले पनि

श्रवणरूपी साधनामा लागेका हुनाले मृत्युलाई अवश्य तर्छन् नै ।२५।

यावत् संजायते किंचित् सत्वं स्थावर जङ्गमम् ।

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोगात् तद् विद्धि भरतर्षभ ।२६।

भरतर्षभ, यावत् किञ्चित् स्थावर जङ्गमं सत्वं संजायते तत् क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोगात् विध्दि ।

हे भरत श्रेष्ठ, जुनसुकै स्थावर वा जङ्गम वस्तु जति जन्मन्छन् त्यो क्षेत्रक्षेत्रज्ञ संयोगबाट भएको भन्ने बुझ ।२६।

स्थावर र जङ्गम सारा वस्तुको समग्र, विश्वब्रह्माण्डको सृष्टि क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको संयोगबाट भएको हो; सो संयोग रहुन्जेल रहन्छ, सो संयोग छुट्ने वित्तिकै बिलाउँछ । क्षेत्र क्षेत्रज्ञको संयोग भनेको के हो, क्षेत्रको र क्षेत्रज्ञको सम्बन्ध कस्तो छ; यो गाँठी नबुझी हुँदै हुँदैन । गुरुकृपाबाट, शास्त्रज्ञानबाट, सत्सङ्गबाट भएको स्वानुभवले क्षेत्र क्षेत्रज्ञसंयोगको, क्षत्र क्षेत्रज्ञ सम्बन्धको ज्ञान हुन्छ र यो संयोग छुट्छ ।

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोग भनेको क्षेत्रको र क्षेत्रज्ञको विवेकज्ञान नहुनु हो । विवेकज्ञान नहुँदा अधिष्ठानस्वरुप आत्माको ज्ञान हुँदैन । क्षेत्रमा रहने कर्तृत्व भोक्तृत्वको आत्मामा भ्रम हुन्छ, क्षेत्रमा चैतन्यको भ्रम हुन्छ । यो अध्यास हो । रज्जु र सर्पमा परस्पर अध्यास भएजस्तो यो अध्या-सले रज्जुमा सर्प जन्मे जस्तै संसार जन्मन्छ । क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोग भनेको त्यसकारण अध्यास हो ।

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्व विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ।२७।

सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तं; विनश्यत्सु अविनश्यन्तं परमेश्वरं यः पश्यति सः पश्यति ।

सबै भूतमा समभावले रहने, ती भूतहरु नासिंदा पनि ननासिने परम ईश्वरलाई जसले देख्छ, त्यसले वास्तवमा देखेको हो ।२७।

सबै भूतको सृष्टि जुन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगबाट भएको हो, ती क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ परमात्माका प्रकृति हुन् । प्रकृतिका अधिपति परमेश्वर हुनुहुन्छ, उहाँ सँधै अविकृत हुनुहुन्छ । प्रकृतिजन्य वस्तु-हरुमा उत्पति नाश आदि बिकार हुँदा पनि परमेश्वरमा कुनै विकार हुँदैन । समस्त प्राकृतवस्तुमा समरुपले परमेश्वर रहनु भएको छ । सर्वत्र परमेश्वरको वास छ, अवस्थिति छ । यस्तो देख्नु नै देख्नु हो ।

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थित मीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ।२८।

समं, सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरं पश्यन् हि आत्मना आत्मानं न हिनस्ति ततः परां गतिं याति ।

सर्वत्र उही रुपमा रहनु भएको समस्वरूप परमेश्वरलाई देख्ने साधकले आफूले आफूलाई बिगार्दैन र श्रेष्ठ गति प्राप्त गर्छ ।२८।

आत्मा सर्वत्र उही हो । आत्मा बाहेक अरू केही छैन । अरू केही आत्मा हैन, आत्मा ईश्वर स्वरूप हो । सही रूपमा यो ज्ञान हुने पुरुष नै ज्ञानी हो; परम गतिको अधिकारी हो । आत्मालाई आत्माके रूपमा बुझ्ने यही पुरुष हो । अरू अज्ञानी हुन् । आत्मालाई अनात्माको रूपमा हेर्ने, अनात्मालाई आत्माको रूपमा हेर्नेः एक आत्मालाई अनेक देख्ने, भिन्न भिन्न देख्ने, द्वैतबुद्धि गर्नेहरु मूर्ख हुन्, पापी हुन् । यिनलाई आत्महत्याको महापाप लाग्छ । साक्षात् अपरोक्ष प्रत्यक्ष आत्मालाई नबुझीकन देहलाई आत्मा मान्नेले आफैँले मानेको आत्मालाई मार्छ । शरीरलाई आत्मा मानेको छ, शरीर मर्छ, अज्ञानीका हिसावमा आत्मा नै मर्यो; यो पाप शरीरात्मवादीले नै भोग्नु पर्छ । यसरी एकातिर अनात्मा अनित्य शरीरादिलाई आत्मा मानेर आत्महत्या भएको पाप लाग्छ । फेरि अर्कोतिर अद्वैत आत्मालाई द्वैत मान्यो; अकर्ता, अभोक्ता आत्मालाई कर्ता भोक्ता मान्यो यसरी वास्तव आत्माको स्वरूप पनि मूर्खले बिगार्‍यो, अर्को आत्महत्याको महापाप गर्‍यो । हुन त आत्मा कसैले बिगारेर बिग्रिने पनि हैन, सपारेर सप्रिने पनि हैन । तर मानिस आफ्नै कर्मले, आफ्नै भावनाले बिग्रिने र सप्रिने हुन्छ । अविद्यावाट आत्मालाई अर्कै रूपमा देख्यो, हेर्‍यो, आफ्नै भाव बिगार्‍यो, आफूले आफैंलाई बिगार्‍यो, आत्महत्याको पाप गर्‍यो । ज्ञानीले आफैंले अनात्मालाई आत्माको रूपमा आफैंलाई सपार्‍यो ।

सर्वत्र रहनु भएको समस्वरूप परमेश्वरलाई देख्नु भक्तिको पराकाष्ठा हो । यस्तो भक्ति प्राप्त भएको भक्तले कसैको पनि द्वेष गर्दैन, हानि गर्दैन । उसले जसमा पनि उही ईश्वर देख्छ । यसो हुँदा उसमा समभावको उदय हुन्छ, उसले परम गति प्राप्त गर्छ ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मान मकर्तारं स पश्यति ।२९।

यः प्रकृत्या एव च कर्माणि सर्वशः क्रियमाणानि तथा आत्मानम् अकर्तारं पश्यति सः पश्यति ।

जसले प्रकृतिबाट नै कर्महरू सबै प्रकारबाट गरिएको तथा आत्मा अकर्ता रहेको जान्दछ, त्यसैले नै जानेको हो ।२९।

यदा भूत पृथग्भाव मेकस्थ मनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।३०।

यदा भूत पृथग्भावम् एकस्थम्, ततः एव विस्तारं च अनुपश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते ।।

जब भिन्न भिन्न भूतभावहरूलाई, भूतभावहरूको समस्त पृथक्त्वलाई एकै तत्त्वमा समाहित भएको र त्यही एकतत्त्वबाट नाना प्रपञ्चको विस्तार भएको निरन्तर देख्छ, तब ब्रह्म मात्रै रहन्छ ।

कर्तृत्व आत्मामा छँदैछैन । व्यवहारकालमा कर्म गरिएका देखिन्छन्, जगत्को सृष्टिस्थिति र उपसंहार चलिरहन्छन् । यस्ता सम्पूर्ण क्रिया प्रतिक्रियाहरूको सारा सम्बन्ध प्रकृतिसंग छ, मायासंग छ; आत्मामा यसको गन्ध पनि छैन । यस्तो विवेकज्ञान हुनु नै ज्ञान हुनु हो, वास्तव बोध हुनु हो ।

माया पनि कल्पना मात्र हो। परमार्थमा केवल अद्वैत परमात्मा मात्र छ। पृथिवीका जति जल प्रवाह छन्, ती जस्तै सागरमै पुग्छन्। सागरमा पुग्दा वागमती, विष्णुमती, कोशी, कर्णाली, गण्डकी केही पनि रहँदैनन्, केवल जल मात्र हुन्छ। समुद्रमा पस्नुभन्दा पहिले भिन्नभिन्न नदनदी थिए, तिनका नामरूप भिन्नाभिन्नै थिए। समुद्रमा पस्ने बित्तिकै नाम रूप जम्मै हराउँछन्, केवल जलमात्र बन्छन्। त्यस्तै आत्मामा नै सबै पुग्छन्, हराउँछन्। त्यहाँ नामरूप हराएपछि प्रपञ्च हराउँछ, ब्रह्म मात्र हुन्छ। यस्तो जलप्रवाह जहाँजहाँ जुनजुन नामरूपको भएपनि कुनै न कुनैढङ्गबाट समुद्रबाटै निस्केका हुन् र कुनै न कुनै ढङ्गबाट समुद्रमा नै पस्छन्। समुद्रभित्र जलमात्र हुन्छ, अन्य कुनै नामरूपभेद हुँदैन। त्यस्तै आत्मामा पस्नेहरूका निमित्त अर्थात् आत्मामा कुनै नामरूपभेद हुँदैन, आत्मामात्र, ब्रह्ममात्र हुन्छ।

अनादित्वान् निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः।

शरीरस्थो पि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ।३१।

अनादित्वात्, निर्गुणत्वात् अयम् अव्ययः परमात्मा शरीरस्थः अपि, कौन्तेय, न करोति न लिप्यते।

अनादि भएको हुनाले, निर्गुण हुनाले अविकारी यो परमात्मा शरीरमा नै रहेको भए पनि, हे अर्जुन गर्दैन र लिप्त हुँदैन।

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्या दाकाशं नोपलिप्यते।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ।३२।

यथा सर्वगतम् आकाशं सौक्ष्म्यात् न उपलिप्यते। तथा सर्वत्र देहे अवस्थितः आत्मा न उपलिप्यते।

जस्तो सर्वत्र रहेको व्यापक आकाश सूक्ष्म भएको हुँनाले लिप्त हुँदैन, त्यस्तै सर्वत्र शरीरमा रहेको आत्मा लिप्त हुँदैन ।३२।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोक मिमं रविः।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ।३३।

यथा इमं कृत्स्नं लोकं एकः रविः प्रकाशयति, तथा भारत, कृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयति।

जस्तो यो सम्पूर्ण लोकलाई एउटै सूर्यले प्रकाशित गर्नुहुन्छ त्यस्तै हे भारत, सम्पूर्ण क्षेत्रलाई क्षेत्रज्ञले प्रकाशित गर्छ ।३३।

क्षेत्र क्षेत्रज्ञयो रेव मन्तरं ज्ञान चक्षुषा।

भूत प्रकृति मोक्षं च ये विदु र्यान्ति ते परम् ।३४।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः एवम् अन्तरं, भूत प्रकृति मोक्षं च ज्ञानचक्षुषा ये विदुः ते परं यान्ति।

क्षेत्र क्षेत्रज्ञको यस्तो फरकलाई, भूतलाई, तिनको प्रकृति अव्यक्त मायालाई, त्यसको मोक्ष अर्थात् शमनलाई समेत ज्ञानचक्षुबाट जसले बुझ्छन् तिनले परमपद पाउँछन् ।३४।

क्षेत्र दृश्य हो, क्षेत्रज्ञ द्रष्टा हो । प्रत्येक शरीररूप, व्यष्टि शरीरमा रहेको क्षेत्रज्ञ नै विराट् समष्टिशरीरमा रहने क्षेत्रज्ञ हो । सुखित्व दुःखित्व आदि क्षेत्रज्ञका धर्म हैनन् । क्षेत्रमा रहने गुणधर्मले क्षेत्रज्ञमा कुनै लेप गर्दैन । क्षेत्रज्ञलाई सुखी दुःखी भन्ने भ्रम हुँदा पनि मिथ्या वस्तुको दोष सत्य वस्तुमा लाग्दैन । चाँदीलाई सिपी ठान्दा पनि सिपीको धर्म चाँदीमा सर्दैन, चाँदीको आफ्नो स्वभाव विकृत हुँदैन जस्तातस्तै रहन्छ । त्यसैले व्यष्टि क्षेत्रमा रहेको र समष्टि क्षेत्रमा रहेको कारणबाट क्षेत्रज्ञमा, क्षेत्रको भाव नउठेको परब्रह्ममा कुनै लेप हुँदैन । त्यसैले अज्ञानदोष भएको बेलामा पनि व्यष्टि क्षेत्रको क्षेत्रज्ञ, समष्टि क्षेत्रको क्षेत्रज्ञ तथा प्रपञ्चरहित निर्विशेष, निरुपाधि परब्रह्म परमात्मा उही हो, एकै हो, अद्वैत हो । क्षेत्र पनि त्यसैमा देखिएको मात्र हो, त्यही देखिएको हो, त्योदेखि फरक छैन । यही प्रतिज्ञाबाट यो अध्याय शुरू भएको हो क्षेत्रज्ञ पनि, अर्थात् क्षेत्र पनि मै हुँ "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" । उपसंहार त्यसैबाट भएको छ– क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ, माया र मोक्षको यथार्थ ज्ञान हुनुपर्छ ।

ॐ तत्सत् इति श्रीमद् भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विभागयोगो नाम त्रयोदशः अध्यायः ।

ॐ तत्सत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग नामक त्रयोदश अध्याय समाप्त भयो ।

'त्वं पदार्थ'को स्वरूप अव्यक्त, अचिन्त्य, अविकार्य, नित्य, सर्वगत, सनातन हो भनेर दोस्रो अध्यायमा भनियो । 'तत्पदार्थ'को स्वरूप 'अव्यक्त, अनिर्देश्य, सर्वत्रग, अचिन्त्य, ध्रुव हो' भनेर बाह्रौं अध्यायमा भनियो । दुवैको स्वरूपलक्षण उही हुँदा स्वरूपमा दुवैको एकत्व स्वतएव सिद्ध भएको छ । व्यवहारदशामा जुन भेदको कल्पना भएको छ त्यसलाई पनि हटाउनु आवश्यक छ ।

सामान्य साधकले सामान्यतः जगत्को, जीवको र ईश्वरको अस्तित्व सकारेको हुन्छ, त्यसै आधारमा उपासना शुरू हुन्छ । उपासकलाई तिनको विवेकज्ञान गराउनु ज्ञानकाण्डको प्राथमिक प्रयोजन हो । जगत्लाई क्षेत्र भन्छन् । त्यो दुइ थरी छ व्यष्टिक्षेत्र र समष्टिक्षेत्र । व्यष्टिक्षेत्र व्यक्ति व्यक्तिका शरीर हुन्, समष्टिक्षेत्र सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड हो । व्यष्टिक्षेत्रको ज्ञाता पनि समष्टिक्षेत्रको ज्ञाता पनि क्षेत्रज्ञ हो । क्षेत्र पृथक्पृथक् भए पनि क्षेत्रज्ञ फरकफरक हैन, यौटै हो । क्षेत्र केवल उपाधि हुन्, 'ज्ञ' एकै हो । सृष्टिको कारण त्रिगुणमय अविद्या हो । ब्रह्मविद्याले अविद्याको समूल उच्छेद हुन्छ, सर्वानर्थनिवृत्ति हुन्छ । क्षेत्रक्षेत्रज्ञको विवेकज्ञानका साथै भूतप्रकृतिस्वरूप अविद्याको उच्छेद पनि यो अध्यायको विषय भएको हुनाले यसको नाम क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग भन्ने रहेको छ ।

यो अध्यायको नाम शङ्कराचार्यले 'प्रकृतिपुरुषयोग', 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग', मधुसूदन सरस्वतीले 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेक', श्रीधरस्वामीले 'प्रकृति पुरुष विवेकयोग' राखेका छन् ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ चतुर्दशः अध्यायः– गुणत्रयविभाग योगः ।

श्री भगवानुवाच – भगवान् श्रीकृष्णबाट हुकुम भयो ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञान मुत्तमम्
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धि मितोगताः ।१।

ज्ञानानाम् उत्तमं परं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्त्वा सर्वे मुनयः इतः परां सिद्धिं गताः ।

ज्ञानहरूमा उत्तम र परमात्मालाई बुझाउने ज्ञान फेरि बताउँछु । जे जानेर सबै मुनिहरूले यसलोकबाट परम सिद्धि प्राप्त गरे ।१।

इदं ज्ञान मुपाश्रित्य मम साधर्म्य मागताः
सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।२।

इदं ज्ञानम् उपाश्रित्य मम साधर्म्यम् आगताः सर्गे अपि न उपजायन्ते, प्रलये न व्यथन्ति च ।

यो ज्ञानको आश्रय लिएर मेरो स्वरूप प्राप्त गरेकाहरू सृष्टिमा पनि जन्मँदैनन्, प्रलयमा पनि मृत्युदुःख पाउँदैनन् ।

आत्मा सर्वश्रेष्ठ तत्त्व हो, मोक्ष सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थ हो । त्यसैले आत्मज्ञान उत्तम ज्ञान हो, सर्वश्रेष्ठ ज्ञान हो । ज्ञान स्वरूपतः विषयभन्दा बेस हुन्छ । ज्ञान भनेपछि जुन ज्ञान पनि सत्त्वगुणको उत्कर्षबाट हुन्छ । ज्ञान गरिने विषय पनि सात्त्विक भयो भने त्यो सात्त्विक विषयज्ञान अझ बेस हुन्छ । ग्राम्य विषयको, उत्तेजक भाडभैला कुराहरूको ज्ञानभन्दा शास्त्रका कुराहरूको ज्ञान बेस हुन्छ । शास्त्रीय विषयमा पनि अर्थ कामसम्बद्ध विषयको ज्ञानभन्दा अलौकिक स्वर्गादि विषयको, देवादिविषयको ज्ञान अझ बेस । भक्ति वैराग्यका कुराहरू, भगवान्का कथाहरू, चरित्रहरूको ज्ञान तह तहमा बेस हुन् । आत्मज्ञान सबभन्दा बेस हो, यसबाट परमसिद्धि, परम पुरुषार्थ मोक्ष मिल्छ, जन्ममृत्युजराव्याधि दुःख दोष सबै छुट्छन् ।

आत्मा स्वयं गुणातीत छ । सामान्यतः जेको ज्ञान भो, बुद्धि त्यही बन्छ; तामसज्ञान हुँदा तामस, राजसज्ञान हुँदा राजस, सात्त्विकज्ञान हुँदा सात्त्विक बन्छ । बुद्धि तदाकार तत्स्वरूप नभई वस्तुको ज्ञानै हुँदैन । इन्द्रिय बुद्धिबाट प्रेरित भएपछि इन्द्रियमा वृत्ति उठ्छ । विषयको र इन्द्रियको सम्बन्ध–सूत्र त्यही इन्द्रियवृति हुन्छ । इन्द्रियवृत्तिकै सम्बन्धबाट बुद्धिको र विषयको पनि सम्बन्ध हुन्छ, बुद्धि विषयकाराकारित बन्छ । यसो हुनलाई वृत्तिव्याप्ति भन्छन् । बुद्धिवृत्तिकै सूत्रबाट बुद्धिवृत्तिमा प्रतिफलित चिदाभासप्रकाश विषयमा पर्छ । यसो हुनुलाई फलव्याप्ति भन्छन् । विषयमा बुद्धि वृत्तिको सम्बन्ध हुनुलाई वृत्तिव्याप्ति र चिदाभासप्रकाशसम्बन्ध हुनुलाई फल-व्याप्ति भन्छन् । यी दुई व्याप्ति भएपछि विषयज्ञान हुन्छ र त्यसले गर्दा बुद्धिले र बुद्धिशबल

चिदाभासले विषयमा ममकार र अहंकार गर्छन्। यसो हुंदा जस्तो विषय हेर्‍यो, सुन्यो, खायो, छोयो, सुँघ्यो, सम्झ्यो, चितायो बुद्धि त्यस्तै हुन्छ, त्यस्तैमा अहंता, ममता हुन्छ। त्यसैले तामस विषयको स्पर्श गर्नुहुन्न, राजस विषयको त्याग गर्ने गर्नुपर्छ, सात्त्विक विषयको सेवन गरी गरी साधना गर्नुपर्छ। अझ सम्पूर्ण विषयमा विरक्त भएर त्रिगुणमय मायाका अधिपति परमेश्वर भगवान्‌को आराधना उपासना गर्नुपर्छ। यसबाट बुद्धि पनि परमेश्वराकार, भगवदाकार नै बन्छ। मायिक त्रिगुणाकार बन्न छोडेर मायाधीशाकार, भगवदाकारले आकारित बुद्धि हुँदा मायातीत गुणातीत परब्रह्म परमात्माको ज्ञानको उदय हुन्छ।

परमात्माको ज्ञान हुँदा परमात्माकार भएको बुद्धि आफैं हराउँछ। अरू विषयको ज्ञान हुँदा विषयमा इन्द्रियवृत्ति र बुद्धिवृत्ति हुनुपर्थ्यो। अर्थात् इन्द्रियवृत्तिव्याप्ति, बुद्धिवृत्तिव्याप्ति चिदाभास छायावृत्ति, हुनु पर्थ्यो। आध्यात्मिक विषयको ज्ञानमा बुद्धिको बाहिर सम्बन्ध नहुने हुँदा इन्द्रियवृत्तिको आवश्यकता पर्दैन। आत्माको नै ज्ञान हुँदा बुद्धि आत्मामा फर्कने बित्तिकै आत्मा स्वयं प्रकाश हुनाले फलव्याप्ति चाहिंदै चाहिएन; सूर्यतिर फर्कने बित्तिकै सूर्यप्रतिबिम्ब सत्यताबुद्धि हराउने जस्तै चिदाभाससत्यताबुद्धि हराइहाल्छ। बुद्धि आत्माकार बनिहाल्छ। चिदाभाससत्यतामान नभएपछि बुद्धिको स्वरूप गै हाल्यो। त्यसैले गुणमा बुद्धि लाग्दा बुद्धि नै बद्ध हुन्छ, गुणातीतमा लाग्दा बुद्धि मुक्त हुन्छ, गुणातीत नै बन्छ। तसर्थ, आत्मज्ञान सर्वोत्तम ज्ञान हो, सर्वश्रेष्ठ परम ज्ञान हो।

मम योनि र्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्
संभवः सर्व भूतानां ततो भवति भारत ।३।

मम योनिः महद्ब्रह्म तस्मिन् अहं गर्भं दधामि भारत ततः सर्वभूतानां संभवः भवति ।

मेरो योनि (गर्भाधान स्थान) महद् ब्रह्म हो (माया) हो त्यसमा म गर्भ आधान गर्छु। हे भारत त्यसैबाट सर्वभूतको उत्पत्ति हुन्छ।३।

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः
तासां ब्रह्म महद् योनि रहं बीजप्रदः पिता ।४।

कौन्तेय, सर्वयोनिषु याः मूर्तयः संभवन्ति महद् ब्रह्म योनिः, अहं बीजप्रदः पिता ।

हे कौन्तेय, सारा योनिमा जुन मूर्तिहरू तयार हुन्छन् ती सबैको महद् ब्रह्म योनि हो, म बीज दिने बाबु हुँ।४।

भगवान्‌का प्रकृति दुइ छन्– परा र अपरा, यिनैको अर्को नाम क्षेत्रज्ञ र क्षेत्र भयो, पछि यिनैलाई क्षर, र अक्षर पनि भनिन्छ। परा प्रकृति चित् शक्ति हो, जीव। अपरा प्रकृति हो अचित् शक्ति, माया। मायामा चित् शक्तिको सम्बन्ध हुनु सृष्टिको गर्भधारण हो। मायामा चित् शक्तिको सम्बन्ध रूपी गर्भबाट हिरण्य गर्भको सृष्टि हुन्छ र त्यसैबाट सारा चराचर जगत्‌को उत्पत्ति हुन्छ। हिरण्यगर्भलाई नै महत्तत्त्व, बुद्धितत्त्व पनि भन्छन् र पुराणहरूमा लोकपितामह ब्रह्मा, प्रजापति

आदि भनिएको छ ।

सृष्टिको बीज परा प्रकृति हो, क्षेत्र त्रिगुणमय माया हो । यी दुईको सम्बन्ध प्रकृतिका अधिपति ईश्वरबाट हुन्छ । अनादिसृष्टिमा प्राणीका अनन्त कामना वासनाहरु जसमा भएका छन् । प्रलयकालमा अव्याकृत मायामा विलीन बन्छन्, अव्यक्त हुन्छन् । सृष्टिकालमा तिनै अनादि काम कर्मवासना उद्बुद्ध बन्छन् र सोहीे अनुसार सृष्टिको लागि मायामा स्पन्दन उत्पन्न हुन्छ । परमेश्वर भगवान्को परा प्रकृति, चित् शक्तिको सम्बन्ध हुँदा यो स्थूल सूक्ष्म प्रपञ्च परिपूर्ण ब्रह्माण्डको सृष्टि हुन्छ । यो सृष्टिको उपादानकारण माया हो, निमित्तकारण चित् शक्ति हो ।

सत्त्वं रज स्तम इति गुणाः प्रकृति सम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिन मव्ययम् ।५।

महाबाहो, प्रकृति संभवाः सत्त्वं, रजः तमः इति गुणाः देहे अव्ययं देहिनं निबध्नन्ति ।

हे महाबाहु, प्रकृतिमा भएका सत्त्व, रज र तम भन्ने तीन गुणले शरीरमा अव्यय आत्मालाई बद्ध गर्छन् ।

प्रकृति सत्त्व, रज, तम गुणमय छ । शरीर प्रकृतिको कार्य हो । शरीराभिमान भयो भने अपरिणामी, बन्धनरहित, सदामुक्त भए पनि आत्मा तिनै गुणरूपी बन्धनमा पर्छ । गुण भनेको मै अर्को अर्थमा डोरी हो, बन्धन हो । डोरीमा, बन्धनमा संबन्धै नहुँदा पनि डोरीमा अभिमान, म र मेरो भन्ने भाव भएपछि बाँधिएको हो ।६।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशक मनामयम्
सुखसंगेन बध्नाति ज्ञान संगेन चानघ ।६।

अनघ तत्र निर्मलत्वात् प्रकाशकम्, अनामयं सत्त्वं सुखसंगेन, ज्ञानसंगेन च बध्नाति ।

हे निष्पाप अर्जुन, ती तीन गुण मध्ये निर्मल भएकोले सत्त्व उज्यालो छ र रज र तमले नदबाएको सत्त्वगुणबाट सुखमा आसक्ति र ज्ञानमा आसक्तिद्वारा बद्ध भइन्छ ।

तीन गुण मध्ये सत्त्व गुणको स्वभाव स्वच्छ उज्यालो छ । अन्तःकरणमा सुखको र ज्ञानको छाया यसले पर्छ । सत्त्वको प्रभावबाट अन्तःकरणले विषयको ग्रहण गर्छ र दृश्यसुखको ग्रहण गर्छ । त्यसलाई मेरो हो भन्ने अभिमानरूप आसक्तिबाट आत्मामा आरोप गर्दा बन्धन हुन्छ ।६।

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्ग समुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्म सङ्गेन देहिनम् ।७।

कौन्तेय, रजः रागात्मकं, तृष्णासङ्गसमुद्भवं विध्दि । तत् कर्मसंगेन देहिनं निबध्नाति ।

हे अर्जुन, रज, गुण, रागमय, तृष्णा र सम्पर्क (लगाउ) बढाउने स्वभावको भन्ने बुझ । त्यसले कर्ममा अभिमान हुँदा आत्मालाई बाँध्छ ।

कर्म रजोगुणको प्रभावबाट हुन्छ । यसले तृष्णा अर्थात् पाइएकोमा अतृप्ति र लगनधून

बढाइदिन्छ । कर्मेन्द्रियहरूमा रजबाट शक्ति संचार हुन्छ, कामहरू हुन्छन् । मैले कर्म गरेको भन्ने अभिमान हुँदा जे पाइएको छ त्यसमा नअघाउने र अझ बढी गरेर अरू पाउने चेष्टा र लगाउ हुन्छ । यसले नै बाँधिन्छ ।७

तम स्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्

प्रमादालस्य निद्राभि स्तन् निबध्नाति भारत ।८।

तमः तु अज्ञानजं, सर्वदेहिनां मोहनं विद्धि । भारत, तत् प्रमादालस्यनिद्राभिः निबध्नाति ।

तम गुण चाहिं अज्ञानबाट हुने आत्माको मोहक हो । हे अर्जुन, प्रमाद, आलस्य र निद्राबाट त्यसले बाँध्छ ।८।

प्रकृतिमा हुने तम गुण अँध्यारो, लठ्याउने स्वभावको छ । आवरण शक्तिबाट यो तम उठ्छ । यसले बुद्धिलाई छोपिदिन्छ, लठ्याइदिन्छ । कर्तव्यमा वास्ता नगर्ने, नसम्झने, सम्झे पनि अल्छी गर्ने, सुतिरहने, निदाइरहने जस्ता खराब आदतहरू तमका प्रभाव हुन् । तिनमा आसक्ति गर्दा बन्धन हुन्छ ।

प्रकृतिमा सत्व रज र तम तीन गुण छन् । यी तीन गुण समान अवस्थामा रहँदा प्रकृति भन्ने नाम हुन्छ । यिनमा उतार चढाउ हुनु विकृति हो । सत्वगुण प्रधान भयो भने ज्ञान हुन्छ, कुरो बुझिने हुन्छ, मनमा मीठो हुन्छ । रज प्रधान भयो भने जाँगर बढ्ने, कर्ममा रुचि हुने हुन्छ; गरूं, अझ कमाउं, अझ बढाउं भन्ने किसिमको तृष्णा र लगाउ भइरहन्छ । यसो गर्दा दुःख झन्झट बढ्छ । तम प्रधान भयो भने जाँगर मर्ने, अल्छी लाग्ने, काममा मन नलाग्ने, लठ्ठिइरहन, सुतिरहन मन लाग्ने हुन्छ । कुनै कुरा पनि बुझ्नै मन नलाग्ने, बुझ्दै नबुझिने तम गुणले गर्दा हो ।

वास्तवमा आफू यी तीनै गुणमा छैन, आफूमा यी तीन गुण केही छैनन्, तीन गुण छँदै छैनन्, भएकै छैनन्, आफू मात्रै हो, आफू मात्रै छ । मायाको आवरण शक्तिले छोपिँदा मोह हुन्छ । विक्षेप शक्तिले मिथ्या सृष्टि गरिदिन्छ । भएको देखिदैन, त्यसैलाई अर्को ठानिन्छ, नभएको देखिन्छ । प्रपञ्च चल्छ ।

सत्वं सुखे सञ्जयति, रजः कर्मणि भारत

ज्ञान मावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ।९।

भारत, सत्त्वं सुखे, रजः कर्मणि सञ्जयति तमः तु उत ज्ञानम् आवृत्य प्रमादे सञ्जयति ।

हे भारत, सत्त्वगुणले सुखमा, रजगुणले कर्ममा आसक्त बनाउंछ तम गुणले चाहिं बुद्धिलाई ढाकेर कर्तव्यमा बेवास्ता र अकर्तव्यमा रुचि गराइदिन्छ ।९।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।१०।

भारत, रजः तमः च अभिभूय सत्त्वं भवतिः सत्त्वं, तमः च एव (अभिभूय) रजः (भवति) तथा सत्त्वं रजः च (अभिभूय) तमः भवति ।

हे भारत, रज र तमलाई दबाएर सत्त्व गुणले काम गर्छ; सत्त्व र तमलाई दबाएर रज गुणले काम गर्छ; त्यस्तै सत्त्व र रजलाई दबाएर तम गुणले प्रभाव बढाउँछ ।१०।

सर्वद्वारेषु देहे स्मिन् प्रकाश उपजायते
ज्ञानं यदा तदा विद्याद् विवृध्दं सत्व मित्युत ।११।

अस्मिन् देहे सर्वद्वारेषु प्रकाशः ज्ञानं यदा उपजायते तदा सत्त्वं विवृध्दम् इति उत वद्यात् ।

यो शरीरमा भएका सबै ज्ञानेन्द्रियहरूमा प्रकाश र विषयबोधशक्ति जहिले हुन्छ; तहिले सत्त्व बढेको छ भन्ने बुझ ।११।

लोभः प्रवृत्ति रारम्भः कर्मणा मशमः स्पृहा
रजस्ये तानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ।१२।

भरतर्षभ, रजसि विवृध्दे लोभः, प्रवृत्तिः, कर्मणाम् आरम्भः, अशमः, स्पृहा एतानि जायन्ते ।

हे भरतश्रेष्ठ, रज बढेमा लोभ (पाएको भन्दा बढी पाउने इच्छा), प्रवृत्ति, कर्महरूको आरम्भ गरिरहने नहट्नेपन परधन जस्तो धन होस् भन्ने इच्छा यस्ता दोषहरू हुन्छन् ।१२।

अप्रकाशो प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एब च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ।१३।

कुरुनन्दन, तमसि विवृध्दे अप्रकाशः, अप्रवृत्तिः च प्रमादः, मोहः एव च एतानि जायन्ते ।

हे कुरुनन्दन, तम गुण बढेपछि ज्ञानेन्द्रियको कमजोरी, अप्रवृत्ति (कर्मेन्द्रियको शिथिलता), प्रमाद (हेलचेक्र्याइं), मोह (लट्ठिइरहनु) यस्ता विकारहरू हुन्छन् ।१३।

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्
तदोत्तम विदां लोका नमलान् प्रतिपद्यते ।१४।

यदा सत्त्वे प्रवृध्दे तु देहभृत् प्रलयं याति तदा उत्तम विदाम् अमलान् लोकान् प्रतिपद्यते ।

जब सत्त्वगुण बढेको बेलामा शरीरधारीको मृत्यु हुन्छ, तब त्यो उत्तम वेत्ताको (उत्तम भनेको हिरण्यगर्भ सूत्रात्मा आदि तैजस देवताहरू) मल प्रधान नभएका (मल भनेको रज र तम) लोकहरूमा (देवलोकहरूमा) पुग्छ (उत्तम गति, उर्ध्वगति हुन्छ ।)

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते
तथा प्रलीन स्तमसि मूढ योनिषु जायते ।१५।

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते, तथा तमसि प्रलीनः मूढयोनिषु जायते ।

रज गुण बढेर विलायो भने कर्माभिमानीहरूमा जन्मन्छ, त्यसै गरी तम गुणमा हरायो भने मूढ योनिमा जन्मन्छ ।१५।

सत्त्व रज तम तीन गुण मध्ये सत्त्व गुण असल हो, ब्रह्मा आदि देवताहरू सात्त्विक हुन् । यिनको लोक सत्त्व प्रधान हुन्छ र त्यहाँको जन्मलाई उत्तम योनि भन्छन् । यज्ञयाग आदि धर्मकर्ममा लाग्ने मानिसहरू मध्यम हुन्, रज गुण प्रधान हुन्छन् यिनको लोक रज गुण प्रधान हुन्छ र यहाँको जन्मलाई मध्यम योनि भन्छन् । पापी अधर्मीहरू, पशुपक्षीहरू अधम हुन्, यी तामस हुन् यिनको लोक तम प्रधान हुन्छ । यहाँको जन्मलाई मूढ योनि भन्छन् ।

सत्त्व गुणमा हराउनेको उत्तमगति, उर्ध्वगति हुन्छ, देवयोनिमा जन्म हुन्छ । तमो गुणमा हराउने मानिसको अधोगति हुन्छ, अधम योनिमा तिर्यक् योनिमा जन्म हुन्छ ।१५।

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्
रजसस्तु फलं दुःख मज्ञानं तमसः फलम् ।१६।

सुकृतस्य कर्मणः सात्त्विकं निर्मलं फलम् आहुः, रजसः तु दुःखं फलम् तमसः अज्ञानं फलम् ।

असल कर्मको सात्त्विक निर्मल फल हो भन्छन् । रजको चाहिं दुःख फल हो र तमको अज्ञान फल हो ।१६।

सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च
प्रमाद मोहौ तमसो भवतो ज्ञान मेव च ।१७।

सत्त्वात् ज्ञानं संजायते, रजसः लोभः एव च तमसः प्रमाद मोहौ भवतः अज्ञानम् एव च ।

सत्त्व गुणबाट ज्ञान हुन्छ । रज गुणबाट लोभ नै हुन्छ र तम गुणबाट प्रमाद र मोह हुन्छन् र (साथै) अज्ञान पनि हुन्छ ।१७।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः
जघन्य गुण वृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।१८।

सत्त्वस्थाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति, राजसाः मध्ये तिष्ठन्ति, जघन्यगुणवृत्तिस्थाः तामसाः अधः गच्छन्ति ।

सत्त्वगुणमा स्थित हुनेहरू माथि जान्छन् । राजसहरू बीचमा रहन्छन् । चौथो गुणवृत्तिमा रहनेहरू तल बस्छन् ।१८।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टा नुपश्यति
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सो धिगच्छति ।१९।

यदा द्रष्टा गुणेभ्यः अन्यं कर्तारं न अनुपश्यति, गुणेभ्यः च परं वेत्ति सः मद्भावम् अधिगच्छति ।

जब द्रष्टा (जीवले) गुणदेखि बाहेक अर्कोलाई कर्ता हो भन्ने देख्दैन, गुणहरूभन्दा परको श्रेष्ठ तत्त्वलाई जान्दछ, त्यसले मेरो भाव पाउँछ ।

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देह समुद्भवान्
जन्ममृत्यु जरा दुःखै विमुक्तो मृत मश्नुते ।२०।

देहसमुद्भवान्, एतान् त्रीन् गुणान् अतीत्य देही जन्ममृत्युजरा दुःखैः विमुक्तः अमृतम् अश्नुते ।

देहोत्पत्तिका कारण भएका यी तीन गुणलाई पार गरेर देहधारीले जन्म, मृत्यु बुढ्याइँ, र दुःखहरू हराएको बनेर मोक्ष प्राप्त गर्छ ।२०।

संसारमा, जति प्राणी छन् ती सबैमा जन्म मृत्यु समान छन् । जन्म मृत्युका बीचमा बुढ्याइँ छ । यी मुख्य मुख्य अवस्था हुन् । यस्तै अवान्तर (बीच बीचमा अरू) अवस्थाहरू छन् । प्रत्येक अवस्था दुःख युक्त छ, स्वयं दुःखमय छ । यी दुःखहरू मर्दैमा छुट्ने पनि हैनन्, बाँचेमा नछुट्ने पनि हैनन् । दुःख हुनु र नहुनुको संबन्ध जन्म र मृत्युसंग मात्र छैन । मरे पनि दुःख छुट्दैन । दुःखको बीज जस्तातस्तै रह्यो भने दुःख फेरि उम्रन्छ । दुःखको बीज मऱ्यो भने, डढ्यो भने दुःख फेरि उम्रँदैन । दुःखको बीज गुणभाव हो, मोक्षको बीज ईश्वरभाव, आत्मभाव हो । त्रिगुण र त्रिगुणकार्यमा अभिमान हुँदा, आसक्ति हुँदा देह बनेको छ, देहमा आत्माको अविवेक हुँदा देही खडा भएको छ, जन्म जरामृत्यु दुःखको चक्र चलिरहेछ । त्रिगुणमा र त्रिगुण कार्यमा म र मेरो भन्ने अभिमान छुट्यो भने गाँठो फुस्कियो, बीज डढ्यो । दुःख छुट्यो, मुक्ति मिल्यो ।

सत्य वस्तु अद्वैत आत्मा मात्र हो । अज्ञानले गर्दा त्यो देखिँदैन, अरू थोक देखिन्छ । अज्ञानले गर्दा रज्जु देखिँदैन । एकथोक न एकथोक देख्ने अभ्यास । सत्यवस्तु नदेखिएपछि त्यसैमा मिथ्यावस्तु देखिन्छ । रज्जुको अज्ञानले गर्दा सत्यवस्तु, रज्जु देखिँदैन, त्यसैमा सर्प देखिन्छ । सर्प देखिए पछि डर, त्रास, कम्प, श्वास आदि अनर्थ पैदा हुन्छन्, त्यसैबाट मृत्यु पनि हुन सक्छ ।

अज्ञानका दुइ शक्ति हुन्छन्, आवरण शक्ति र विक्षेप शक्ति । अज्ञानको आवरण शक्तिले सत्यस्वरूप ढाकिदिन्छ; विक्षेप शक्तिले त्यसैमा मिथ्या सृष्टि गरिदिन्छ । आवरण शक्तिले रज्जुको सत्य स्वरूप ढाकिदियो । विक्षेप शक्तिले त्यसैमा मिथ्यासर्पसृष्टि गरिदियो । त्यसैबाट डर, त्रास, कम्प, श्वास, मृत्यु जस्ता अनर्थ परम्परा उठे । यी जन्मैको मूल, गाँठो रज्जुको र सर्पको परस्पर अध्यास हो; रज्जुमा सर्पका गुणको आरोप र सर्पमा रज्जुका गुणको आरोप हो । यसैलाई अविवेक भन्छन् । रज्जुको र सर्पको विवेक ज्ञान हुने वित्तिकै रज्जुको र सर्पको परस्पराध्यास हराउँछ । अध्यास हराएपछि रज्जुलाई अज्ञानले गरेको आवरण (पर्दा) हट्छ । आवरण गएको

हुँदा विक्षेप मिथ्यासर्पसृष्टि बन्द हुन्छ, त्यसबाट भएका अनर्थ परम्पराहरू क्रमशः छुट्छन् । रज्जुको अज्ञान, सर्पको भ्रमबाट उठेका डर त्रास आदि सारा अनर्थ छुट्छन् ।

यो दृष्टान्त हो । यसैबाट सम्पूर्ण जीवनको किल्ली बुझ्नुपर्छ, गाँठो चिन्नुपर्छ । आत्मा सत्य छ, आत्मा सत् मात्र, चित् मात्र, आनन्द मात्र अर्थात् सच्चिदानन्द घन छ । अज्ञानले गर्दा आवरणशक्तिले आत्मालाई ढाकिदिन्छ, अज्ञानको अर्को शक्ति विक्षेपशक्तिले मिथ्या गुणमय सृष्टि हुन्छ । सत्य आत्माको र मिथ्या गुणमय सृष्टिको अध्यास हुन्छ, अविवेक हुन्छ । तीनै गुणहरू महत्तत्त्व देखि लिएर स्थूल भूतभौतिक रूपमा परिणत हुन्छन् । देहेन्द्रियादि संघातरूप शरीर खडा हुन्छ । यिनमा म र मेरो भन्ने अभिमान, आसक्तिले जन्ममृत्यु जरा दुःख आदिको अनर्थ परम्परा चल्छ । यो सबैको मूल गाँठो अध्यास हो, अविवेक हो, त्यसको जरो अज्ञान हो । दुःखमय परम्परारूपी अनर्थबाट छुटकारा पाउन यिनै अनर्थको प्रतीकार गरेर, ओखती मूलो गरेर, चोसो तातो खोजेर, राम्रो, मीठो बटुलेर कदापि हुँदैन । यसको निमित्त मूल गाँठोमा नै, मूल जरोमा नै पुग्नुपर्छ । कर्तृत्व भोक्तृत्व गुणमा छ, गुणमय सृष्टिमा छ । जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, भूत, वर्तमान, भविष्यत्, स्वर्ग, मर्त्य, पाताल, तीनै अवस्थामा, तीनै कालमा तीनै लोकमा भोक्ता, भोग्य, भोग जम्मै गुणमय हुन्; अनित्य हुन्; मिथ्या सृष्टि हुन् । आत्मा यिनदेखि अतीत, सर्वथा विलक्षण सदातन सनातन छ । यी दुईको परस्पर अध्यास, अविवेक छुटाउनुपर्छ । यसको निमित्त मिथ्या गुणमय सृष्टिको र सत्य स्वरूप अकर्ता, अभोक्ता आत्माको स्वभाव बुझ्नुपर्छ । यसबाट विवेकज्ञान हुन्छ, अध्यास छुट्छ । अज्ञानले गरेको आवरण (पर्दा) हट्छ । आवरण गएको हुँदा विक्षेप छुट्छ, जम्मै गुणमय सृष्टिको मिथ्यात्व निश्चय हुन्छ । गुणभावबाट छुटेर आत्मभाव ईश्वरभाव प्राप्त गर्नु भनेको यही हो । भगवान्‌ले मेरो भाव प्राप्त गर्छ भन्ने मर्जी भएको यही हो । मूल गाँठो गुण भाव हराएको हुनाले, मूल जरो अध्यास छिनेको हुनाले, विक्षेपजन्य सृष्टिमा पूर्ण मिथ्यात्व निश्चय भएको हुनाले जन्म मृत्यु जरा व्याधि दुःखहरूको अनर्थ परम्परा क्रमशः छुट्छन् । शरीर प्रारब्धवशात् ढलिनसके पनि, अरूका दृष्टिमा चलिरहे पनि बन्धन छुटिसकेको छ, दुःख हराइसकेका छन्, अमृत मोक्ष प्राप्त भइसकेको छ । अनर्थ परम्परा क्रमशः छुट्दा अरूका दृष्टिमा लाग्ने समयको दार्शनिक भाका मिलाउन राखिएको नाम प्रारब्ध हो, अवशिष्ट संस्कार हो । यो अवस्थाको दार्शनिक नाम जीवनमुक्ति हो । श्रीमद्भगवद्‌गीताको दोस्रो अध्यायमा स्थितप्रज्ञको, द्वावश अध्यायमा परभक्तको, चौधौं अध्यायमा गुणातीतको, सातौं, आठौं, नवौं, अठाह्रौं अध्यायका ठाउँठाउँमा बताइएको लक्षण र परिभाषामा यही जीवन्मुक्तिको बोध गराइएकोछ, उपदेश भएको छ ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनबाट आज्ञा भो ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणा नेता नतीतो भवति प्रभो
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणा नतिवर्तते ।२१।

प्रभो, एतान् त्रीन् गुणान् अतीतः कैः लिङ्गैः भवति, किमाचारः (भवति) कथं च एतान् त्रीन् गुणान् अतिवर्तते ।

हे प्रभु, यी तीन गुण पार गरेको महापुरुष कस्ता लक्षणले युक्त हुन्छ, कस्तो आचारवाला हुन्छ ? कसरी यी तीन गुणलाई पार गर्छ ।२१।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्‌बाट मर्जी भयो ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोह मेव च पाण्डव
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।२२।

पाण्डव, प्रकाशं च, प्रवृत्तिं च, मोहम् एवच, संप्रवृत्तानि न द्वेष्टि, निवृत्तानि न काङ्‌क्षति ।

हे पाण्डव, प्रकाश, प्रवृत्ति र मोह नै पनि उठे पनि द्वेष गर्दैन, हराए पनि (छुटे पनि) राग गर्दैन ।

सत्त्वबाट प्रकाश, रजबाट प्रवृत्ति, तमबाट मोह हुन्छ । गुणातीत पुरुषमा यी तीनै गुणको प्रभाव पर्न छोडेको हुन्छ । सत्त्व रज वा तम जुन गुण प्रधान भए पनि, जुन गुणको परिणाम भए पनि गुणातीतलाई कुनै वास्ता हुँदैन, मतलब हुँदैन, रागद्वेष हुँदैन । सत्त्वगुण बढेर प्रकाश उठे पनि, रज गुण बढेर प्रवृत्ति उठे पनि, तमगुण प्रधान भएर मोह नै उठे पनि गुणातीतलाई रागद्वेष हुँदैन । अर्थात् गुण प्रवाह चलिरहन्छन्, अध्यास छुटेको गुणातीत पुरुषको निमित्त गुण प्रवाहको उपराम भइसकेको हुन्छ उसलाई थाहै हुँदैन । यो लक्षण अरुले थाहा पाउँदैन, स्वयं गुणातीतले अनुभव गर्छ । यो जीवन्मुक्तिको सातौं नित्य समाधिस्थ भूमिका हो ।२२।

उदासीनवदासीनो गुणै र्यो न विचाल्यते
गुणा वर्तन्त इत्येव यो वतिष्ठति नेङ्गते ।२३।

उदासीनवत् आसीनः यः गुणैः न विचाल्यते, गुणाः वर्तन्ते इति एव यः अवतिष्ठति, न इङ्गते ।

उदासीन रूपमा रहिरहने जो जीवन्मुक्त गुणहरूद्वारा विचलित हुँदैन, गुणहरूको परस्पर व्यवहार चलिरहन्छ नै भनेर जो आफैंमा बसिरहन्छ चल्दैन (त्यो गुणातीत हो ।)

गुणातीत व्युत्थित स्थितिमा पनि समाधिस्थ जस्तै भएर रहन्छ । अरुले गुणमार्गको, गुण प्रवाहको सम्झना गराउँदा पनि गुणातीत स्वरूपस्थितिबाट विचलित हुँदैन, विचलित गराईदैन । 'यो गरें, यो गर्नु छ' 'यो पाएँ, यो पाउनु छ' भन्ने किसिमको कृत र कर्तव्यको, प्राप्त प्राप्तव्यको भान नै गुणातीतलाई हुँदैन र गुणबाटै गुणव्यवहार चलेका हुन् भन्ने दृढ निश्चय उसलाई भइसकेको छ गुणवृत्तिबाट भएका इष्टानिष्टापत्तिले उसलाई छुँदै छुँदैन, कुनै क्रिया प्रतिक्रिया उठ्दैन । यो जीवन्मुक्तिको छैठौं भूमिका हो । यसमा व्युत्थान हुँदा पनि, अरुले सम्झाउँदा पनि विषयको भान नहुने स्थिति हुन्छ ।२३।

सम दुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः
तुल्य प्रियाप्रियो धीर स्तुल्य निन्दात्म संस्तुतिः ।२४।

सम दुःखसुखः, स्वस्थः, समलोष्टाश्म काञ्चनः, तुल्यप्रिया प्रियः, धीरः, तुल्य निन्दात्म संस्तुतिः ।

दुःख सुखमा समभाव हुने, आफैंमा स्थित रहने, माटोको डल्लो, ढुङ्गो र सुनलाई बराबर उस्तै, सम्झने प्रिय र अप्रियमा उस्तै रहने, धैर्ययुक्त, आफ्नो निन्दामा र तारिफमा उस्तै रहने ।

गुणातीतको बुद्धि परमात्मा लागेको हुनाले विचलित हुँदैन, सदा धैर्ययुक्त हुन्छ । त्यसो हुँदा उसको स्थिति असंसक्त हुन्छ, गुणातीत जे जसो हुँदा र पर्दा पनि डेग चल्दैन, विषयमा आउँदैन, स्वस्थ रहन्छ, आफैंमा अडिरहन्छ । उसको बुद्धि परमात्मामा लागेको हुँदा विकृत हुँदैन । सुख वा दुःख जे परे पनि, माटो वा सुन जे पाए पनि, आफ्नो निन्दा वा तारीफ जे सुने पनि विचलित नहुने गुणातीत पुरुष हो । सुख वा दुःख परेकोमा, माटो वा सुन पाएकोमा, निन्दा वा तारीफ सुनेकोमा हुने हर्ष र विषादले गुणातीतलाई विचलित गराउँदैनन्, ऊ अविकृत रहन्छ, असंसक्त रहन्छ । यो भूमिका जीवन्मुक्तिको पाँचौ भूमिका हो । यसलाई असंसक्ति भूमिका भन्दछन् ।२४।

मानापमानयो स्तुल्य स्तुल्यो मित्रारि पक्षयोः
सर्वारम्भ परित्यागी गुणातीतः स उच्यते ।२५।

माना पमानयोः तुल्यः, मित्रारिपक्षयोः तुल्यः, सर्वारम्भ परित्यागी सः गुणातीतः उच्यते ।

मानमा र अपमानमा उस्तै रहने, मित्रपक्ष र शत्रुपक्ष दुवैमा उस्तै हुने सर्व कर्म परित्याग गर्ने जो हो त्यो गुणातीत भनिन्छ ।

गुणातीत पुरुष मान गर्दा पनि अपमान गर्दा पनि उस्तै रहन्छ, परस्पर शत्रुभाव वा मित्र-भाव गर्ने दुवै थरीले समानरूपमा उसलाई देख्छन् । कुनै कर्मको उठान उसले गर्दैन, सारा कर्म उसले छोडेको हुन्छ । केवल शरीरधारणार्थक कर्म चल्छन् । गुणातीतको यो स्थिति अरूबाट पनि थाहा पाइने हुन्छ ।

कुरो बुझिसकेको गुणातीतले समस्त द्वैत प्रपञ्चलाई मिथ्या भन्ने निश्चय गरिसकेको छ । त्यसैले मान पाउन, अपमान हुन नदिन वा शत्रु हुन नदिन, मित्र बनाउन, गृह क्षेत्रादि विषयको निम्ति, साम्राज्य वा स्वाराज्यको निम्ति कुनै काम उठाउन वा पालू राख्न गुणातीतले कुनै प्रयत्न गर्दैन । खोटो मोहोर, खोटो असर्फी भन्ने बुझीसकेपछि त्यसलाई पाएकोमा खुशी किन र कसरी हुने, हराएकोमा दिक्क किन र कसरी हुने ? खोटो भन्ने नबुझ्नेले दौडधूप गरिरहोस्, पाएकोमा र हरा-एकोमा हर्ष विषाद गरिरहोस् । बुझ्नेलाई यसको कुनै असर पर्दैन समभाव रहन्छ । यो सत्त्वापत्ति भन्ने चौथो भूमिका हो ।२५।

मां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते
स गुणान् समतीत्यै तान् ब्रह्म भूयाय कल्पते ।२६।

यः च माम् अव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते सः एतान् गुणान् समतीत्य ब्रह्मभूयाय

कल्पते ।

जसले मलाई अचल भक्तियोगले सेवा गर्छ त्यो यी गुणलाई पार गरेर ब्रह्मरूप हुनको निम्ति समर्थ हुन्छ ।

ब्रह्म प्राप्ति भनेको आत्मा र ब्रह्मको एकत्व बोध हो, द्वैत प्रपञ्चको विलय हो अद्वैत मात्र-को साक्षात्कार हो । मोक्ष यही हो, ब्रह्म हुनु भनेको पनि यही हो । मोक्षको उपाय ज्ञान, तत्त्वज्ञान मात्र तो । निष्काम कर्मयोगबाट, भक्तियोगबाट, उपासनाबाट मोक्ष हुन्छ भनेको ज्ञानको उदय भएर मोक्ष हुन्छ भनेको हो । त्यसैले भगवान्‌बाट आज्ञा भयो परमेश्वरमा अनन्य भक्तियोगले गुण पार गरेर ब्रह्म प्राप्ति गर्ने योग्यता हुन्छ, अधिकार हुन्छ ।२६।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा हममृतस्याव्ययस्य च
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ।२७।

हि अहं अमृतस्य अव्ययस्य ब्रह्मणः, शाश्वतस्य च धर्मस्य, ऐकान्तिकस्य सुखस्य च प्रतिष्ठा ।

किनभने, म अविनाशी तथा अविकारी ब्रह्मको, सनातन धर्मको, ऐकान्तिक अर्थात् अवश्य-म्भावी सुखको प्रतिष्ठा हुँ ।२७।

परमेश्वर परमात्मा भगवान्‌बाट ब्रह्मस्वरूप वेदभगवान्‌को उपदेश ब्रह्मालाई भएको हो । वेद अविनाशी छ, अविकारी छ । यसले बनाएको धर्म पनि अविनाशी छ, सनातन छ । सनातन धर्मबाट उद्देश्य बनाइएको सुख पनि अविनाशी सनातन छ । सनातन वेदको, सनातन वैदिक धर्मको, सनातन सुखको प्रतिष्ठा आश्रय स्वयं भगवान् परमात्मा हुनुहुन्छ । त्यस कारण, परमात्माको अनन्य भक्ति गर्ने साधक पनि गुणातीत हुन र ब्रह्म हुन योग्य हुन्छ । परमात्मा परमेश्वर प्रति गरिएको पर भक्तिले एकतान भएको चित्त समाहित बन्छ । साधकले तत्त्वज्ञान प्राप्त गर्छ, अविद्या नष्ट हुन्छ, अध्यास बिलाउँछ, आवरण हट्छ, विक्षेप छुट्छ, अनर्थ निवृत्ति हुन्छ, मुक्ति प्राप्त हुन्छ ।

परमेश्वरको अव्यभिचारी भक्ति, अनन्य उपासनाको महिमा अत्यन्त अत्यन्त ठूलो छ । परब्रह्म, परमेश्वर (परमात्मा), अन्तरात्मा (प्रत्यगात्मा), वस्तुतः एकै हुन् । तत्त्व योटै हो । परब्रह्मको ईक्षण शक्तिबाट ईश्वरतत्वको प्रस्फुरण हुन्छ । शक्तिको र शक्तिमान्‌को अभेद छ । त्यसो हुँदा परब्रह्मको र ईक्षणशक्तिको तथा ईश्वरको अभेद छ । ब्रह्मप्राप्तिको आश्रय परमेश्वर हो । परमेश्वर भक्तिबाट ज्ञानोदय र परमपद प्राप्त हुन्छ ।२७।

जथाभावी भोगेच्छा लिएर इन्द्रियहरूको पछि दौड्नु बिग्रने बाटो लाग्नु हो । जथाभावी भोगेच्छा हुन नदिएर इन्द्रियहरूलाई आफ्नो अधीनमा लिई इन्द्रियहरूको अघि लाग्नु सप्रने बाटो लाग्नु हो । अर्थात् इन्द्रियको पछि लाग्नु खराब बाटो लाग्नु हो, इन्द्रियलाई तहमा राखेर पछिलगाउनु असल बाटो लाग्नु हो । खराब बाटोका पनि सात गौंडा छन्; असल बाटोका सात गौंडा छन् । खराब बाटोका गौंडालाई अज्ञान भूमिका भन्छन्, असल बाटोका गौडालाई ज्ञान

भूमिका वा योगभूमिका भन्छन् । अज्ञान भूमिकातिर लाग्यो भने पतन हुन्छ, कुकुर सुँगुर कीट पतङ्गादि तिर्यक योनिमा, वृक्ष लतादि स्थावर योनिमा प्रेतादि नारक योनिमा घुमिरहनु पर्छ; जन्म मृत्यु जरा व्याधिमय दुःखसागरमा गाडिइरहनुपर्छ । ज्ञान भूमिकातिर लाग्यो भने दुःखक्षय र सन्तोषबृद्धि हुँदै आउँछ; कृतकृत्यता बढ्दै आउँछ; गाँठो छिन्छ; जरो चुँड्छ; जन्ममृत्यु जरा व्याधिमय दुःख छुट्छन्; मोक्ष हुन्छ; सारा अनर्थनिवृत्ति हुन्छ । अमृत. केवल, सच्चिदानन्दघन मात्र हुन्छ ।

ज्ञान भूमिका सामान्यतः सात मानिएका छन् – शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभावनी, तुर्यगा (नित्यसमाधि स्थिति) । मोक्षमा इच्छा उठ्नु पहिलो भूमिका शुभेच्छा हो । यसलाई अधिकार संपत्ति वा योग्यता प्राप्ति भने पनि हुन्छ । शम दम, वैराग्य नित्यानित्यवस्तुविवेक आदि भएर, संसारलाई दुःखमय भन्ने बुझेर यसबाट छुट्कारा पाउने इच्छा उठेपछि योग्यता, आत्मविद्याग्रहणको अधिकार प्राप्त हुन्छ । असलबाटो समातेपछि नछोडीकन अघि बढिरह्यो भने परम गन्तव्यमा अवश्य पुगिन्छ । ढीलो चाँडो भनेको त्यस्तै हो, आफ्नो साधना र लगन, प्रारब्ध, प्रभु कृपा आदिमा भर पर्छ ।

दोस्रो भूमिका विचारणा हो । मुक्तिको इच्छा उठेपछि गुरुको, परम प्रभु परमेश्वरको शरणमा पर्नुपर्छ । गुरुबाट अध्यात्मशास्त्रको उपदेश सुन्नुपर्छ । त्यसमा हरबखत लागिरहनुपर्छ । चिन्तन गर्नुपर्छ; विचार गर्नुपर्छ; अनुभवमा चढाउने कोशिश गरिरहनुपर्छ । सत्सङ्ग गर्नुपर्छ, शास्त्रको अभ्यास गरिरहनुपर्छ । दृढताको निमित्त श्रवण मनन ध्यान चलाइरहनुपर्छ । चित्तलाई अन्त जान दिनु हुन्न; अन्त गयो, जान खोज्यो भने तानी तानी अध्यात्ममा नै लगाउनुपर्छ । यो दोस्रो भूमिका हो, यसको नाम विचारणा हो ।

तेस्रो भूमिकाको नाम तनु मानसा हो । दोस्रो भूमिकामा श्रवण मननादिरूपी विचारणा दृढ भइसकेको छ । श्रवणमननादिबाट बुझेकै कुरालाई, तत्त्वलाई अन्तर्मुख बनेर ध्यानमा चढाउन थाल्नु पर्छ । चित्तवृत्तिलाई बहिर्विषयमा नलगाई, छरिन नदिई उही आत्मतत्त्वमा, आत्मतत्त्व सम्बन्धी कुराहरूमा लगाइरहनु पर्छ । चित्तवृत्ति समान रूपसंग एकतान भएर आत्मवस्तुमा लागिरहनु तेस्रो भूमिका हो । यसलाई निदिध्यासन भने पनि हुन्छ । निदिध्यासनका तीन तह छन् धारणा ध्यान समाधि । यो तेस्रो भूमिकामा समाधि अभ्यास बढी हुन्छ । दोस्रो भूमिकामा सुनेको छ, विचार गरेको छ, तेस्रो भूमिकामा एकोहोरिएको छ । नेपालीमा सुन्नु गुन्नु र भज्नु भन्दा मिल्छ ।

पहिलो दोस्रो र तेस्रो भूमिका साधनरूप हुन् । यसमा कर्तव्यबुद्धि बढी हुनुपर्छ । यसमा प्रयत्न बढी चाहिन्छ । यी साधन हुन्, पाठ हुन् । अभ्यास गरिरहनुपर्छ, तीव्रताका साथ लागिरहनुपर्छ, घोकिरहनुपर्छ । पछिल्ला साध्यभूमिमा फलभूमिमा ढीलो वा चाँडो पुगिने कुरा साधनभूमिमा भएको तीव्रता र एकतानतामा भर पर्छ ।

सत्त्वापत्ति चौथो भूमिका हो यसबाट फलभूमिका शुरू हुन्छ । यो भूमिकामा ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ । ब्रह्मसाक्षात्कार भूमिकामा पुगेको गुणातीत पुरुष आत्मभिन्न सबै क्रिया प्रक्रियाहरूलाई,

धन सम्पत्तिहरूलाई मिथ्या देख्छ । मान अपमान, शत्रुमित्र, गृहक्षेत्र, स्वर्गनरक आदि द्वैत प्रपञ्च-लाई मिथ्या देख्छ, मायामय देख्छ । त्यसैले उसका निमित्त मान अपमान आदि बराबर हुन्छन् । नाटक गर्दा गरिएका मान अपमान आदि सारा क्रिया प्रक्रियालाई नटनटीले केवल कृत्रिम, मिथ्या देखे जस्तै आत्म साक्षात्कार भएको पुरुषका दृष्टिमा समस्त संसार, समग्र सांसारिक प्रपञ्च मिथ्या हुन्छन् । यो भूमिका ज्ञानको चौथो भूमिका हो, जीवन्मुक्तिको पहिलो भूमिका हो । अध्यास छुटिसक्यो, आवरण हटि सक्यो तर नित्यसमाधिसुख पाइसकेको छैन । द्वैत मिथ्यात्व निश्चय भै सके पनि द्वैत पूर्ण छोडेको छैन । सत्त्वा पत्तिको जीवन्मुक्तको यो स्थिति अरूले पनि थाहा पाइने हुन्छ ।

असंसक्ति पाँचौं भूमिका हो । यो भूमिकामा पुगेको जीवन्मुक्त आफैमा मात्र स्थित हुन्छ, अरूबाट प्रभावित हुँदैन । समाधिबाट उठेको बेलामा पनि इष्टानिष्टको वियोग संयोगमा सम हुन्छ; हर्ष वा विषादलाई उठ्न दिंदैन । बुद्धिलाई आत्मामा नै लगाइ रहने धीरपुरुषको केहीमा संसक्त नहुने बानी बसिसकेको हुन्छ । यो भूमिकाको योगी आफैं समाधिमा पस्छ, आफैं व्युत्थानमा आउँछ । समाधिबाट अरूले ब्युँझाइदिनुपर्दैन । जीवनधारणार्थक खानपानमा आफै प्रवृत्त हुन्छ, अरूले संझाइदिनु पर्दैन ।

छैठौं भूमिका पदार्थाभावनी हो । यो अवस्थामा पदार्थहरूको भावना नै हुन छोड्छ । आँखाले देखे पनि, कानले सुने पनि फुर्दैन । रूपरसादिको स्फुरण नहुने स्थिति पदार्थाभावनी हो । यस्ता जीवन्मुक्तलाई खानपानको भावना पनि फुर्दैन । खाएर पनि स्वाद पाउँदैन, देखेर पनि चिन्दैन, सुनेर पनि बुझ्दैन । गुणवृत्ति चलिरहन्छन्, उसलाई छुंदैनन्, अरूले ब्युँझाइदिए पनि असर केही पर्दैन ।

सातौं भूमिका तुर्यगा हो । परब्रह्म परमात्मामा सर्वदा स्थिति सातौं भूमिका हो । सातौं भूमिकाको जीवन्मुक्तको शरीरलाई अरूले मात्र हल्लाउनु, चलाउनु, खुवाउनु, सुताउनु गर्नु पर्ने हुन्छ । ऊ नित्य समाधिमा हुन्छ, ऊ व्युत्थानमा आउँदै आउँदैन । छैठौं भूमिकाको योगीलाई अरूले समाधिबाट व्युत्थानमा ल्याउन पनि सकिन्छ तर तुर्यस्थित मुक्तलाई अरूले ब्यूँझाउँदा पनि ऊ ब्यूँझेको हुँदैन ।

ज्ञानका, योगका भूमिका सात हुन् । तिनमध्ये शुभेच्छा, विचारणा र तनुमानसा साधन भूमिका हुन् प्रयत्न गर्नु पर्ने कर्तव्य हुन् । यो स्थिति मुमुक्षुस्थिति हो । सत्त्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभावनी र तुर्यगा फल भूमि हुन्, सिद्धि भूमि हुन् । यी चारै भूमि जीवन्मुक्ति स्थिति हुन् । पछिल्लो पछिल्लो स्थिति माथिल्लो स्थिति, तह हो । चौथो सत्त्वापत्ति भूमिका एक किसिमको सन्धि हो, जोर्नी हो तर हृदय ग्रन्थि–अध्यास– भक्खर फुस्केको, छिनेको जीवन्मुक्ति स्थिति हो । पछिल्ला तीन भूमिका सात मध्ये पनि उत्तम भूमिका हुन्– मुख्य फलभूमि भित्र पर्छन् । पाँचौं असंसक्ति भूमिकाको जीवन्मुक्तलाई 'वर' असल भन्छन् । छैठौं पदार्थाभावनी भूमिकाको जीवन्मुक्तलाई 'वरीयान्' झन असल भन्छन् । सातौं तुर्यगा भूमिकाको नित्य समाधिस्थ जीवन्मुक्तलाई 'वरिष्ठ' सबभन्दा असल भन्छन् । भगवान् श्रीकृष्णबाट गुणातीतको विषयबाट अर्जुनलाई जीवन्मुक्तिको

विषयको उपदेश भयो । त्यो प्राप्त गर्न परमेश्वरको उपासनालाई सजिलो उपायको रुपमा उपदेश बक्स्यो । परमेश्वरको एकतान भक्तिद्वारा, श्रवण मननादिद्वारा उपासना निदिध्यासन गर्नुपर्छ । यसो गरिरहँदा गुणवृत्तिलाई पार गर्न सकिन्छ ।

ॐ तत्सत् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे गुणत्रयविभाग योगो नाम चतुर्दशः अध्यायः ।

ॐ तत्सत् गुणत्रयविभागयोग नामक चतुर्दश अध्याय समाप्त भयो ।

मूल प्रकृतिको स्वरूप, स्वभाव, कार्य, विकार आदिको ज्ञान गराउन गुणत्रय सत्त्व रज तम तीन गुणको स्वरूप कार्य र प्रभावको वर्णन यो अध्यायमा भएको छ । साथै गुणत्रयबाट मुक्त ज्ञानीको स्वरूप र स्वभाव बताउने प्रसङ्गमा ज्ञानका विभिन्न भूमिकाको पनि संकेत भएकोले यो अध्यायको नाम गुणत्रय विभागयोग रहेको छ ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ पञ्चदशः अध्यायः– पुरुषोत्तम योगः ।

श्री भगवानुवाच – भगवान् श्रीकृष्णबाट हुकुम भयो ।

ऊर्ध्वमूल मधः शाख मश्वत्थं प्राहुरव्ययम्
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदबित् ।१।

उर्ध्वमूलम्, अधः शाखम्, अश्वत्थम् अव्ययं प्राहुः छन्दांसि यस्य पर्णानि, यः तं वेद सः वेदवित् ।

माथि जरा भएको, तल हाँगा भएको, पिपलको रूख अव्यय छ भन्दछन् वेद र वैदिक कर्महरू जसका पात हुन् । जुन पुरुषले त्यसलाई जान्दछ त्यो नै वेदवेत्ता हो ।१।

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रबालाः
अधश्च मूलान्य नुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ।२।

मनुष्यलोके अधः च ऊर्ध्वं गुणप्रवृध्दाः, विषय प्रबालाः तस्य शाखाः प्रसृताः । कर्मानुबन्धीनि मूलानि अधः च अनुसन्ततानि ।

मनुष्यलोकमा तल र माथि गुणले बढेका, (मोटाएका) विषय पालुवा भएका त्यसका हाँगाहरू फैलिएका छन् । कर्म प्रवाह चलाउने मूलहरू तलतल पनि फैलिएका छन् ।२।

न रूप मस्येह तथो पलभ्यते नान्तो न चादि र्न च संप्रतिष्ठा
अश्वत्थ मेनं सुविरूढमूल मसंग शस्त्रेण दृढेन छित्वा ।३।

अस्य इह न रूपम् उपलभ्यते, तथा न अन्तः,न च आदिः, न च संप्रतिष्ठा, सुविरूढ मूलम् एनम् अश्वत्थं दृढेन असङ्गशस्त्रेण छित्त्वा ।

त्यसको यहाँ न रूप पाइन्छ, त्यस्तै न अन्त, न आदि, न स्थिति (पाइन्छ) । बेसरी जरा गाडेको यो अश्वत्थ (पिपललाई) लाई बलियो असंगशस्त्रले काटेर ।३।

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ।४।

ततः तत् पदं परिमार्गितव्यं यस्मिन् गताः भूयः न निवर्वन्ति तम् एव च आद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता ।

अनि त्यो पदको खोजी गर्नू जुन पदमा पुगेकाहरू फेरि फर्कंदैनन् । त्यही नै आदि श्रेष्ठ पुरुषको शरण पर्छ, जसबाट पुरानो मायाशक्तिको प्रसार भएको छ ।४।

संसार महावृक्ष हो । भोग्य, दृश्य जन्मै बिनाशी छन्, विकारी छन्; मोलिसम्म पनि रहँदैनन् । त्यसैले यो संसार महावृक्षलाई अश्वत्थ भन्ने गरिएको छ । वेद र वैदिक यज्ञयाग आदि

ज्ञानखड्ग

कर्मरूपी पातहरूले यो महावृक्ष व्याप्त छोपिएको छ। यसका बडा बडा हाँगाहरू छन्। चौध किसिमको लोकका चौरासी लाख योनि यसका हाँगाबिगा छन्। मर्त्यलोकको मनुष्ययोनि मोटा मोटो हाँगो हो। यसभन्दा तल्ला तहका अवीची पर्यन्त लोकमा रहने पशुपक्षी, रूखलहरा आदि नारक योनि सम्मका जीवलोक यसका तलतल फैलिएका हाँगाहरु हुन्। ऊर्ध्वलोक र त्यहाँका गन्धर्व यक्ष विद्याधरदेखि हिरण्यगर्भ ब्रह्माका लोक पर्यन्त जीवलोक यसका माथि माथि फैलिएका हाँगा हुन्। यी सारा हाँगाहरू सत्त्वादि त्रिगुणको मलजलले परिपुष्ट भएका छन्; शब्दादि विषयरूपी मोहक पालुवा लागेका छन्। यो संसार महावृक्षले तल पनि अनेक जरा फैलाएको छ। ती जरा अनन्त वासनाहरू हुन्। यी वासनारूपी जराबाट धर्माधर्मरूपी कर्म उम्रन्छन्। ती कर्मबाट फेरि वासनामय मूल जम्छन्। वासनाबाट कर्म र कर्मबाट बासना हुँदै संसार प्रवाह परम्परा चलेको छ।

यो संसार वृक्ष आपाततः रमणीय छ, तर दुःखमय छ। ऐकान्तिक, नित्यानन्द स्वरूप आत्मालाई यो महावृक्षले आवरण गरेको छ, छोपेको छ, ढाकेको छ। वास्तवमा परमेश्वर परमात्मा जो विराट् हिरण्यगर्भ महत्तत्व अव्यक्त प्रकृतिभन्दा पनि पर, माथि सबभन्दा माथि छ; जो मनुष्यानन्दभन्दा सय सय गुना बढ्दै गएको पितृ देवादि आनन्द परम्पराको मूल स्रोत, परा काष्ठा परमानन्द स्वरूप छ; जो ऐकान्तिक सुखस्वरूप छ उही नित्यानन्द, परमानन्द, आत्मानन्द परमेश्वर परमात्मामा नै यो संसार महावृक्ष देखिएको हो। मोहले गर्दा, भ्रमले गर्दा डोरीलाई नदेखेर डोरीमा नै सर्प देखिए झैं परमात्माको अनुभव नहुँदा त्यही आनन्दमय परमात्मामा यो संसार महावृक्ष देखिएको हो। राम्ररी नहेर्नाले, सम्यक् दर्शन नहुनाले यसो भएको हो। परमार्थमा, साँच्चि साँच्चिमा आत्मामात्र, परमात्मामात्र, परमानन्द मात्र छ; संसार छँदै छैन, महावृक्ष उम्रेकै छैन। कुरो राम्ररी बुझेर, राम्ररी अन्त नलागीकन समाहित भएर हेर्‍यो भने गुरुको र शास्त्रका कुरा पत्याएर हेर्‍यो भने, आत्मदर्शन हुन्छ, संसार हराउँछ। डोरी देखेपछि सर्प आफैं हराउँछ। रज्जु सर्पको जस्तै यसको अस्तित्व नै छैन, त्यसैले रूप पनि छैन। यसको आदि पनि छैन, अन्त पनि छैन। मोहमा दौडिरहने हो भने पनि संसारको आदि अन्त हुँदैन, पार पाउन सकिंदैन। मोह छुट्यो भने पनि यसको आदि अन्त हुँदैन फेद पनि छैन, टुप्पो पनि छैन। हुँदै नभएको, जन्मँदै नजन्मेको रज्जुसर्प जस्तो संसारवृक्षको कसरी के आदि अन्त ? के आधार र के आड ? केवल भ्रम यसको जनक थियो। सम्यक्ज्ञानले भ्रम छुट्यो, आधार छुट्यो, सबै छुट्यो, संसारको निशाना नै छैन, बाँझीको छोरोलाई, आकाश फूललाई कस्तो रूपको भन्नू ?

आफू असंग छ, देहादि स्वरूप पनि हैन, देहादिवाला पनि हैन। स्वप्नमा स्थूल शरीर, निद्रामा सूक्ष्म शरीर नभएको, हराएको, संग छुटेको ज्ञान प्रत्येक मनुष्यलाई प्रतिदिन भैरहेकै छ। त्यही दृष्टान्तले कारण शरीर पनि नभएको सत्य आफ्नै अनुभवबाट सिद्ध भएकै छ। समाधिमा सम्पूर्ण विकल्प हराएको पनि अनुभव भै हाल्छ। यही असंग भावलाई दृढ बनाउनुपर्छ, उजिल्याउनु पर्छ। सन्तानमा, सम्पत्तिमा, स्वर्गादि सुखमा राग छोडेर (पुत्रैषणा, वित्तैषणा, लोकैषणाबाट माथि उठेर), नित्य निरन्तर परमात्माभिमुख भई चिन्तन ध्यान गर्नु असंगलाई दृढ बनाउनु हो, असंग शस्त्रलाई उजिल्याउनु हो। यो असंगरूपी शस्त्रले यो संसार रूपी पिपलको रूखलाई काटि-

बिनुपर्छ । संसारको असारता र मिथ्यात्वको निश्चय हुन्छ । यो पर्दालाई, आवरणलाई पर्याँकेपछि यो संसार महावृक्षको, यो अश्वत्थरूपी आवरणको कारण स्वरूप भगवती महामायास्वरूपिणी परमेश्वरीय शक्ति जसबाट चलेको छ तिनै परमेश्वर महाप्रभु, परमात्माको शरण परेर आत्मपद, आनन्दपदको अनुभव हुन्छ । असंगभावबाट आवरण हटाएपछि मायाधिपतिको दर्शन मिल्छ । उनको पूर्ण शरण पर्नुपर्छ, परमानन्द पद प्राप्त हुन्छ । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने, संसार हटे पनि, मायाधिपति, परम प्रभु परश्वरको उपासना छोड्नु हुँदैन, गरिरहनुपर्छ, चलिरहन्छ । शरीर रहेसम्म अज्ञानावस्थामा पनि अज्ञानावस्थामा पनि मनुश्यको निमित्त परमेश्वरोपासना सदा कर्तव्य हुन्छ, अनुष्ठेय हुन्छ, विधेय हुन्छ । माथिल्ला माथिल्ला भूमिकामा आफैं छुट्नु अर्कै कुरा हो, मनुष्यको बसको कुरा हैन । परा भक्ति, ईश्वरोपासना, अनन्य भगवद्भक्ति, अव्यभिचारिणी भक्ति नाम मात्र भिन्नाभिन्नै हुन्, परमेश्वरोपासना नै हुन् । व्यास, शङ्कर, वसिष्ठ परम ज्ञानी हुन्, साथै उपासक पनि हुन् । विना उपासनाको ज्ञान कुरो मात्रै हुन पनि सक्छ, परिपाठ मात्रै बन्न पनि सक्छ । छैठौं, सातौं भूमिकाको कुरो अर्कै हो, जीवन्मुक्त वास्तवमा परमेश्वरोपासनामा रहेको हुन्छ । हाम्रा प्राचीन ज्ञानी आचार्यहरू सबै नै परमेश्वरको, मायाधिपतिको उपासनामा रत देखिन्छन् । उपासनाले साधनालाई तीव्र बनाइदिन्छ, छिटो सफल तुल्याइदिन्छ । ईश्वरकृपाले बुद्धि खुल्छ, कुरो बुझिन्छ, बुद्धिवृत्ति एकतान हुन्छ, ज्ञानोदय हुन्छ । ज्ञानोदयभन्दा पहिले पनि परमेश्वरोपासना अत्यन्त अत्यन्त आवश्यक उपादेय हुन्छ, ज्ञानोदयो परान्त देहपातसम्मको जीवन्मुक्त, गुणातीत, स्थितप्रज्ञ स्थितिमा पनि परमेश्वरोपासना चलिरहन्छ, स्वतः, स्वभावतः चलिरहन्छ ।

गीतोपदेश गर्दा पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र पूर्ण ईश्वरभावमा राज भएको छ । गीतावक्ता श्रीकृष्णका प्रत्येक शब्द महामायाधिपति, परिपूर्ण, परमेश्वरका शब्द हुन् । श्री कृष्णले 'म', 'मेरो' भन्न भएको केवल वसुदेवनन्दनलाई बुझाउन हैन, मायाको अधिपति परिपूर्ण परमेश्वरलाई बुझाउन हो । नरलाई नारायणले, मायाधीनलाई मायाधिपतिले उपदेश गरिरहेको छ– मेरो अनन्य भक्ति गर, अव्यभिचारिणी भक्ति गर । जीव मायाको अधीनमा छ, मायाको अधीनमा परेकोले नै जीव बनेको छ । उसले परमात्मा बन्न, ब्रह्मपद प्राप्त गर्न, परमेश्वरकै भजन गर्नुपर्छ, मायाको पञ्जाबाट फुत्कन मायाधिपतिकै शरण पर्नुपर्छ । गीताका प्रत्येक अध्यायमा प्रत्येक जसो प्रकरणमा यही उपदेश भएको छ– ढङ्ग फरक फरक होलान्, प्रकार भिन्नाभिन्न होलान्, भङ्गी बेग्लाबेग्लै होलान् । तात्पर्य उही हो– परमेश्वरभक्ति गर; अज्ञान हराउँछ, ज्ञान खुल्छ, स्वरूप बोध हुन्छ मुक्ति मिल्छ; परमेश्वर भक्ति चलिरहन्छ, आफैं चल्छ, स्वतः हुन्छ जीव शिव नै, शिवकै भक्ति गरिरहन्छ ।

निर्मान मोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः
द्वन्द्वै र्विमुक्ताः सुखदुःख संज्ञै र्गच्छन्त्य मूढाः पद मव्ययं तत् ।५।

निर्मान मोहाः, जितसङ्गदोषाः, अध्यात्मनित्याः, विनिवृत्तकामाः, सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैः विमुक्ताः अमूढाः तत् अव्ययं पदं गच्छन्ति ।५।

प्रेम१६४४

मान र मोह (घमण्ड र स्नेह) नभएका, सङ्कोच (गरें र गर्छु भन्ने भाव) पचाँकेका, सधैं अध्यात्ममा लाग्ने, सबै काम (पुत्रैषणा, वित्तैषणा र लोकैषणा) को लेप हराएका, सुख दुःख नाम भएका द्वन्द्वबाट मुक्त भएका, मोह (अज्ञान) नष्ट भएकाहरूले त्यो अव्यय परमात्म पद प्राप्त गर्छन् ।५।

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः
यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।६।

तत् सूर्यः न भासयते, न शशाङ्कः, न पावकः । यत् गत्वा न निवर्तन्ते तत् मम परमं धाम ।

त्यसलाई सूर्यले प्रकाशित गर्दैन, न चन्द्रले, न अग्निले (प्रकाशित गर्छन्) जुन पाएपछि छुट्दैन, त्यो मेरो परमधाम (प्रकाश, ज्योति) हो ।

चिद्घन परमात्मा परमेश्वर केवल ज्ञानमय, प्रकाशमय छ । त्यसकै प्रकाशमा सारा प्रकाशित छन् । सूर्य, चन्द्र, अग्नि आदिका प्रकाश त्यसकै प्रकाश हुन्, तिनले परमात्मप्रकाशबाटै प्रकाशित गर्छन्, स्वयं त्यसैबाट प्रकाशित छन् । आत्मा स्वप्रकाश छ । बुद्धि मन वचन आदिको सत्त्वमय अंशमा त्यसकै प्रकाश फुर्छ । त्यही फुरेको प्रकाशले दृश्यको ज्ञान हुन्छ । परमात्मप्रकाशबाट प्रकाशित बुद्धिमन इन्द्रियहरूको वृत्ति प्रकाशमय बन्छ र त्यो उज्यालो वृत्ति परेपछि दृश्य प्रकाशित हुन्छ, दृश्यको ज्ञान हुन्छ । इन्द्रिय मनबुद्धिको प्रकाश सनातन छैन, आत्म प्रकाश सनातन छ । त्यसैले त्यो परमधाम हो, सर्वोत्तम, सर्वोपरि, सर्वोच्च प्रकाश हो, ज्योति हो । यो परम ज्योतिलाई, यो परम-धामलाई केहीले प्रकाशित गर्नुपर्दैन, गर्न सक्तैन । सूर्यले, चक्षुरिन्द्रियको अधिदेवले चक्षुरादि इन्द्रियले यसलाई प्रकाशित गर्दैनन्, ग्रहण गर्दैनन् । चन्द्रले, मनबुद्धिका अधिदेवताले, मन बुद्धि आदि अन्तरिन्द्रियले यसलाई जान्दैनन्; अग्निले, वचनका अधिदेवले, वाक् इन्द्रियले यसको ग्रहण गर्दैनन् । प्रकाशलाई प्रकाशित हुन अरू प्रकाश चाहिँदैन । आत्म प्रकाश स्वप्रकाश छ । स्वसंवेद्य छ, पाएपछि गुम्दै गुम्दैन बुझे पछि नबुझेको हुँदै हुँदैन ।६।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः
मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।७।

मम एव सनातनः अंशः जीवलोके जीवभूतः मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।

मेरो नै सनातन अंश जीवलोकमा जीव भएको हो र प्रकृतिमा रहेका मन समेत छः इन्द्रियलाई आकर्षण गर्छ ।

जीवलोकमा जीव पनि परमात्माको नै सनातन अंश हो, स्वरूप हो । यो पनि स्वप्रकाश छ । अन्तःकरण उपाधि लिएको हुनाले विषयज्ञानको निमित्त प्रकृतिका मन र पाँच ज्ञानेन्द्रियलाई साधन बनाउँछ । जीव परमात्मा नै हो; अन्तःकरणरूपी उपाधिबाट हिसाब गर्दा, परिच्छिन्न, अल्पज्ञ देखिएको हो । उपाधि छोडिदिने बित्तिकै जीव भन्ने भेद हराइहाल्छ । जीव भिन्न भएकै थिएन,

परमात्मा नै हुन्छ । जस्तो जल नभएपछि सूर्य प्रतिबिम्ब हुँदैन, सूर्यमात्रै हुन्छ । जस्तो घडा नभएपछि घट भित्रको आकाश महाकाश मात्रै हुन्छ । त्यस्तै अन्तःकरण नभएपछि, त्यसको भान हराएपछि अन्तःकरणभित्रको जीव प्रकाश केवल प्रकाश हुन्छ, परमात्मा मात्रै हुन्छ । उपाधि नभएपछि अल्प र सर्व भन्ने सबै भेद हराउँछन्, "ज्ञ" आत्मा मात्रै हुन्छ, अखण्ड एकरस हुन्छ ।

हो, उपाधि हराउनुभन्दा पहिले उपाधिग्रहण गरेकै वापत चाहिं संसरण हुन्छ । उपाधि सीमित, स्थूल, अणु, अनात्मा भएको हुनाले उपाधिसंग मिसिवा सीमित, स्थूल, अणु. कानो, बहिरो जस्तो हुन्छ । मन समेत छ इन्द्रियका आडमा जड दृश्यबस्तुको ज्ञान गरेको देखिन्छ ।

शरीरं यद वाप्नोति यच्चा प्युत्क्रामतीश्वरः

गृहीत्वैतानि संयाति वायु र्गन्धा निवाशयात् ।८।

ईश्वरः यत् शरीरम् अवाप्नोति, यत् च अपि उत्क्रामति वायुः आशयात् गन्धान् इव एतानि गृहीत्वा संयाति ।

ईश्वर, आत्मा, जब (नयाँ) स्थूल शरीरलाई प्राप्त गर्छ, जब पनि भैरहेको शरीरलाई छोड्छ (तबतब) वायुले गन्ध भएको पुष्पादिबाट गन्धहरूलाई झैं यी इन्द्रियहरूलाई लिएर आउने जाने गर्छ ।

देहादि संघातलाई नै आफू भन्ने भ्रम भएपछि एक शरीर छोड्ने, अर्को शरीर लिने क्रम चल्छ । यिनै इन्द्रियादिका सूक्ष्मतन्मात्राहरू उपहित आत्माका प्रकाशमा एक शरीरबाट अर्को शरीरमा जाने आउने गर्छन् । उपहित आत्मा आफैं गए आएको ठानिदिन्छ ।८।

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं, घ्राण मेव च

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ।९।

श्रोत्रं, चक्षुः, स्पर्शनं, रसनं, घ्राणम् एव च मनः च अधिष्ठाय अयं विषयान् उपसेवते ।

श्रोत्र, चक्षु, त्वक, रसन, घ्राण र मन आदिलाई आश्रय बनाएर शब्दादि विषयको भोग गर्छ ।

अविद्याको मन, चित्त आदि अन्तःकरण, प्राण आदि आन्तर वायु, श्रोत्र आदि ज्ञानेन्द्रिय, वाक् आदि कर्मेन्द्रियहरूको, तथा मज्जा मांस रक्तादि, सप्त धातुहरूको संघातस्वरूप कारण सूक्ष्म स्थूल शरीरलाई आश्रय बनाएर विषय भोग हुन्छ ।९।

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्

विमूढा नानु पश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञान चक्षुषः ।१०।

उत्क्रामन्तं स्थितं वा अपि भुञ्जानं वा गुणान्वितं विमूढाः न अनुपश्यन्ति, ज्ञानचक्षुषः पश्यन्ति ।

कुनै शरीर छोडिरहेको, कुनै शरीरमा बसिरहेको, शब्द आदि विषयको ग्रहण गरिरहेको,

सुख दुःख मोहात्मक त्रिगुण युक्त भएकोलाई विषयभोगमा नै मस्त भएकाहरू देख्दैनन्, ज्ञान चक्षुवालाहरू देख्छन् ।

खानैमा मस्त हुने घिचाहा लम्पट अघिल्तिर इन्द्र उभिए पनि खानैमा मस्त रहन्छ, खाइ नसकुन्जेल आँखै उठाउँदैन, देख्दै देख्दैन । भोगमा नै संधै लम्पट हुनेहरू सदा सर्वदा प्रकाशमान परमात्मा, साथैमा रहेको परमात्मा, आफ्नै स्वरूप भएको परमात्मालाई देख्दैनन् । विचार गर्नेले देखिहाल्छ । परमात्मा आफैं हो, अरूलाई कहाँ खोज्नू, अन्त कहाँ पाउनू । जन्म्यो, मन्यो, बाँचेको छ; हेन्यो, सुन्यो, सुँघ्यो, देख्यो, भन्यो, बुझ्यो भनिरहेको छ तर परमात्मालाई देखेको छैन भन्छ भने के भन्ने ? भुच्चुक भन्ने, लम्पट भन्ने । भोगैमा लागिरहे पछि कहाँ बुद्धि खुल्छ ? चेतन आत्मा मात्रै छ, प्रकाश परमात्मा मात्रै छ । त्यही चैतन्यमा, त्यही प्रकाशमा सबै भएको छ, देखिएको छ । जन्मनु, मर्नु, भोग्नु, बाँच्नु आदि जम्मै व्यवहार त्यही चैतन्यमा भएका छन्, त्यही प्रकाशमा देखिएका छन् । उज्यालोमा घट, पट, किताब, घर, छोरा आदि चाहिं देखें, उज्यालो चाहिं देखिन भन्नेलाई के भन्ने ? मूढो, लठ्ठक । कलम चाहिं देखें, उज्यालो चाहिं देखिन भनी कसैले भन्छ भने त्यो हुस्सू हो, मूर्ख हो । उज्यालो नदेखी कलम देखिंदै देखिंदैन । परमात्मा नदेखी व्यवहारै देखिंदैन, जन्ममरण नै हुँदैन, देखिंदैन ।

त्यसैले परमात्मा सदा सर्वदा प्रकाशमान छ, झलझलाकार छ टहटह छ, देदीप्यमान छ, जाज्वल्यमान छ सदासर्वदा भान भइरहेको छ । याद गर्ने बित्तिकै देखिन्छ, बुझिन्छ । लठ्ठकले देख्दैन, बुज्रुकले देखिरहन्छ ।१०।

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्या त्मन्यवस्थितम्

यतन्तो प्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्य चेतसः ।११।

यतन्तः, योगिनः च एनम् आत्मनि अवस्थितं पश्यन्ति; यतन्तः अपि अकृतात्मानः अचेतसः एनं न पश्यन्ति ।

यत्न गर्ने योगीहरू यो परमात्मालाई आफैंमा प्रकाशित भैरहेको देख्छन् । यत्न गर्नेहरू पनि इन्द्रिय तह नलागेका, मन चित्त भाँडिएकाहरूले देख्दैनन् ।

परमात्मा आफ्नै बुद्धि आदिमा प्रकाश दिएर प्रकाशित भैरहेको छ । यसलाई देख्न यत्न र योग दुवै चाहिन्छ । शास्त्र गुरूका उपदेशहरू पढेर वा सुनेर याद गन्यो र इन्द्रिय मनलाई तह लायो भने आफैंमा परमात्मदर्शन हुन्छ । तर शास्त्र प्रमाण आदि जति जाने पनि, बुझे पनि, गुरूहरूका उपदेश जति सुने पनि, मन चित्त तह लागेका छैनन्, इन्द्रियहरू वशमा राखिएका छैनन् भने देखिंदैन, जति बल गरे पनि पाइंदैन ।

परमात्मालाई खोज्न कतै जानु पर्दैन सर्वत्र उसको प्रकाश प्रकाशमान छ, बुझ्नु मात्रै पर्छ ।

यदादित्यगतं तेजो जगद् भासयते खिलम्

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ।१२।

यत् आदित्यगतं, यत् चन्द्रमसि, यत् च अग्नौ तेजः अखिलं जगत् भासयते तत् तेजः मामकं विद्धि ।

जुन सूर्यमा रहेको, जुन चन्द्रमामा रहेको, जुन अग्निमा रहेको तेजले सबै जगत्लाई प्रकाशित गरेको छ, त्यो तेज मेरै परमात्मतेज हो ।

सूर्य, चन्द्र, अग्निले वस्तुलाई प्रकाशित गर्छन् । सूर्य चन्द्र अग्निलाई परमात्माले प्रकाशित गर्छ । सूर्य आदि नै प्रकाशित भएनन् भने तिनले जगत्लाई के प्रकाशित गर्लान् । तेजको तेज, प्रकाशको पनि प्रकाश परमात्मा हो । त्यही परम तेज हो, परम धाम हो । परमात्मा सूर्यमा, चन्द्रमा, अग्निमा प्रकाश रूपमा प्रकाशित भैरहेको छ । तिनको प्रकाश परेको जगत्मा प्रकाशित भैरहेको छ, यात मात्रै गरे पुग्छ ।१२।

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यह मोजसा

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ।१३।

गाम् आविश्य च भूतानि अहम् ओजसा धारयामि, रसात्मकः सोमः भूत्वा सर्वाः ओषधीः च पुष्णामि ।

पृथिवी भित्र पसेर सारा प्राणीहरूलाई म आफ्नो दृढशक्तिबाट धारण गर्छु । रसात्मक सोम भएर सबै बोटबिरुवाहरूलाई पुष्ट बनाउँछु ।१३।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह माश्रितः

प्राणापान समायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।१४।

अहं वैश्वानरः भूत्वा प्राणिनां देहम् आश्रितः प्राणापान समायुक्तः चतुर्विधम् अन्नं पचामि ।

म वैश्वानर अग्नि (सबै प्राणीको अन्तर्यामी) भएर प्राणीहरूको शरीरलाई आश्रय बनाएर, प्राण अपानले युक्त भएर चार किसिमका (चपाइने, खाइने, चुसिने, चाटिने) अन्नलाई पाक गर्छु ।१४।

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृति र्ज्ञान मपोहनं च

वेदैश्च सर्वै रह मेव वेद्यो वेदान्त कृद् वेदविदेव चाहम् ।१५।

सर्वस्य च हृदि अहं सन्निविष्टः; स्मृतिः ज्ञानम्, अपोहनं च मत्तः; वेदैः च सर्वैः अहम् एव वेद्यः; वेदान्तकृत् वेदवित् एव च अहम् ।

सबैको हृदयमा म नै रहेको छु; स्मृति, ज्ञान, तथा स्मृति ज्ञानको लोप मबाट हुन्छ; वेद सबैले बुझाइने म नै हुं; वेदान्त बनाउने र चलाउने र वेदज्ञाता पनि म नै हुँ ।१५।

समस्त प्राणीको अन्तर हृदयाकाशमा परमात्मा रहनु भएको छ । यो अन्तर्यामी तत्त्व हो । मन बुद्धि अन्तःकरणसंग मिलिएर गरेका कर्महरूमा यो लिप्त हुँदैन । यो अन्तर्यामी पाप, पुण्य,

मिश्र कर्म जम्मैको अन्तर्यामी, साक्षी हो । यो कर्मफल भोग्दैन, सदा निर्लेप, सदा मुक्त छ । निर्लेप भएको हुनाले नै, कर्तृत्वाभिमानरहित हुनाले नै यसले कर्मफल विवेक गर्छ, कर्म अनुसारको फल प्रदान गर्छ । पुण्यात्माहरूलाई यसैबाट स्वरूपस्मृति हुन्छ, पापात्माहरूलाई यसैबाट स्वरूपको विस्मृति र अज्ञान हुन्छ । सारा विद्याको, वेदान्तविद्याको प्रवर्तक तथा बोध्य यही परमात्मा हो, यही वेदवेत्ता हो, यही नै ज्ञानवान् हो, ज्ञानी हो ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।१६।

लोके क्षरः च, अक्षरः एव च लोके इमौ द्वौ पुरुषौ । सर्वाणि भूतानि क्षरः, कूटस्थः अक्षरः उच्यते ।

लोकमा क्षर र अक्षर यी दुइ पुरुष छन् । सबै प्राणवालाहरू क्षर पुरुष हुन्, निर्विकार कूटस्थ अक्षर पुरुष हो भनिन्छ ।१६।

उत्तमः पुरुष स्त्वन्यः परमात्मे त्युदाहृतः

यो लोकत्रय माविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ।१७।

अन्यः तु परमात्मा इति उदाहृतः उत्तमः पुरुषः । यः अव्ययः ईश्वरः लोकत्रयम् आविश्य बिभर्ति ।

अर्को चाहिं परमात्मा भनी भनिने उत्तम पुरुष छ । जुन निर्विकार अधिपति ईश्वरले तीनै लोकमा प्रविष्ट भएर धारण गर्छ ।१७।

यस्मात् क्षर मतीतोह मक्षरादपि चोत्तमः

अतो स्मि लोके वेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः ।१८।

अहं यस्मात् क्षरम् अतीतः, अक्षरात् अपिच उत्तमः अतः लोके वेदे च पुरुषोत्तमः प्रथितः ।

म जुन कारणले क्षरबाट पर (श्रेष्ठ) छु, अक्षरभन्दा पनि उत्तम छु । त्यही कारणले, लोकमा र वेदमा पुरुषोत्तम भनी प्रख्यात छु ।

क्षर पुरुष भनेको विनाशी भूतभौतिकमा अभिमानवाला तत्व हो, अक्षर पुरुष भनेको निरभिमान मायोपाधिवाला तत्व हो । उत्तम पुरुष भनेको मायाधिपति तत्व हो । यसैलाई परमात्मा भन्छन्, यसैलाई परमेश्वर भन्छन् ।

यो मा मेव मसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्

स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ।१९।

यः असंमूढः माम् एवं पुरुषोत्तमं जानाति भारत, सः सर्ववित्, सर्वभावेन मां भजति ।

जो मोहरहित पुरुषले मलाई यसरी पुरुषोत्तमस्वरूपको जान्दछ हे भारत त्यसले सबै कुरा सबै किसिमसँग जान्दछ र सबै भावबाट मलाई भज्दछ ।१९।

इति गुह्यतमं शास्त्र मिद मुक्तं मयानघ

एतद् बुध्द्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ।२०।

हे अनघ, इति गुह्यतमम् इदं शास्त्रं मया उक्तम् भारत, एतत् बुध्द्वा बुध्दिमान् कृतकृत्य: च स्यात् ।

पाप नभएका हे अर्जुन, यसरी सबभन्दा रहस्य भएको यो शास्त्र मैले बताएँ । हे भरतवंशी अर्जुन, यसलाई बुझेपछि बुद्धिमान् र कृतकृत्य हुन्छ ।२०।

"द्वाविमौ पुरुषौ" भन्ने १६ रौ श्लोकदेखि "यो मामेव मसंमूढो" भन्ने १९ श्लोकसम्मको भाव नाई भगवान् श्रीकृष्णले गुह्यतम शास्त्र भन्ने हुकुम भयो । गीताको मथितार्थ यिनै चार श्लोकमा छ । चौध अध्यायसम्ममा भएका सबै उपदेशको सारसंग्रह यो पन्ध्रौं अध्यायमा भएको छ । समग्र गीताशास्त्रको सारभूत अध्याय पुरुषोत्तम योगाध्याय हो र यसको मथितार्थ सार क्षराक्षरोत्तम पुरुषोपदेश हो ।

आठौं अध्याय अक्षरब्रह्मयोगाध्यायमा क्षरको, अक्षरको उपदेश भएको छ । 'अक्षरं ब्रह्म परमं' । ब्रह्म के हो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा परम अक्षर ब्रह्म हो भन्ने उपदेश भएको छ । संगसंगै अर्जुनबाट अधिभूत के हो, अधिदैव के हो, अधियज्ञ के हो भन्ने समेत प्रश्न भएका छन् । क्षरभाव अधिभूत हो, पुरुष अधिदैव हो, शरीरमा रहने म नै अधियज्ञ हुँ भन्ने उपदेश भगवान्‌बाट भएको छ । त्यहाँ जेलाई क्षर र अक्षर हुकुम भएको हो, यहाँ पनि त्यसैलाई क्षर र अक्षर हुकुम भएको छ । यहाँ यी दुवैभन्दा उत्तम पुरुष पुरुषोत्तमको बारेमा समेत उपदेश भएको छ ।

क्षर उपाधि, क्षर उपाधिले युक्त चेतन, अक्षर उपाधि, अक्षर उपाधिले युक्त चेतन, निरुपाधि चेतन । क्षर उपाधि जगत् हो, संसाररूपी पिपल वृक्ष हो । अक्षर उपाधि माया हो । क्षरोपहित चेतन जीव हो । अक्षरोपहित चेतन ईश्वर हो । निरुपाधि, उपाधि नै नभएको चेतन पुरुषोत्तम हो । अक्षरोपहित चेतन ईश्वरबाट संसारवृक्ष क्षरको उत्पत्ति भएको छ, त्यसैलाई अँगालेर 'म' 'मेरो' भन्ने अभिमान लिने चेतन बद्ध जीव बनेको छ । संसार महावृक्ष ब्रह्माण्ड समुदाय हो । जस्तो ब्रह्माण्ड, स्यस्तै पिण्डाण्ड भएकोले शरीर नै संसारवृक्ष हो । संसारवृक्षरूपी यौटैं शरीरमा मायोपहित चेतन अर्थात् अक्षरोपहित चेतन पनि, शरीरवच्छिन्न चेतन अर्थात् क्षरावच्छिन्न चेतन पनि रहेका छन् । दुईमा कुनै पनि भेद छैन, उपाधि भेद मात्रै छ । मूलोपाधि माया लिएको हुनाले मायोपहित चेतन सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् छ । तूलोपाधि अर्थात् अल्पोपाधिवाला हुनाले अविद्यावच्छिन्न जीव अल्पज्ञ छ । अल्प सानो, थोरै उपाधि लिएर आफैंले आफ्नो सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमत्ता उसले छोडेको छ । शरीर वृक्षलाई आफ्नै, आफू नै ठानेर भोक्तृत्व र कर्तृत्वको अभिमानवाला बनेर पिपलका रुखमा फलेका गेडाहरू खान्छ । उही रुखमा बसेर पनि मूलोपाधिवालाले उपाधिलाई वशमा राखेको छ । त्यसैले ऊ ईश्वर छ, मायापति छ । अश्वत्थवृक्षाभिमानी जीव मायाको वशमा पर्छ, अश्वत्थ वृक्षाभिमान नभएको ईश्वर मायालाई वशमा राख्छ । सबै कुरा

बुझ्नुपर्छ । निष्कर्षमा पुरुषोत्तमतत्त्व नै सर्वोत्तम तत्त्व हो, सर्वोत्कृष्ट तत्त्व हो । उपाधि नै नरहेको सच्चिदानन्दघन पुरुषोत्तम तत्त्वको ज्ञान सर्वोत्कृष्ट ज्ञान हो, यो पाउनु नै जीवनको सार्थकता हो, कृतकृत्यता हो ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुन-संवादे पुरुषोत्तम योगो नाम पञ्चदशः अध्यायः ।

ॐ तत्सत् पुरुषोत्तम योग नामक पञ्चदश अध्याय समाप्त भो ।

आफू नित्यानन्द स्वरूप हो । त्यो आत्मानन्द आफैंले उठाएको अज्ञानको पर्दाबाट आवृत भएको छ त्यसैबाट संसारवृक्ष खडा भएको छ । वास्तवमा यो संसार वृक्षको मूल अधिष्ठान पनि आत्मस्वरूप परमात्मा नै हो । अविद्याको आवरणशक्तिबाट आत्मानन्दको आवरण भएको छ; विक्षेपशक्तिबाट त्यसै अधिष्ठानको आधारमा अनर्थमय दुःखको भान भएको छ । भगवत्तत्त्वज्ञान-बाट अविद्या हटेपछि आवरणको भङ्ग हुन्छ र विक्षेप छुट्दै जाँदा अनर्थमय दुःखको पनि निवृत्ति हुन्छ । जगत्मा सर्वत्र भगवत्तत्त्व व्याप्त छ, सम्पूर्ण पदार्थको सार स्वरूप, आधार स्वरूप तत्त्व भगवान् नै हो; वास्तवमा भगवान्देखि भिन्नको अस्तित्व नै छैन । आत्मस्वरूप भगवत्तत्त्व क्षर-पुरुषभन्दा पनि अक्षर पुरुषभन्दा पनि उत्तम भएको हुनाले भगवान् उत्तम पुरुष हो, पुरुषोत्तम हो । क्षर पुरुष र अक्षर पुरुष, क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ पनि पुरुषोत्तमकै अपरा र परा प्रकृति हुन् । यो पुरुषोत्तम तत्त्वको यथार्थ ज्ञान मानवजीवनको सर्वोत्कृष्ट उपलब्धि हो । यो पुरुषोत्तम तत्त्वको उपदेश भएकोले अध्यायको नाम पुरुषोत्तमयोग रहेको छ ।

卐

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ षोडशः अध्यायः– दैवासुर संपद्विभाग योगः ।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्बाट हुकुम भयो ।

अभयं सत्वसंशुद्धि र्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्याय स्तप आर्जवम् ।१।

अभयं, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, दानं, दमः च, यज्ञः च, स्वाध्यायः तपः, आर्जवम् ।

निर्भय हुनु, अन्तःकरण पवित्र हुनु (अरुलाई छकाउने, छल गर्ने फटचाइँ गर्ने जस्ता अशुद्ध व्यवहार नगर्नु) ज्ञान र योगमा लागि परिरहनु, औकात अनुसार अन्न आदि दिनु, चक्षु आदि इन्द्रियलाई वशमा राख्नु, यज्ञ पूजा आदि गर्नु, वेद आदि शास्त्रको अभ्यास गर्नु, तपस्या गर्नु, इमानदार सीधा व्यवहार गर्नु ।१।

अहिंसा सत्य मक्रोध स्त्यागः शान्ति रपैशुनम् ।
दया भूतेष्व लोलुप्त्वं मार्दवं ह्री रचापलम् ।२।

अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः, अपैशुनम्, भूतेषु दया, अलोलुप्त्वम्, मार्दवं, ह्रीः, अचापलम् ।

प्राणीलाई कुनै पीडा नदिनु, सत्य बोल्नु, अरुले नराम्रो गरे पनि, पीडा दिए पनि नरिसाउनु, अभिमान र संग त्याग्नु, अन्तःकरणलाई वशमा राख्नु छुल्याहा चुक्ली नगर्नु, प्राणीहरुमा दया गर्नु, विषयमा इन्द्रिय नलोभिनु, कोमल बन्नु, लाज संकोच मान्नु, छुकछुक नगर्नु ।२।

तेजः क्षमा धृतिः शौच मद्रोहो नातिमानिता
भवन्ति संपदं दैवी मभिजातस्य भारत ।३।

तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, नातिमानिता दैवीं सम्पदम् अभिजातस्य भवन्ति भारत ।

फूर्ति (बुद्धि तेजिलो हुनु), अरुबाट अपकार हुँदा पनि चित्त नबिगार्नु, धैर्य (उत्साह), पवित्र रहनु, द्रोह नगर्नु, बडप्पन नहुनु (यी सद् गुणहरु) दैवी सम्पत्तिलाई लक्ष्य गरेर जन्मेकाहरूमा हुन्छन्, हे भारत ।३।

मोक्षको निमित्त जो लायक हुन्छन् तिनीहरूमा अभय आदि सद्‌गुण हुन्छन् । यस्ता सद्‌गुण हुनेहरु दैवी कृपाका पात्र हुन्छन्, दैवी विभूतिका निमित्त योग्य हुन्छन् । यस्ता गुणले मनुष्यलाई बन्धनबाट छुटाउन र अमृत पद प्राप्त गर्नमा सहायता गर्छन् । यी गुणहरू मध्ये 'ज्ञान योगव्यवस्थिति' मुख्य दैव गुण हो । गुरु तथा शास्त्रका कुराहरुमा श्रद्धाविश्वास पूर्वक अध्यात्मविद्याको ग्रहण गर्नु र एकाग्र बनेर चिन्तनमननपूर्वक त्यसैमा लागि परिरहनु ज्ञानयोग व्यवस्थिति

हो। अरू सात्त्विक गुण सबै हुनु सबभन्दा बेस हो। तर सबै अध्यात्म मार्गीमा सबै दैवी सम्पत् हुनै पर्छ भन्ने छैन। कसैमा केही, कसैमा केही; कसैमा धेरै, कसैमा थोरै दैवी सम्पत हुन्छन्। तर जुनसुकै अध्यात्म मार्गीमा पनि 'ज्ञानयोग व्यवस्थिति' चाहिं हुन्छ र हुनै पर्छ।

दम्भो दर्पो भिमानश्च क्रोधः पारुष्य मेव च

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पद मासुरीम् ।४।

दम्भः, दर्पः, अभिमानः, क्रोधः, पारुष्यम् एव च, अज्ञानं च, पार्थ, आसुरीं सम्पदम् अभिजातस्य ।

धर्म गर्ने ढोंग, धन जनको धाक, मपाईं भन्ने घमण्ड गर्नु, रिस गर्नु, रूखो घोचने बोली व्यवहार गर्नु र अविवेक जनित भ्रम (यी दुर्गुणहरू), हे अर्जुन, आसुर सम्पत्ति वालाहरूका हुन्छन्।

दैवी सम्पत्ति सात्त्विक वृत्ति हुन्; आसुरी सम्पत्ति राजस तामस वृत्ति हुन्। सात्त्विक वृत्तिले आत्मोन्नतिमा सहायता गर्छन्, आसुरी सम्पत्तिले आत्मोद्धारमा बाधा दिन्छन्, प्रतिबन्ध गर्छन् ।४।

दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता

मा शुचः सम्पदं दैवी मभिजातो सि पाण्डव ।५।

दैवी सम्पत् विमोक्षाय, आसुरी निबन्धाय मता। पाण्डव, दैवीं सम्पदम् अभिजातो सि मा शुचः।

दैवी सम्पत्ति मोक्षमा सहायक हुन्छ, आसुरी सम्पत् बन्धनको कारण हुन्छ। हे पाण्डव, दैवी सम्पत्ति लिएर जन्मेका छौ, शोक नगर ।५।

द्वौ भूत सर्गौ लोकेस्मिन् दैव आसुर एव च।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ।६।

अस्मिन् लोके दैवः आसुरः एव च द्वौ भूतसर्गौ। दैवः विस्तरशः प्रोक्तः पार्थ, आसुरं मे शृणु।

यो संसारमा दैव र आसुर, दुई किसिमका प्राणिसृष्टि छन्। दैव स्वभाव धेरै विस्तारसंग बताएं। हे अर्जुन, आसुरको बारे मबाट सुन ।६।

प्रवृत्ति च निवृत्ति च जना न विदु रासुराः

न शौचं नापि चा चारो न सत्यं तेषु विद्यते ।७।

आसुराः जनाः प्रवृत्ति च निवृत्ति च न विदुः तेषु न शौचं, न अपि च आचारः, न सत्यं विद्यते।

आसुर मनुष्यहरू धर्ममा लाग्नु पर्ने र अधर्ममा नलाग्नु पर्ने कुराको, (कर्तव्यको पनि)

बास्ता गर्दैनन् । तिनमा न चोखोनीति, न सदाचार, न सत्य हुन्छ ।७।

असत्य मप्रतिष्ठं ते जगदाहु रनीश्वरम्

अपरस्परसंभूतं किमन्यत् काम हैतुकम् ।८।

ते जगत् असत्यम्, अप्रतिष्ठम्, अनीश्वरम्, अपरस्पर सम्भूतम्, काम हैतुकं किम् अन्यत् (इति) आहुः ।

ती आसुरहरू सारा दुनियाँ असत्य, धर्मकर्मको आधार नभएको छ, ईश्वर छैन, स्त्रीपुरुषको जोडबाट जन्मेको हो, स्त्री पुरुषको कामवासना बाहेक अन्य के कारण छ ? (भनी) भन्छन् ।८।

एतां दृष्टि मवष्टभ्य नष्टात्मानो ल्पबुद्धयः

प्रभवन्त्यु ग्रकर्माणः क्षयाय जगतो हिताः ।९।

एतां दृष्टिम् अवष्टभ्य नष्टात्मानः अल्पबुध्दयः, उग्र कर्माणः, जगतः अहिताः, क्षयाय प्रभवन्ति ।

यो दृष्टि लिएर मन बिग्रेका, क्षुद्रस्वार्थमा बुद्धि लगाउने, कठोर कर्म गर्नेहरू जगत्का शत्रु भएर दुनियाको क्षय गर्न सक्छन् (जन्मेका हुन्छन् ।) ।९।

काम माश्रित्य दुष्पूरं दम्भ मान मदान्विताः

मोहाद् गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्तन्ते शुचिव्रताः ।१०।

दुष्पूरं कामम् आश्रित्य दम्भमान मदान्विताः, अशुचिव्रताः, मोहात् असद्ग्राहान् गृहीत्वा प्रवर्तन्ते ।

पूरा गर्न गाह्रारो भोगवासना लिएर ढोंग, घाक र मादले भरिएका, मद्यमांस आदिमा लम्पट (दुराचारी) हरू मोहबाट खराब आग्रह (हठ) हरू लिएर काममा लाग्छन् ।१०।

चिन्ता मपरिमेयां च प्रलयान्ता मुपाश्रिताः

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ।११।

अपरिमेयां प्रलयान्तां च चिन्ताम् उपाश्रिताः, कामोपभोग परमाः एतावत् इति निश्चिताः ।

अपार तथा मरुन्जेलसम्मको चिन्ता लिएका, विषयभोगलाई सबभन्दा ठूलो मान्ने, यति मात्रै हो भन्ने निश्चय लिएका ।११।

आशापाश शतै र्बद्धाः कामक्रोध परायणाः

ईहन्ते काम भोगार्थ मन्यायेना र्थसंचयान् ।१२।

आशापाशशतैः बध्दाः, कामक्रोध परायणाः, काम भोगार्थम् अन्यायेन अर्थसंचयान् ईहन्ते ।

शयौं आशापाशले बाँधिएका, काम क्रोध गरिरहने, (आसुरहरू) विषयभोगको खातिर अन्यायसँग धन जम्मा गर्न खोज्छन् ।१२।

इद मद्य मया लब्ध मिमं प्राप्स्ये मनोरथम्

इद मस्तीद मपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।१३।

इदम् अद्य मया लब्धम्, इमं मनोरथं प्राप्स्ये, इदम् अस्ति, इदम् अपि मे पुनः धनं भविष्यति ।

यो आज मैले पाएँ, यो चिताएको पाउने छु; यो छ, यो पनि मेरो फेरि अरु धन हुनेछ ।१३।

असौ मया हतः शत्रु र्हनिष्ये चापरानपि

ईश्वरोह महं भोगी सिद्धो हं बलवान् सुखी ।१४।

असौ शत्रुः मया हतः, अपरान् अपि हनिष्ये च । अहं ईश्वरः, अहं भोगी अहं सिध्दः, बलवान्, सुखी ।

त्यो शत्रुलाई मारें अरू शत्रुलाई पनि चिताउने छु । म मालिक, म भोगी, म सफल, बलवान् सुखी हुँ ।१४।

आढयो भिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मया

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञान विमोहिताः ।१५।

आढ्यः, अभिजनवान् अस्मि, मया सदृशः अन्यः कः अस्ति । यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये इति अज्ञान विमोहिताः ।

धनी, घरानियाँ छु, म जस्तो अर्को को छ र ? यज्ञ गर्छु, दान दिन्छु, मोज गर्छु, यस्ता अज्ञानले मोहित भएकाहरू ।१५।

अनेक चित्त विभ्रान्ता मोहजालसमावृताः

प्रसक्ताः काम भोगेषु पतन्ति नरके शुचौ ।१६।

अनेक चित्त विभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः, कामभोगेषु प्रसक्ताः, अशुचौ नरके प्रतन्ति ।

अनेकतिर चित्त लागेकोले ज्यादै भ्रममा परेका, मोहरूपी जालले छोपिएका, विषयभोगमा लम्पट भएका (आसुरहरू) खराब नरकमा खस्छन् ।१६।

आत्म संभाविताः स्तब्धा धन मान मदान्विताः

यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेना विधिपूर्वकम् ।१७।

आत्मसंभाविताः, स्तब्धाः, धन मान मदान्विताः ते दम्भेन अविधिपूर्वकं नाम यज्ञैः

यजन्ते (यज्ञैः यजन्ते नाम)

आफैंलाई ठूला मान्ने, ठर्रा घमण्डी, धन र मानले मातिएका तिनीहरू ढोंगले, विधि नपुऱ्याईकन, नाम मात्रको यज्ञ गर्छन् (यज्ञ गरि टोपल्छन्) ।१७।

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः
मामात्म पर देहेषु प्रद्विषन्तो ऽभ्यसूयकाः ।।१८।

अहंकार, बलं, दर्पं, कामं, क्रोधं च संश्रिताः, माम् आत्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तः अभ्यसूयकाः ।

अहंकार, बल, धाक, (धर्म लङ्घन), काम, क्रोध, अँगालेका, म परमात्मालाई आफ्नो र अरूका देहमा बेसरी द्वेष गर्ने, असहनशीलहरू ।१८।

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्
क्षिपाम्यजस्र मशुभा नासुरीष्वेव योनिषु ।१९।

अहं तान् द्विषतः, क्रूरान्, अशुभान्, नराधमान् संसारेषु आसुरीषु एव योनिषु अजस्रं क्षिपामि ।

म अन्तर्यामी ती आत्मद्वेषी, क्रूर कर्म गर्ने, अशुभ वृत्तिवाला अधम मानिसहरूलाई संसारमा आसुर जुनिहरूमा नै हालिदिन्छु ।१९।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि
मा मप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।२०।

आसुरीं योनिम् आपन्नाः मूढाः जन्मनि जन्मनि माम् अप्राप्य एव कौन्तेय ततः अधमां गतिं यान्ति ।

आसुर जुनिमा परेका मूढहरू जन्मजन्ममा मलाई नपाएर नै, हे अर्जुन, झनझन अधम गतिमा पर्छन् ।२०।

नवौं अध्यायका ११-१४ श्लोकमा राक्षसी, आसुरी र दैवी प्रकृतिको उल्लेख छ । यहाँ राक्षसी र आसुरीलाई एकै मानिएको छ र प्रकृतिलाई सम्पत्ति वा सम्पत् भनिएको छ । नवौं अध्यायमा सामान्यरूपमा उल्लिखित दैवासुर प्रकृतिको विशेष बोध गराउने उद्देश्यले यहाँ विस्तारपूर्वक उपदेश भएको छ ।

आत्मज्ञानको मार्गमा, मुक्तिको पथमा दैव प्रकृति साधक छ, सहायक छ, अत्यावश्यक छ; आसुर प्रकृति बाधक छ, घातक छ, अतित्याज्य छ । दैवी सम्पत्तिको अभ्यास गरेर, उन्नयन गरेर आसुर सम्पत्तिलाई दबाउनु साधना हो । एकथरी स्वभावको उन्नयन हुँदा नियमतः अर्को थरी स्वभावको अवनयन हुन्छ । दैव सद्गुणहरूमध्ये थोडालाई मात्र सिद्ध गर्न खोज्यो भने पनि मुक्ति मार्ग सफा हुन्छ । आसुर दुर्गुण एउटै मात्रले पनि मुक्तिमार्गमा अवरोध ल्याउँछ । अतः साधकले

आसुर दुर्गुण जम्मै त्याग्नुपर्छ। दैव सद्गुणहरू जम्मैको वा कुनै एकेकको गर्दै क्रमशः सबैको विकास गर्ने प्रयत्न गरिरहनुपर्छ। यसैबाट शुद्धि मिल्छ, शुद्धि भएपछि बुद्धि हुन्छ, तत्वज्ञान फुर्छ मुक्ति मिल्छ। दैव सद्गुणहरूमध्ये सबभन्दा महत्वपूर्ण सद्गुण 'ज्ञान योगव्यवस्थिति' हो। 'ज्ञान' भनेको शास्त्र र गुरुबाट आत्मा आदि पदार्थलाई जान्नु हो। 'योग' भनेको अन्तर्मुख बनेर एकाग्रतासाथ आफ्नो अनुभवमा चढाउनु हो। आत्मा आदि पदार्थको बारेमा उपदेश लिइरहने र तिनको सधैं आफैं विचार गरिरहने बानी सर्वश्रेष्ठ दैव सद्गुण हो। यो बानी बसाउने साधकलाई अरू दैव सद्गुण पनि क्रमशः सिद्ध हुन्छन्। यो नहुनेलाई अरू सद्गुण यत्न गरे पनि सिद्ध हुँदैनन्।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशन मात्मनः
काम: क्रोध स्तथा लोभ स्तस्मा देतत् त्रयं त्यजेत् ।२१।

आत्मनः नाशनं नरकस्य द्वारम् इदं त्रिविधम्; कामः क्रोधः तथा लोभः; तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्।

आफ्नो बिगार गर्ने नरकको ढोका यो तीन किसिमको छ। त्यो काम क्रोध तथा लोभ हो। त्यसैले यी तीनलाई छोड्नू।२१।

एतै विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारै स्त्रिभि र्नरः
आचरत्यात्मनः श्रेय स्ततो याति परां गतिम् ।२२।

कौन्तेय तमो द्वारैः एतैः त्रिभिः विमुक्तः नरः आत्मनः श्रेयः आचरति। ततः परां गतिं याति।

हे कुन्तीपुत्र, नरकका द्वार भएका यी तीन दोषबाट मुक्त भएको मानिसले आफ्नो कल्याण हुने काम गर्छ र त्यसबाट परम गति पाउँछ।२२।

सारा आसुरी सम्पत्तिका मूल कारण काम, क्रोध र लोभ हुन्। नरकका मूल ढोका यिनै हुन्। यी तीन दुर्गुण भएकाहरूको ऊर्ध्व गति हुँदैन, अधोगति हुन्छ; रौरव कुम्भीपाक आदि नरकमा पात हुन्छ। यी तीनलाई नछोडी श्रेयोमार्ग देखिँदै देखिँदैन। तम भनेको अँध्यारो हो। अँध्यारो नहटी बाटो देखिँदैन, कल्याणकारी कर्म पनि हुँदैन। मोक्ष चाहनेले, सुख खोज्नेले यी तीनलाई छोड्नैपर्छ। गीतामा यत्रतत्र यिनैलाई त्याग्ने उपदेश भएको छ। ४/१० मा 'वीतराग भय क्रोधाः', ४/१९ मा 'काम संकल्प वर्जिताः', ४/२१ मा 'निराशीः', ५/२३ मा 'काम क्रोधोद्भवं वेगं', ५/२६ मा 'कामक्रोध वियुक्तानां', ५/२८ मा 'विगतेच्छा भय क्रोधः', ६/२४ मा 'संकल्पप्रभवान् कामान्', ७/२७ मा 'इच्छा द्वेष समुत्थेन' जस्ता वाक्यहरूबाट विभिन्न शैली र भङ्गीबाट यिनै तमोद्वारको अत्यन्तद्वारको अत्यन्त त्याज्यताको उपदेश भएको छ। साधना मार्गका शुरुदेखि आखिरसम्मका महान् अवरोध र शत्रु यिनै हुन्। यिनैबाट अरू आसुर दुर्गुणहरु उम्रन्छन्, बढ्छन्। यिनलाई नै हटाउने निश्चय र प्रयत्न सबभन्दा पहिले गर्नुपर्छ।

यी तीन मध्ये पनि मूल बीज काम हो। मनुष्यजीवनमा जे जति कुकर्महरू हुन्छन्, जेजति

पापहरू हुन्छन्, तिनको खास कारण काम हो। काम भनेको स्त्रीको वा पुरुषको चाह हो भन्ने धेरै चलन छ। यो ठीक पनि हो। तर काम भनेको यति मात्र हैन; भोगेच्छा हो, विषयासक्ति हो। दोस्रो अध्यायमा भगवानबाट समस्त नाशको कारण विषयासक्ति हो भन्ने आज्ञा भएको छ— ''ध्यायतो विषयात् पुंसः'' इत्यादि २/६२–६४। तेस्रो अध्यायमा 'मानिसले नचाहीकन पनि केले प्रवृत्त भएर पाप गर्छ' भन्ने अर्जुन प्रश्नमा 'काम एष क्रोध एषः' – ३/३९ पाप गराउने यो काम हो, क्रोध हो भन्ने उत्तर बक्सेको छ। काम आगो हो, विषयभोग जति गरे पनि वैराग्य नभई अघाईदैन। नित्यानित्यवस्तुविवेक नभई वैराग्य उठ्दैन। कामलाई दबाउन नित्यानित्य-वस्तुविवेक हुनुपर्छ। आत्मा नित्य हो, सत् हो, आत्मादेखि भिन्न सबै अनित्य हुन्, असत् हुन् भन्ने विवेक भएपछि विषयहरूमा, देहेन्द्रियादिमा असत्यत्व बुद्धिबाट राग घट्छ, मोह पातलिन्छ। कामको, विषयासक्तिको आश्रय इन्द्रिय मन बुद्धि हुन्। इन्द्रिय मनलाई विषयतिर नलगाई भित्र अध्यात्म तर्फ लगाउनु, अन्तर्वृत्ति तुल्याउनु, बुद्धिलाई आत्मामा, अन्तर्यामीमा, परमात्मामा, परमेश्वरमा, भगवान्‌मा, स्थिर बनाउनु। काम विजय हुन्छ, काम निरुद्ध हुन्छ। आत्मा सत् चित् आनन्द मात्र हो, त्यसदेखि भिन्न केही छैन, जेजति देखिन्छन् ती जम्मै अनित्य हुन्, मिथ्या हुन्, । डोरीमा देखिएको सर्प जस्तै असत्य हुन् प्रतिभास मात्र हुन्– यो विचार सदा गरिरहनुपर्छ। नित्यानित्यवस्तु विवेक भनेको यस्तै विचार हो, यसको दृढताले काम हराउँछ, आसुरी सम्पत्ति भनौं वा राक्षसी आसुरी प्रकृति भनौं, दुर्गुण भनौं सबै हट्छन्, हराउँछन्।२२।

सद्‌गुण कुन हो र दुर्गुण कुन हो, दैवी प्रकृति कुन हो र आसुरी प्रकृति कुन हो, कर्तव्य के हो अकर्तव्य के हो यसको निर्णय अरूबाट हुँदैन, शास्त्रबाट हुन्छ। निर्णय गर्नले शास्त्रका आधारमा गर्नुपर्छ, आफूखुशी गर्नु हुँदैन।

यः शास्त्रविधि मुत्सृज्य वर्तते कामकारतः
न स सिद्धि मवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्।२३।

यः शास्त्र विधिम् उत्सृज्य कामकारतः वर्तते सः न सिद्धिं, न सुखं, न परां गतिम् अवाप्नोति।

जो शास्त्रले बताएको कुरा छाडेर आफ्नो इच्छा माफिक व्यवहार गर्छ त्यसले न सिद्धि (चित्तशुद्धि), न सुख (यो लोकमा) न परम गति (स्वर्ग वा मोक्ष) पाउँछ।२३।

तस्मा च्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्या कार्य व्यवस्थितौ
ज्ञात्वा शास्त्र विधानोक्तं कर्म कर्तु मिहार्हसि।२४।

तस्मात् ते कार्याकार्य व्यवस्थितौ शास्त्रं प्रमाणं ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म इह कर्तुम् अर्हसि।

त्यसकारण तिम्रो निम्ति कर्तव्य र अकर्तव्य (गर्नु पर्ने र गर्नुनहुने कुराको) ठेगान लगाउन शास्त्र प्रमाण हो भन्ने बुझेर शास्त्रले गरेको विधानले बताएको कर्म यहाँ गर्न योग्य छौ।२४।

२०४५।१६८

मनुष्य जीवनमा शास्त्रको सर्वोपरि महिमा छ। मनुष्यले शास्त्रानुसार जीवन चलाउनुपर्छ। शास्त्रले यो लोक र परलोकको भलो हुने कुरा सिकाउँछ; भुक्ति र मुक्ति प्राप्त हुने कुराहरू बताउँछ; धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष चार पुरुषार्थ सिद्ध हुने युक्ति सिकाउँछ। शास्त्रका प्रथमतः दुइ उद्देश्य हुन्छन्– शंसन र शासन। शंसन भनेको वस्तुको यथार्थ वर्णन गर्नु, वस्तुस्वरूप जस्ताको तस्तो बताउनु, परमार्थ तत्त्वको उपदेश गर्नु हो। शासन भनेको यसो गर्नु यसो नगर्नू; यसरी गर्नू, यसरी नगर्नू भन्ने आदेश दिनु हो।

तह लाउने, उचित मार्ग देखाउने वाक्यहरूलाई शास्त्र भन्छन्। शास्त्रले सिकाउँछ र अनुशासनमा राख्छ, र अनुशासनमा बस्नेको त्राण गर्छ, सबैतिरबाट रक्षा गर्छ। आर्य परम्परामा शास्त्रको मुख्य र मूल विषय धर्म हो। धर्मको प्रयोजन अभ्युदय र निःश्रेयस हो। सामान्यतः प्रवृत्ति प्रधान धर्मबाट इहलौकिक र पारलौकिक अभ्युदय हुन्छ; निवृत्ति प्रधान धर्मबाट पारमार्थिक निःश्रेयस प्राप्त हुन्छ। प्रवृत्तिमा इच्छाको, कामको प्रधानता हुन्छ, निवृत्तिमा त्यागको, विवेकको प्रधानता हुन्छ। त्यसैले प्रकृतिमा कर्म प्रधान हुन्छ र निवृतिमा विचार प्रधान हुन्छ। प्रवृत्तिमा इन्द्रियहरू बाहिर दौडन्छन्, बहिर्मुख हुन्छन्। निवृत्तिमा इन्द्रियहरू भित्र पस्छन्, अन्तर्मुख बन्छन्। प्रवृत्तिमा बहिर्वृत्ति हुन्छ, अरूलाई हेरिन्छ। निवृत्तिमा अन्तर्वृत्ति हुन्छ आफूलाई हेरिन्छ। प्रवृत्तिरूप धर्म बताउने शास्त्र कर्मकाण्ड भाग हो। निवृत्तिरूप धर्म बताउने शास्त्र ज्ञान काण्ड हो। उपासना काण्डका विषयहरू कर्म र ज्ञान दुवैमा लागू हुन्छन्।

धर्म बताउने शास्त्रलाई धर्मस्थान वा विद्यास्थान भन्दछन्। यस्ता शास्त्र चौध छन्। ऋक्, यजुः, साम र अथर्व नामका वेद चार; शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द ज्योतिष नामका वेदाङ्ग छ; पुराण, न्याय, मीमांसा धर्मशास्त्र नामका चार। उपनिषद् वेदभित्रै पर्छ। उपनिषद्का कुरालाई वेदान्त भन्छन्। वेदमा सबभन्दा पछि बताइएको हुनाले र वेदका मूल सिद्धान्त यसमा प्रतिपादन गरिएको हुनाले वेदान्त भनेको हो। ज्ञान विज्ञान कला सम्बन्धी जम्मै शास्त्र यिनै चौध थरी विद्यास्थान भित्रै पर्छन्। यिनै चौध विद्यास्थानलाई छोटकरीमा श्रुति स्मृति भन्छन्। श्रुति वेद हो; स्मृति वेदानुकूल पुराण न्याय, धर्म शास्त्रहरू हुन्। श्रुतस्मृति र तिनका आधारमा चल्दै आएका आचारहरू सदाचार हुन्। धर्मको ज्ञान यिनै श्रुति, स्मृति र सदाचारको अध्ययनबाट हुन्छ र यसै अनुसार गर्नु मानवको निमित्त श्रेयस्कर हो।

के गर्नु हुने, के गर्नु नहुने; कुन गुण दैवी सम्पत्ति हो, कुन दोष आसुरी सम्पत्ति हो यसको निर्णय आफ्नो इच्छाबाट गर्नु हुँदैन, यसो गर्दा हानि मात्र हुन्छ। यसको निर्णय शास्त्रबाट गर्नुपर्छ। वर्ण, आश्रम, देश काल अनुसार र अनुकूल कार्यको र अकार्यको व्यवस्था शास्त्रले गरेको हुन्छ। क्षत्रिय वर्णको, गृहस्थ आश्रमको तिमी अर्जुनले युद्ध देशमा, लडाइ चल्न लागेको कालमा गर्नुपर्ने कर्म भिक्षाचर्या हैन, धर्मयुद्धबाट पन्छिनु हैन; शूर कर्म, पराक्रम गर्नु, फुर्ति देखाउनु, उत्साह गर्नु, उत्साहित पार्नु, युद्ध गर्नु नै शास्त्रोक्त कर्म हो। तिमीले त्यही गर्नुपर्छ भन्ने उपदेश भगवान्बाट बक्सियो– "ज्ञात्वा शास्त्र विधानोक्तं कर्म कर्तु मिहार्हसि।"

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन

संवादे दैवासुर संपद् विभाग योगो नाम षोडषशः अध्यायः ।

ॐ तत्सत् दैवासुर संपद्विभागयोग नामक षोडश अध्याय समाप्त भो ।

सद्गुणहरू, सदाचारहरू, सद्विचारहरू दैव सम्पत्ति हुन्: दुर्गुण, दुराचार, दुर्विचारहरू आसुर सम्पत्ति हुन् । दैव अथवा आसुर सम्पत्तिको प्रधानताबाट मानिस आफैं देव वा असुर बन्छ । मानिस सामान्यतः बीचमा छ; तल ओर्लिन थाले असुर बन्छ; माथि उक्लन थाले देव बन्छ । आफ्नो उद्धार गर्न खोज्ने साधकले तल ओर्लंदै नओर्ली माथिमाथि उक्लने नै प्रयत्न गरिरहनुपर्छ भन्ने बुझाउन दैव र आसुर सम्पत्तिको उपदेश भएकोले यो अध्यायको नाम दैवासुरसम्पद्विभाग-योग रहेको छ ।

ॐ श्री परमात्मने नमः

अथ सप्तदशः अध्यायः– श्रद्धात्रय विभाग योगः ।

अर्जुन उवाच– अर्जुनबाट आज्ञा भयो ।

ये शास्त्र विधि मुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्व माहो रजस्तमः ।१।

यै शास्त्रविधिम्, उत्सृज्य श्रध्दया अन्विताः यजन्ते तेषां निष्ठा तु, कृष्ण, का ? सत्त्वम् आहो रजः तमः ।

जो शास्त्रको विधानलाई छोडेर श्रद्धाले युक्त भई यज्ञयाग गर्छन् तिनको निष्ठा चाहिं, हे कृष्ण प्रभु, कस्तो हुन्छ सत्त्व कि, रज कि तम ?

यज्ञयाग, पूजा आजा आदि कर्ममा शास्त्रविधि मिल्नुपर्छ । शास्त्रले बताएको कुरा छोडेर आफ्नो मन माफिक कर्म गर्नाले कुनै फाइदा हुँदैन । कर्मबाट हुनु पर्ने फाइदा सिद्धि हो, त्यसबाट सुख हो । शास्त्रको आदेशलाई छोडेर जथाभावी कर्म गर्दा सिद्धि हुँदैन । सिद्धि भनेको पुरुषार्थ साध्ने योग्यता हो । पुरुषार्थ भनेको धर्म अर्थ काम मोक्ष हुन् । पुरुषार्थ साध्ने योग्यता मूल रूपमा सत्त्वशुद्धि हो, चित्तशुद्धि हो । चित्त अशुद्ध भएपछि केही पनि हुँदैन । मैलो चित्तबाट उपासना पनि हुँदैन स्वरूपबोधको कुरो त कहाँ हो कहाँ ?

शास्त्रविधि र कर्मको विषयमा तीन विकल्प हुन सक्छन्– १ विधि पनि कर्म पनि शास्त्रले बताए बमोजिम, २ विधि अशास्त्रीय, कर्म शास्त्रीय– ३ विधि पनि अशास्त्रीय कर्म पनि अशास्त्रीय । तेस्रो किसिमको कर्म विचारको तहमा आउँदैनन् । दोस्रो किसिमको कर्मले सोह्रौं अध्यायको तेइसौं चौबीसौं श्लोकमा बताइए बमोजिम केही पनि फाइदा दिंदैनन् । त्यसकारण पुरुषार्थ प्राप्तिको फाँटमा पहिलो किसिमको कर्मको मात्र उपादेयता छ । कर्म यस्तै गर्नुपर्छ । कर्ममा र विधिमा शास्त्रीयता हुनु जति आवश्यक छ, श्रद्धा पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ । शास्त्रविधिको र श्रद्धाको बलाबलको विषयमा पनि अर्जुनले प्रश्न गर्नु भएको हो । अर्को किसिमबाट मिलाउँदा यो श्लोकको प्रश्न "कर्ममा शास्त्र विधि ठूलो कि ? श्रद्धा ठूलो ?" भन्ने किसिमको प्रश्न बन्न आउँछ । शास्त्रमा चाहिं देखिंदैन, पाइँदैन तर बूढापाकाले परम्परादेखि श्रद्धा पूर्वक गर्दै आएका कर्महरू कुल परिवारमा चलेका हुन्छन् । त्यस्तो विषय पनि यो प्रश्नले अँगालछ ।

श्री भगवानुवाच – श्रीयुक्तभगवान्‌बाट हुकुम भयो ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।२।

देहिनां स्वभावजा, सा श्रध्दाः सात्त्विकी, राजसी च एव तामसीं च इति त्रिविधा तां शृणु ।

जीवात्माको स्वभावबाट हुने त्यो श्रद्धा सात्त्विक, राजस र तामस पनि तीन किसिमको हुन्छ

त्यो श्रद्धाको विषयमा सुन ।२।

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत
श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।३।

भारत, सर्वस्य श्रध्दा सञ्चानुरूपा भवति अयं पुरुषः श्रध्दामयः, यः यच्छ्रध्दः सः स एव ।

हे भारत, सबैको श्रद्धा अन्तःकरणसंस्कारको अनुरूप हुन्छ । यो मानिसजाति श्रद्धामय छ, जो जुन श्रद्धाको छ त्यो त्यही हो ।

मान्छे भनेको श्रद्धा नै हो । कुन मान्छे कस्तो हो भन्ने बुझ्न कुन मानिसको कस्तो श्रद्धा छ भन्ने बुझ्नुपर्छ । श्रद्धा भनेको रूचि हो, मित्री लगाउ हो, प्रेम हो । यो रूचि यो लगाउ, यो प्रेम अन्तःकरणको संस्कार अनुसारको हुन्छ । त्यसैले मानिसको रूचि, लगाउ, प्रेम जस्तोमा छ, जस्तो छ, त्यो मानिसको अन्तःकरण त्यस्तै हुन्छ । सात्त्विक वा राजस वा तामस जस्तोको आराधना हुन्छ, जस्तो आहार हुन्छ, जस्तो यज्ञ दान तप आदि कर्म हुन्छन् पुरुषको अन्तःकरणसंस्कार त्यस्तै हुन्छ । त्यस्तो अन्तःकरणसंस्कारले त्यस्तै आराधना, आहार विहार यज्ञदानतप आदि हुन्छन्, यिनको सम्बन्ध यस्तै छ । सात्त्विक सबै बेस हुन्छन्, राजस मध्यम हुन्छन् तामस अधम हुन्छन् । तामसलाई त्याग्ने, सात्त्विकलाई लिने गर्नुपर्छ । साधकको, साधना गराउनेको यस्तैमा होश पुग्नुपर्छ । तामस आराधना, आहारविहार आदि आफ्नो वा आफन्तको देखियो भने त्यसलाई त्याग्न र त्याग्न लाउन प्रयत्न गर्नुपर्छ । सात्त्विकको सेवन गर्नुपर्छ तामसको वर्जन गर्नुपर्छ । मुख्य कुरो– कर्म पनि सात्त्विक, आहार पनि सात्त्विक, उपासना पनि सात्त्विक, उपास्य पनि सात्त्विक, शास्त्र पनि सात्त्विक हुनुपर्छ । शास्त्र, कर्म र श्रद्धा सबै सात्त्विक हुनुपर्छ, सबैको महिमा छ । यसो भएमा सिद्धि सुख र परम गति प्राप्त हुन्छ । आफ्नो अन्तःकरणसंस्कारको परिचय आफैंले गर्नुपर्छ, त्यो परिचयको निमित्त के कस्ता कुराहरू कसरी सात्त्विक, राजस र तामस हुन् र हुन्छन् जान्नु पर्छ । भगवान् त्यही विषयमा उपदेश गरिबक्सन्छ ।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्ष रक्षांसि राजसाः
प्रेतान् भूतगणां श्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ।४।

(ये) देवान् यजन्ते (ते) सात्त्विकाः, यक्षरक्षांसि राजसाः, अन्ये तामसाः जनाः प्रेतान् भूत गणान् च यजन्ते ।)

जो (सत्त्व प्रधान) देवताहरूको पूजा गर्छन् ती सात्त्विक हुन्, यक्ष राक्षसलाई पुज्ने राजस हुन्, प्रेत र भूतगणलाई पुज्ने अरूहरू तामस जन हुन् ।४।

अशास्त्र विहितं घोरं तप्यन्ते ये तपयो जनाः
दम्भा हंकार संयुक्ताः काम राग बलान्विताः ।५।

अशास्त्र विहितं घोरं तपः येजनाः तप्यन्ते दम्भाहंकार संयुक्ताः काम राग बलान्विताः ।

सात्त्विक शास्त्रले भवताएको, घोर तपस्या जुन जनहरू गर्छन् ढोंग र बडप्पनले युक्त भएका, विषयासक्ति र मूढेबलले प्रेरित भएका ।५।

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राम मचेतसः

मां चैवान्तः शरीरस्थं तान् विध्यासुर निश्चयान् ।६।

शरीरस्थं भूतग्रामम् अन्तः शरीरस्थं मां च एव कर्शयन्तः अचेतसः तान् आसुर निश्चयान् विध्दि ।

शरीरमा रहेका भूतहरूलाई र शरीर भित्र रहने मलाई पनि सुकाउने, मूढहरू छन् तिनलाई आसुरसंस्कार भएका भन्ने जान ।६।

आहार स्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः

यज्ञ स्तप स्तथा दानं तेषां भेद मिमं शृणु ।७।

सर्वस्य प्रियः आहारः तु अपि त्रिविधः भवति तथा यज्ञः, तपः दानं तेषाम् इमं भेदं शृणु ।

सबैको प्यारो आहार पनि तीन किसिमको हुन्छ । त्यस्तै यज्ञ, तप र दान पनि । तिनको यो भेद सुन ।७।

आयुः सत्त्व बला रोग्य सुख प्रीति विवर्द्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक प्रियाः ।८।

आयुः सत्त्व बला रोग्य सुख प्रीतिविवर्धनाः रस्याः, स्निग्धाः, स्थिराः हृद्याः आहाराः सात्त्विक प्रियाः ।

आयु, उत्साह, शक्ति आरोग्य, तृप्ति र रुचि बढाउने, रसिला, स्नेह युक्त, (सार धेरै समय रहने) आडिला, हृदयलाई प्यारो लाग्ने आहार, सात्त्विक पुरुषलाई मन पर्ने हुन्छन् ।८।

कट्वम्ल लवणा त्युष्ण तीक्ष्णरूक्ष विदाहिनः

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामय प्रदाः ।९।

कटु अम्ल लवण अत्युष्ण तीक्ष्ण रूक्ष विदाहिनः दुःख शोका आमयप्रदाः आहाराः राजसस्य इष्टाः ।

पीरो, अमिलो, नुनिलो, बढी तातो, तीखो, रूखो, पोल्ने (टट्टाउने) दुःख शोक र रोग जन्माउने आहारहरू राजस जनलाई मन पर्ने हुन्छन् ।९।

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्

उच्छिष्टमपि चा मेध्यं भोजनं तामस प्रियम् ।१०।

यातयामं, गतरसं, पूति, पर्युषितं च यत् उच्छिष्टम् अपिच अमेध्यं भोजनं तामस

प्रियम् ।

बेमौसमको, रस गएको, दुर्गन्ध भएको, बासी पक्वान्न, जुठो (खाएर बाँकी रहेको) र बिटुलो भोजन हो त्यो तामस जनलाई प्यारो लाग्छ ।१०।

अफलाकाङ्क्षिभि र्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते

यष्टव्य मेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ।११।

यष्टव्यम् एव इति मनः समाधाय अफलाकाङ्क्षिभिः यः विधि दृष्टः यज्ञः इज्यते सः सात्त्विकः ।

यज्ञ गर्नैपर्छ भन्ने ठानेर, मनलाई समाहित गरेर फलको इच्छा नराख्नेहरूले गरेको, जुन शास्त्रले बताएको यज्ञ हो, त्यो सात्त्विक हो ।११।

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थ मपि चैव यत्

इज्यते भरत श्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ।१२।

तु फलम् अभिसन्धाय, दम्भार्थम् अपि च एव यत् इज्यते, भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं राजसं विध्दि ।

तर फलको लक्ष्य लिएर, ढोंगको लागि (देखाउनको लागि) पनि जुन यज्ञ गरिन्छ, हे भरतश्रेष्ठ त्यो यज्ञलाई राजस भन्ने बुझ ।१२।

विधिहीन मसृष्टान्नं मन्त्रहीन मदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।१३।

विधिहीनम्, असृष्टान्नं, मन्त्रहीनम्, अदक्षिणम् श्रध्दाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।

विधि नपुगेको, अन्न दान नगरिएको, मन्त्र पाठ नभएको, दक्षिणादान नगरिएको, श्रद्धाले रहित यज्ञलाई तामस भन्छन् ।१३।

देवद्विज गुरु प्राज्ञपूजनं शौच मार्जवम् ।

ब्रह्मचर्य महिंसा च शारीरं तप उच्यते ।१४।

देव द्विज गुरु प्राज्ञ पूजनं, शौचम्, आर्जवम्, ब्रह्मचर्यम्, अहिंसा च शारीरं तपः उच्यते ।

देवता, ब्राह्मण, गुरु तथा विद्वान्को आदर सत्कार गर्नु, पवित्रता, सत्य व्यवहार (इमानदारी), ब्रह्मचर्य (स्त्री, पुरुषसंग नगर्नु, वेदाध्ययन गर्नु) र अहिंसा शारीर तपस्या भनिन्छ ।१४।

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मय तप उच्यते ।१५।

अनुद्वेगकरं, सत्यं, प्रिय हितं च यत् वाक्यं, स्वाध्यायाभ्यसनं च एव वाङ्मयं तपः

उच्यते ।

न घोच्ने (विवक नपार्ने), सांचो र प्यारो जुन बोली वचन हो त्यो र पाठ गर्नु पर्ने कुराको अभ्यास वचनको तपस्या भनिन्छ ।१५।

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौन मात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धि रित्येतत् तपो मानस मुच्यते ।१६।

मनः प्रसादः सौम्यत्वं, मौनम्, आत्मविनिग्रहः, भाव संशुद्धिः इति एतत् मानसं तपः उच्यते ।

मनलाई सफा स्वच्छ राख्नु, सीधासाधापन, बोल्ने मन नहुनु, मनलाई विषयतिर जानबाट रोक्नु, शुद्ध भाव गर्नुलाई मानस तपस्या भन्छन् ।१६।

शरीरको, वचनको, मनको तपस्या भनेको शरीर, वचन र मन प्रधान भएर गर्ने तपस्या हुन् । यिनमा पनि अधिष्ठान कर्ता, करण, चेष्टा र दैव पाँचै हेतु हुन्छन् । प्रत्येक कर्ममा यी पाँच त हेतु हुन्छन् नै । शरीरमा शरीर प्रधान करण हुन्छ, वाचिकमा वागिन्द्रिय प्रधान करण हुन्छ, मानसमा मन प्रधान करण हुन्छ । यी करणहरूको तपस्या सिद्ध भयो भने, यी करणहरू अनुशासित र शुद्ध भए भने अध्यात्ममार्ग खुल्छ, अध्यात्मसिद्धिको बाटो खुल्दै जान्छ ।

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभि र्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते ।१७।

अफलाकाङ्क्षिभिः युक्तैः नरैः परया श्रध्दया तप्तं तत् त्रिविधँ तपः सात्त्विकं परिचक्षते ।

फलको आकाङ्क्षा नराख्ने, चित्त वशमा राखेका मानिसहरूले श्रेष्ठ (सात्विक, श्रद्धा लिएर गरिएको त्यो तीन प्रकारको तपस्यालाई सात्त्विक भन्छन् ।१७।

सत्कार मान पूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चल मध्रुवम् ।१८।

सत्कारमानपूजार्थँ दम्भेन च एव यत् तपः क्रियते तत् इह राजसं चलम् अध्रुवं प्रोक्तम् ।

अरूबाट सत्कार, मान, पूजाको निम्ति र ढोंगले नै जुन तपस्या गरिन्छ त्यो यहाँ राजस हुन्छ र नाश हुने र नरहने हुन्छ ।१८।

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थँ वा तत् तामस मुदाहृतम् ।१९।

मूढग्राहेण आत्मनः पीडया, परस्य उत्सादनार्थँ वा यत् तपः क्रियते तत् तामसम् उदाहृतम् ।

मूढ बुद्धि लिएर, आफ्ना शरीर इन्द्रियलाई पीडा दिएर, अथवा अरूको बिगार हुने उद्देश्य लिएर जुन तपस्या गरिन्छ, त्यो तामस भनिएको छ ।१९।

दातव्यमिति यद् दानं दीयते नुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ।२०।

दातव्यम् इति यत् दानम् अनुपकारिणे देशे, काले च, पात्रेच यत् दानं दीयते तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ।२०।

दिनु पर्छ भन्ने कर्तव्य भावले, उपकार नगर्नेलाई देश (पवित्र तीर्थ आदि), काल, (अक्षय-तृतीया आदि), पात्र (वेद पढेको सदाचारी ब्राह्मण) मा जुन दान दिइन्छ त्यो दान सात्त्विक सम्झिएको छ ।२०।

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फल मुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद् दानं राजसं स्मृतम् ।२१।

यत् तु प्रत्युपकारार्थं, फलम् उद्दिश्य वा पुनः परिक्लिष्टं च दीयते तत् दानं राजसं स्मृतम् ।

तर जुन दान उपकारको सट्टा तिर्न, अथवा पुनः फलको उद्देश्य लिएर गाहारो मानी मानी दिइन्छ त्यो दान राजस सम्झिइन्छ ।२१।

अदेशकाले यद् दान मपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृत मवज्ञातं तत् तामस मुदाहृतम् ।२२।

यत् दानम् अदेशकाले, अपात्रेभ्यः च असत्कृतम् अवज्ञातं दीयते तत् तामसम् उदा-हृतम् ।

जुन दान पुण्यदेश र काल नमिलाईकन, कुपात्रलाई, सत्कार नगरीकन, हेला गरेर दिइन्छ त्यो दान तामस भनिएको छ ।२२।

ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मण स्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ।२३।

ॐ तत् सत् इति त्रिविधः निर्देशः ब्रह्मणः स्मृतः तेन पुरा ब्राह्मणाः, वेदाः च यज्ञाः च विहिताः ।

ॐ, तत्, सत् भन्ने तीन किसिमको नाम ब्रह्मको भनी सम्झिएको छ । त्यही ब्रह्म नामबाट पहिले ब्राह्मणहरू, वेदहरू, र यज्ञहरू रचिएका हुन् ।२३।

तस्मा दो मित्युदाहृत्य यज्ञदान तपः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ।२४।

तस्मात् ब्रह्मवादिनाम् विधानोक्ताः यज्ञ दान तपः क्रियाः ओम् इति उदाहृत्य सततं प्रवर्तन्ते ।

त्यसकारण, ब्रह्मवादीहरूका शास्त्रोक्त यज्ञ दान तपस्या आदि क्रियाहरू ॐ यस्तो उच्चारण गरेर सधैं चल्छन् ।२४।

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञ तपः क्रियाः
दान क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ।२५।

मोक्षकाङ्क्षिभिः तत् इति फलम् अनभिसन्धाय यज्ञतपः क्रियाः, विविधाः दानक्रियाः च क्रियन्ते ।

मोक्षको इच्छा गर्नेहरूले 'तत्' यस्तो उच्चारण गरेर, फलको बास्ता नराखीकन यज्ञ र तपस्या रूपी क्रियाहरू र थरीथरी दानकर्महरू गरिन्छन् ।२५।

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ।२६।

सद्भावे, साधुभावे च सत् इति एतत् प्रयुज्यते पार्थ, तथा प्रशस्ते कर्मणि सत्शब्दः युज्यते ।

सत्यभावमा र साधुभावमा सत् भन्ने यो शब्द प्रयुक्त हुन्छ । हे अर्जुन, त्यस्तै असल कर्ममा सत् शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।२६।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवा भिधीयते ।२७।

यज्ञे, तपसि, दाने च स्थितिः सत् इति च उच्यते तदर्थीयं कर्म च एव सत् इति एव अभिधीयते ।

यज्ञमा, तपस्यामा र दानमा आस्था हुनुलाई सत् भनी भनिन्छ । ईश्वरका निमित्त र यज्ञ तपदानका निमित्त गरिने कर्मलाई पनि सत् नै भनिन्छ ।२७।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तप स्तप्तं कृतं च यत्
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ।२८।

अश्रद्धया हुतं, दत्तं, तपः तप्तं यत् कृतं च असत् इति उच्यते पार्थ तत् न च प्रेत्य नो इह ।

अश्रद्धाले (श्रद्धा नगरीकन) होम गरेको, दान गरेको, तपस्या गरेको र अरू स्तुति नमस्कार

कर्म गरेको असत् भनी भनिन्छ । हे अर्जुन, त्यो असत् न त अर्को लोकका लागि न वा यस लोकका लागि रहन्छ ।२८।

सारा वैदिक कर्महरू गर्दा, मन्त्र पढ्दा, तोत्र पाठ गर्दा, कर्मारम्भ गर्दा र कर्म समाप्ति गर्दा 'ॐ तत्सत्' भनिन्छ । यो अत्यन्त अर्थपूर्ण छ । निरञ्जन, निराकार, निर्विशेष ब्रह्मलाई बुझाउने पदहरू मध्ये ॐ, तत् र सत् यी तीनपद सबभन्दा प्रधान र महत्त्वपूर्ण छन् । ॐ पनि ब्रह्मको नाम हो, तत् पनि ब्रह्मको नाम हो, सत् पनि ब्रह्मको नाम हो । जे भन्दा पनि ब्रह्म नै बुझिन्छ । वैदिक यज्ञ यागहरूमा ऋत्विक् र यजमान सबैले ॐ को उच्चारण गर्छन् । कर्मनिष्ठले पनि, उपासकले पनि, ब्रह्मवेत्ताले पनि ॐ को नै उच्चारण गर्छन् । मुक्त भइसकेकाहरू, अर्थात् जो जीवन्मुक्त छन्, निष्काम निरीह भैसकेका छन् तिनका स्वाभाविक कर्महरु र यज्ञ दान तपस्यारूपी चेष्टाहरूमा ॐ को नै उच्चारण हुन्छ । मोक्ष चाहनेहरूले फलको अपेक्षा नगरीकन यज्ञदान तपस्या रूपी कर्म गर्दा ब्रह्मको 'तत्' भन्ने नामको उच्चारण हुन्छ । फलासक्ति नराखीकन गरिने यज्ञ दान तप आदि कर्मलाई सत् कर्म भन्छन्, ईश्वरका निमित्त गरिएको कर्मलाई सत् कर्म भन्छन्, यज्ञ दान तप आदि सत्कर्मको लागि गरिने लौकिक कर्मलाई पनि सत् कर्म भन्छन् । यसको विपरीत कर्मलाई, अश्रद्धाबाट गरिएको कर्मलाई असत् कर्म भन्छन् । सत् भनेको 'भएको, 'रहने' सत्य हो । असत् भनेको नभएको, नरहने मिथ्या हो । ब्रह्मको नाम नलिईकन गरिएको, श्रद्धा नराखीकन गरिएको कर्म असत् कर्म हो । यस्तो असत् कर्मबाट कुनै पुण्य हुँदैन, चित्तको मल अलिकति पनि हराउँदैन । त्यसैले असत् कर्म यो लोकमा पनि, परलोकमा पनि असल काम नदिने व्यर्थ हुन्छ ।

सबै विधि मिलाउन प्रयत्न गर्दा गर्दै पनि, सात्त्विक रूप दिने कोशिश गर्दागर्दै पनि, श्रद्धा गर्दा गर्दै पनि कर्म भनेको कर्म हो । कर्ममा बाह्य क्रियाको प्रधानता हुन्छ; आफूले मात्र गरेर हुँदैन, अरूले पनि गर्नुपर्ने हुन्छ; आफ्नै पनि असावधानी, भ्रम, अज्ञान आदिको कारण गल्ती र त्रुटि हुन सक्छन् । थाल्यो, समाप्त गर्न नसकिने पनि हुन्छ । विधिमा, भावना, द्रव्यमा, ऋत्विक्मा आफ्नै परिवारका सदस्यमा भएको अशुद्धिले पनि अशुद्धि आएर प्रत्यवाय लाग्ने पनि हुन सक्छ । प्रत्यवाय, पाप, पखाल्न प्रायश्चित्त गर्‍यो । त्यसैमा पनि के भर, त्रुटि हुन, अशुद्धि हुन सक्छ । मनुष्यको वशभन्दा बाहिरका कति असजिलाहरू हुन्छन् । त्यसकारण यज्ञ दान तप आदि कर्मलाई पनि सत् बनाउन 'सत्' भन्ने गर्नुपर्छ । ब्रह्मको, ईश्वरको नामरूपी मन्त्र 'ॐ तत् सत्‌ले युक्त बनाउनुपर्छ । कुनै त्रुटिको, गल्तीको, अशुद्धिको दोष रहँदैन, पूर्ण हुन्छ । मुख्य कुरो कुकर्म नगर्नू, यज्ञ दान तप जस्ता सत्कर्म गर्नू, ॐ तत्सत्‌को उच्चारण गर्नू, ब्रह्मको, ईश्वरको भावना गर्नू ; ब्रह्ममा, ईश्वरमा नै समस्त कर्मको अर्पण गरिदिनू– ॐ तत्सद् ब्रह्मार्पण मस्तु ।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुन-संवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशः अध्यायः ।

ॐ तत्सत् श्रद्धात्रयविभागयोगनामक सप्तदश अध्याय समाप्त भो ।

मानिसको आचार विचारको महत्ता र लघुता स्वयंमा भन्दा श्रद्धामा बढी भर पर्छ । जुन आचार विचार पनि असल वा खराब के हो भन्ने पहिचान गर्न त्यो आचार विचार गर्दाको श्रद्धाको

पनि पहिचान गर्नुपर्ने हुन्छ। मान्छेको स्वरूप नै श्रद्धा हो जसले जे जस्तो श्रद्धा गर्छ त्यो त्यही हुन्छ। श्रद्धाको पहिचान पनि सत्त्व रज वा तम मध्ये कुन चाहिंको प्रधानता छ, त्यसको पहिचानमा बढी भर पर्छ। सांसारिक सबै कुरा त्रिगुणमय हुने हुनाले आचारविचार पनि तीन प्रकारका हुन्छन्। मुख्य कुरो, आचारविचार सत् शास्त्रको अनुकूल हुनुपर्छ, विधि शास्त्रोक्त हुनुपर्छ, श्रद्धा पनि शास्त्रानुमोदित सात्त्विक हुनुपर्छ। यसो भएमा साधनाको सिद्धि मिल्छ। यिनै कुराहरू यो अध्यायमा बताइएको छ र अध्यायको नाम श्रद्धात्रय विभाग योग रहेको छ।

यो अध्यायको नाम मधूसूदन सरस्वतीले र श्रीधर स्वामीले 'श्रद्धात्रयविभाग विवरण', राखेका छन्।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ अष्टादशः अध्यायः– मोक्षसंन्यास योगः ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले आज्ञा भयो ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्व मिच्छामि वेदितुम्

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन ।१।

महाबाहो, हृषीकेश, केशिनिषूदन, संन्यासस्य, त्यागस्य च तत्त्वं पृथक् वेदितुम् इच्छामि ।

हे महाबाहु, इन्द्रियका अधिपति, केशी दैत्यका नाशक कृष्णजी, संन्यासको र त्यागको तत्त्व बेग्ला बेग्लै जान्न चाहन्छु ।१।

श्री भगवानुवाच – श्री भगवान्‌बाट हुकुम भयो ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहु स्त्यागं विचक्षणाः ।२।

काम्यानां कर्मणां न्यासं कवयः संन्यासं विदुः सर्वकर्मफल त्यागं विचक्षणाः त्यागं प्राहुः ।

काम्य कर्महरू छोड्नुलाई विद्वानहरूले संन्यास भनी बुझेका छन् । सबै कर्महरूको फल त्याग्नुलाई पण्डितहरूले त्याग भनेका छन् ।२।

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहु र्मनीषिणः

यज्ञ दान तपः कर्म न त्याज्य मितिचापरे ।३।

एके मनीषिणः कर्म दोषवत् इति त्याज्यम् अपरे यज्ञ दान तपः कर्म न त्याज्यम् इति च प्राहुः ।

एकथरी बुद्धिमान्‌हरू कर्म दोषवाला हुनाले छोड्नै पर्छ (भन्छन्) अर्का थरी बुद्धिमान्‌हरू यज्ञदानतपस्या नछोड्नू पनि भन्छन् ।३।

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ।४।

भरतसत्तम तत्र त्यागे मे निश्चयं शृणु । पुरुषव्याघ्र, त्यागः हि त्रिविधः संप्रकीर्तितः ।

हे भरतश्रेष्ठ, त्यो त्यागका विषयमा मेरो निश्चय सुन । हे पुरुषश्रेष्ठ, त्याग तीन किसिमको बताइएको छ ।४।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।५।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं तत् कार्यम् एव । यज्ञः, दानं, तपः च एव मनीषिणां पावनानि ।

यज्ञ दान तपस्या रूपी कर्म छोड्नु हुँदैन, त्यो गर्नैपर्छ । यज्ञ, दान र तपले विद्वानहरूलाई पवित्र बनाउँछन् ।५।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मत मुत्तमम् ।६।

एतानि अपि तु कर्माणि सङ्गं फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानि इति, पार्थ मे निश्चितं मतम् उत्तमम् ।

तर यी (यज्ञादि) कर्महरू पनि सङ्ग (कर्तृत्वाभिमान) र फल छोडेर गर्नुपर्छ भन्ने मेरो निश्चित मत छ, यो उत्तम हो ।६।

अध्यात्म साधनामा कस्तो किसिमको कर्म त्याज्य हो भन्ने विषय प्रस्तुत भएको छ । कर्म छोड्ने अर्जुनको कुरोबाट श्री मद्भगवद्गीतोपदेशको आरम्भ भएको हो । स्वजनबधलाई अकर्तव्य भन्ने ठान्नु भएको थियो अर्जुनले र गृहस्थाश्रमस्थित क्षत्रियवर्णोचित आफ्नो कर्मबाट पन्छिनु भएको थियो । भगवान्ले आत्माको सदा नित्यता र देहेन्द्रियादिको सदा अनित्यताको उपदेश गरिबक्सँदा कर्मको, सांख्यको, संयमयोगको, विभूतियोगको, क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विवेकको, गुणत्रय विवेकको, पुरुषोत्तम तत्त्वको समेत उपदेश गरिबक्स्यो । यी कुराहरू नबुझ्दा अर्जुनको जुन अवस्था थियो, यी कुराहरू बुझेपछि अर्जुनको त्यो लूलो अवस्था छैन, अब उहाँ दरो भैसक्नुभएको छ । उहाँमा अब अविवेक छैन, पूर्णविवेक भैसकेको छ । उहाँमा अब शङ्का छैन, संशय छिनिसकेको छ । आत्मालाई सदासत र अनात्मालाई कहिल्यै पनि नभएको भन्ने पक्का उहाँलाई भैसकेको छ; आत्मा त्रिकालाबाधित, आत्मादेखि भिन्न समस्त द्वैत सदाबाधित भन्ने पूर्णबोध भैसकेको छ । अध्यासको विलय र विक्षेपको अनुदय भैसकेको छ । मर्ने र मारिने भन्ने मोह छैन । मर्ने र मारिने भन्ने नै नभएकोले शोक दुःख भन्ने पनि छैन । मोह हुँदा कर्मत्याग गर्ने इच्छा थियो, अब मोह छुटेपछि कर्म त्यागको विषय स्पष्ट गर्ने क्रम चलेको छ । नित्य कर्म कुनै स्थितिमा पनि छोड्नु हुँदैन; कर्तृत्वाभिमान र फलाकाङ्क्षा कहिल्यै पनि गर्नु हुँदैन भन्ने भगवान्को उपदेश छ ।

कर्म सामान्यरूपमा दुइ किसिमको छ– लौकिक र शास्त्रीय । लौकिक भनेको शास्त्रमा बिधि निषेध नभएका कर्महरू हुन् । शास्त्रीय भनेको शास्त्रले गर्नू वा नगर्नू भनेका कर्म हुन् । नगर्नू भनेको कर्म त गर्ने भएन । गर्नू भनेको कर्म सामान्यतः ती किसिमका छन्– नित्य, नैमित्तिक र काम्य । नित्य भनेको वर्णाश्रम धर्मानुसार जीवनभरी गर्नुपर्ने कर्म हुन् । नैमित्तिक भनेको निमित्त परेपछि गर्नुपर्ने कर्म हुन् । काम्य भनेको कुनै कामना अनुसारको फलका लागि गरिने कर्म हुन् । यज्ञ दान तपहरू नित्य कर्म हुन् । यी कर्मले चित्तमा रहेका कामना वासना आदि मल हटाउनमा सहायता गर्छन् । अध्यात्ममार्गमा चित्तशुद्धि नभई हुँदै हुँदैन, एक पाइलो पनि अघि बढिदैन । चित्त शुद्ध नभई विवेक हुँदैन र मोक्ष हुँदैन । त्यसैले विद्या प्राप्त हुनुभन्दा पहिले चित्त शुद्धिका निमित्त नित्य कर्म गरिरहनै पर्छ । विद्योदय भएपछि पनि नित्य कर्म फलको अपेक्षा नै

पर्यालोकन गरिरहनुपर्छ। अब विद्योदय भयो, चित्तशुद्धिको निमित्त किन कर्म गर्नू भन्न हुँदैन। विद्वान्ले पनि वर्ण र आश्रमोचित नित्य कर्म गरिरहनै पर्छ। नैमित्तिक कर्म पनि नित्य कर्म जस्तै हुन्। शरीर चलेसम्म कर्म छोडिने हैन; शास्त्रले आफूलाई तोकेको कर्म छोड्यो भने अरू कर्म हुने हुन्छ, झन बरबाद। कर्म आफैं छुट्छ भने वास्ता छैन, आफूले छोड्नु हुँदैन कर्तृत्वाभिमान र फलासक्ति छोड्नुपर्छ। काम्य कर्मले चित्तलाई धमिल्याउँछन्, पूरै छोड्नुपर्छ।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते
मोहात् तस्य परित्याग स्तामसः परिकीर्तितः ।७।

नियतस्य तु कर्मणः संन्यासः न उपपद्यते मोहात् तस्य परित्यागः तामसः परिकीर्तितः ।

(वर्णाश्रम अनुसारको) नित्य कर्मको संन्यास गर्न मिल्दैन। अज्ञानबाट नित्य कर्मको त्याग गर्नु तामस भनिन्छ ।७।

दुःख मित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ।८।

दुःखम् इति एव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् सः राजसं त्यागं कृत्वा त्याग फलं न एव लभेत् ।

गाहारो भन्ने ठानेर नै जुन कर्म शरीरकष्टको डरबाट जसले छोड्छ, त्यसले राजस त्याग गरेको हुँदा त्यागफल पाउँदै पाउँदैन ।८।

कार्य मित्येव यत् कर्म नियतं क्रियते र्जुन
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः ।९।

अर्जुन, कार्यम् इति एव यत् कर्म सङ्गं फलं च एव त्यक्त्वा नियतं क्रियते सः त्यागः सात्त्विकः मतः ।

हे अर्जुन, गर्नैपर्छ भनेर जुन कर्म अभिमान र फल समेत त्यागेर नियमसँग गरिन्छ त्यो त्याग सात्विक मानिन्छ ।९।

दान तप आदि जस्तै त्याग पनि सात्विक राजस तामस तीन किसिमको हुन्छ। त्याग भन्दैमा त्यागकै रूपमा असल वा खराब भन्ने हुँदैन। आफू जुन वर्णमा (ब्राह्मण आदि) र आश्रममा (ब्रह्मचर्य आदि) छ त्यो वर्ण र त्यो आश्रमका मानिसले गर्नुपर्ने भनी शास्त्रले बताएको कर्म मोहबाट छोड्यो भने त्यो तामस त्याग हुन्छ। त्यस्तो त्यागले असल फल दिनुको सट्टा खराब फल दिन्छ, अधोगति गराउँछ। यसको विपरीत कर्तृत्वभोक्तृत्वको अभिमानलाई त्यागेर आफ्नो वर्ण र आश्रम अनुसारका नित्य कर्म गर्नु उत्तम त्याग हो। नित्य कर्मलाई कर्मकै रूपमा त्याग गर्नु खराब हो, कर्तृत्वको र भोक्तृत्वको अभिमान त्याग गर्नु असल हो। अतः त्याग भनेको नित्यकर्मत्याग हैन, कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानत्याग हो।

शास्त्रले निषेध गरेको कर्म सर्वथा त्याज्य भैहाल्यो। शरीरेन्द्रियसंघात प्रारब्धको वेगबाट चल्ने हो। त्यो संघातरूपी यन्त्र चलुन्जेल श्वास प्रश्वास, हस्तपादादि क्रिया, भोजन पान, मल-मूत्र त्याग जस्ता शरीरधारणार्थक कर्महरू गुणातीत पुरुषका पनि चल्छन्। शास्त्रीय कर्मको उद्देश्य चाहिं शरीरशोधन पनि हो। अन्नमय स्थूलशरीर, प्राणमन बुद्धि आदि सूक्ष्म शरीर र आनन्दमय कारण शरीरको शोधन गर्नु शास्त्रीय कर्मको मुख्य उद्देश्य हो। शास्त्रीय कर्ममध्ये काम्य कर्मले सूक्ष्म शरीरलाई मैलो बनाउँछ, त्यो गर्नु हुन्न। नित्य र नैमित्तिक कर्मले अत्यन्त बद्ध स्थितिमा तत्त्वज्ञानको इच्छा पैदा गर्छन्। तत्त्व ज्ञानको इच्छा उठेपछि गरिएका ती कर्मले चित्त झन झन शुद्ध पार्छन्, अनेक जन्मका मल पत्रैपत्र परेर चित्तमा कटकटिएका छन्, तिनलाई पर्याँकेर चित्तलाई पूर्ण शुद्ध बनाउनु छ। ज्ञान भैसकेपछि गरिने नित्यकर्मले अरू कर्म हुन दिदैनन्। नित्य कर्म सधैं गर्नुपर्छ, सङ्गफल सधैं छोड्नुपर्छ।

न द्वेष्टच कुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः।१०।

त्यागी, सत्त्वसमाविष्टः मेधावी, छिन्नसंशयः अकुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले न अनुषज्जते।

त्यागी, सात्त्विक भावयुक्त, बुद्धिमान्, संशय छिनेको सज्जनले खराब भनेर कुनै कर्मको द्वेष गर्दैन, असल भनेर कुनै कर्ममा प्रीति पनि गर्दैन।

कर्म देहेन्द्रियादिसंघातको स्वभाव हो। प्राण रहेसम्म, चालू शरीरेन्द्रियादिको आरम्भक प्रारब्ध कर्म नसिद्धिएसम्म कर्म चलिरहन्छ। देहेन्द्रियादिबाट स्वरूपतः भइरहने कर्ममा सङ्ग नगर्नु, कर्तृत्वाभिमान उठ्न नदिनु, कर्मबाट हुने फलमा भोक्तृत्वाभिमान हटाउनु साधनाको मर्म हो। सङ्ग र फल छोडे पनि कुन कर्म गर्ने, कुन कर्म नगर्ने भन्ने प्रश्नको उत्तर शास्त्रले दिएको छ। आफ्नो वर्णाश्रम धर्मानुसारका कर्म कर्तव्य, अन्य अकर्तव्य यो व्यवस्था शास्त्रले गरेको छ। शास्त्र–श्रुति स्मृति–भगवान्‌को आज्ञा हो। शास्त्र नमान्नु भगवान्‌को आज्ञा नमान्नु हो। आफ्नो वर्णाश्रम अनु-सारको कर्मलाई खराब भनेर द्वेष गर्नु पनि हुन्न; अरू वर्ण र आश्रमको कर्ममा असल भनेर लाग्नु पनि हुँदैन। कर्मयोगको भने पनि, कर्मत्यागको भने पनि मर्म यही हो। वास्तवमा कर्म छोड्छु, छोडें भन्नु पनि अभिमान हो। अभिमान भनेपछि छोड्नै पर्छ। कर्तृत्व अभिमान छोडे जस्तै अकर्तृत्व अभिमान पनि छोड्नै पर्छ। कर्म छोड्नै पर्दैन, निरभिमान सिद्धको, योगीको साधनाको परिपाकानुसार, प्रारब्धानुसार कर्म आफाफैं छुट्छन्।

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागी त्यभिधीयते।११।

देहभृता अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं नहि शक्यं यः तु कर्मफलत्यागी सः त्यागी इति अभिधीयते।

शरीरधारीले जम्माजम्मै कर्महरू त्याग गर्न सकिदैन। तर जसले कर्मफल त्याग गर्छ

त्यो त्यागी भनी कहिन्छ ।११।

अनिष्टं मिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्

भवत्य त्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ।१२।

कर्मणः फलम् अनिष्टम्, इष्टं, मिश्रं च त्रिविधम् अत्यागिनां प्रेत्य भवति संन्यासिनां तु न क्वचित् ।

कर्मको फल मन नपर्ने (दुःखदायक), मन पर्ने (सुखदायक) र मिसोट (कुनै अंश इष्ट, कुनै अनिष्ट) तीन किसिमको हुन्छ । त्याग नगर्नेहरुका लागि यो शरीर छुटेपछि पनि कर्मफल हुन्छ, सन्यासीको लागि कहिल्यै पनि हुँदैन ।१२।

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।१३।

सर्वकर्मणां सिद्धये सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि एतानि पञ्च कारणानि, महाबाहो मे निबोध ।

सबै कर्महरु सम्पन्न हुनको निमित्त ज्ञानव्य कुरा र कर्म समाप्त हुने कुरा बताउने वेदान्तमा बताइएका यी पाँच कारणहरू, हे महाबाहु, मबाट जान ।१३।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।१४।

अधिष्ठानं, तथा कर्ता, पृथग्विधं करणं च, विविधाः च पृथक् चेष्टाः पञ्चमं दैवं च अत्र ।

भोगको आयतन शरीर, त्यस्तै भोगको कर्ता, भिन्न प्रकारका करण (इन्द्रियहरू), भोग-साधन, धरीपरीका भिन्न चेष्टा (श्वासप्रश्वास आदि) र पाँचौ दैव (इन्द्रियादिका अधिदेवता आदित्यादि देवता) हुन् ।१४।

शरीर वाङमनोभि र्यत् कर्म प्रारभते नरः

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ।१५।

शरीर वाङमनोभिः न्याय्यं वा विपरीतं वा यत् कर्म नरः प्रारभते तस्य हेतवः एते पञ्च ।

शरीर वचन र मनद्वारा उचित वा अनुचित जुन कर्म मानिसले गर्छ त्यसका कारण यी पाँच हुन् ।१५।

तत्रैवं सति कर्तार मात्मानं केवलं तु यः

पश्यत्य कृतबुद्धित्वा न्न स पश्यति दुर्मतिः १६।

तत्र एवंसति यः तु केवलम् आत्मानं कर्तारं पश्यति अकृत बुध्दित्वात् सः दुर्मतिः न पश्यति ।

त्यो कर्मको विषयमा यसो हुँदा जसले केवल आत्मालाई कर्ता देख्छ बुद्धि नमाझिएको हुनाले त्यो दुर्बुद्धिले जान्नेन ।१६।

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धि र्यस्य न लिप्यते

हत्वापि स इमाँ ल्लोकान् न हन्ति न निबध्दते ।१७।

यस्य भावः न अहंकृतः यस्य वुध्दिः न लिप्यते इमान् लोकान् हत्त्वा अपि सः न हन्ति, न निबध्यते ।

जसलाई म कर्ता हुँ भन्ने भाव छैन, जसको बुद्धि लिप्त (कर्ममा) हुँदैन, यी लोकहरूलाई मारे पछि पनि, त्यसले मारेको हुँदैन र त्यसमा बन्धन हुँदैन । आत्माबाट कुनै पनि क्रिया हुँदैन र आत्मामा कुनै क्रियाको असर पनि पर्दैन ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ।१८।

ज्ञानं, ज्ञेयं, परिज्ञाता कर्मचोदना त्रिविधा । करणं, कर्म कर्ता इति कर्मसंग्रहः त्रिविधः ।

ज्ञान, ज्ञेय र ज्ञाता भन्ने तीन किसिमका कर्म प्रेरणा छन् । र करण कर्म र कर्ता भन्ने तीन किसिमका कर्म संग्रह छन् ।

कर्म सिद्धान्तमा प्रेरक र कारक दुइ तत्त्व हुन्छन् । एक परीबाट कर्म गर्ने प्रेरणा उठ्छ, अर्को परीबाट कर्मका प्रयत्न चेष्टा हुन्छन् । यी दुइ त्रिपुटीबाट जगत्‌चक्र चलेको छ । प्रेरणागर्ने ज्ञानत्रिपुटी हुन् । चेष्टा गर्ने कर्म त्रिपुटी हुन् । दुवैको अधिष्ठान आयतन शरीर हो, कारण अध्यास हो ।१८।

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथाव च्छृणु तान्यपि ।१९।

ज्ञानं, कर्मं च कर्ता च गुणभेदतः त्रिधा एव गुणसंख्याने प्रोच्यते तानि अपि यथावत् शृणु ।

ज्ञान, कर्म र कर्ता सत्त्व आदि गुण भेदले तीन किसिमके हुन्छन् भनी गुण विषयक शास्त्रमा बताइएको छ । तिनको बारेमा पनि यथार्थ सुन ।१९।

सर्व भूतेषु येनैकं भाव मव्यय मीक्षते

अविभक्तं विभक्तेषु तज् ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ।२०।

येन विभक्तेषु, सर्वभूतेषु, अविभक्तम् अव्ययम् एकं भावम् ईक्षते तत् ज्ञानं सात्त्विकं विध्दि ।

जुन ज्ञानद्वारा भिन्नभिन्न देखिएका सबै भूतमा (अभिन्न रूपमा) रहेको अविनाशी यौटै भाव देख्छ, त्यो ज्ञान सात्त्विक हो ।२०।

पृथक्त्वेन तु यज् ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज् ज्ञानं विद्धि राजसम् ।२१।

यत् ज्ञानं पृथग्विधान् नानाभावान् पृथक्त्वेन सर्वेषु भूतेषु वेत्ति तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ।

जुन ज्ञानले थरीथरीका अनेक भावलाई पृथक् पृथक् रूपमा सबै भूतमा देख्छ त्यो ज्ञान राजस भन्ने बुझ ।२१।

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम्
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत् तामसमुदाहृतम् ।२२।

यत् तु एकस्मिन् कार्ये कृत्स्नवत् सक्तम् अहैतुकम्, अतत्त्वार्थवत् अल्पंच तत् तामसम् उदाहृतम् ।

जुन ज्ञानले एउटै कार्य (अनित्य वस्तु) मा त्यही नै सम्पूर्ण हो जस्तो गरी आसक्त हुन्छ, अतात्त्विक तथा सीमित हुन्छ त्यो तामस भनिएको छ ।२२।

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्
अफलप्रेप्सुना कर्म यत् तत् सात्त्विकमुच्यते ।२३।

नियतं, सङ्गरहितम्, अरागद्वेषतः अफल प्रेप्सुना कृतं यत् कर्म तत् सात्त्विकम् उच्यते ।

नित्यका रूपमा तोकिएको, सङ्ग नभएको, रागद्वेष नभईकन, फल पाउने इच्छा नभएको पुरुषले गरेको जुन कर्म हो त्यो सात्त्विक भनिन्छ ।२३।

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः
क्रियते बहुलायासं तद् राजसमुदाहृतम् ।२४।

यत् तु कर्म कामेप्सुना, साहंकारेण वा पुनः बहुलायासं क्रियते तत् राजसम् उदाहृतम् ।

जुन चाहिं कर्म विषयको इच्छावालाले अथवा अहंकारयुक्त पुरुषले फेरि धेरै गाहारो मानेर गरिन्छ, त्यो (कर्म) राजस भनिएको छ ।२४।

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम्
मोहादारभ्यते कर्म यत् तत् तामसमुच्यते ।२५।

अनुबन्धं, क्षयं, हिंसाम्, पौरुषं च अनवेक्ष्य मोहात् यत् कर्म आरभ्यते तत् तामसम्

उच्यते ।

पछिको परिणामलाई, शक्तिको र सम्पत्तिको खर्चलाई, प्राणिपीडालाई, पूरा गर्ने क्षमतालाई समेत विचार नगरी फन मोहबाट जुन कर्म प्रारम्भ गरिन्छ, त्यो कर्म तामस कहिन्छ ।२५।

मुक्तसङ्गो नहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिध्द्यसिध्द्यो र्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ।२६।

मुक्तसंगः, अनहंवादी, धृत्युत्साहसमन्वितः, सिध्द्यसिध्द्योः निर्विकारः कर्ता सात्त्विकः उच्यते ।

आसक्ति छोडेको, अहंकार नगर्ने, धैर्य र उत्साहले युक्त, सिद्धि असिद्धि दुवैमा एकनास रहने कर्ता सात्त्विक भनिन्छ ।२६।

रागी कर्मफलप्रेप्सु र्लुब्धो हिंसात्मको शुचिः
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ।२७।

रागी, कर्मफलप्रेप्सुः, लुब्धः, हिंसात्मकः, अशुचिः, हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ।

रागवाला, कर्मफल पाउन खोज्ने, लुब्ध कन्जूस, दुःख दिने स्वभावको, अशुद्ध, हर्ष र शोकले युक्त कर्ता राजस भनिएको छ ।२७।

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिको लसः
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ।२८।

अयुक्तः, प्राकृतः, स्तब्धः, शठः, नैष्कृतिकः, अलसः, विषादी, दीर्घसूत्री च कर्ता तामसः उच्यते ।

नालायक, लठुक, ठाडो विनय नभएको, दुष्ट कपटी, अरूको वृत्ति बिगार्न तम्सने, अल्छी, खिन्न भैरहने, जुंसो नाना तरङ्ग झिकिरहने कर्ता तामस भनिन्छ ।२८।

बुध्देर्भेदं धृतेश्चैव गुणत स्त्रिविधं शृणु
प्रोच्यमान मशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ।२९।

धनञ्जय, बुध्देः धृतेः च एव गुणतः त्रिविधं भेदम् अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं शृणु ।

हे धनञ्जय, बुद्धिको र धृतिको पनि त्रिगुणबाट तीन किसिमको भेद सम्पूर्णरूपमा र विभा-गपूर्वक भनिएको सुन ।२९।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ।३०।

प्रवृत्ति च, निवृत्ति च, कार्याकार्ये, भयाभये, वन्धं मोक्षं च या वेत्ति सा बुध्दिः पार्थ, राजसी ।

प्रवृत्ति र निवृत्ति मार्ग, गर्नु हुने र नहुने कुरा, डराउनु पर्ने र नपर्ने कुरा, बन्धन र मोक्ष समेत जुन बुद्धिले बुझेको छ त्यो बुद्धि सात्विक हो ।३०।

यया धर्म मधर्मं च कार्यं चाकार्य मेव च
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ।३१।

यया धर्मम् अधर्मं च, कार्यं च अकार्यम् एव च अयथावत् प्रजानाति सा बुध्दिः पार्थ राजसी ।

जुन बुद्धिले धर्म र अधर्म, कार्य र अकार्यको विषयमा धरमर जानेको छ त्यो बुद्धि, हे अर्जुन, राजस हो ।३१।

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ।३२।

तमसा आवृता या अधर्मं धर्मम् इति सर्वार्थान् विपरीतान् च मन्यते सा बुध्दिः पार्थ तामसी ।

तमो गुणले (अज्ञानले, पापले) भरिएको जुन बुद्धिले अधर्मलाई धर्म भन्ने र सर्व ज्ञेय पदार्थलाई नो उल्टा उल्टा ठान्दछ,त्यो बुद्धि हे अर्जुन, तामस हो ।३२।

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः
योगेना व्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी ।३३।

यया अव्यभिचारिण्या धृत्या मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः योगेन धारयते सा धृतिः पार्थ सात्त्विकी ।

जुन अव्यभिचारि धृतिले मन प्राण र इन्द्रियका क्रियाहरूलाई योगद्वारा धारण गर्छ त्यो धृति, हे अर्जुन, सात्विक हो ।३३।

यया तु धर्म कामार्थान् धृत्या धारयते र्जुन
प्रसङ्गेन फलाकाङक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ।३४।

अर्जुन, यया तु धृत्या धर्मकामार्थान्, प्रसङ्गेन फलाकाङक्षी, धारयते पार्थ सा धृतिः राजसी ।

हे अर्जुन, जुन चाहिं धृतिबाट धर्म काम अर्थलाई प्रसङ्गबाट फलको आकांक्षा गर्ने बनेर धारण गर्छ, हे अर्जुन, त्यो धृति राजस हो ।३४।

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मद मेव च
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ।३५।

यया स्वप्नं, भयं, शोकं, विषादं मदम् एव च दुर्मेधाः न विमुञ्चति सा धृति, पार्थ, तामसी ।

जुन धृतिबाट निन्दा, भय, शोक, विषाद र मदलाई दुर्बुद्धि पुरुष छाड्दैन त्यो धृति, हे अर्जुन, तामस हो ।३५।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ
अभ्यासाद् रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ।३६।

भरतर्षभ, इदानीं सुखं तु त्रिविधं मे शृणु अभ्यासात् यत्र रमते दुःखान्तं च निगच्छति ।

हे भरत श्रेष्ठ, अब सुख तीन किसिमको हुन्छ भन्ने कुरा मबाट सुन । अभ्यासबाट जुन सुखमा रमाउँछ, दुःखको अन्त्य पनि निश्चय संग पाउँछ ।

यत् तदग्रे विषमिव परिणामे मृतोपमम्
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्त मात्म बुद्धि प्रसादजम् ।३७।

तत् यत् अग्रे विषम् इव, परिणामे अमृतोपमं तत् आत्मबुध्दि प्रसादजं सुख सात्त्विकं प्रोक्तम् ।

त्यो जुन पहिले विष जस्तो, परिणाममा (पछि) अमृत जस्तो बन्ने, मनबुद्धिको स्वच्छता-बाट हुने सुख सात्त्विक भनिएको छ ।३७।

विषयेन्द्रिय संयोगाद् यत् तदग्रे मृतोपमम्
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ।३८।

विषयेन्द्रिय संयोगात् यत् तत् अग्रे अमृतोपमम्, परिणामे विषम् इव, तत् सुखं राजसं स्मृतम् ।

बिषयको र इन्द्रियको संयोगबाट हुने, जुन त्यो सुख पहिले अमृत जस्तो, परिणाममा (पछि) बिष जस्तो हुन्छ, त्यो सुख राजस सम्झिएको छ ।३८।

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहन मात्मनः
निद्रालस्य प्रमादोत्थं तत् तामस मुदाहृतम् ।३९।

यत् सुखम् अग्रे च अनुबन्धे च आत्मनः मोहनं, निद्रालस्य प्रमादोत्थं तत् तामसम् उदाहृतम् ।

जुन सुख पहिले पनि, पछि परिणाममा पनि मन बुद्धिलाई लठ्याउने, निद्रा आलस्य र

मादक पदार्थबाट उत्पन्न हुने हो त्यो तामस भनिन्छ ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ।४०।

प्रकृतिजैः एभिः त्रिभिः गुणैः मुक्तं यत् स्यात् तत् पृथिव्यां वा दिवि, देवेषु वा पुनः न अस्ति ।

प्रकृतिमा रहेका यी तीन गुणबाट मुक्त जुन प्राणी होला त्यो प्राणी पृथिवीमा र फेरि स्वर्गमा, देवताहरूमा पनि छैन ।४०।

ब्रह्माण्डका चराचर वस्तु जम्माजम्मै त्रिगुणमय छन् । जम्मैको सत्त्व, रज र तम तीन गुणबाटै सृष्टि भएको छ । त्यसैले सृष्टिभित्र तीन गुण नै व्याप्त छन्, समस्त दृश्य वस्तु त्रिगुणात्मक छन् । सामान्यतः देवताहरू सत्त्वप्रधान, मनुष्यहरू रजः प्रधान र पशुपक्षीहरू तमः प्रधान मानिन्छन् । तर यो नियम पनि हैन, स्वभाव पनि हैन । प्रत्येक योनिमा, प्रत्येक किसिममा कुनै सत्त्वप्रधान, कुनै रजःप्रधान र कुनै तमःप्रधान हुन्छ । प्रधानताको र अप्रधानताको मात्रा अनन्त तहका हुनाले अनन्त तहका सात्त्विक, राजस र तामस वस्तु छन् । तामस र राजसलाई त्याग्ने र सात्त्विकको सेवन गर्ने प्रथम अभ्यास हुनुपर्छ । सत्त्व संसेवन दृढ हुँदा, परिपक्व हुँदा निर्गुण, गुणातीत तर्फको बाटो खुल्छ । दृश्यलाई प्रकाश दिने द्रष्टा सदा गुणातीत छ । द्रष्टाको दृशि नै, चेतनको चैतन्य नै, सत्‌को सत्ता नै हो समस्त दृश्य प्रपञ्च ।

ब्राह्मण क्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभाव प्रभवैः गुणैः ।४१।

परन्तप, ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च स्वभावप्रभवैः गुणैः कर्माणि प्रविभक्तानि ।

हे शत्रु पिर्ने अर्जुन, ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य र शूद्रका स्वभावबाट हुने गुणहरूले गर्दा कर्महरूको छुट्टाछुट्टै उपदेश भएको छ ।

जन्म अनुसार मनुष्यका चार वर्ण छन् – ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र । जन्मका ब्राह्मण आदि मानिस शास्त्रले बताए बमोजिमको संस्कार प्राप्त गरेपछि जातिधर्मका अधिकारी बन्छन् । जाति र संस्कार अनुसार ब्राह्मणको मुख्य धर्म– पढ्नु, पढाउनु, यज्ञ गर्नु गराउनु, दान दिनु, दान लिनु आदि हुन् । दुनियाँको संरक्षण गर्नु, दान दिनु, यज्ञ गर्नु, पढ्नु, धर्मरक्षा गर्नु, भोगमा लम्पट नहुनु आदि क्षत्रिय जातिका वर्णधर्म हुन् । पशुपक्षीको पालन पोषण गर्नु, यज्ञदान अध्ययन गर्नु, उद्योग व्यापार, गर्नु कृषिकर्म गर्नु वैश्यवर्णका धर्म हुन् । ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यका धर्मकर्महरूमा सेवा शुश्रूषा आदिबाट इमानदारी साथ मदद गर्नु शूद्र वर्णधर्म हो । यी धर्मलाई ब्राह्मण आदि जातिका वर्णधर्म भन्छन् । यी सबै गृहस्थाश्रमभित्र पर्ने कालका धर्म हुन् । ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ र संन्यास आश्रमभित्र पर्ने धर्म फरकफरक हुन्छन् । गृहस्थाश्रममा जति भिन्नता ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ र संन्यास आश्रममा छैनन् । समाजसंरचनामा, समाजमर्यादामा, समाजव्यवस्थामा गृहस्थाश्रमको सबभन्दा बढी महत्त्वपूर्ण स्थान छ । त्यसैले शास्त्रमा चार वर्णका पृथक् पृथक् गृहस्थ धर्मको नै

अधिक प्रतिपादन र प्रतिष्ठापन तथा मर्यादीकरण भएको पाइन्छ । आफ्नो जातिको वर्णधर्म त्याग्नु पनि हुँदैन, अर्को जतिको वर्णधर्म अँगाल्नु पनि हुँदैन । सत्त्वादिगुण र अन्तःकरणस्थित संस्कारका प्रभावबाट हुने दम आदि धर्महरूमा जातिवर्णधर्ममा झैं कठोर बन्देज छैन । अरू वर्णका मानिसमा पनि ब्राह्मणका शमादि धर्म हुन्छन्; ब्राह्मणमा पनि शौर्य आदि कर्म हुन सक्छन् । जनक क्षत्रिय भएर पनि शमदमादियुक्त पनि थिए, द्रोण ब्राह्मण भएर पनि शौर्य आदिले पनि युक्त थिए । विदुर शूद्राको छोरो भएर पनि शमदमादिले युक्त थिए । यस्ता उदाहरण आर्यवाङ्मयमा प्रशस्त पाइन्छन् । अतः प्रत्येकले आफ्नो वर्णाश्रमाचार परिपालनका साथै आत्मोद्धारको, मुक्तिको द्वारस्वरूप शमदमादि धर्मको साधनामा स्वतन्त्रता पाएको छ, यसमा कुनै बन्देज छैन ।

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्ति रार्जव मेव च
ज्ञानं विज्ञान मास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।४२।

शमः, दमः, तपः, शौचं क्षान्तिः, आर्जवम् एव च ज्ञानं विज्ञानम् आस्तिक्यं, स्वभावजं ब्रह्मकर्म ।

शम (मनलाई वशमा राख्नु), दम (इन्द्रियलाई तह लाउनु), तपस्या, शुद्धता, क्षमा, सरलता (इमानदारी), आध्यात्मिक तत्त्वको शास्त्रीय ज्ञान, ती तत्त्वको आनुभविक ज्ञान, आस्तिक पना (सत्त्व प्रधान संस्कार) स्वभावबाट भएको ब्रह्म कर्म हो ।४२।

शौर्यं, तेजो, धृतिर्दाक्ष्यं, युद्धे चाप्यपलायनम्
दान मीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।४३।

शौर्यं, तेजः, धृतिः दाक्ष्यं, युद्धे च अपि अपलायनम्, दानम्, ईश्वरभावः च स्वभावजं क्षात्रं कर्म ।

शूरता, तेज (फूर्ति), धैर्य, दक्षता (परेको काम नअलमलिईकन गर्ने शक्ति), युद्धमा पनि नभाग्नु, दान दिने बानी (उदारता), प्रभुत्व (माथिहरूलाई दण्ड दिने शक्ति) पनि स्वभाव प्रयुक्त क्षत्रिय कर्म हो ।

कृषि गोरक्ष्य वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ।४४।

कृषि गोरक्ष्य वाणिज्यं स्वभावजं वैश्यकर्म, परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं शूद्रस्य अपि कर्म ।

खेतीपाती, पशुपालन, बन्दवेपार स्वभावबाट हुने वैश्य कर्म हो; सेवा शुश्रूषा गर्नु स्वभाव प्रयुक्त शूद्रको कर्म हो ।४४।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धि लभते नरः
स्वकर्म निरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ।४५।

स्वे स्वे कर्माणि अभिरतः नरः संसिध्दि लभते, स्वकर्म निरतः सिध्दि यथा विन्दति तत् शृणु ।

आपनो आपनो कर्ममा प्रेम पूर्वक लागेको मानिसले राम्रो सिद्धि पाउँछ । आपनो कर्ममा लागिरहनेले सिद्धि जसरी पाउँछ त्यो सुन ।४५।

यतः प्रवृत्ति र्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति मानवः ।४६।

यतः भूतानां प्रवृत्तिः, येन इदं सर्वं ततम् तं स्वकर्मणा अभ्यर्च्य मानवः सिध्दि विन्दति ।

जसबाट प्राणीहरूको सृष्टि र चेष्टा चलेका छन्, जसबाट यो समग्र ब्रह्माण्ड व्याप्त छ, त्यो परमात्मालाई आपनो कर्मद्वारा पूजा गरेर मानिसले सिद्धि प्राप्त गर्छ ।४६।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्

स्वभाव नियतं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्विषम् ।४७।

स्वनुष्ठितात् परधर्मात् विगुणः स्वधर्मः श्रेयान् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् किल्विषं न आप्नोति ।

राम्रोसँग गरिएको परधर्मभन्दा गुण नपुगेको भए पनि स्वधर्म बढी बेस हुन्छ । स्वभावबाट तोकिएको कर्म गर्नेलाई पाप लाग्दैन ।४७।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोष मपि न त्यजेत्

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेना ग्नि रिवावृताः ।४८।

कौन्तेय, सहजं कर्म सदोषम् अपि न त्यजेत् हि सर्वारम्भाः, अग्निः धूमेन इव दोषेण आवृताः ।

हे कुन्ती पुत्र अर्जुन, सँगै जन्मेको कर्मलाई दोषयुक्त लागे पनि नछोड्नू । किनभने, सबै कर्महरू आगो धूवाँले झैं, दोषले युक्त छन् ।४८।

कर्म छोडिने कुरा हैन । जन्म नै कर्मसंस्कारबाट भएको छ, जन्मका साथ साथै कर्म आएको छ । जुन जस्तो कर्म संस्कार प्रबल हुन्छ सोही अनुसार जन्म हुन्छ, त्यसैलाई मिल्दा संस्कारहरू अभिव्यक्त हुन्छन् । मनुष्यजन्ममा बिडालजन्मको संस्कार अभिव्यक्त हुँदैन । बिडालजन्ममा मनुष्यसंस्कार पनि सुप्त रहन्छ । प्रत्येक प्राणीले अनेकौं पूर्वजन्म भोगिसकेको छ । कुनै एक जन्ममा सबै जन्मका संस्कार उद्बुद्ध नभई त्यही जुनिलाई मिल्दा संस्कारहरू मात्र अभिव्यक्त हुन्छन् र त्यही अनुसारका कर्म चल्छन् । अरू संस्कार संचित भएर रहन्छन् । त्यो जुनिलाई मिल्दा कुनै संस्कार प्रारब्धको रूपमा प्रथमतः उद्बुद्ध हुन्छन् । यो संस्कार, जन्म र कर्मका सामान्य सम्बन्ध हुन्, नियम हुन् । यही नियमबाट जुनीजुनीमा, जुनीमध्ये पनि जात-जातमा जन्म हुन्छ । स्थावर, तिर्यक् पशुपक्षी प्रत्येक जुनीमा भिन्न भिन्न जात हुन्छन्, जात

अनुसारकै गुण वानी बेहोर हुन्छन् । मनुष्य योनिमा पनि यस्तै हो ।

सनातन धर्म अनुसारको समाजमा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र भन्ने चार वर्ण र ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ र संन्यास भन्ने चार आश्रम छन् । चार वर्ण र चार आश्रमका कर्म आचार बेग्लाबेग्लै तोकिएका छन् । शास्त्र अनुसार तोकिएका कर्म र आचार नै वर्णाश्रम धर्म हुन् । कुनै एक वर्णको र आश्रमको व्यक्तिले अर्को वर्णको र आश्रमका मानिसको निम्ति तोकिएको कर्म गर्दा कर्मसिद्धि प्राप्त हुँदैन, कर्मदोष लाग्छ । कर्तव्य कर्म (आफ्नो वर्णको र आश्रमको) गरिएन, पोटा दोष, । अकर्तव्य गरियो, अर्को दोष । तोकिएको खटाइएको कर्म नभएकोले कर्मफल केही प्राप्त भएन, अर्को हानि । वर्णाश्रमधर्मनियम मानिसको लागि सार्वै हो । चौरासी लाख जुनी भुक्तान गरिसकेपछि पूर्व पुण्यको प्रभावले मनुष्यजुनी मिल्छ; सनातन धर्मावलम्बी समाजमा, वर्णाश्रम धर्मानुयायी कुल परिवारमा जन्म हुन्छ । वर्णाश्रम धर्म चलेको देशमा, समाजमा, कुलमा, परिवारमा जन्म पाउनु पनि पुण्यकै प्रताप हो, भाग्य हो, भवबन्धनबाट मुक्त हुने मार्गमा अघि बढ्न पाउने शुभ अवसर हो । जुन वर्णमा जन्मे पनि फरक पर्दैन, वर्णाश्रम धर्म परिपालनद्वारा मुक्ति मार्गको यात्रामा लाग्न पाइन्छ । कुनै एक वर्णमा जन्म हुनाको कारण कुनै व्यक्तिविशेष वा समाजविशेष हैन, पूर्व कर्म र संस्कार नै हो । कुनै व्यक्तिविशेष जन्मेरछि वर्णाश्रम धर्म तोकिएको हैन । ब्राह्मण भएरै वा शूद्र भएरै किन जन्मियो अर्कै भएर किन जन्मिएन ? सो अनुसारको गुण र संस्कारको प्रबलता त्यसको कारण हो । त्यस कारण, वर्णाश्रम अनुसार तोकिएको कर्म नै प्रबल गुण तथा संस्कार अनुसारको कर्म हो; स्वभावसँग अनुकूल, कर्म हो । अतः स्वधर्म नै परधर्मभन्दा बेस हो, कल्याणकारक हो । स्वधर्मपरिपालन नै जगन्नियन्ता परमात्माको निश्छल पूजा हो; उपासना हो । आफ्नो वर्ण र आश्रम अनुसारका कर्म इमानदारीसंग गर्ने व्यक्तिले, चाहे ब्राह्मण होस्, चाहे शूद्र होस्, चाण्डाल होस्, कर्मसिद्धि उही पाउँछ । अन्तःकरण शुद्ध हुन्छ । खटाइएको कर्म गर्दा बोहोरो लाभ छ एक त कर्ममल चित्तमा थपिदैन, अर्को चित्तमा पहिलेदेखि जमेको कर्ममल हट्न थाल्छ, मनुष्यको कल्याण मार्ग झन झन खुल्छ, सजिलो, उज्यालो हुन्छ ।

विवेकविचार नपुग्दा अरूको कर्म बेस, आफ्नो कर्म खराब जस्तो लाग्छ । अर्जुनमा पनि यसैको हलुका छाया परेको त हो नि (यो छाया हटाउने क्रममा गीतोपदेश भएको हो ।) वास्तवमा कुनै कर्म पनि स्वरूपतः असल पनि हैन, खराब पनि हैन । दोष खोज्यो भने जेमा पनि छ । दोषदृष्टि नराखी कर्तव्यदृष्टि गर्‍यो भने आफ्नै धर्म असल छ । जम्मै परमेश्वर परमात्मा प्रभुको सृष्टि हो, जहाँतहीं उहाँ नै हुनुहुन्छ, सर्वत्र उहाँकै खटन छ । मनुष्य जन्मको कर्तव्य त्यही परमेश्वरको पूजा अर्चना गर्नु हो, उद्देश्य उहाँलाई खुशी पारेर सिद्धि प्राप्त गरी जन्ममृत्युचक्रबाट मुक्ति पाउनु हो ।

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ।४९।

सर्वत्र असक्तबुद्धिः, जितात्मा, विगतस्पृहः, संन्यासेन परमां नैष्कर्म्यसिद्धिम् अधिगच्छति ।

सबैमा बुद्धि निर्लेप भएको, मन जितेको, तृष्णा छुटेको आत्मज्ञले संन्यासद्वारा निष्कर्मताको परम सिद्धि पाउँछ ।४९।

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ।५०।

सिद्धिं प्राप्तः यथा ब्रह्म आप्नोति तथा समासेन एव मे निबोध । कौन्तेय, या ज्ञानस्य परा निष्ठा ।

सिद्धि (वर्णाश्रम धर्मको) पाएको साधकले जुन प्रकारबाट ब्रह्म पाउँछ, त्यो प्रकार संक्षेपले मबाट राम्ररी बुझ । हे कुन्ती पुत्र, जुन ब्रह्म प्राप्ति ज्ञान मार्गको परिपूर्णता हो ।५०।

आफ्नो वर्ण र आश्रम अनुसार शास्त्रले तोके बमोजिमको कर्म व्यक्तिले गर्नुपर्छ, सिद्धि समान हुन्छ । कुनै वर्णको कर्मबाट बढी फल, कुनै वर्णको कर्मबाट घटी फल हुने हैन । ब्राह्मणकर्मबाट ब्राह्मणले जे दृष्ट वा अदृष्ट फल पाउँछ; शूद्रकर्मबाट शूद्रले पनि त्यही पाउँछ । कर्मबाट हुने प्रथम फल हो चित्तशुद्धि । चित्तशुद्धि भएपछि बल्ल नैष्कर्म्य सिद्धिको अधिकार प्राप्त हुन्छ । वर्णाश्रम धर्मकर्म प्रारम्भिक साधन हो, पहिलो सोपान हो, ब्राह्माखरी हो । पुग्नुपर्ने भूमिका ब्रह्म प्राप्ति हो । यो भूमिकामा पुग्न धेरै साधना सिद्ध गर्नुपर्छ, अनेक सिढी उक्लनुपर्छ, अनेक कक्षा उत्तीर्ण गर्नुपर्छ । कर्मबाट चित्तशुद्धि, त्यसपछि क्रमशः धृति, बहिर्मुखता निरोध, अन्तर्मुखता सिद्धि, वैराग्य, ध्यान, समाधि, रागद्वेष विजय, अहंकारममतात्याग, अकर्तृत्व सिद्धि, स्वरूपसाक्षात्कार जस्ता अनेक सिद्धि साध्नुपर्ने छ । वर्णाश्रम धर्मकर्ममा जे जस्तो भेद भए पनि त्यसपछि चित्तशुद्धि देखिका सबै साधना र सिद्धिको रूपमा कुनै भेद छैन । प्राथमिक अवस्थामा कर्मको रूपमा जे भेद भए पनि कर्म गर्ने पद्धति र कर्मबाट हुने सिद्धिमा कुनै भेद हुँदैन ।

स्त्री पुत्र गृह आदिमा बुद्धिलाई आसक्त बनाउन हुँदैन; बाहिरी तथा भित्री इन्द्रियलाई तह लाउनुपर्छ; तृष्णा लिनु हुँदैन; स्वधर्मको इमानदारीसँग परिपालन गर्नुपर्छ । कर्म गर्ने पद्धति अर्थात् कर्म गर्दाको भावमय पद्धति ब्राह्मणदेखि चाण्डालसम्म सबैको लागि यही हो । यो पद्धतिबाट आफ्नो वर्णाश्रमाचार परिपालनद्वारा हुने कर्मसिद्धि चित्तशुद्धि हो, यो पनि सबैको लागि समान छ । सबको कर्मलाई पनि एउटै परमात्माको पूजा अर्चना सम्झने हो । पूजनीय, उपासनीय पनि एउटै परमात्मा हो । अब साँच्चि नै धार्मिक साधना हो भने कर्म छाड्ने किन ? अब जोगीले भिक्षा मागेको देखेर गृहस्थी क्षत्रीले पनि भिक्षा माग्न खोज्नु मोह हो । गृहस्थ क्षत्रीले धर्मयुद्ध गर्छ, राजकाज चलाउँछ भनेर ब्राह्मण संन्यासीले पनि त्यसो गर्न खोज्यो भने मोह भो । युद्ध र भिक्षाचर्या स्वरूपमा अवश्य फरक छन्,- वर्णाश्रम प्रतिकूल हुँदा दुवै विपरीत फलदायक बन्छन्, वर्णाश्रम अनुकूल भए भने उही सिद्धि दिने हुन्छन् । गृहस्थ क्षत्रीले गरेको युद्धको पनि, राजकाजको पनि, ब्राह्मणसंन्यासीले गरेको भिक्षाचरणको पनि सामाजिक फल समाज कल्याण हो, व्यक्तिगत अन्तिम फल नैष्कर्म्य सिद्धि हो, ब्रह्म प्राप्ति हो । अध्यात्मसाधनामा मानिसले जे गर्छ त्यो ब्रह्मभावका लागि हो । अध्यात्ममार्गका सोपान र भूमिकालाई छोटकरीमा यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ – स्ववर्णाश्रम धर्म परिपालन, त्यसबाट चित्तशुद्धि, त्यसबाट उपासना, उपासनाबाट

ज्ञानोदय । यसै अनुसार सनातन धर्मका शास्त्रका विषयको तीन खण्डमा वर्गीकरण भएको छ कार्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड र ज्ञानकाण्ड ।

ब्रह्म प्राप्तिलाई कुनै नौलो, अनौठो, कुनै मूर्त वा अमूर्त फल मान्नु हैन । ब्रह्म प्राप्ति भनेको ब्रह्म कहीं बसिरहेको छ आफू त्यो ठाउँमा, ब्रह्म कहाँ पुग्नु भनेको पनि हैन । आफू भएठाउँमा कहींबाट ब्रह्म आइपुग्छ भनेको पनि हैन । यो अप्राप्त प्राप्ति पनि, असम्पन्नसम्पति पनि हैन । यो सच्चा स्वरूप बोध हो । ब्रह्मप्राप्ति भनेको ज्ञानको, बोधको, चैतन्यको परा काष्ठा हो । ब्रह्म प्राप्ति भनेको आत्मज्ञानको परिपूर्णता हो । ब्रह्म भनेको पनि आत्मा नै हो । आत्मज्ञान भनेको पनि आत्मालाई जानेको थिएन जान्नु भनेको हैन । आत्मालाई नजानेको नदेखेको त एक क्षण पनि हैन । स्त्री पुत्रादि, गृहक्षेत्रादि, देहेन्द्रियादि जम्मै आकार आत्मामा नै देखिएका छन् । डोरी देखेको छ, डोरीको रूपमा हैन, सर्पको रूपमा । देखेको डोरीमा नै सर्प, माला, तार देखिएका हुन् । देखेको रुखको ठुटोमा नै मानिस, मानिसमा चोर, चोरमा ज्यानमारा देखिएका हुन् । डोरी देख्यो, सर्पको आरोप गऱ्यो । डोरी नदेखेको त कहाँ हो र ? त्यसमा सर्प, माला, तार जस्ता मिथ्या नाम रूपको नचाहिंदो आरोप भो गरेको त । त्यस्तै रुखको ठूटो त देखिरहेकै छ, त्यसैमा मिथ्या मानिसको, त्यो मिथ्यामा मिथ्या चोरको, त्यो मिथ्यामा मिथ्या ज्यानमाराको आरोप भो । सुरुमा नै भ्रम भएपछि जम्मै परम्परा भ्रममय भैहाल्यो । मिथ्या मिथ्या हुँदै मिथ्या परम्परा चल्यो, दुःख भो, शोक भो, अनर्थ भो । आरोप हटाइदिए अधिष्ठान डोरी, रुखको ठुटो त देखिरहेकै छ, त्यसको निम्ति अर्को प्रयत्न गर्नै पर्दैन । यो सामान्य दृष्टान्त हो । डोरी र ठूटो पनि आत्मामा नै गरेको आरोप मात्र हो । ब्रह्म मात्रै छ, आत्मा मात्रै छ । यो स्वप्रकाश छ, सदा प्रकाश छ । यसको दर्शन भैरहेकै छ, टुटेकै छैन, त्यसमा देहेन्द्रियादि मिथ्याको आरोप भएको छ । त्यो आरोप छुटाइदिए पुग्यो । आरोप छुट्यो, अध्यास हट्यो, विक्षेप गयो, अनर्थ हराए । जस्ताको तस्तै भो, केही घटीबढी भएन । मिथ्या अनर्थ भाइ लागेका थिए, तिनको मिथ्यात्वबोध भो ; नामरूपमय द्वैत प्रपञ्चको विलय भो । आत्मज्ञान छँदैछ, भैरहेकै छ । जस्ताको तस्तै स्वप्रकाश, सदाप्रकाश, झलझलाकार देदीप्यमान दिव्यज्योति, आत्मज्योति, परम धाम, परम पद, परम गति, परमात्मा, परमेश्वर, चिन्मात्र, सन्मात्र, आनन्दमात्र, सच्चिदानन्दघन परब्रह्म । कुनै नाम छैन, रूप छैन अखण्ड एक रस, बोधमात्र ।

शास्त्रले तोके बमोजिम वर्णाश्रमानुसार नित्य नैमित्तिक धर्मकर्म अनासक्त र निरभिमान भएर इमानदारी साथ गर्नाले परिणाममा ब्रह्म प्राप्ति हुन्छ । क्रम चाहिं छ, धैर्य गर्नुपर्छ, साधना चलिरहनुपर्छ । स्वधर्मपरिपालनबाट चित्त निर्मल बन्छ । चित्त निर्मल भए पछि सत् शास्त्र, अध्यात्मोपदेश सुन्न बढी मन लाग्छ; सुनेको बुझिने, बुझेकोमा विचार गर्ने शक्ति र रूचि बढ्दै आउँछन् । दृश्यमा वैराग्य र द्रष्टा भगवान्‌मा अनुराग बढ्छ । चित्तको चञ्चलता कम हुन्छ, एकाग्र बस्न, अड्न सक्ने हुन्छ । ध्यान भजन चल्न सक्छ । ध्येयमा अड्दा अड्दै, समाधिस्थ हुँदा हुँदै त्रिपुटीको भान हराउँछ, परमात्मोपासना दृढ हुन्छ ।

सिद्धि प्राप्तो यथा ब्रह्म तथा प्नोति निबोध मे
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ।५१।

सिध्दिं प्राप्तः यथा ब्रह्म आप्नोति तथा मे समासेन एव, कौन्तेय, निबोध या ज्ञानस्य परा निष्ठा ।

(वर्णाश्रम धर्मको सदाचरणबाटको) सिद्धि पाएको साधकले जुन प्रकार संग ब्रह्मलाई प्राप्त गर्छ त्यो प्रकार मबाट छोटकरीबाट नै, हे अर्जुन सुन । जुन ब्रह्मज्ञानप्राप्ति ज्ञानको माथिल्लो तह (टुङ्गो) हो ।५१।

बुद्धया विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च
शब्दादीन् विषयाँ स्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ।५१।

विशुध्दया बुध्दया युक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य च, शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा, राग द्वेषौ व्युदस्य च ।

बिशेष शुद्ध भएको बुद्धिले युक्त भएर, धैर्यले शरीरइन्द्रिय, मन, बुद्धिहरूको समूहलाई वशमा राखेर, शब्द आदि विषयहरूलाई त्यागेर, रागद्वेष पर्याँकेर ।५१।

बिविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्काय मानसः
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ।५२।

विविक्तसेवी लघ्वाशी, यत वाक् काय मानसः, ध्यान योग परः नित्यं, वैराग्यं समुपाश्रितः ।

एकान्त सेवन गर्ने, हलुका खाने, बचन, शरीर र मनलाई तहमा राखेर आत्म स्वरूपको चिन्तनमा र योगमा सँधै लागिरहने, वैराग्यले युक्त भएर ।५२।

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।५३।

अहंकारं, बलं, दर्पं, कामं, क्रोधं, परिग्रहं विमुच्य निर्ममः, शान्तः, ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

अहंकारलाई, बललाई, धाक फुर्तिलाई, इच्छालाई, क्रोधलाई, बिषयसंग्रहलाई परित्याग गरेर, ममता नराखेर, शान्त भएको साधक ब्रह्म स्वरूपसाक्षात्कारको निमित्त योग्य बन्छ ।५४।

ब्रह्म भूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।५४।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति, न काङ्क्षति, सर्वेषु भूतेषु समः परां मद्भक्तिं लभते ।

ब्रह्म साक्षात्कार भएको साधक प्रसन्न बन्छ, शोक गर्दैन, इच्छा गर्दैन; सबै प्राणीमा समभाव गर्ने हुन्छ, त्यसले मेरो परभक्ति (ज्ञानरूप भक्ति) प्राप्त गर्छ ।५५।

भक्त्या मामभिजानाति यावान् य श्चास्मि तत्त्वतः
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।५५।

भक्त्या मां यावान्, यः च अस्मि तत्त्वतः जानाति ततः मां तत्त्वतः ज्ञात्वा तदनन्तरं विशते ।

भक्तिको प्रभावबाट मलाई – म जस्तो जवो जे हुँ– तत्त्वसँग पूरापूर जान्दछ । त्यसरी मेरो तत्त्वज्ञान भएको हुँदा ममा नै प्रविष्ट हुन्छ ।५६।

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः

मत्प्रसादा दवाप्नोति शाश्वतं पद मव्ययम् ।५६।

सर्वकर्माणि सदा कुर्वाणः अपि मद्व्यपाश्रयः मत्प्रसादात् शाश्वतम् अव्ययं पदम् अवाप्नोति ।

सबै कर्महरु सँधै गर्दागर्दै पनि ममा नै पूर्णतः आश्रित भएको हुनाले मेरो प्रसादको प्रभावबाट नित्य, अपरिवर्तनीय पद प्राप्त गर्छ ।५७।

नैष्कर्म्य सिद्धि भनेको सम्पूर्ण कर्म शून्य अवस्था मात्र हैन, ढुङ्गो मूढोको स्थिति हैन । निष्कर्मा भनेको क्रियाकरणव्यापार र परिणामले सदा अस्पृष्ट परमात्मा हो, परब्रह्म हो । यस्तो अद्वैत तत्त्वको ज्ञान भएको पुरुष निष्कर्मा हो । यस्तो ज्ञान हुनु नैष्कर्म्य सिद्धि हो । आत्माबाट कर्म कहिल्यै भएकै छैन । आत्मामा कर्तृत्व कहिल्यै पनि छैन । अज्ञानबाट 'छ' भन्ने ठानेको थियो, ज्ञान भो; 'छैन' 'रहेन छ' भन्ने बुझ्यो । यही हो नैष्कर्म्यसिद्धि । यो नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त गर्न शुरुमा अनासक्त भावले स्वधर्माचरण नै गर्नुपर्छ । प्राप्त भएपछि पनि स्वधर्ममा द्वेष वा अरूचि वा उपेक्षाभाव हुँदैन; लोक संग्रहका लागि, समाजकल्याणका लागि चलिरहन्छ; अभिमान हुँदैन, आसक्ति हुँदैन, सर्वत्र समभाव हुन्छ ।

'म कर्ता हुँ', 'यो मेरो कर्म हो' भन्ने अभिमान छुट्नु वास्तव कर्म संन्यास हो । आत्माको र परमात्माको एकत्वबोध निरन्तर चलिरहनु, आफ्नो त्यो स्वरूपानुभवमा निश्चयरूपले स्थित रहनु परमज्ञाननिष्ठा हो । परा भक्ति भनेको पनि यही परा ज्ञाननिष्ठा हो । सातौं अध्यायमा बताइएको ज्ञान रूपा भक्ति यही हो । यो ज्ञानरूप भक्तिबाट परमात्मा भगवान्‌को यथार्थ बोध हुन्छ, परमात्म स्वरूप प्राप्ति हुन्छ । भगवान्‌को तात्त्विक ज्ञान हुनु नै भगवत्प्रवेश हुनु हो । तत्त्वज्ञानको उदयले अतत्त्वज्ञान हट्छ । अनात्मा शरीर इन्द्रियलाई आत्मा मान्नु, अकर्ता अभोक्ता आत्मालाई कर्ता, भोक्ता मान्नु अतत्त्वज्ञान हो । तत्वज्ञान त सिध्दै छ, साधनाहरूको उपयोग विशेषतः अताव ज्ञान निवृत्तिका लागि हुन्छ, हुनुपर्छ ।

अनन्त जन्मका कर्मवासनाले लेसिएको चित्त मैलो भएको हुनाले भ्रम हुन्छ; नचाहिँदा, नभएका कुराहरू देखिन्छन्; नचाहिँदा नभएका कुराहरू देखिएको हुनाले नै चाहिँदो, भएको वस्तु देखिँदैन । सत्य वस्तु नदेख्नु, असत्य वस्तु देख्नु सबै अनर्थको कारण हो । त्यसैले दुःख मृत्यु हटाउन, अनर्थ छुटाउन यसको मूललाई नास्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि अज्ञान हटाउन, नामरूपको आरोप निवारण गर्नको निमित्त नै शास्त्रले र आचार्यहरूले अनेक साधनाको उपदेश गरेका छन् । तदनुसार साधकले स्वधर्माचरणबाट चित्त शुद्धिका क्रमले साधनाको अभ्यास गर्नुपर्छ, त्यसैबाट क्रमैसँग सिद्धि प्राप्त हुन्छ । साधना गर्दा पनि साधनाभिमान लिनु हुँदैन । मैले साधना

गरेको, म साधना गर्ने भन्ने भाव राख्नु हुन्न । मुख्य कुरो साधकले 'म' को लौरोलाई कहिल्यै पनि उजाउनु हुन्न, अघिलाउनु हुन्न । 'म' को लौरो, लाठो नछोडीकन साधना सिद्ध हुँदैन । त्यसलाई पूरै छोडिदिएर भगवान् वासुदेवको पूर्ण शरण परेपछि, उहाँमा नै सर्वात्मभावले समर्पित भए पछि बाटो खुल्छ, प्रतिबन्ध हट्छ, अवरोध छुट्छ, विघ्न अन्तरायहरू बिलाउँछन् । भगवत्कृपाबाट सुख मिल्छ, शान्ति हुन्छ ।

पूर्वकर्मवासनाका वशबाट जन्म भएको छ । अनन्त पूर्वकर्म वासनाहरू थुप्रा थुप्रा जम्मा भैराखेका छन् । तिन मध्ये थोटा सानो पोको फुकाएर भोग गर्न थालेको छ । यो पोकोको नाम प्रारब्ध हो । यो प्रारब्धको भोग गर्दा अरू कर्मसंस्कार जन्मेनन् भने, जन्मिसकेका संस्कारको बीजभाव उद्यो भने, जम्मा भैराखेका अनन्त संचित संस्कारका डुङ्गुर भस्म भए भने मात्र मुक्ति मिल्छ । यो कर्मलोकमा जन्मेको मानिसले यसो गर्न सक्यो भने मनुष्यजन्म पाएको सफल हुन्छ । पूर्वजन्मका कर्मसंस्कारहरूलाई, यो जन्ममा जन्मिसकेका कर्मसंस्कारलाई उढाउन सक्नु, प्रारब्धको भोग गर्दा त्यसबाट अरू कर्मसंस्कार बन्न नदिनु मनुष्यको पुरुषार्थ हो । प्रारब्धको भोग गर्दा मानिस जति पर-वश छ, प्रारब्धको भोग गर्दा कर्मसंस्कार बन्न नदिनको निम्ति र पूर्वसंस्कारहरूलाई भस्म गर्ने पुरुषार्थ गर्नको निम्ति मानिस पूर्ण स्वतन्त्र छ । यो पुरुषार्थ गर्न प्रथमतः मानिसले 'म' को लौरो-लाई भगवान्मा पूर्ण रूपले बुझाइदिनुपर्छ, आफूलाई समर्पित गर्नुपर्छ । प्रभुकृपाबाट पुरुषार्थ हासिल गर्ने साधन साधनामा शक्ति मिल्छ, सफलता पाइन्छ ।

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः

बुद्धियोग मुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।५७।

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः बुद्धियोगम् उपाश्रित्य, सततं मच्चित्तः भव ।

विवेकबुद्धिबाट चित्तले सबै कर्महरू म परमात्मामा सुम्पेर मलाई नै परम उद्देश्य, बनाएर सिद्धि असिद्धिमा समभाव रूपी बुद्धियोगको आश्रय लिएर सधैं मेरो चिन्तन भजन गर्ने बन ।५८।

वर्णाश्रम धर्मानुसार कर्म गरेर क्रमशः यमनियमादि योगाङ्गको साधना गर्दै ब्रह्मभाव प्राप्ति-को साधना गरे बेस हो । त्यसो गर्न सकिएन अथवा मन लागेन भने भगवान्मा सर्वकर्मफल समर्पणरूप भक्तिबाट पनि नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त हुन्छ । शरीर, वचन आदि कर्मेन्द्रियबाट आफ्नो वर्णाश्रम धर्म गर्नू । गरेका सबै वर्णाश्रम धर्मकर्म विवेकबुद्धियुक्त चित्तले भगवान्मा समर्पण गर्नू । भक्तिबाट अन्य साध्य सिद्धि अपेक्षा नराखीकन भगवत्प्राप्तिको नै अपेक्षा राख्नू । कार्यहरूको सिद्धि र असिद्धिमा सम रहनू, सदा भगवच्चिन्तन गर्नू ।५८।

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि

अथ चेत् त्वमहंकारान् न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ।५८।

मच्चित्तः मत्प्रसादात् सर्वदुर्गाणि तरिष्यसि । अथ चेत् त्वम् अहंकारात् न श्रोष्यसि, विनङ्क्ष्यसि ।

ममा चित्त लगायौ भने मेरो निगाहबाट सबै असजिलाहरूलाई पार गर्नेछौ । तर यदि

तिमीले अहंकारबाट (यो कुरा) सुन्दैनौ भने, विग्रनेछौ ।

म भन्ने अहंकार र भगवद्भक्ति एकै ठाउमा रहन सक्दैनन् । अहंकार छोडिदिएर आफ्नो 'म' लाई भगवान्मा समर्पित गरिदियो भने भगवद्भक्तिका प्रभावले सबै सङ्कटहरू टर्छन् । आफ्नो 'म' लाई बोकेर हिंड्ने हो भने 'म' को नै लौरो उजाएर बढ्ने हो भने, आफ्नो बोझ आफैंले बोक्न नसकिने हुन्छ, । भक्तिको कमी हुंदा बरबाद हुन्छ ।५८।

यद हंकार माश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे

मिथ्यैष व्यवसाय स्ते प्रकृति स्त्वां नियोक्ष्यति ।५९।

यत् अहंकारम् आश्रित्य न योत्स्ये इति मन्यसे एषः ते व्यवसायः मिथ्या, प्रकृतिः त्वां नियोक्ष्यति ।

जुन अहंकार गरेर युद्ध गर्दिन भन्ने ठान्छौ । यो तिम्रो मन्तव्य मिथ्या हो । प्रकृतिले तिमीलाई लड्न लगाउने छ ।५६।

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा

कर्तुं नेच्छसि यन् मोहात् करिष्यस्य वशोपि तत् ।६०।

कौन्तेय, स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निवध्दः मोहात् यत् कर्तुं न इच्छसि तत् अवशः अपि करिष्यसि ।

हे अर्जुन, स्वभावबाट हुने आफ्नै कर्मले बाँधिएका (तिमी) अविवेकले जे गर्न चाहन्नौ त्यही करले (परवश भएर) पनि गर्नेछौ ।६०।

मानिस कर्मसंस्कारबाट कर्मसंस्कार लिएरै जन्मेको हुन्छ । जुन किसिमको कर्मसंस्कार लिएर जन्मेको छ, जुन गुणको प्रधानभाव लिएर जन्मेको छ त्यसै अनुरूपको वर्ण, कुल र परिवारमा मानिसको जन्म हुन्छ । सो वर्ण, कुल र परिवारमा हुने र हुनुपर्ने खालका संस्कारहरु नै त्यो जन्ममा उद्‌बुद्ध हुन्छन्, तिनले तदनुसारकै कर्मतिर कुतकुत्याइरहन्छन्, प्रेरित गरिरहन्छन् । यिनै कर्मसंस्कार र सत्त्वादि गुणप्राधान्याप्राधान्यलाई प्रकृति, स्वभाव, संस्कार भन्ने चलन छ । मानिस जन्ममा, जस्तो अस्वतन्त्र छ, कर्ममा पनि त्यस्तै अस्वतन्त्र छ । मान्छेले वर्तमान जन्मना छानेको वर्ण वा कुलमा जन्म लिएको हैन । स्वभावले त्यो वर्ण वा कुलमा जन्म गराएको हो । त्यही संस्कार अनुसार कर्म गरे आनन्द हुन्छ, गर्न नखोजे दुःख हुन्छ । संस्कारले परिणाममा त्यही कर्म नगराई छोड्दैन, जुन कर्म विवेक नपुग्दा पहिले नगर्न खोजिन्छ । संस्कार अनुसार कर्म हुने हो, कर्मबाट संस्कार हुने हो । संस्कार अनुसारको कर्म नगरी हुँदैन । तर बुद्धि पुऱ्याए, भाव बनाए कर्मबाट संस्कार नबनाउन चाहिं मान्छेले सक्छ । कर्मबाट नयाँ संस्कार नबनाउनमा चाहिं मानिस स्वतन्त्र छ । अतः स्वभावजन्य वर्णाश्रम धर्म इमानदारी साथ खुशीसँग गर्नु, संचित संस्कारहरूलाई निर्बीज बनाउनु र नयाँ संस्कारहरू नबनाउनु मनुष्यजीवनको पुरुषार्थ हो ।

ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशे र्जुन तिष्ठति

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ।६१।

अर्जुन यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति ।

हे अर्जुन, शरीररूपी यन्त्रमा चढेका सारा प्राणीहरूलाई मायाले घुमाउँदै ईश्वर सबै प्राणीको हृदयाकाशमा बसेको हुन्छ ।६१।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत

तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।६२।

भारत, तम् एव सर्वभावेन शरणं गच्छ तत्प्रसादात् परां शान्तिं, शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यसि ।

हे भरतवंशी अर्जुन, त्यही ईश्वरको सर्वात्मना शरण पर । तिनको प्रसादबाट उत्तम शान्ति र अविनाशी पद पाउने छौ ।६२।

प्रत्येक प्राणीमा ईश्वर बस्नुभएको छ । अन्तर्यामी परमेश्वर प्राणीमा बस्नुभएको छ, प्राणीतत्त्वभन्दा पनि भित्री तत्त्व हुनुहुन्छ; प्राणीलाई वशमा राख्नुभएको छ, प्राणीको कर्म-संस्कार अनुसार संचालन गर्नुहुन्छ; तर बहिर्मुखी प्राणी उहाँलाई हेर्दैन । मानिसभित्र, मानिसमै बसेर, मानिसलाई नै अधीनमा राखेर, मानिसलाई नै आफ्नो शरीर तुल्याएर पापपुण्यको छ्यान बिचार गर्ने परमेश्वर अन्तर्यामी रूपमा रहनु भएको छ । काम कर्मसंस्कारको भारी बोकेर, त्यसैबाट तयार भएको शरीर रूपी यन्त्रमा चढेको मानिस अन्तर्यामी तत्त्वको संचालनमा उहाँलाई चाहिँ नहेरेर भवचक्रमा घुमिरहेको छ । यसबाट छुट्टी पाउन बाहिर मात्र हेरेर हुन्न, आफू भित्रै हेर्नुपर्छ, आफ्नो हृदयमै पस्नुपर्छ । अन्तर्यामी परमेश्वर सर्वत्र सर्वदा रहनुभएको छ । उहाँलाई देख्ने ज्योतिको मूल हृदय भित्रै छ । आफ्नै हृदयभित्र देखेको ईश्वर सर्वत्र व्यापक देखिन्छ । देहइन्द्रिय आदि रूपी यन्त्रमा 'मम' भाव र 'म' भाव लिएर हिँड्नजेल सुख शान्ति पाइँदैन । देहेन्द्रियादिमा आत्मभाव छोडेर त्यसलाई चलाउने ईश्वरको शरण पर्नुपर्छ । उहाँको प्रसादबाट परम शान्ति, शाश्वत पद प्राप्त हुन्छ ।

इति ते ज्ञान माख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया,

विमृश्यैत दशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ।६३।

इति ते गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञानं मया आख्यातं एतत् अशेषेण विमृश्य यथा इच्छसि तथा कुरु ।

यसरी यो गुह्यभन्दा पनि झन गुह्य ज्ञान मैले तिमीलाई बताएँ, यो ज्ञानलाई पूरापूर मनन चिन्तन गरेर जस्तो इच्छा हुन्छ त्यस्तै गर ।६३।

गर्ने आफैंले हो । बुझेर गर्नु, बुझ्दै नबुझी गर्नु, बुझीबुझी पनि नगर्नु मूढो एकोहोरो नै भएर गर्नु यस्ता धेरै तह छन् । बुझेर गर्नु सर्वोत्तम तह हो । सुन्नु सबको, गर्नु मनको भन्छन् । तर सुनेर मात्रै पुग्दैन, गुन्नु पनि पर्छ । गुरुको शास्त्रको उपदेशलाई पूरापूर, जम्माजम्मै एक मुष्ट बनाएर बिचार गर्नुपर्छ । तात्पर्यमा चिन्तमनन गर्नुपर्छ । तात्पर्यलाई स्पष्ट पार्ने प्रसङ्गमा अरू पनि धेरै कुराहरू भनिएका हुन्छन् । त्यस्ता अन्य कुरालाई, अप्रधान कुरालाई, कुनै एक दुइ अंशलाई

भगवान् राधा-गोविन्द

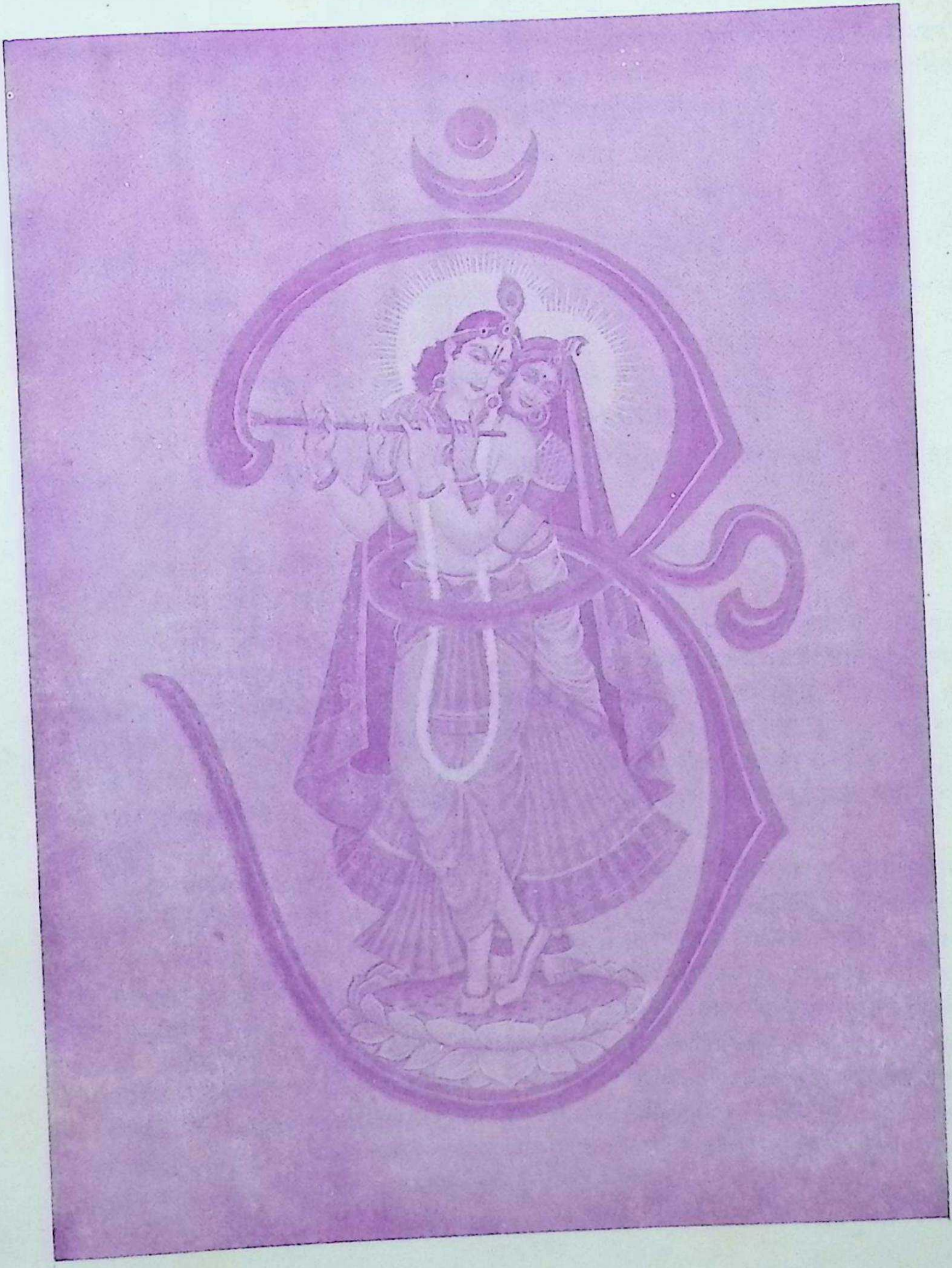

वन्दे नवघनश्यामं द्विभुजं मुरलीधरम्

[illegible] परुषोत्तमम

मात्र लिएर निर्णय गर्नु हुन्न । पूरापूर समग्रमा चिन्तन मननबाट उपदेशको तात्पर्य निर्णय गरी आफ्नो आत्माले चाहे जस्तो गर्नमा मानिस स्वतन्त्र छ । अर्काको करबलबाट हैन, आफ्नो चित्त बुझेपछि गर्ने हो । कुरो यथार्थ बुझेर जस्तो इच्छा हुन्छ, मान्छेले गर्ने त्यस्तै हो ।

सर्व गुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः
इष्टो सि मे दृढ मिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ।६४।

भूयः सर्वगुह्यतमं मे परमं वचः शृणु मे दृढम् इष्टः असि इति ततः ते हितं वक्ष्यामि ।

फेरि सबभन्दा गुह्य मेरो सर्वोत्तम वचन सुन । मेरो चोक्टै मन परेका छौ त्यसैले तिम्रो हित हुने कुरा भन्छु ।६४।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ।६५।

मन्मनाः मद्भक्तः, मद्याजी भव मां नमस्कुरु । माम् एव एष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने मे प्रियः असि ।

मनलाई ममा लगाउने, मेरो भक्ति गर्ने, मेरो यज्ञ गर्ने बन, मलाई ढोग । मलाई नै पाउनेछौ । सत्य प्रतिज्ञा तिमीसँग गरेको हुँ, मेरो प्यारो छौ ।

श्रीमद्भगवद्गीताका अठ्ठाह्रौं अध्यायमा ज्ञान, भक्ति र कर्मको नबिराईकन उपदेश भएको छ । तर प्रधानताको हिसाबबाट छैठौं अध्यायसम्मको खण्डलाई 'कर्मकाण्ड, सातौंदेखि बाह्रौं सम्मको खण्डलाई भक्तिकाण्ड र तेह्रौंदेखि अठ्ठाह्रौंसम्मको खण्डलाई 'ज्ञानकाण्ड' भन्ने चलन छ । गीतोपदेशको उपसंहारमा सबभन्दा बढी गुह्य उपदेशको रूपमा पैंसट्ठियौं र छयसट्ठियौं दुइ श्लोकको उपदेश भएको छ । गीतोपदेशको सारसर्वस्व, आत्मा यिनै दुइ श्लोकमा रहेका छन्, सर्वत्र रहेको परिपूर्ण व्यापक ईश्वर हृदयदेशमा नै ध्येय रूपमा रहे जस्तै, सम्पूर्ण जीवनको नियामकको रूपमा रहे जस्तै ।

गीतोक्त कर्मकाण्डको स्वरूप हो– कामना छाडेर कर्तृत्व भोक्तृत्वासक्ति नराखीकन परमात्मा परमेश्वरको नित्यनैमित्तिक वर्णाश्रम धर्मानुकूल कर्मबाट पूजा गर्नु, यहाँ 'मद्याजी' मेरो यज्ञ गर' भनेर त्यही कर्म काण्डको सार स्पष्ट भएको छ । भक्ति काण्डको स्वरूप हो– सर्वज्ञ सर्व शक्तिमान् परमेश्वर परमात्माको सदा अनन्य भक्ति गर्नु, उपासना गर्नु, 'मद्भक्तः' बाट त्यही स्पष्ट भएको छ । ज्ञान काण्डको स्वरूप हो– सर्वोपाधि विवर्जित निर्विशेष ब्रह्मस्वरूप परमात्माकारवृत्ति चलिरहनु– 'मन्मनाः' शब्दले यही स्पष्ट गरेको छ । 'मां नमस्कुरु' ले परमगुरु परमेश्वर परमात्मा पूर्ण समर्पण गर्नु भन्ने उपदेश गरेको छ । पूर्णसमर्पणबाट कर्मयोगमा सिद्धि हुन्छ, कर्मयोगसिद्धिबाट उपासनायोगसिद्धि हुन्छ, उपासनायोगसिद्धिबाट ज्ञानयोगसिद्धि हुन्छ, यो नै मोक्ष हो, परमात्मप्राप्ति हो । यही रहस्य गीतावक्ता स्वयं परमात्मा, सुन्दर दिव्यविग्रहधारी श्रीकृष्ण प्रभु, आफ्ना सबभन्दा प्यारा अर्जुनलाई सत्यसत्य प्रतिज्ञा गर्दै हुकुम भइरहेछ ।

सर्वं धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज
अहं त्वा सर्व पापभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।६६।

सर्वं धर्मान् परित्यज्य माम् एकं शरणं व्रज अहं त्वा सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।

सबै धर्महरू पूरै छोडेर म एउटैको शरणमा पर । म तिमीलाई सबै पापबाट छुटाउनेछु, धीर नगर ।

जीवात्मा अनेक परिपञ्चबाट, जन्जालबाट जेलिएको छ । ती सबै द्वैत प्रपञ्च मिथ्या हुन्, त्यसैले सर्वथा परित्याज्य छन् । म प्राणी हुँ, प्राणीमा मानिस हुँ, मानिसमा अमुक वर्णको, आश्रमको, अमुककुलको, अमुक परिवारको हुँ भन्ने प्राणित्त्व, मनुष्यत्व, ब्राह्मणत्व आदि, ब्रह्मचारीत्व आदि धर्मको आफूमा आरोप गरिन्छ । कुलको, परिवारको आरोप हुन्छ । अझ डर लाग्दो अभिमान त 'म गोरो, कालो, दुब्लो वा मोटो छु भन्ने किसिमको शरीरमा आत्मत्वाभिमान; 'म देख्ने वा अन्धो, राम्ररी सुन्ने वा बहिरो छु' भन्ने किसिमको इन्द्रियमा आत्मत्वाभिमान; यस्तै गरी प्राणमा, मनमा, बुद्धिमा, अव्यक्तमा आत्मत्वाभिमान अत्यन्त खराब हुन् र परित्याज्य हुन् । यिनै अभिमानबाट अनेक सुखदुःखादि विक्षेप, स्वर्ग नरकादि अनर्थ भएका छन्; जन्म मृत्यु, जरा व्याधि दुःख भइरहेका छन् । अनर्थनिवृत्तिको निमित्त विक्षेप छुट्नुपर्छ, विक्षेप छुट्न आरोप अभिमान छुट्नुपर्छ । द्वैतप्रपञ्चरहित, द्वैताद्वैत विवर्जित परिपूर्ण परमेश्वर परमात्मामा एकाकार, एकत्व भावको शरण पर्नुपर्छ । आफूमा अविद्याजनित जुन अभिमान आरोपहरू उठेका छन् तिनलाई 'सर्व धर्म' शब्दले र तिनबाट उठेका जुन विक्षेप र अनर्थहरू हुन्, तिनलाई 'सर्वपाप' शब्दले बुझाएको छ, अद्वैत परमात्मोपासनालाई उपायको रूपमा मामेकं शरणं व्रजले उपदेश गरेको छ । विद्यावस्थामा पनि परमात्मोपासना स्वभावतः चलिरहन्छ तदेकरूपले; अविद्यावस्थामा पनि परमात्मोपासना गरिरहनुपर्छ ध्येय रूपले, ज्ञेयरूपले । जरमै अभिमान आरोपहरू त्यागेर अद्वैत परमात्मोपासना गरेमा सारा विक्षेप अनर्थहरू हट्छन्, शोक मोह हुँदैन ।

इदं ते ना तपस्काय नाभक्ताय कदाचन
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां यो भ्यसूयति ।६७।

इदं ते (उक्तम्) अतपस्काय न, अभक्ताय न, अशुश्रूषवे च न कदाचन वाच्यम् । यः मां अभ्यसूयति न च वाच्यम् ।

यो तिमीलाई बताएको शास्त्र तपस्या नगर्नेलाई नभन, भक्ति नभएकोलाई नभन, सुन्न नखोज्नेलाई, गुरुसेवा नगर्नेलाई कहिल्यै पनि नभन । जसले मलाई मिथ्यादोष लगाएर ईर्ष्या गर्छ त्यसलाई पनि नभन ।

ज्ञान, विद्या मनेको ज्योति हो, प्रकाश हो; अशुद्धले मलिनले त्यसको ग्रहण गर्दैन, मलिनमा त्यसको प्रभाव पर्दैन । भोगविलासमा मात्र लागेको, शरीर इन्द्रियलाई अलिकति पनि सह्न खाउन नखोज्ने, गुरु मान्यजन र देवताको भक्ति नगर्ने, सेवा नगर्ने, ईश्वर निन्दा गर्ने, सबै

मलिन हुन् । यस्ता कसैलाई पनि फस्तै परे पनि ज्ञानको, विद्याको उपदेश गर्नुहुँदैन ।

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्ते ष्वभिधास्यति
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ।६८।

यः इमं परमं गुह्यं मयि परां भक्ति कृत्वा मद्भक्तेषु अभिधास्यति (सः) माम् एव एष्यति असंशयः ।

जसले यो परम गुह्य ममा परम (अद्वैतरूप ज्ञानरूप) भक्ति गरेर मेरो भक्ति गर्नेहरुलाई बताउनेछ, त्यसले मलाई नै पाउनेछ, संशय छैन ।

न च तस्मान् मनुष्येषु कश्चिन् मे प्रियकृत्तमः
भविता न च मे तस्मा दन्यः प्रियतरो भुवि ।६९।

मनुष्येषु तस्मात् मे प्रियकृत्तमः कश्चित् न च, भुवि मे तस्मात् प्रियतरः अन्यः नच ।

मानिसहरुमा त्यो भन्दा मेरो प्यारो काम गर्ने कोही हुँदैन । र पृथिवीमा मेरो त्यो भन्दा बढी प्यारो पनि अरू कोही हुँदैन ।६९।

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवाद मावयोः
ज्ञान यज्ञेन तेनाह मिष्टः स्यामिति मे मतिः।७०।

यः इमम् आवयोः धर्म्यं संवादम् अध्येष्यते च तेन अहं ज्ञानयज्ञेन इष्टः स्याम् इति मे मतिः ।

जसले यो हामी दुईको धर्मयुक्त संवादलाई पढ्नेछ, त्यसले मलाई ज्ञानयज्ञद्वारा पूजित भएको हुनेछु भन्ने मेरो विचार छ ।७०।

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः
सो पि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ।७१।

श्रध्दावान् अनसूयः च यः नरः शृणुयात् अपि सः अपि मुक्तः पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् ।

श्रद्धायुक्त भएर, दोषदृष्टि छोडेर जुन मानिसले श्रवण गर्ला त्यसले पनि शरीर छुटेपछि पुण्य गर्नेहरूको शुभ लोकहरू पाउनेछ ।७१।

कच्चि देतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा
कच्चि दज्ञान संमोहः प्रणष्ट स्ते धनञ्जय ।७२।

पार्थ, त्वया एका ग्रेण चेतसा एतत् श्रुतं कच्चित्, धनञ्जय, ते अज्ञान संमोहः प्रणष्टः कच्चित् ।

हे अर्जुन, तिमीले एकाग्र चित्तले यो शास्त्र सुन्यौ के ? हे धनञ्जय, तिम्रो अज्ञानबाट

भएको संमोह हरायो के ? ।७२।

मनुष्य जीवनमा विद्या सबभन्दा महत्त्वपूर्ण हो। विद्या नभई पनि हुन्न, विद्यालाई जथाभावी गर्नु पनि हुँदैन । विद्याको प्रचार प्रसार नगरीकन हुन्न, फलावतै हिड्नु पनि हुन्न । विद्यालाई गुप्त राखेर व्यक्तिसँगै लुप्त हुन दिनु पनि हुन्न; पुस्तापुस्तामा यसको प्रसार हुँदै रहनुपर्छ । यस्तो विद्यापरम्पराप्रणयनलाई विद्या सम्प्रदाय भन्ने चलन छ। विद्या सम्प्रदायका विशेष नियम, अनुशासन हुन्छन् । गीतोक्त अध्यात्मविद्या सम्बध्द नियम अनुसार भोगविलासमा लम्पट, शरीरेन्द्रियवशीभूतलाई, भक्तिभाव नभएकोलाई, सुन्न मन नगर्नेलाई, सेवा भाव नभएकोलाई, ईश्वर निन्दकलाई गीताका कुरा बताउनु हुन्न । ईश्वरभक्तहरूलाई भक्तिपूर्वक सुनाउनुपर्छ । अयोग्यलाई कुपात्रलाई विद्या दिनाले दाताको पनि, विद्याको पनि हानि हुन्छ । कुपात्रले पहिले त विद्याको धारण नै गर्दैन, धारणै गर्न नसकेकोले ज्ञान् विकल्पित हुन्छ; अन्यथाग्रहण गरिदिन्छ ; उल्टा अर्थ लिन्छ; विपरीत प्रचार गर्छ । जसबाट विद्याको पनि, विद्यादाताको पनि हानि हुन्छ । विद्यारक्षा र परम्परानिर्माणका लागि योग्य पात्रमा विद्याको आधान नगरीकन पनि हुन्न ।

विद्याले व्यक्तिको र विश्वको, वर्तमानको र भविष्यको भलो गर्छ । भगवान् स्वयं ज्ञानस्वरूप हुनुहुन्छ । ज्ञान भनेको उज्यालो हो, अमृत हो। यसलाई छोप्नु हुन्न, लुकाउनु हुन्न । सकेसम्म, फैलाउनुपर्छ, अरुहरूलाई दिनुपर्छ । अरूलाई ज्ञान जसले दिंदैन, त्यससंग भगवान् प्रसन्न हुनुहुन्न । त्यसैले जानेको असल कुरा अरूलाई पनि बताउनुपर्छ कुपात्रलाई बताउँदा जति खराब हुन्छ, सुपात्रलाई बताउँदा त्यो भन्दा धेरै धेरै भलो हुन्छ । पहिलो आफ्नै ज्ञानको अभ्यास हुन्छ, दोस्रो अरूको उपकार हुन्छ ।

गीताशास्त्रको दान र ग्रहणमा सबभन्दा ठूलो योग्यता भगवद्भक्ति हो। भक्तिपूर्वक भक्तियुक्तलाई जसले गीताज्ञान दिन्छ त्यो सद्योमुक्त हुन्छ । भगवान्को भक्ति गर्नेलाई जसले दिन्छ त्यो दिने गीता पाठकमा भक्तिको संचार हुन्छ र बेलामा परम गति प्राप्त हुन्छ । गीताको प्रवर्तन, गीताको पाठ भगवान्को वाचिक भक्ति हो । भगवान्को सबभन्दा प्यारो वचन गीता हो, गीता भगवान्को पनि हृदय हो, आत्मा हो । यसमा भक्ति गर्ने, भक्ति गर्नेलाई प्रचार गर्ने पुरुष भगवान्को अत्यन्त प्यारो हुन्छ । भक्तिपूर्वक गीताको पाठ मात्र गऱ्यो भने पनि ज्ञानयज्ञको फल प्राप्त हुन्छ ।

अर्जुन उवाच – अर्जुनले आज्ञा भयो ।

नष्टो मोहः स्मृति र्लब्धा त्वत्प्रसादान् मयाच्युत

स्थितो स्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ।७३।

अच्युत, त्वत्प्रसादात् मोहः नष्टः, स्मृतिः मया लब्धा स्थितः अस्मि गतसन्देहः तव वचनं करिष्ये ।

हे अच्युत, हजुरको निगाहबाट मोह हरायो, आत्म तत्त्वस्मरण मैले पाएँ, तयार भएको छु, सन्देह छैन, हजुरको आज्ञा पालन गर्छु ।७३।

मोह र सन्देहमा अलमलिंदा अर्जुनलाई गाहारो भएको थियो । भगवान्का करुणाबाट

गीतोपदेश उहाँले पाउनुभो। अनात्मा शरीर आदिमा आत्मबुद्धिरूप मोह र स्वधर्मयुद्धमा अधर्म-बुद्धिरूप मोह दुवै किसिमको मोह हरायो; आफ्नो सदा परब्रह्म परमात्मस्वरूपताको स्मरण भो। आत्मस्वरूपप्रत्यभिज्ञानले गर्दा हृदयग्रन्थि, अध्यास छुट्यो; सबै संशय विक्षेप हराए; भगवान्को आज्ञापालन गर्ने दृढता उत्पन्न भो। गीताध्ययनको मुख्य फल यही हो— मोहनाश, स्वरूपबोध, अध्यासनिरास, सन्देह विक्षेप निवृत्ति, शास्त्रानुसार स्वधर्माचरण।

संजय उवाच — संजयले भन्नु भो।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः

संवाद मिम मश्रौष मद्भुतं रोमहर्षणम् ।७४।

इति अहं महात्मनः वासुदेवस्य पार्थस्य च इमम् अद्भुतं रोमहर्षणम् सँवादम् अश्रौषम् ।

यसरी मैले महात्मा वासुदेवको र अर्जुनको यो अद्भुत रोमाञ्चकारी संवाद सुन्न पाएँ।

व्यास प्रसादा च्छ्रुतवा नेतद् गुह्य महं परम्

योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ।७५।

कृष्णात् साक्षात् योगेश्वरात् स्वयं कथयतः एतत् परं गुह्यं योगम् अहं व्यास प्रसादात् श्रुतवान् ।

कृष्ण भगवान् साक्षात् योगेश्वरले आफैं भन्नुभएको यो परम गुह्य गीताशास्त्ररूपी योग मैले व्यास गुरुको निगाहबाट सुन्न पाएँ।

धृतराष्ट्रले युद्ध वृतान्त सुन्न चाहे। भगवान् व्यासदेवले उनलाई युद्ध वृतान्त सुनाउन आफ्ना चेला संजयलाई दिव्य शक्ति युद्ध चलुन्जेलका लागि दिनु भयो। संजय जहाँ बसेर पनि युद्धमा घटेका सबै कुरा प्रत्यक्ष जान्नुहुन्थ्यो। उज्यालोमा, अँध्यारोमा, दिउसो, राति, खुलेर, जे जति कुरा हुन्छन्, ती पनि सबै उहाँ जान्नु हुन्थ्यो। कसले मनमा के चितायो, के सोच्यो त्यो पनि उहाँलाई स्पष्ट थाहा हुन्थ्यो। यही शक्तिको प्रभावस्वरूप युद्ध मैदानमा नै पनि उहाँ जान सक्नु हुन्थ्यो तर कसैले उहाँलाई देख्न सक्दैनथ्यो। केहीले उहाँलाई छेक्दैनथ्यो, उहाँको गति अव्याहत थियो। उहाँलाई कुनै हातहतियारले छुँदैनथ्यो, कुनै चोटपटक लाग्दैनथ्यो। व्यास भगवान्बाट भएको यो निगाहको फलस्वरूप उहाँले भगवान् कृष्णको मुखारबिन्दबाट अर्जुन संग-संगै श्रीगीताशास्त्र श्रवण गर्ने सौभाग्य पाउनु भएको हो।

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवाद मिम अद्भुतम्

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ।७६।

राजन्, केशवार्जुनयोः पुण्यम् अद्भुतम् इमं संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुः मुहुः हृष्यामि च ।

हे महाराज धृतराष्ट्र, केशव र अर्जुनको पुण्य, अद्भुत यो संवाद सम्झी सम्झी झनझन्

बारंबार हर्षित भइरहन्छु ।७६।

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूप मत्यद्भुतं हरे:
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ।७७।

तत् अत्यद्भुतं हरेः रूपं च संस्मृत्य संस्मृत्य, मे महान् विस्मयः राजन् पुनः पुनः हृष्यामि च ।

त्यो अत्यन्त अद्भुत, कृष्ण भगवान्को विश्वरूपलाई सम्झीसम्झी मलाई ठूलो आश्चर्य हुन्छ। हे राजा, फेरि फेरि हर्षित पनि हुन्छु ।७७।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः
तत्र श्री र्विजयो भूति र्ध्रुवा नीति र्मति र्मम ।७८।

यत्र योगेश्वरः कृष्णः, यत्र धनुर्धरः पार्थः तत्र श्रीः विजयः भूतिः, ध्रुवा नीतिः मम मतिः ।

जुन पक्षमा योगेश्वर श्रीकृष्ण होइबक्सिन्छ, धनुर्धारी अर्जुन हुनुहुन्छ, त्यही पक्षमा श्री, विजय, वैभव र कहीं असफल नहुने ध्रुव नीति हुन्छन् । मेरो यही निश्चय छ ।७८।

ॐ तत् सत् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे मोक्षसंन्यासयोगो नाम अष्टादशः अध्यायः ।

ॐ तत् सत् मोक्षसंन्यास योग नामक अष्टादश अध्याय समाप्त भो ।

ॐ श्री परमात्मने नमः श्रीकृष्णार्पण मस्तु
ॐ तत् सद् ब्रह्मार्पण मस्तु ।
शुभम् ।

यो उपसंहार अध्याय हो। यसमा कर्म, भक्ति र ज्ञान तीनै काण्डका सारभूत कुराहरूको संक्षेपमा उपदेश भएको छ। जन्ममरणरूप संसारबन्धनबाट छुट्नु सच्चिदानन्दघनस्वरूपमा रहनुको नाम मोक्ष हो। मोक्षको साक्षात् उपाय ज्ञानयोग हो। ज्ञानोदयका निमित्त चित्तशुद्धिका लागि फलासक्तित्यागयुक्त स्वकीय वर्णाश्रम धर्मानुसार कर्मयोगको अनुष्ठान आवश्यक हुन्छ। त्यसैले परमपुरुषार्थ सिद्धिको निमित्त मनुष्य जीवनमा कर्म, भक्ति र ज्ञान तीनै योगको तहतहमा आवश्यकता र उपयोगिता छ। यो अध्यायमा परम पुरुषार्थ मोक्षको र त्यसको साक्षात् उपाय ज्ञानको संन्यासको उपदेश भएकोले यसको नाम मोक्ष संन्यास योग रहेको छ। यसको नाम मधुसूदन सरस्वतीले 'मोक्षसंन्यास प्रतिपादन', श्रीधरस्वामीले 'मोक्षयोग' भन्ने राखेका छन् ।

यस्य देवे परा भक्ति र्यथा देवे तथा गुरौ
तस्यै ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।।

जसले देवतामा, परमेश्वरमा भक्ति गर्छ, साथै देवतामा जस्तै गुरुमा भक्ति गर्छ, त्यसको चित्त महान् हुन्छ अर्थात् शुद्ध, उदार हुन्छ र त्यो महात्माले शास्त्रमा बताएका कुरा बुझ्न सक्छ ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु
न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे त मच्युतम् ।।

जुन अच्युत भगवान्को स्मरण गर्नाले र नामकीर्तन गर्नाले तपस्या, यज्ञयाग आदि पुण्य कर्म गर्दा भएका त्रुटिहरूमा, अपूर्णताहरूमा तुरुन्तै समग्रता, पूर्णता प्राप्त हुन्छ उहाँ अच्युत भगवान्लाई ढोग गर्छु ।

स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।

गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ।

दुनियाँको कल्याण होस् ! पृथिवीपतिहरूले पृथिवीको पालना न्यायपूर्ण पद्धतिबाट गरून् ! गाई ब्राह्मणहरूलाई शुभ होस् ! सबै लोक सुखी रहून् !

कृष्णः करोतु कल्याणं कंसकुञ्जर केसरी

कालिन्दी कूल कल्लोल कोलाहल कुतूहली ।

कंसरूपी मत्ता हात्तीको दमन गर्ने सिंह स्वरूप, यमुनानदीको किनारमा जलतरङ्गको छल्ल्याङ छल्ल्याङ आवाजमा रमाइबक्सने भगवान् श्रीकृष्णले कल्याण गरिबक्सियोस् !

काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्य शालिनी

देशो यं क्षोभ रहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ।

मेघ ठीकठीक समयमा बर्षोस्, समग्र पृथिवी बालीनालीले भरीपूर्ण होस् ! यो देश उपद्रव-रहित रहोस् ! ब्राह्मणहरू निर्भय हून् !

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ।

सबै सुखी हून्, सबै निरोगी हुऊन्, सबैले भलै भलो देखून्, कोही पनि दुःख पाउने नहोस् !

तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र गोदावरी सिन्धु सरस्वती च

तीर्थानि सर्वाणि वसन्ति तत्र यत्रा च्युतो दार कथा प्रसङ्गः ।

जहाँ अच्युत भगवान् परम प्रभु श्रीकृष्ण परमात्माका मङ्गलकारी कथा चरित्रहरूको चर्चा हुन्छ, त्यहीं नै गङ्गा, यमुना त्यहीं गोदावरी, सिन्धु, सरस्वती र कोशी, गण्डकी, बागमती कर्णाली आदि नदी लगायत सारा तीर्थहरू आएर बस्छन् ।

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुध्द्या त्मना वा प्रकृति स्वभावात्
करोमि यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ।

शरीरले, वचनले, मनले, इन्द्रियहरूले, बुद्धिले, अहङ्कारले, जन्म जन्मदेखिको संस्कार स्वभाववाट जे जे गर्छु र गरेको छु तो ती सबै परम पुरुष नारायण भगवान्लाई चढाउंछु ।

ॐ तत् सत् श्रीकृष्णार्पण मस्तु ।

शुभम् !

96068

AUTHOR अधिकारी अम्बिकाप्रसाद

TITLE श्री मद्भगवद्गीता

DATE DUE	BORROWER'S NAME
०५४.७.९६	दामोदर दाहाल [signature]

96068

NR66.6
ADH
2044

सरस्वती न: सुभगा मयस्करत्
महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय:
वि.सं. २०४२
MAHENDRA SANSKRIT UNIVERSITY 1986 A.D.

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकाल